

STANE KAVČIČ

DNEVNIK IN SPOMINI

(1980 - 1987)

Druga knjiga, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, 1988

VSEBINA

II KNJIGA

STANE KAVČIČ

1980 - Sinopsis Josipa Broza 341

1981 - Pravica narodov do samoodločbe 385

1982 - Leto kongresne praznine 413

1983 - Marksizem in stalinizem 438

DNEVNIK IN SPOMINI

1985 - Tito, Kardelj, (1980 - 1987) 522

1986 - Klic k razumu 552

1987 - Lex Kavčičiana 565

Spremljena beseda 580

Prva izdaja, Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana, 1988

1980

SINOPSIS JOSIPA BROZA

3. januar

Rusi so vkorakali v Afganistan. Zopet agresija pod zastavo socializma. Hočejo izkoristiti trenutek, ko so Amerikanci zaposleni z Iranci in s samim seboj. Spoznanje in nauk sta enostavna. Sovjetska uradna politika se niti za trenutek ni odrekla **izvoru revolucije**. Vsi sporazumi, obljube in listine OZN in drugih mednarodnih forumov so Sovjetom zgolj taktika, maneuver, propaganda. Spoštujejo samo silo, bajonete, spore, tanke in rakete. Ostajajo zvesti in neomajni v svojem - s premislekom uporabim kitajski izraz - socialimperializmu! Vse ostalo je pesek v oči, licemerstvo in laž. Mnogi v Jugoslaviji poznamo to resnico že dolgo, že trideset let. Tito omahuje in trpi ob tem spoznanju toda verjame, da se bodo nekega dne vendarle spremenili in poboljšali. Toda ta generacija se ne bo nikoli spremenila. Njihovo silo lahko zadržuje samo sila in nihče drug. Samo ravnotežje v orožju in v sili med vzhodom in zahodom, med sovjetskim socializmom in kapitalizmom je lahko porok miru in koeksistence na našem planetu. Vse ostalo kot so ideje, filozofija, vizije, (sem spadajo tudi neuvrščeni) itd. je zgolj bolj ali manj koristna in prijetna spremljava ob veliki simfoniji grozotnega boga atomske vojne in uničenja civilizacije. Čim več bo tistih, ki se bodo te pošastne resnice in nevarnosti tudi čimbolj zavedali, toliko manj je verjetnosti, da se uresniči. In obratno. Čimbolj se bomo vdajali utvaram, tem bolj je verjetno, da nas bo zdravila realnost! Ni dvoma, da bo na zahodu in v svetu sovjetski marš v Afganistan okrepil pravilno gledanje in razumevanje bistva sovjetske nevarnosti in ciljev. Sledili bodo tudi ustrezni ukrepi v smeri čuvanja in utrjevanja ravnotežja. Žal, bo naša uradna politika s Titom na čelu zopet ostala nekje v oblakih, obložena z lastnimi utvarami in lepimi, plemenitimi, a na žalost neuresničljivimi idejami in cilji.

Vidmarjevi Obrazi in Vidmarjev obraz

10. januar

Prebral sem Vidmarjeve Obraje.¹ Zanimiva, čeprav ne povsem dosledna pripoved o nekaterih ljudeh in o nekem času. Četudi se je avtor, kot pravi, omejil na človeško intimna srečanja z osebnostmi, ki jih opisuje v Obrazih, vendar ni ostal samo pri njih. Z njimi (srečanji) slika namreč bolj ali manj celovite podobe svojih znancev, sodelavcev, prijateljev in celo ocenjuje, tehta, sprejema ali zavrača njihovo delo in umetniško ustvarjalnost. Metoda torej, ki se trudi ohraniti subjektivno-intimno obliko in hote ali nehoti zahaja in zaide v "objektivno" vrednostno vsebino. To neskladje v Obrazih moti. Ni v korist niti intimno-subjektivni pristnosti niti objektivni umetniški vrednosti in pomembnosti posameznih oseb, prikazanih v Obrazih.

Zato so v njih tudi najbolj polno in človeško prikazani Lili Novy, Anton Novačan, Oton Župancič, Marij Kogoj, Pavel Golia in Miran Jarc. Podoba slednjega zablesti s svojo tragiko zlasti v partizanskem okolju, ki je opisano izredno močno, mojstrsko in doživeto. Poleg nekaterih odlomkov v Kocbekovi Tovarišiji je to Vidmarjevo prikazovanje razmer v Kočevskem Rogu poleti 1942. leta, šteti za sam vrh umetniške proze, doslej napisane o

¹ Josip Vidmar, Obrazi

partizanih in partizanstvu.

V Obrazih so torej najbolj sugestivne tiste osebnosti, v katerih je Vidmar doumel globino človeškega in umetniškega duha. Ker so ga pri tem izzivali tudi čari njihovega umetniškega kozmosa - ne glede na njihovo siceršno družbeno ali umetniško težo ter ideološko pripadnost - je naravno, da jih je prikazal in orisal pristno človeško in z zavzetim izpovednim žarom umetniškega oblikovalca. Doživljal in opisal jih je globoko in silovito. Pri ostalih, ki njegovega duha niso zgrabili v toliki meri, so njegovi spomini, barve in pero nekoliko blede, so bolj kronika kot čustvo, bolj skica kot celovita podoba.

V Obrazih je tudi Vidmarjev obraz. Ko sem jih bral, sem v njih videl celo dva Vidmarjeva obraza. Eden je gledal iz njegove knjige. Drugega poznam osebno. Izoblikoval sem si ga, ko sem spremljal, spoznaval in analiziral Vidmarjevo misel in dejanje, zlasti med narodnoosvobodilno vojno in še tri desetletja po njej.

Vidmarjev obraz v Obrazih ni celovit. Ni njegova prava podoba. Izdatno so ga zasenčili in spremenili koncept knjige, **tempi v passati** in način pripovedovanja. Zato se mi zdi zmotno, videti v Obrazih tudi obraz avtorja, čeprav priznam, da Vidmar nehotе ponuja bralcu Obrazov tak zaključek. To je tudi slabost in spodrselaj knjige. Vidmar je to prezrl, ko je pisal Obraze. Naredil je zato medvedjo uslugo svojemu lastnemu obrazu. Zarisal je samo nekatere črte svojega značaja. Zaustavil se je le pri nekaterih obdobjih svojega življenja in se pri njih celo predolgo zadržal. Pokazal in prikazal je samo nekatere značilnosti svojega estetskega, literarnega, ideološkega pogleda, razvoja in snovanja. Kot da je v tej knjigi nekoliko topo čutil tudi sebe, svoje delovanje in nehanje.

Jaz vidim Vidmarjev obraz bolj vsestranski, bolj poduhovljen, bolj svetovljanski in zlasti tudi družbenopolitično kritičnejši in bolj razmišljajoč od tistega, ki se kaže v knjigi.

V svetu znanosti in umetniškega ustvarjanja je ostal Vidmar vedno zvest njenim posebnim zakonitostim, zlasti seveda njenemu duhu, vsebini in ustvarjalnemu navdihu. Ni se uklonil niti pritisku tako imenovane angažirane umetnosti oziroma socialističnemu realizmu, niti kričanju artizma in umetniškega avantgardizma, čeprav mu je bil v svoji mladosti sumljivo blizu. V svojih zrelih letih pa je v obeh videl nevarnost, da bi umetnost in zlasti literatura izgubila svoj lastni duh, vsebino, misel in kri. Upravičeno je doumeval in se bal, da bi, če bi se to zgodilo, umetnost postala v prvem primeru dekla politike in v drugem izumetničen izraz izmišljenega ali površno prikazanega odseva človeškega snovanja in dejanja. Zato je glede duha in vsebine umetnosti stal trdno kot hrast v viharju, kljuboval je vsem viharjem umrle domačije. A pri tem, kot da se včasih ni zavedal razlike, ki obstaja med socialističnim realizmom in artizmom. Prvo je vdor tujega telesa - politike v umetnost. Drugo je zgolj tavanje in iskanje oblike in pri tem seveda tudi padanje ali valovanje kvalitete v zapletenem kozmosu umetniškega ustvarjanja. Ali če se izrazim medicinsko: prvo je rak, drugo so ošpice! Toda kljub določeni togosti, ki so mu jo v veliki meri prinesla leta in starost, je njegovo mesto v svetu naše umetnosti jasno, napredno, pomembno in spoštovanja vredno. Bil je in ostal pogumen in ustvarjalen borec za to, da bi umetnost bila ogledalo življenja ter na svoj poseben način s svojimi skrivnostmi in čari utirala pota človeku in človeštvu k pravici, lepoti, človeškemu dostojanstvu, svobodi in humanizmu. Se prav posebej se je boril, upal in veroval, da bi po taki poti hodila naša slovenska umetnost, v dobrobit slovenskega naroda in njegovega vsesplošnega napredka.

Vidmar ni bil politik. Padel je vanjo, ne sicer kot Pilat v vero, ampak kot nekdo, ki je znal ločiti zvestobo od izdajstva, svobodo od hlapčevanja in dobro od slabega. Zato vidim njegovo netalentirano politično podobo, kako si pomaga s svojim človeškim okusom in instinktom, da lahko vesla po razburkanem morju politike njegovega časa. Pomaga si tudi s kompasom, ki ga ima vedno naravnane k slovenstvu, demokraciji in k dostojanstvu človeka. Spretno in razumno, tu in tam tudi prebrisano krmari, se prilagaja in tako ostane, ne samo na površju, ampak tudi na vrhu. Toda vedeti je treba, da ne sprejema molče vsega, kar je ali še prihaja. Opazuje in razmišlja kritično. Občasno tudi izbruhne in pove vse, kar mu leži na duši. Prepira se z oblastjo in s politiki. Protestira in dokazuje, skoraj nikoli brez razloga. Politiki ga poslušamo, godrnjamo ali se smehljamo. Se strinjamo ali ne. Ukrenemo kaj, ali tudi ne. Kakor kdo in kakor kdaj. On je oziroma mora biti tudi s tem zadovoljen, češ, povedal sem vam... jaz ne morem storiti več, zdaj pa vi glejte, da boste napravili vse, kar je v vaši moči. Njegove kritične pripombe in intervencije sicer niso nikoli odločilno vplivale na bistvene tokove revolucije ali graditve socializma. Niso jih usmerjale ali spreminjale. So pa v njih popravile ali odpravile marsikatero preveč zadržto ali sektaško stališče, neumnost ali krivico. To mu je tudi pomagalo, da je v burnih političnih viharjih zadržal svoj jaz. Ohranil je, čeprav nepolitik, svojo lastno politično podobo in obraz, misel in kritičen pogled. Priboril in zadržal si je tudi pravico in možnost, da pove, kar vidi in čuti. Njegova pozicija "kritika" v politiki je bila seveda drugačna od tiste v umetnosti in literaturi. Tam je bil celovit. Gradil in zagovarjal je koncepte, dosledno in trdovratno. Tam je bil doma in v svojem svetu. Tu - v politiki - je bil drugačen, manj celovit, včasih celo prakticističen in prognostičen. Tam se je boril predvsem za načela, gradil in usmerjal tokove. Tu je plaval s tokovi in se boril zoper posamezne čeri in vrtince. Svojih lastnih političnih zasnov in vizij - razen o kulturi in umetnosti in nekaj o slovenstvu - ni imel nikoli. Zato je seveda tudi smel in mogel ostati na političnem odru. Res, v pretežni meri kot statist. Ostal je dolgo, mogoče v nekem obdobju in v nekaterih primerih celo v svojo škodo, to se pravi, v škodo svojega družbenega ugleda. Toda ne glede na to, je bil vedno večja ali manjša prepreka krivici, sektaštvu ali neumnosti, bolj ali manj aktiven bореc ali vsaj zaveznik razumu, pravici, demokraciji, človečnosti, slovenstvu in napredku.

Zgodovina SFRJ Dušana Bilandžića

Prebral sem knjigo Dušana Bilandžića Zgodovina SFRJ.² Čital sem jo s posebno pozornostjo, ker vem, da je povzročila velik in pozitiven odmev med kadri, zlasti tistimi, ki kritično sprejemajo sedanje razmere in politiko. Bilandžića dobro poznam. Srečevala sva se ob raznih prilikah tudi na pestrih in razburljivih sejah. Bil sem prepričan, da je bila smer najinih misli in zaključkov zelo podobna. Vsekakor še en razlog več, da sem z zanimanjem vzel v roke njegovo knjigo.

V sedanjih razmerah ni lahko pisati zgodovine SFRJ. Več vzrokov je, ki to otežkočajo. Časovna razdalja je še premajhna. Mnogi dokumenti, zlasti tisti, ki osvetljujejo zakulisna dogajanja, so zgodovinarjem in javnosti še nedostopni. Predvsem pa ima vsak avtor zaradi političnih razlogov in obzirov precej omejen prostor svojega pisanja. Ne more in ne sme si privoščiti ocen in zaključkov, ki bi bili v posameznih obdobjih in dogodkih bistveno drugačni od tistih, ki jih je imela in jih še ima uradna politika. Da je to res, dokazujejo

² Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republika Jugoslavije, Glavni procesi*, Školska knjiga, Zagreb, 1978

mnogi dosedaj napisani in objavljeni prikazi posameznih obdobij zgodovine SFRJ. Po svoji osnovni vsebini so močno sinhronizirani z "uradno linijo" in podrejeni interesom veljavne politike in njene propagande.

Bilandžičevo delo odstopa od takega klišeja. Odmika se od potreb politične propagande. Išče in opisuje zgodovinska dejstva. Bilandžić je v pretežni meri ostal zvest naslovu svojih knjige.

Vrednost njegovega dela ni samo v tem, da je zajel celotno obdobje od konca vojne in do sredine sedemdesetih let, ampak zlasti v tem, da se ne izgublja v podrobnostih, ampak nazorno sledi in prikazuje bistveno vsebino in smer najvažnejših dogajanj v tem obdobju. Zvesto jim sledi in jih opisuje, ne glede na to, ali so prinašala rezultate ali pa so stagnirala v lastnih protislovjih ali zmotah (kmečka politika) in krizah. Avtor razmišlja in poizkuša konfrontirati subjektivno zasnovane ideje in politično gospodarske projekte vodstva s vsakokratnimi objektivnimi danostmi, razmerami in možnostmi. Na ta način se je tudi izognil nevarnosti, da bi bil njegov tekst zgolj kronološko naštevanje in prikazovanje stališč, načrtov in želja političnega in državnega vodstva v tem obdobju. Zato njegov tekst ni pozitivističen in faktografsko suhoparen ampak živ, dinamičen in kritičen. Avtor čuti razume in sledi vsebini in kontinuiteti našega razvoja. Pogleda mu ne zastira vpliv zgovorne politične frazeologije in dnevnih gesel, glede katerih ni bilo pri nas nikoli čutiti pomanjkanja. Vedno izhaja in se giblje ali na tleh realnih ekonomskih danosti naše industrializacije in blagovne proizvodnje ali v resničnem ozračju najpomembnejših teoretično-ideoloških stališč, premis in spopadov. Avtor se trudi, da bi bil čim bolj objektivnejši, da ne bi sodil, ampak ugotavljal, čeprav pri tem ne skriva, da pripada aktivnim borcev za samoupravni in demokratični socializem v Jugoslaviji. Pri tem pa ostaja odprt, fleksibilen in nezaključen. Zaveda se, da njegova knjiga ni dokončna, popolna ali nespremenljiva zgodovinska resnica o tem obdobju. Še posebej je tak - ne brez razlogov - pri dogajanjih ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let. Knjiga bi dobila na svoji vrednosti, celovitosti in objektivnosti, če bi bilo v njej prikazano tudi stanje, gibanje in kolebanje množične zavesti državljanov SFRJ v tem času. Res je, kot pravi avtor, da ta zavest ni bila v pretiranem obsegu prisotna pri sprejemanju generalnih projektov razvoja. Toda bila je tako ali drugače odločilen dejavnik pri tem, če so se, koliko so se ali pa tudi niso ti projekti realizirali. Analiza in prikaz pglavitnih sestavin folklorne mišljenja, zavesti, delovanja in pričakovanja milijonov, bi marsikaj pojasnila in osvetlila.

Avtor je podal za skoraj vsako obdobje dokaj izčrpen pregled materialnega stanja. Manj celovit je pregled teoretično-idejnega fonda, s katerim je avantgarda nastopala, ga spreminjala in dopolnjevala. Možno se je strinjati z Bilandžićem, da so bili ekonomski in mednacionalni problemi hkrati z našo neodvisnostjo, ki jih omenja v uvodu, centralna os tega obdobja, okoli katere se je vrtelo vse ostalo. Vendar bi dodal, da jim je bil enakovreden še en faktor. V mislih imam subjektivni faktor zgodovine SFRJ oziroma njeno avantgardo in njen teoretično idejni fond in njeno zavest v najširšem smislu te besede. Ali drugače: kje in kdaj je bila teoretična misel, spoznanje in delovanje avantgarde na višini zgodovinske naloge in družbene preobrazbe in kje, kdaj in zakaj je odstopala od nje. Seveda je gotovo, da bo zgodovina govorila o obeh primerih. Bilandžić govori o prvem primeru neposredno, o drugem posredno, res za sedanje razmere pogumno, vendar prizanesljivo.

Razumeti je, da so posamezni citati iz dokumentov ali iz govorov posameznikov zgolj

informacija in dokaz za tako ali drugačno oceno obdobja ali dogodka. Bili naj bi torej vir zgodovinarju in ne nujno tudi veren odraz vsebine in prave podobe nekega obdobja ali dogajanja. Praviloma se je Bilandžić držal takega kriterija in metodologije. Pri Titu, Kardelju in Bakariću je napravil izjemo. Žal je treba povedati, da je ta njegova odvisnost od argumentov avtoritet - kjer je in kolikor je je - njegovemu delu bolj v škodo kot v korist. Tako smo prišli do političnih okvirov in razlogov politične ustreznosti, ki se jim Bilandžić ni mogel ali ni hotel izogniti. Tako je tudi on dal svoj prispevek oziroma koncesijo premajhni časovni oddaljenosti in trenutnim razmeram. Z ozirom na okoliščine je bil dokaj hraber. Marsikaj je povedal med vrsticami. Mislím, da je namenoma pustil med njimi tudi precej praznega prostora. Vedel je pač, da mu bogovi niso naklonjeni do te stopnje, da bi jim gledal v karte, ali da bi svetil za kulise posameznih dogajanj, ali da bi celo tehtal pomen in vpliv raznih, tudi subjektivnih interesov, ki so bili v ozadju scene zgodovinskih dogajanj tega obdobja. To so stvari, ki čakajo bodoče zgodovinarje. Pri tem jim bo Bilandžićevo delo v veliko oporo in pomoč.

/Osutek za to "recenzijo" sem konec leta 1979 nehote založil, nanj pozabil in zato ga šele sedaj uvrščam v moj Dnevnik./

12. januar

Še enkrat sem prebral, kar sem napisal o Vidmarju. Zadovoljen sem. Zahotelo se mi je, da narišem tudi obraz kakšnega politika. Razmišljal sem. Začel sem skicirati Popita. Ne gre. Nič. Bojim se, da bi zdrknil v obrekovanje. To je silak premetene pameti in omejenega uma.

13. januar

Pred dnevi je bil plenum CK ZKS. Nič novega. S pridigami zoper pridige. Ob koncu lanskega leta so v zvezni skupščini tudi slovenski delegati glasovali za etatiistično centralistično resolucijo in zakone. Sedaj v Ljubljani nič manj zavzeto pridigajo o samoupravljanju. Kako je mogoče? Ali nič ne razumejo? Ni verjetno. Torej dvoličnost kot objektivna in izsiljena nujnost. V kriznih družbenih situacijah se med vladajočimi tokovi in režimi vedno pojavi dvoličnost. Jezik ne pove tistega, kar vidijo oči in snuje pamet. Kar bo, pa bo - bi rekli na RTV Ljubljana.

Primitivni politični aktivizem, nekatere socialno-utopične ideje samoupravljanja in filozofsko doktrinarstvo so v uradnem prostoru potisnili v kot zdravo ekonomsko logiko, zakon vrednosti in selekcijo na podlagi produktivnosti dela. Toda, ojoj! Kaj takega je mogoče storiti samo na videz, tako rekoč uradno in za krajše obdobje. Potem pa zopet prevladajo ekonomske zakonitosti nad kabinetskimi doktrinami in filozofijami. Čas pokaže pravi obraz življenja, družbe in njenih razmer.

15. januar

Zlomila se je Titova zdravstvena in delovna kondicija. Leta in prevelika obremenjenost so storila svoje. Propaganda se trudi prikazati njegovo bolezen kot prehodni pojav - organizirano dežujejo želje za okrevanje, vendar skrivajo pravo stanje, ki je težko in zaskrbljujoče. To je začetek konca. Verjetno ne bo nikoli več sposoben opravljati svojih delovnih in državnih dolžnosti. Vsiljuje se in **preostaja** samo še borba s smrtjo.

Sestopil je s političnega odra iznenada in ob nepravem, lahko bi rekli težkem času.

Mednarodni položaj je obremenjen z novimi napetostmi in konflikti. Obdobje popuščanja je z intervencijo v Afganistanu prekinjeno. Minilo bo mnogo časa, preden bo zopet obnovljeno. Vse to še posebej obremenjuje neuvrščene in pritiska nanje v smeri diferenciacije. Zdi se mi, da je pomlad neuvrščenih definitivno minila in da jih čakajo mnogi pretresi. Titu bo verjetno prihranjeno, da bi moral nemočno opazovati, ko se bodo mnoge njegove - ne vse - vizije in hrepenenja o gibanju neuvrščenih začele podirati, ko bodo neuvrščeni prisiljeni v novo nastalih mednarodnih razmerah pretehtati svojo pravo težo.

Tudi domača politična in zlasti gospodarska situacija je vse prej kot zadovoljiva. Tito politično zapušča to našo družbo in državo v trenutku, ko je obseg idejnih, moralnih, političnih in materialnih deficitov večji, kot je bil kdajkoli, odkar obstoja socialistična Jugoslavija. No, seveda smo imeli že večje politične in gospodarske težave od sedanjih, vendar smo jim lahko zoperstavili našo voljo in zavest, da smo na pravi poti in da so naši cilji in sredstva za doseg te ciljev pravilni. V tem trenutku ni tako. Bolj kot materialno pomanjkanje in nesorazmerja teži sedanje politiko njena lastna neučinkovitost; pritiskajo jo dvomi, kritika in kriza zaupanja, ki narašča znotraj socialističnega in samoupravljalnega kroga. Zgodovina bo nedvomno ocenila Titovo obdobje kot zelo ustvarjalno in uspešno. Žal pa ne bo mogla kaj podobnega ugotoviti za poslednja leta, no skoraj za celo zadnje desetletje njegovega vladanja. Ko bo morala Jugoslavija v času po Titu previhariti marsikatero težko viharje in preizkušnje, ne bi smeli pozabiti, da so korenine le-teh pognale že prej, še predno je on odšel tja preko, v nič in v zgodovino. Težko je, ker odhaja, odhaja nepričakovano in brez slovesa. Takorekoč preko noči bo izginil iz našega družbenega življenja idol, voditelj, učitelj in razsodnik. Nihče ga ne more nadomestiti. Zgodovina, usoda in stvarnost so se odločile, da nam več ne naklonijo take osebnosti. Ne vem, zakaj so sklenile tako. Mogoče nam ne žele biti naklonjene. Še bolj mogoče, da vedo, da so časi takih voditeljev minili. **Danes še in ni mogoče nikoli več.** Toda kljub temu ne bo lahko. Tito bo nesel s seboj svojo slavo in hvalo. Pospremili ga bomo na poslednjo pot kot zasluži. S hvaležnostjo, z bolečino, s solzami, z rožami, govori in hvalnicami ter s salvami. Tu bodo prisotni milijoni. Toda že naslednji dan se bomo soočali z vsem, kar je tu, kar je in bo ostalo za njim in med nami; odprta knjiga naših razmer in v njej mnogo in preveč vsega, kar ne bo izdržalo surovega izpita življenja in prakse. Da, tudi nekaj takega nam bo zapustil on, ki ga ne bo več in ki tudi ni mogel, kljub svoji veličini - o kako je to človeško - preseči sebe in svojega časa. S temi akordi - nekateri jih bodo slišali in razumeli že ob njegovem pogrebem maršu, žalostinki - se bo začela uvertura v novo obdobje po Titu in brez Tita.

Zakaj ni protestov zoper obstoječe stanje ?

19. januar

Minilo je že sedmo leto odkar iz svojih samotnih izb opazujem razmere in čas, v katerem živimo. Polnih sedem let. Kako dolga doba zame in kako kratka za družbeno-zgodovinski veletok, ki nas nosi in oblikuje in nekoliko tudi mi njega. Nekoč, pred leti sem za usodo naše revolucije in prizadevanj napovedal tri možnosti:

a).sprememba v smeri bolj intenzivnega, bolj ustvarjalnega in bolj demokratičnega socializma;

b).definitivni premik v levo, v neko inačico vzhodnoevropskega socializma;

c.) oblika balkanskega socializma in naše folklore, polnega velikih besed in malo dejanj, velikega prepada in neskladja med teorijo in prakso, ovenčanega s stalnim proslavljanjem starih zmag in še bolj nepriznani novi porazi in neuspehi. Skratka stanje, ki ga poznamo iz zgodovine mnogih revolucij, ki so veliko obetale in še več hotele, da bi se končno zlomile same v sebi in odšle v preteklost brez velikih posledic za bodočnost.

Ponuja in grozi seveda še četrta možnost, da bi namreč Jugoslavija, kot večnacionalna državna tvorba razpadla in da bi v tem primeru na njenem sedanjem ozemlju nastalo nekaj novih držav. Tudi v tem primeru bi te države verjetno ostale socialistične, čeprav bi bile oblike tega socializma v posameznih republikah - državah različne. Gibale bi se verjetno v okviru prej omenjenih treh možnosti. Torej od administrativnega socializma do neke variante evrokomunizma z večstrankarskim sistemom, družbeno lastnino in samoupravljanjem.

Še smo na razpotju, zato so vse te možnosti realne in prisotne. Čeprav še vedno verjamem in upam, da bomo imeli in da imamo dovolj sil in pameti, da razvojno in zgodovinsko zmaga prva možnost, to se pravi duhovno in materialno bogatejši in ustvarjalnejši socializem v Jugoslaviji. Občasno pa me napadajo in pretresajo dvomi. Zaskrbljen postajam, ko čutim in vidim, kako se naše družbenopolitično življenje pogreza v ozračje vse večje malodušnosti, mlačnosti in nemoči. To so znamenja bolezni, ki nas bo, če se ji predamo, zagotovo pripeljala k temu, da izginemo v lastnem močvirju utrujenosti, razočaranja, moralne dvoličnosti, butastega povprečja, "javašluka" in nemoči.

Ti moji dvomi, bojzani in predvidevanja temeljijo na naslednjih dejstvih in dokazih. Takorekoč iz dneva v dan se v zadnjih letih kopičijo politični, gospodarski in moralni dokazi o zgrešenosti in nesposobnosti prevladujoče dnevne politike in njene ideološke in teoretične spremljave. Kljub temu pa se ne zgodi ničesar, ali skoraj ničesar. Še tako drastični primeri neumnosti, licemerstva, protislovnosti in neskladja med besedami in dejanji, med obljubami in rezultati, med papirnatimi sklepi in dejstvi ne povzročajo nobenega večjega in pomembnejšega odmeva ali protesta. Nobena stvar več skoraj nikogar ne preseneti ali do kraja pretrese. Res, mnogo je godrnjanja in nerganja. To pa je tudi vse. Vendar samo godrnjanje in nerganje ni še nikoli spreminjalo smeri družbenih tokov. Sprašujem se: zakaj ni vidnejših protestov zoper obstoječe stanje? Odkod ta ravnodušnost? Kako razložiti ta pojav pri narodih in ljudstvu, ki imajo za seboj bogato zgodovino protestov, uporov in bitk? Kako je mogoče, da sinovi in hčere generacije, ki je na tleh Jugoslavije izvedla najbolj junaški upor v času druge svetovne vojne v okupirani Evropi, danes, dokaj mimo in ravnodušno sprejemajo in prenašajo že zelo sklerotične, dvolične in dogmatične doktrine vladajočega režima? Kako je mogoče, da ni resnejših ugovorov in protestov, zoper vse bolj očitne dokaze stagnacije politične misli, njenih dejanj in ukrepov? Kako je mogoče, da potomci generacije, ki je še včeraj tvegala vse, danes ne tvegajo nič? Ali je res zmanjkalo prodornih misli, poguma, borbenih in ustvarjalnih moči pri narodih Jugoslavije? Ali je res vse prevzelo spoznanje, da se je treba vdati in sprijazniti z usodo in da ni mogoče ničesar spremeniti ali preprečiti?

Razmišljam in iščem odgovor na taka in podobna vprašanja, ki vrtajo vame!

Dopustimo, da je psiha, mentaliteta in družbena zavest sedaj prevladujoče srednje generacije v Jugoslaviji zaradi objektivnih razmer taka, da sploh ne razmišlja o antitezi danega in obstoječega. Povedano drugače, to pomeni, da je do te stopnje ali ravnodušna ali

konformistična, da zunaj struge uradnih in od vrha navzdol koncipiranih družbenih rešitev sploh ni prisotna ali aktivna. Ali naj to - če se izrazim pozitivno - pomeni, da je kljub vsemu zadovoljna z obstoječim? Naš socializem, z vsem, kar je in ni, z vsem kar je dal in ni dal, zadovoljuje ali še vedno zadovoljuje in obvezuje k zaupanju in poslušnosti. Ali je to zaupanje in prepričanje tako, da ne želi in nima potrebe brez uradnega blagoslova ničesar storiti, seveda ne zoper socializem ali zunaj njega, ampak znotraj njega in zanj, da bi bil socializem ustvarjalnejši, duhovno in materialno bogatejši in naš razvoj in napredek hitrejši? Mogoče je res tako, čeprav je težko verjeti v tako možnost. To bi bil dokaz, da je naše stanje idealno. V tem primeru so v socializmu jugoslovanske sorte kaj slabe možnosti za dialektiko - kot obliko boja nasprotij - in iz nje izhajajoče družbene dinamike in napredka. Za našo trenutno situacijo in politiko pa bi to pomenilo veliko podporo in zmago. Če je, ali če bi bilo to res, potem smo mi, ki mislimo in čutimo drugače, v zmoti in brez perspektive. Hm, hm, preveč lepo in enostavno, da bi bilo res. Preveč je tudi majhnih in deloma prikritih števil, izjav in dokazov, o nasprotnem, zato iščem nove odgovore na prej postavljena vprašanja.

Predpostavimo, da dialektika tudi v našem socializmu deluje. Nasprotja, nezadovoljstva in napetosti tudi obstajajo. Sedanja srednja generacija je dostojen naslednik svojih očetov in mater in nadaljuje tradicijo kritične družbene zavesti in ustvarjalne aktivnosti. Toda vse to ima dovolj prostora v legalnih in obstoječih oblikah in organizacijah samoupravljanja in politične aktivnosti. Skratka, obstoječi družbeni mehanizem je tisti čarobni ključ, ki odklepa in zaklepa vse zamotane ključavnice družbenega življenja pri nas. Taka razlaga bi bila najbolj v skladu z obstoječo teorijo družbenega razvoja pri nas nasploh in samoupravljanja še posebej. Seveda, če je v skladu s prakso, stvarnostjo in dejstvi. A na žalost je z njimi samo delno usklajena, oziroma se neskladje med njimi povečuje, celo na straneh našega tiska je mogoče prebrati, da se nasprotje in neskladje med Kardeljevo teorijo in doktrino samoupravljanja na eni strani in njeno prakso na drugi strani čedalje bolj krepi in pogloblja. To nasprotje postaja, poleg materialnih primanjkljajev in nizke produktivnosti dela, pglavitni problem naše družbe. Prostor odločanja in konfrontacije se zožuje; prostor etatizma se širi. Mnoge samoupravne odločitve in režimi (delovna storilnost) ne dajejo rezultatov. Pota kritičnim mislim o principielnih rešitvah in konceptih so znotraj političnega in samoupravnega mehanizma še dokaj zazidana in pod takojšnjo anatemo. No, to kljub temu ne preprečuje, da tisti, ki hoče nekaj tvegati, ne bi mogel povedati marsičesa tudi s teh tribun. In vendar se to ne dogaja ali pa samo v neznatnem obsegu. Lahko bi skoraj postalo pravilo, da delegati in člani teh organizmov ne izražajo resnih pomislekov niti do konceptualnih rešitev niti do globalnih rezultatov oziroma nerezultatov obstoječe politike, niti do očitnih stagnacijskih teženj družbenih gibanj in nihanj.

Teh ugotovitev ne spremeni v ničemer navada in praksa, da se sicer na teh tribunah izreče mnogo prakticističnih in drobnih pripomb, ne da bi z njimi hoteli graditi podlago za pomisleke ali kritiko sestavin sedanje dnevne politike in njene idejnopolitične utemeljitve in spremljave. Nasprotno! V teh oblikah in mehanizmih še vedno prevladujejo verbalne tirade kot podpora obstoječim sistemskim rešitvam in načelom, s poudarkom, da so te dobre, le praksa je slaba. Torej, bog in vera sta dobra in pravilna; zlo so grehi in hudič! Ali še drugače: tem slabše za dejstva, če so drugačna kot so ideje in filozofija (Kardeljeva). Spričo takega položaja in notranjega dogajanja v mehanizmu sistema, bi bilo težko verjeti, da se že preko njega in v njem kažejo in razrešujejo vsa družbena protislovja in napetosti.

Bilo pa bi seveda tudi nespametno zanikati, da se na ta način in po tej poti nič ne razrešuje in nič ne dela.

Vsekakor je sedanji samoupravni in demokratično-politični prostor dovolj velik za tisto dnevno konfrontacijo operativno-izvršilnih teženj in razlik, ki bi jih povzročala sicer v globalu pravilna in ustvarjalna politika. Zdita pa se - ta prostor in stopnja demokracije - odločno premajhna v primeru, ko gre za nasprotja, ki jih povzroča politična koncepcija, ki je v celoti ali vsaj v pretežni meri napačno zastavljena. Premajhen in neustrezen je torej v slučaju, ko bi se v teh mehanizmi morali konstituirati taki principi in ideje, ki bi spremenili obstoječo politiko in jo zamenjali z drugačno in tako, ki bi bolje ustrezala tako našim objektivnim razmeram in možnostim, kakor tudi subjektivnemu stanju družbene zavesti in aktivnosti. Razmišljam in iščem dalje.

Ponudi se mi še en odgovor na vprašanja, ki vrtajo vame.

Računajmo z možnostjo, da je sedanja srednja in mlajša generacija tudi taka ali vsaj približno taka, kot smo bili mi. To se pravi nezadovoljna z obstoječim, razmišljajoča, pogumna in iščoča. Torej kritičen odnos in rezerviranost do sedanje politike in mnogih njenih rešitev obstajajo, toda ne konfrontirajo in ne izražajo se sproti, razvojno in po normalni poti. Najpomembnejši vzrok za to je v togosti sedanjega političnega in samoupravnega mehanizma, ki je preveč tog, preveč zaprt ter preveč pod kontrolo tistih, ki so si prisvojili monopol za principe in ideje sistema. Posledica tega je, da se kritika, nezadovoljstvo in nasprotja akumulirajo same v sebi, žive izven ustavnih oblik in ustanov družbenega socialističnega mehanizma, z možnostjo in nevarnostjo, da nekega dne izbruhnejo kot vulkan. Osebo sem še vedno prepričan, da je to prava ocena in odgovor. Moj instinkt, logika misli in tudi skope informacije s katerimi razpolagam, me vodijo k takemu zaključku. K njemu me vodi tudi kontinuiteta naše zgodovine in boja za napredek. Ne verjamem, da našim narodom, sedanjim in prihodnjim generacijam primanjkuje kritične zavesti, poguma ali ustvarjalnosti. Tudi ne verjamem, da bi se lahko utopile v lastnem komformizmu. Pač pa verjamem - in to tudi na podlagi naše zgodovinske prakse - da so narodi Jugoslavije in naš socialistični sistem še vedno tako mladi, tako politično, kulturno in gospodarsko nerazviti, v demokratičnih tradicijah tako siromašni, da ne znajo in ne morejo svojih velikih družbenih protislovij odpravljati na normalen in konstitucionalen način. Pri nas se žal taki preobrti še vedno delajo revolucionarno, z vsemi dobrimi in slabimi posledicami takega kirurškega posega. Delajo se z velikim hrupom, z gromozansko retoriko in kritiko in če je le mogoče tudi z nožem, puško in krvjo. Nemalokrat je bilo tako. Zlasti Srbi in Hrvati so veliki ljubitelji takih dogodkov. Zato želim in se hkrati bojim, da se bo tudi v sedanjem primeru ponovila naša zgodovina. Iskreno upam, in kar se mene tiče, bom storil vse, kar mi bo mogoče, da bi se ponovila, če žal še vedno nismo sposobni drugače korakati naprej - brez nožev, pušk in krvi.

4.februar

Zopet imamo velik in pretiran obseg investicij. V lanskem letu so investirali okrog 30 % družbenega proizvoda. Če bi pogledali ta podatek ločeno, bi bili lahko zadovoljni. Vzeto ekonomsko in politično, bi lahko to pomenilo, da tozdi dobro gospodarijo, da mislijo tudi na jutri in da so stvarno postali odločilni nosilci razširjene reprodukcije. Če pa ta obseg investicij analiziramo skozi prizmo ekonomskih gibanj in kreditno-monetarnih odnosov,

pa je slika drugačna.

Predvsem bi v normalnih gospodarskih pogojih moral tak obseg investicij v razmerju do družbenega proizvoda zagotoviti tudi zelo veliko povečanje obsega proizvodnje in nacionalnega dohodka. Normalno bi bilo, če bi se pri takem deležu investicij povečanje približalo 15 %. Vendar se to ne dogaja. Obseg proizvodnje se je povečal za malo več kot 6%, družbeni proizvod pa za nekaj manj kot 6%. Ob tem ne smemo pozabiti, da je bilo to doseženo s pomočjo uvoza kapitala iz inozemstva oziroma ob velikem zunanjetrgovinskem deficitu. Poleg tega se tempo porasta proizvodnje postopoma zmanjšuje. Če upoštevamo tudi to dejstvo, vidimo, da je učinkovitost investiranja izredno nizka, lahko bi rekli, katastrofalno nizka.

Očitno je, da velik obseg investicij ni posledica in rezultat dinamičnega in visoko produktivnega gospodarstva ali njegove zdrave konjunktura ampak obratno. Z njim hočejo tozdi premagovati in nastopati zoper vse bolj očitne pritiske gospodarske stagnacije in nizke produktivnosti dela. Le-te hočejo torej reševati z ekstenzivnim investiranjem in ni dvoma, da ne bodo uspele. Kajti dve tretjini investicij kreditirajo banke, kar vodi v vse večjo zadolženost gospodarstva in pod pogoji ekstenzivnega investiranja, še dodatno zmanjšuje njegovo akumulativnost in sposobnost nastopanja na mednarodnem tržišču ter povečuje pritisk na cene doma. Vse to, gledano dolgoročno, ekonomskih težav ne zmanjšuje, ampak povečuje. Investicijske appetite in lakoto seveda povečuje in stimulira tudi visoka inflacija. Ker so obresti daleč pod njo, jemlje tistemu, ki ima denar in daje onemu, ki ima dolgove. Zato tozdi ne želijo imeti denarja ampak čimveč dolgov. Ker se take težnje zaradi političnih razlogov ne morejo preveč očitno realizirati samo s pomočjo večjih osebnih dohodkov - čeprav se delno tudi to dogaja - se pač realizirajo s pomočjo kreditov za investicije. Gotovo ima za tak obseg investicij zasluge tudi uvoz tujega kapitala. Naša vse večja zadolženost se posredno ali neposredno preliva in odraža tudi pri investiranju. Še dobro, da je tako in da ne gre vsa uvožena vrednost samo v tekočo potrošnjo.

Tudi sedanja razdrobljenost razpoložljivega kapitala v tozdi in bankah ima svoj negativni vpliv, zlasti na učinkovitost investicij. Višek kapitala namreč po obsegu niti ni tako zelo majhen, kolikor je razdrobljen, premalo mobilan in zaprt v zamotane mehanizme tozdovskih in občinskih interesov. Odtod tudi veliko število majhnih, nepomembnih in razdrobljenih investicijskih naložb. Tako stanje onemogoča hitro in bolj preudarno investiranje. Onemogoča ali vsaj zelo otežuje take strateško investicijske zamisli in prodore, ki bi se odrazili, bodisi v ugodnih strukturalnih spremembah širšega obsega, bodisi v res novi tehnologiji in povečani produktivnosti dela. Kardeljeva zamisel o decentralizaciji preko tozdov je že zaživela; njegova zamisel o posredovanju preko dohodkovnih odnosov in o združevanju dela in sredstev, pa je ostala zgolj na papirju, to se pravi v resolucijah. Posledice so očitne - vsakdo vidi samo svojo hišico in spleta ograje okrog nje!

Zaključek se ponuja sam od sebe. Sorazmerno velik obseg investicij v zadnjih letih ne daje in ne bo dal pričakovanih rezultatov. Ne bo nas rešil pred ekonomsko stagnacijo. Njegov prispevek k produktivnosti dela je neznaten. Pretežno se obnavlja ali širi dosežanja struktura gospodarstva. Gospodarske in politične težave se torej akumulirajo, predvsem po zaslugi politične klime, dnevne politike in pomanjkljivega ter neustreznega mehanizma samoupravnega socializma.

23.marec

Tito je mrtev. Tito je še živ. Tita ni. Že tri mesece traja njegova agonija. Za njega ni več rešitve. Medicina je ostala ob njem nemočna in poražena. Lahko je nekoliko odložila prihod smrti, toda ne more povrniti zdravja in življenja.

Titova življenjska pot je torej končana. Ostalo je samo še nekaj tednov ali mesecev agonije in klinično medicinskega eksperimentiranja. Njegova pot je bila izjemna. Polna tegob in grenkih preizkušenj, velikih uspehov in veličastnih zmag. Tudi zmote so bile vmes. Vodila je od siromaštva in nevednosti zagorskega dečka, do ugleda in blišča voditelja narodov Jugoslavije in mednarodno priznanega državnika. Poleg tega, da je bil izredno nadarjen, vztrajen, pogumen in iznajdljiv, je z njim hodila tudi sreča. Spremljala ga je vse življenje. Sedaj ga je zapustila. Vedno sem bil prepričan, da bo njegova smrt v nekem sorazmerju tudi z njegovim življenjem. Morala bi torej biti veličastna in iznenadna. Pričakovati je bilo, da bo ali iznenada omahnil na svojem voditeljskem položaju, ali se zgrudil nekje na poti, kot večni popotnik, zadet od infarkta ali od sovražne kroglice. To bi bil, lahko se reče, srečen konec. Ljudje bi bili pretreseni in razburjeni. Izgledalo bi, kot da je potemnelo sonce ali kot da je konec sveta. Ob takem primeru, bi naša nacionalna nadarjenost za histerijo in zanosnost, za tragiko in pretiravanje dobila fantastično priložnost, da zablesti v vsej svoji veličini in temperamentu. Lahko bi bilo res enkratno in veličastno. Tako pa hira in umira počasi. Odhaja polagoma iz dneva v dan. Najprej noga, potem ledvice, nato pljuča in za njimi zavest. Ni ga več. Tu je samo še spomin nanj. Življenje pa gre dalje. Sonce sije kot prej in ni videti, da bi bil konec sveta. Ljudje so že sprejeli njegov odhod. Začelo se je obdobje brez Tita. Kaj nam bo prineslo? Prepričan sem, da ga bomo zmogli.

Titova smrt

9. maj

Včeraj smo pokopali Tita. To je bila enkratna in pretresljiva pogrebna in politična svečanost. Pravi veletok človeštva se je zgnil proti njegovemu poslednjemu bivališču. Nemi špalir množice, iskrena žalost in solze mnogih, spoštovanje in prizadetost vseh, cvetje in venci, govori in topovske salve, blišč odlikovanj in vladarskih uniform, resni obrazi politikov in diplomatov, vihrajoče bojne zastave, trudni koraki postaranih herojev, globoko človeška prizadetost Jovanke, ledeno mrzla bolečina in ponos Žarka, shakespearška teatralična in dramatična podoba adjutanta, vse to in še mnogo drugega se je v taktu pogrebnega marša zlivalo v trenutek velikega doživetja, usode, zgodovine in minljivosti življenja. Izgledalo je, da temu veletoku in sprevodu ne more in ne sme biti konca. Kot da bi hiteli v nesmrtnost. Bil je veličasten in fantastičen po zunanji podobi, po svoji vsebini pa pretresljiv, močan in nabit z raznoterostmi človeškega duha, dejanj, doživetij in protislovij.

Da, v Titovem pogrebni povorki je korakalo to naše in ubogo dvajseto stoletje in mu pošiljalo svoj poslednji pozdrav. Pozdravljalo ga je kot enega izmed svojih maloštevilnih velikih otrok. Zaustavilo se je trenutek ob njegovem grobu, se mu poslednjič poklonilo, mogoče je za hip celo razmišljalo o idealih in ciljih pokojnika, ki naj bi združevali poti in stranpoti človeštva. Potem je bil konec. Tudi ta pogreb, ta sen kresne noči in pomladne dne je bil končan. Televizijske kamere so ugasnile. Topovi in muzika so utihnili. Pogrebci in množice so se razšli, vsak na svojo daljno stran. On, Tito, je ostal sam med rožami in v

zgodovini.

Razmišljam o Titu, o njegovem življenju in delu. Vsekakor enkratna osebnost naše zgodovine. Otrok in voditelj revolucije. Stvarnost in legenda. Človek in idol. Moč in nemoč.

Velika dejanja ljudstev in narodov in velike družbene spremembe so vedno povezane tudi z velikimi ljudmi. Zato je vedno zelo težko oceniti, kaj je pri teh dejanjih zasluga ljudstev in kaj je zasluga posameznih voditeljev. Po pravilu, zgodovina zasluge prvih nekoliko zmanjša, zasluge drugih izdatno poveča. Sicer pa enega brez drugega ni. Samo oba dejavnika - ljudstvo in voditelj - predstavljata organsko celoto. Vsa zgodovinska gibanja in boj ljudstev za človeški napredek bi končala brez rezultatov, če ne bi bilo osebnosti, ki so take boje vodile, jih organizirale in usmerjale. In še tako genialni načrti posameznikov in revolucionarjev bi bili prazna utvara ali abstraktna filozofija, če ne bi dobili podpore ljudstev, če se ne bi tako ali drugače identificirali z zavestjo, željami in hotenji ljudstev in narodov. Vse to velja tudi za Tita. Skozi prizmo tega spoznanja gledam in razmišljam o Titu in ocenjujem njegovo podobo, delo in zasluge.

Pri Titu je bila ta povezanost, med zavestjo in hotenjem narodov Jugoslavije ter med njegovo osebno zavestjo, še posebno močna in trajna. V tem dejstvu je glavni vzrok njegovega uspeha in veličine. Od vseh njegovih raznoterih lastnosti in sposobnosti, ki jih je imel kot človek, revolucionar in voditelj, bi na prvo mesto postavil njegovo, rekel bi intuitivno sposobnost, da je znal doumeti utrip družbene zavesti ljudstva, da jo je znal usmerjati, vplivati nanjo in se ji tudi prilagajati.

Tito je bil v pravem pomenu besede ljudski in narodni tribun. V sposobnosti združevanja objektivnega in subjektivnega, v nekakšni, za povprečno zavest že magični in mistični personifikaciji splošnega in posamičnega, ki jo je združeval v svoji osebi, je bila njegova največja moč. Najbolje je tako njegovo vlogo in položaj izražalo znano in popularno geslo: Mi smo Titovi, Tito je naš!

Tu je glavni izvor njegove popularnosti, avtoritete, priljubljenosti in tudi kulta osebnosti, ki se mu ni odrekal. Celó zelo premišljeno ga je gradil, ljubosumno čuval in, priznajmo, z njim tudi preudarno ravnal. Nikoli ga ni izkoriščal za nepoštenne ali kriminalne zadeve, kot na primer Stalin. Razumljivo, da ga je vedno dajal na tehtnico političnega odločanja, tam in takrat, ko je smatral, da je to nujno in v skladu s političnimi cilji, ki jih je v danem trenutku ali obdobju imel. Titova politična teža in avtoriteta je bila stalno v vzponu. Bila je, zlasti v Jugoslaviji, brez **priziva** ali oporekanja. Nihče je ni mogel omajati, če odmislimo obdobje njegove visoke starosti, ki je povzročila in vrgla nekatere sence nanjo. Skoraj štiri desetletja je bil odločujoča osebnost v areni političnega življenja v Jugoslaviji. Nobene pomembne politične odločitve ni bilo mogoče sprejeti brez njegovega soglasja. In bilo je za vsakogar politično zelo tvegano ne strinjati se s Titom ali mu celo nasprotovati. S tem seveda ne trdim, da ni bilo mogoče ničesar sklepati ali delati brez njega. Bil je namreč dovolj moder voditelj, da se ni vtikal v razne podrobnosti in slučajnosti. Premišljeno je pustil, da teče življenje po svojih vijugavih strugah. Ob tem pa je budno opazil, sklepal in dajal odločilni poudarek strateškimi ciljem in smerem družbenih dogajanj. Premišljeno je držal v svojih rokah ideološki fond partije; imel je sistem stalnega pogovora z in za množice. Poleg tega je bil še vrhovni komandant JLA. Vsi ti vzvodi

oblasti, ki jih je držal v svojih rokah, so mu hkrati z njegovo avtoriteto in priljubljenostjo dajali tako težo, da je mogel z njo vedno odločilno vplivati na javno mnenje v Jugoslaviji. Tito je že za svojega življenja postal legenda in kot tak tudi poosebljeni primer pravice, junaštva, delavnosti, poštenosti in genialnosti. Ta legenda zagotovo ni bila naročena ali prisiljena. Nastala je prostovoljno in spontano. Bila je deloma posledica njegovega burnega življenja revolucionarja in seveda predvsem odraz povprečne in podpovprečne družbene zavesti v Jugoslaviji ter njenih iluzij, nemoči in odtujenosti. Ali kakorkoli so, z legendo ali brez nje, poveljevali mnoge Titove zasluge z mnogokratnikom, so še vedno izredne in v naših razmerah brez primerjave, četudi mnogokratnik poveljevanja odmislimo. Kakorkoli so, z legendo ali brez nje, skrivali ali zmanjševali Titove zmote, le-te ne bi bistveno okrnile njegovih zaslug, tudi če bi javno pokazali nanje.

Zato je Titov osebni doprinos naši revoluciji, ne glede na nekatera njegova stališča in pojmovanja, ki jih je čas že prehitel, in ne glede na nekatere njegove odločitve in utvare, ki ne bodo zdržale pritiska prakse, vendar tako velik in enkraten, da zgodovinarji ne bodo ravnali napak, če bodo zadnjih štirideset let naše zgodovine, imenovali Titovo obdobje.

V tem obdobju so narodi Jugoslavije končno vstopili v zgodovino kot polnoleten in neodvisen subjekt; bili smo naš narodnoosvobodilni boj in izvršili revolucijo. Z njo smo položili temelje novemu družbenemu redu, socializmu in postali istočasno tudi zgodovinski gospodar svoje lastne usode in političnega odločanja. Da smo vse to dosegli, je vsekakor zasluga mnogih, med seboj povezanih dejavnikov in tudi mednarodnih političnih dejstev. Tito je vsekakor eden od njih.

Tito je bil vodilna osebnost v vseh posameznih obdobjih te velike zgodovinske in družbene preobrazbe. Bil je njen politični arhitekt, duhovni in operativni voditelj. Fašizem bi bil premagan v drugi svetovni vojni tudi brez nas. Vendar bi bila naša sedanost drugačna. Da se to ni zgodilo, je zasluga našega narodnoosvobodilnega boja. Da je le-ta prerasel v revolucijo, gre zasluga partiji in njeni politiki. Ideološka podoba in akcijska sposobnost te partije ob začetku druge svetovne vojne je bila odraz in rezultat njenega predvojnega delovanja. Bilo bi pretirano trditi, da so se razmere v njej izboljševale samo po Titovi zaslugi. Za nekaj takega je bilo odločilno, da se je v areni življenja, v ognju težkih preizkušenj borila, kalila in razmišljala nova generacija kadrov, revolucionarjev-komunistov, sicer maloštevilna, toda odločna in popolnoma predana ciljem revolucije. Ta generacija se ni pojavila preko noči in iznenada ali samo zato, ker je Tito prevzel vodstvo partije. Nastajala je postopoma. Rojevala, vzgajala in oblikovala se je v surovi stvarnosti takratnih političnih razmer in razrednega boja. Titov prispevek v letih pred vojno je bil v tem, da je začutil utrip te novo nastajajoče generacije revolucionarnih kadrov, da jim je zaupal, da jih je povezoval in vplival nanje in jih usmerjal k realnim ciljem revolucionarnega boja.

Velika večina teh predvojnih kadrov, revolucionarjev in komunistov ni dočakala svobode. Izginili so v ječah ter na streliščih ali popadali na bojnem polju. In tudi mnogi od tistih, ki so preživeli, so se izgubili v anonimnosti, ker se niso znašli v spremenjenih pogojih političnega dela. Zgodovina ne bi smela pozabiti njihovih zaslug in pomena za revolucijo, tembolj tudi zato, ker niso bili samo njeni ideološko-politični pionirji, ampak so ji dali tudi moralno podobo in veličino nesebičnih človeških žrtev, zvestobe in dostojanstva.

Ko so ob zlomu stare Jugoslavije leta 1941 mnogi buržuazni politiki mislili, da je to konec, je prav ta revolucionarna generacija čutila, da je to šele začetek. Oborožen upor zoper okupatorja potemtakem ni delo enega moža, ampak je samo logično nadaljevanje takega pojmovanja, tembolj tudi zato, ker so tudi mnogi nekomunisti, delavci, kmetje in razumniki in zlasti mladina želeli in hoteli braniti svojo grudo in obstoj z orožjem v roki. Veličina Tita je, da je razumel nastali položaj in zato poziv CK na vstajo ni bil avantura ampak realno revolucionarno dejstvo.

Tito je bil legendarna osebnost našega narodnoosvobodilnega boja. To seveda še ne pomeni, da je bil Tito duhovni oče vse strategije in taktike, ali celo inspirator vseh velikih bojev in zmag, kar hočejo dokazati nekateri pisci spominov ali zgodovine. Glavni strateg našega boja in revolucije je bila revolucionarna zavest borcev, ki niso hoteli vrnitve na staro, njihova popolna predanost borbi in vera v zmago. Brez tega bi še tako modri ukazi ter strateške zamisli in načrti ostali zgolj na papirju. In glavni taktik naše borbe je bil iznajdljivi, borbeni, iniciativni in neuničljivi partizanski duh, ki je bil najizrazitejši del osebnosti mladih partizanov, komandirjev, politkomisarjev in komandantov na vseh položajih in ravneh. Tito je to strategijo in taktiko partizanskega bojevanja, rekel bi to objektivno nujnost partizanskega obstoja, zahteval, ukazoval in izpopolnjeval. Ob upoštevanju in kreptitvi teh načel partizanskega boja je Tito kot vrhovni komandant snoval tudi svoje operativne načrte in organizacijske oblike čedalje množičnejšega oboroženega boja.

Hitler je mislil, da bi oborožen odpor v Jugoslaviji takoj prenehal, če ne bi bilo Tita. To je zmot. Sam Tito je nekoč dejal: če ne bi bilo mene, bi bil pač kdo drug. Tudi brez Tita bi bila strategija in taktika partizanov enaka, to se pravi partizanska. Včasih se mi dozdeva, ko listam po raznih učbenikih o zgodovini NOB, da obstaja realna nevarnost, da bi pisci zgodovine precenili vojaško vlogo Tita in podcenili odločilni pomen partizanske zavesti in njenega duha. Objektivne razmere našega boja so bile namreč take, da je izid večjega števila bojev in bitk bil bolj odvisen od obnašanja borcev samih in od odločitev nižjih štabov in komandnega kadra, kot pa od direktiv ali sklepov vrhovnega komandanta. Na to okoliščino našega boja zgodovinarji ne bi smeli pozabiti. Prepričan sem tudi, da ne bi smeli vsakega juriša, bitke, pohoda ali ofenzive dvigovati v sam vrh naših revolucionarnih vzponov in jih enačiti z nepremagljivim tokom revolucije, v katerem so se junaško borili stotisoči in sodelovali milijoni naših patriotov. Prav tako bi se lahko tak juriš, bitka ali pohod zgodil nekje drugje, lahko tudi prej ali pozneje, ne da bi to bistveno vplivalo na razvoj naše revolucije in njene dokončne zmage.

Vsekakor pa je Tito glavni tvorec in mojster tistega organizacijskega oblikovanja in povezovanja, ki je nešteto žarišč partizanskega odpora in boja uspel postopoma zlit v enotna pota, da bi se končno v njem povezale in zlile vse partizanske enote v enotno jugoslovansko armado. Bil je tudi tisti, ki je suvereno obvladal vso zamotanost in izzivalnost ravnotežja med političnimi interesi ter vojaško nujnostjo in možnostjo. Zgodovina ve povedati, da je marsikateri revolucionar padel na tem preizkusu in posledice so bile vedno katastrofalne. Tito je tudi kot komandant in vojak vedno mislil politično. Samo zato in tako je tudi lahko pripeljal naš partizanski boj in revolucijo k popolni zmagi. Vodil jo je na ostrini noža, med Scilo in Karibdo, oziroma med Churchillom in Stalinom, k nastanku neodvisne Jugoslavije. To Titovo spretno krmarjenje nove ladje, imenovane Titova Jugoslavija, je šteti med njegove največje dosežke. Z njim je preprečil, da bi kljub

naši vojaški zmagi morali deliti politične sadove zmage še z drugimi. Ob tem je postalo očitno, da se v Titovi osebi nahaja ne samo dosleden revolucionar in priznani gverilski vodja, kot so mnogi napačno domnevali, ampak da je v njem tudi talentiran državnik in diplomat, ki zna vzdrževati ravnotežje in braniti interese svoje države tudi na občutljivi tehnični mednarodnih razmerij in nesorazmerij.

Zato je tudi tako uspešno preстал največjo preizkušnjo v svojem življenju, preizkušnjo namreč, pred katero ga je postavil Stalin 1948. leta. Tedaj je bilo ponovno vse na tehnični: interesi, žrtve, boj, morala, pravica, resnica in ideologija. Večina se takrat še ni zavedala globine in zgodovinskih razsežnosti spopada. Tito jih je razumel, čutil ali slutil, zato je zavrgel možnost, da bi se umaknil. Danes ni težko uganiti, da bi njegov umik odprl vrata kompromisu. Le-tega pa bi Stalin prej ali slej, tako ali drugače spremenil v svojo zmago. To je bilo jasno tudi Titu. Zato je ostal in rekel svoj veliki NE! Svoj zgodovinski NE! Svoj največji in najbolj revolucionarni NE! Ta njegov NE ga je dokončno postavil na čelo narodov Jugoslavije. Odprl mu je široko pot v mednarodno politično prizorišče. Uvrstil ga je med politične velike tega stoletja. Stalin je doživel svoj veliki poraz. Mignil je s prstom, misleč in hoteč, da Tito odleti. Tito pa je s tem le še utrdil svoj položaj. Stalin je dobil kľofuto. V stalinizmu je zazijala mednarodno velika razpoka. Začel se je pohod humanejšega in demokratičnejšega socializma, kot je bil tisti, ki ga je gradil in ponujal Stalin. Ne glede na to, da je velika večina naših državljanov zavestno ali spontano odklonila Stalinov napad, je bilo možno mobilizirati organiziran odpor šele potem, ko je Tito rekel svoj NE! Razmere so bile take, da je bil Titov NE, predpogoj našega odpora, boja in zmage nad Stalinom. Redki so dogodki v zgodovini narodov in revolucij, kjer bi bila njihova usoda in bodočnost v toliki meri odvisna od stališča enega samega človeka, kot je bil to primer z narodi Jugoslavije in njihovo revolucijo v tistih vročih julijskih dneh 1948. leta. Treba je namreč vedeti, da se niti partija niti ljudstvo takrat ne bi uprlo Stalinu, če bi se Tito umaknil, ali če bi predlagal, da se nekoliko spokorimo in vsaj delno sprejmemo Stalinovo kritiko. Zato lahko brez pretiravanja rečemo, da nikoli v zgodovini naših narodov ni na njihovo zgodovino, bodočnost in usodo nihče tako odločujoče in progresivno vplival kot Tito, ko se je uprl Stalinu. Mnogi so se spraševali, kje je vzel pogum in moč, da se je odločil za kaj takega. Kje so pravi vzroki njegovega ravnanja?

Vzrokov je več. Predvsem je bil prevzet od našega boja, revolucije in njene stvarnosti ter vdan njeni neodvisnosti. Čutil je, da je v prvi vrsti njej namenjen Stalinov udarec, zato se je uprl. Vendar ni bilo samo to. Čeprav je pripadal Kominterni in je zorel v njenem okrilju, ni bil dogmatski marksist in vernik, ampak prodoren dinamičen revolucionar, kateremu je bila revolucionarna praksa več vredna kot pa "nezmotljivi" nauki marksističnega papeža v Kremľju. V njem je tudi dovolj človeške veličine, morale in trdnosti, da ni hotel poklekniti pred Stalinom. Raje se je podal na negotovo in mukotrpno pot komunističnega odpadnika in heretika, kot da bi izdal našo revolucijo in njene rezultate.

Na ta način je odprl novo stran v zgodovini mednarodnega delavskega gibanja in tudi v odnosih med socialističnimi državami in komunističnimi partijami.

Titove predstave in vizije o novi družbi v socializmu so bile v teoretičnem pogledu izvedene iz marksizma, toda niso bile abstraktne in dogmatske. Bile so konkretne in vedno povezane s človekom in podrejene njegovim interesom. Tito ni bil filozofski fanatik, ki bi ideje in načela dvigal nad stvarnost in nad koristi ljudi. Bil je predvsem praktičen politik, ki

je sicer imel svoj teoretični in ideološki kompas in sistem, toda ne zato, da bi z njim iskal raj na zemlji, ampak zato, da bi z njim uravnaval svojo politiko, ki je bila usmerjena k duhovnemu in materialnemu napredku delovnega ljudstva. Čeprav je v diktaturi proletariata po zmagoviti revoluciji videl temeljni kamen družbenega reda, mu prisila ni bila nikoli svet za sebe ali sveti pojem družbenih sprememb, ampak zgolj sredstvo, zgolj nujno zlo v boju za cilje, ki so bili tako ali drugače povezani s skupnimi interesi nove socialistične družbe. Raje je obljubljal kot grozil. Ljubše mu je bilo, da privlači in osvaja, kot da bi odbijal in strašil. V tem pogledu sta se v njem stapljala njegov značaj in politična orientacija, spoznanje in potreba. Vse to ga je nujno vodilo k iskanju čimbolj demokratičnih in humanih poti revolucije in graditve socializma. Spor s Stalinom in spoznane strahote stalinizma so pri Titu samo še bolj utrdile in okrepile potrebo po čimbolj demokratični in humani politiki. Seveda je treba dodati, da je bil Tito ob taki svoji orientaciji, idejni in značajski potezi svojega humanega jaza, vseeno v nekem smislu otrok oktobrske revolucije in Kominterne. Zato se ni nikoli osvobodil nekaterih strahov in bojazni, ki jih je imel in videl, upravičeno ali ne, v prehitri demokratizaciji družbe in v preveč spontani rasti pluralističnih teženj, interesov in pojmovanj. A ne glede na to, so naši uspehi /in deloma tudi neuspehi/ v graditvi demokratične in samoupravne socialistične družbe čvrsto povezani s Titovim pojmovanjem samoupravnega socializma, demokracije in humanizma ter njegovim delom in odločitvami.

Bilo bi seveda nesmiselno vse zasluge za naš specifično demokratičen in samoupraven razvoj socializma pripisati Titu. Ta razvoj je posledica in rezultat mnogih dejavnikov - ne nazadnje tudi spora s Stalinom in večnacionalne države. Vsekakor pa velja pibiti, da se je Tito tudi v pogledu samoupravnega socializma izkazal in potrdil kot ustvarjalen voditelj.

Titovo razumevanje ekonomskih zakonitosti in gospodarske politike je bilo pomanjkljivo. Kot nekdanji delavec je sicer odlično poznal in razumel mikroekonomske odnose in nujnosti, zato pa so bili njegovi makroekonomski pogledi, stališča, ocene in zaključki zelo raznovrstni in nihajoči.

Gibali so se po obsežni lestvici dejanskih vrednosti od dna do vrha in obratno. Hočem reči, da je dajal pri gospodarski politiki včasih preveč poudarka trenutnim političnim interesom, načrtom ali obljubam. Pri tem ni vedno in do kraja doumel, kaj lahko povzroči prevelika obremenitev gospodarskega razvoja s političnimi potrebami. Kot politik je predelal skušnjavam gospodarskega voluntarizma, ki vedno, ne glede na to, s čim in kako je motiviran, v končni posledici pride v nasprotje z ekonomskimi zakonitostmi, povzroča zastoje in gospodarska ter politična nesorazmerja. Tito se, kot je znano, ni sistematično ukvarjal z gospodarsko politiko. Dozdeva se mi, da se je tej nalogi zavestno izmikal. Ker pa so imele pomembne gospodarske odločitve tudi svojo politično vsebino in posledice, niso mogle in smele mimo njega. Tako ali drugače je sodeloval pri njih in se mnogokrat odločal pod vplivom svojih sodelavcev in gospodarskih analitikov ali v skladu s širšimi političnimi interesi. Tito je z vso odločnostjo podpiral Kidriča, ko je le-ta začel razbijati toge in administrativno-centralistične vezi gospodarstva in jih nadomeščati z bolj ekonomskimi in stimulativnimi oblikami in metodami.

Deset let pozneje se je zavzel tudi za reformo, s katero je hotel Boris Kraigher prisiliti naše gospodarstvo k večji produktivnosti dela in na ta način povečati njegovo moč in sposobnost. Prav tako pa Tito ni dal nobenega odpora tisti gospodarski politiki, ki se je

začela po Kraigherjevi smrti, ki je **zastopala** njegovo reformo, ki traja vse do danes in ki je pripeljala naše gospodarstvo v velikanske zunanje dolgove, v visoko inflacijo in v krizni položaj. Vsekakor je ogromna škoda, da se Tito ni tako intenzivno pečal z gospodarstvom in tako dosledno in suvereno odločal tudi na tem, kakor je to delal na nekaterih drugih področjih notranje in zunanje politike. Njegova samo občasna prisotnost pri gospodarskih odločitvah, in mislim da tudi nekoliko idealistično pojmovanje zakonitosti blagovno-denarnih odnosov v danih razmerah, so tudi deloma vplivali na gospodarske težave in nesorazmerja, ki nas zlasti sedaj močno težijo.

Ideološka in politična smer našega razvoja ima svojo kontinuiteto. Kljub občasnim nihanjem je lahko ugotoviti njeno samoupravno demokratično nit. Drugače je z našo gospodarsko politiko. Zakaj? Gotovo in predvsem tudi zato, ker v boju za večjo kulturo dela nismo bili dovolj odločni in dosledni. V smislu materialnega pomanjkanja in materialnih nesorazmerij je bilo v Kidričevih časih najtežje. Vendar smo prav v tem obdobju imeli najbolj dosledno in celovito gospodarsko politiko. To dejstvo vsiljuje misel, da bi naša gospodarska politika bila lahko mnogo boljša in predvsem učinkovitejša, produktivnejša, če bi imeli človeka, ki bi jo vodil v to smer in pri tem razpolagal s potrebnim znanjem, avtoriteto in podporo večine. Toda na žalost nobeden naš vodilni gospodarski funkcionar, razen Kidriča, ni imel take moči in politične teže, da bi se hotel in mogel brezkompromisno zoperstaviti jugoslovanskemu "javašluku", nizki produktivnosti dela in lažni socialni in solidarnosti. Po njegovi smrti bi se temu našemu nacionalnemu zlu lahko uspešno uprl samo Tito. Tega pa ni storil ne tedaj in ne kasneje. Tudi on je sklepal kompromise, prevelike kompromise, s to našo nizko kulturo dela in uravnilovsko mentaliteto. Zakaj? Gotovo ne zato, ker ne bi imel poguma upreti se vsemu temu! Včasih jih je sklepal zaradi politične modrosti, zaradi nujnosti in mogoče tudi zato, ker ni hotel drezati v to osje gnezdo protislovnih interesov. Zagotovo jih je sklepal tudi zato, ker je bil omejen z nekaterimi socialnimi iluzijami, tako pogostimi spremljevalci vseh velikih revolucionarjev. Ni dvoma, da jih je sklepal tudi zato, ker mu je primanjkovalo celovite makroekonomske lucidnosti, ekonomskega znanja in intuicije, da bi mu tudi na gospodarskem področju odkrivala njegove zakonitosti in možnosti ter neizprosno ravnotežje, pogojenost in odvisnost lepih političnih programov od materialnega stanja naše družbe. Žal mu teh lastnosti rojenice niso položile v zibelko. Žal si jih ni pridobil in si jih ni mogel pridobiti v ognju revolucije. Ni dvoma, da se je tudi zato naš gospodarski voz vedno premikal dokaj počasi, preveč obložen in nepotrebno obtežen.

Tito ni bil samo nacionalni vodja Jugoslavije, ampak tudi zelo ugledna in vplivna osebnost na mednarodni politični sceni. Še posebno dobro je razumel protikolonialno borbo in stremljenja tako imenovanega tretjega sveta. Ni slučaj, ampak zgodovinska nujnost, da je bil med pionirji neuvrščenosti in njen najbolj vpliven voditelj. Lahko imamo različna mnenja o trenutni moči in perspektivi tiste politike neuvrščenosti, ki jo je tako vztrajno gradil Tito, lahko posamezne Titove mednarodno-politične poteze ocenjujemo tako ali drugače, vendar dveh dejstev ni mogoče zanikati:

a). noben jugoslovanski državnik ni imel in verjetno tudi ne bo imel takega mednarodnega ugleda in vpliva, kot ga je imel Tito;

b). v Titovem obdobju je Jugoslavija na mednarodnem političnem področju dosegla mnogo večji ugled in vpliv, kot bi ji lahko pripadal - v tem ozračju dejstev, in sile - z ozirom na njeno dejansko ideološko, politično, gospodarsko in vojaško moč.

Škoda, da si noben Slovenec ni upal spomniti, da bi rekel Titu v slovo: "Večjega državnika od tebe ni in ne bo rodila slovenska mati!"

Tito je bil zelo ubrana in enovita osebnost. Misel in dejanje, danes in jutri, razum in čustvo, intuicija, znanje in spoznanja, so bili pri njem povezani v celoto in medseboj zelo uravnoteženi. To seveda ne pomeni, da v njem in v njegovem ravnanju ni bilo protislovnosti. Zakon dialektike vsem velikim osebnostim tako ali drugače vsili tudi protislovnosti. Tudi Tito jih je imel. Da bi jih bolje in lažje razumeli, si oglejmo njegovo politično in revolucionarno mladost, ki mu je dala in zapustila nekatere lastnosti, ki so ga spremljale vse življenje. Tito je bil otrok Lenina. Politično se je sicer oblikoval kot komunist in revolucionar v ognju svojega lastnega revolucionarnega boja, vendar pod odločilnim vplivom teorije in zmagovite prakse Leninove partije boljševikov in velikega oktobra. V tej teoriji Leninove partije, ki jo je Tito iskreno in s prepričanjem sprejel in v njeni revolucionarni praksi, ki jo je Tito občudoval, je bilo nekaj temeljnih resnic, ki so se dvigale nad vse ostalo. Mislim predvsem na demokratični centralizem, na revolucionarno disciplino komunistov in na diktaturo proletariata. Ker je bil Tito vedno predvsem praktičen revolucionar in politik, je razumljivo, da ga niso zanimale predvsem oddaljene in filozofske ideje socializma in komunizma, ampak ga je zanimal neposredni boj z razrednim sovražnikom in metode tega boja. Natančneje, zanimala ga je partija, kot glavni organizator in vodja tega boja. Tito se je vedno boril, zmagoval in zmagal v partiji in s partijo. Njemu je bila partija v oboroženem boju puška revolucije in v miru motor v lokomotivi družbenega napredka. Da pa bi lahko bila puška in motor, je bilo nujno, da je bila enotna, monolitna, organizirana po načelih boljševiškega demokratičnega socializma, to se pravi, brez notranjega boja mnenj, opozicije ali frakcije. Pri Titu so bila verjetno ta načela od vse marksistične doktrine najbolj globoko zasidrana. Življenje, barikade in revolucionarna praksa so mu potrjevali pravilnost teh načel. To spoznanje je bilo njegovo najbolj trdno revolucionarno izkustvo. V boju zanj in z njim se je v zagrebški partijski organizaciji začela njegova politična pot navzgor. Zato ni čudno, da mu je ostal zvest do konca svojega življenja. Zato tudi ni čudno, da po njegovem ni bilo mogoče glede teh načel nič in nikoli odstopati, iskati, eksperimentirati ali onegaviti. Če seveda gledamo na ta načela in prakso skozi prizmo boja v naših razmerah in z razrednim sovražnikom, potem je tu res vse jasno, dano in nespremenljivo. Če pa gledamo nanje s stališča tiste zakonitosti dialektike, ki se pojavi in deluje po zmagi in znotraj socializma, potem pa ta načela in njihova praksa ne zgledajo tako večna in nespremenljiva.

Vedeti namreč moramo, da je od takega ali drugačnega pojmovanja teh načel po zmagi revolucije v mnogočem odvisno tudi stanje v partiji, stopnja njene demokratičnosti in s tem tudi stanje, metode in pota graditve socializma, ki naj jo partija usmerja in vodi. Če je in nesporno je, v ognju razrednega boja operativna sposobnost partije v veliki meri odvisna tudi od njene notranje discipline in vojaške strumnosti, pa se po prevzemu oblasti in pri graditvi socializma začne ta odnos in soodvisnost postopoma spreminjati. Pojavi se vprašanje, kaj in kako sedaj? Znotraj socializma boj nasprotij kot gonilo napredka še vedno obstaja. Vendar to niso več razredna nasprotja in potemtakem tudi načela in organiziranost partije, ki so bila postavljena za razredni boj, ne ustrezajo več. Treba jih je zapustiti in zgraditi nova. Stalin te dialektike ni razumel. Zato je dal postreliti na stotisoče boljševikov. Tu se je začela njegova reakcionarna vloga v zgodovini. Tudi Tito se je srečal s tem zgodovinskim vprašanjem. Reševal ga je tako in drugače. Vsekakor bolj človeško kot

Stalin. Rešil ga ni. Pretežko je bilo zanj. Pustil je, da ga rešimo brez njega. Rešila ga bosta čas in razmere.

Če je namreč naloga družbene avantgarde pri graditvi socializma usmerjati družbo, razmišljati o širokih obzorjih jutrišnjega dne, če je njena naloga dvigati vsakodnevno prakso na raven teoretičnih in etičnih spoznanj, seveda pod pogojem, da skupaj z milijoni sodeluje tudi v dnevni praksi - potem mora biti tudi sama notranje mnogo bolj sproščena, demokratična, polemična, strpna, razmišljajoča in iščoča, kot je bila takrat, ko so pokale puške in je šla na juriš! Očitno je torej, da boljševiško-leninski principi partijske zgradbe kvalitet in mentalitete ne ustrezajo več novo nastalim zgodovinskim spremembam in pogojem.

Seveda nikjer ne piše in ni recepta, kdaj, kje, kako ter s kakšno hitrostjo in na kakšen način naj se naredi taka sprememba idejnih, organizacijskih in metodoloških načel ter zlasti prakse v delu in položaju partije. Toda pride čas, ko jih se je treba tega lotiti. V nasprotnem se bo, zaradi spremenjenih razmer, dobro spremenilo v slabo. Nekaj, kar je bilo nekoč vzvod napredka, bo postalo njegova zavora in izvor novih družbenih protislovij.

Ali je Tito in partija v Jugoslaviji čutila to vprašanje in dilemo? Vsekakor! Čutili smo jo že zelo zgodaj, že 1952. leta, ko smo partijo na VI. kongresu KPJ preimenovali v zvezo komunistov. Toda ali smo bili potem v tem razvoju dosledni? Ni težko dokazati, da nismo bili. Hodili smo in še hodimo okrog tega, za odnos demokracija-socializem poglobitnega vprašanja, sem in tja, korak naprej, korak nazaj! Zopet dva naprej in zopet enega nazaj. Partija bi hotela glede tega - kot pravijo Srbi - "jebena i nevinna biti"! Hotela bi biti super demokratična in odprta za vsako mnenje, misel, predlog ali idejo! Istočasno pa monolitna, vojaško strumna in disciplinirana. To pa ne gre skupaj! Torej nič! No, nekaj je sicer doseženega, vendar odločilni prelom ni narejen. Zakaj? Vzrokov je več. So objektivne in subjektivne narave.

Kakšna je bila Titova vloga in odnos do tega vprašanja. Zdi se mi, da je bil Tito pri tem v dilemi. Njegova človeška in politična intuicija mu je govorila, da bi taka sprememba v partiji bila v prid večje ustvarjalnosti komunistov. Tembolj, ker je dobro čutil in vedel, koliko uradnikov, birokratov in drugih prisklednikov se je nateplo v zvezo komunistov. Ali njegova vdanost leninskim principom partije in revolucionarno izkustvo, so ga opozarjali na nevarnosti prevelike demokracije v partiji. Zdi se mi, da je bilo to drugo v njem močnejše kot ono prvo. Doktrina je zmagovala nad intuicijo, revolucionarne izkušnje nad dialektiko. Čudno, vendar razumljivo protislovje. On je bil sicer z vsem svojim bitjem antikonformist. Bile so mu tuje fraze, profesorska modrovanja ali deklamacije odličnjakov. Všeč mu je bila ustvarjalnost. Cenil je ljudi, ki so imeli svoje mišljenje. Vendar samo tam in tedaj, kadar tako mišljenje ali politično stremljenje ni šlo dlje, kot je on menil, da more ali sme iti. Domet njegovih idejnih misli in političnih stališč in to zlasti v pogledu demokratizacije razmer v partiji in družbi je bil po njegovem tisti še dopustni okvir, v katerem naj bi se te razmere gibale in zadrževale. Tako je hočeš nočeš odrejal oziroma poizkušal odrejati meje objektivno zgodovinskega in notranje partijskega ter demokratičnega družbenega razvoja s svojimi osebnimi kriteriji in pojmovanjem. Nad zgodovinsko nujnim razvojem in dialektiko je hotel vzpostaviti svojo osebno kontrolo in monopol. Njegova stališča in pojmovanja so tako postali **napisan** tabu! Pojav, ki je zelo pogost pri velikih ljudeh in vladarjih, če dolgo sede na svojem prestolu. Titu je bilo

prihranjeno, da bi pri tem doživel svoj veliki poraz. Bil je res rojen pod srečno zvezdo.

Hotel sem povedati, da Tito ni dopuščal, da bi kdo v Jugoslaviji javno in kritično razmišljal o temeljnih postavkah njegove politike. Pri tem naj poudarim, da bi bil meni Titov suveren odnos do kritike, če bi se pojavil, razumljiv in logičen. Če bi menil, da je v tej kritiki kaj koristnega, bi jo lahko upošteval. V nasprotnem bi jo zavrgel. Ne! Ne gre za to, da bi jo sprejel ali zavrgel, ali da bi se bil pripravljen z njo soočiti. Vedno jo je hotel preprečiti, onemogočiti, uničiti in v kali zatreti. Tako je ravnal v primeru Djilasa, Rankovića, slovenske ceste in zlasti v letih velikega obračuna 1971-1972 z nekaterimi vodilnimi kadri v Hrvaški, Srbiji, Vojvodini, Makedoniji in Sloveniji, če navedem samo najbolj znane primere. Kadar je ugotovil, da je kdo ali kaj prekoračil v katerikoli smeri tisto črto v idejah in politiki, ki jo je on imel za nujno, še dopustno, ne glede na objektivno stanje in razloge, ni okleval niti trenutke.

Takoj je uporabil vso svojo avtoriteto in vsa načela, da bi še v zametku zatrl taka, po njegovem mnenju nesprejemljiva stališča in težnje, ter da bi tudi politično likvidiral njihove avtorje in nosilce. Treba je povedati bridko resnico, da Tito ni rad videl v partiji ali na položajih ljudi, ki bi o nekem pomembnem vprašanju mislili drugače kot on. Tu je bil ožji in nestrpnejši od Lenina. Javno ni nikoli polemiziral s svojimi sodelavci, tako kot na primer Lenin s Trockim ali Tolstojem. In ni rad oproščal napak ali celo izdaj, tako kot je Lenin oprostil Zinovjevu in Kamenjevu. Svojih političnih oporečnikov ni fizično uničeval ali preganjal. Zadovoljil se je z njihovo politično smrtjo. Znano je, da je imel Tito zelo širokogruden odnos do vseh mogočih politikov, liderjev, sultanov, kraljev, predsednikov in generalov, šejkov in diplomatov, demagogov in prerokov - in mnogi med njimi so kasneje pokazali svoj pravi obraz in krvave roke - s katerimi se je tako ali drugače, doma ali na tujem, srečeval. Manj je znano, da je znal biti hiter, prehiter, nestrpen ali ozkosrčen do svojih sodelavcev in vodilnih komunistov, če so se tako ali drugače oddaljili od njega in njegove politike. Pri mnogih tujih državnikih in politikih je znal čudovito iskati tisto, kar je imel skupnega z njimi. Pri svojih sodelavcih je mnogokrat spretno iskal tisto, kar ni bilo istovetno z njegovim. Čudna protislovnost velikega človeka.

Manjkalo mu je vztrajnosti, potrpljenja in širokogrudnosti, s katero bi on lahko razpravljaj, vplival in tudi reševal in zadrževal svoje sodelavce, tam in takrat, ko so začeli misliti drugače kot on. Toda to ni bil njegov stil. Če je zaslutil, da se nekomu vsiljujejo kritični pomisleki do nekaterih njegovih stališč ali odločitev - in za kaj takega je imel neverjetno razvit instinkt - je utihnil, postal je oprezen, rezerviran in nezaupljiv. Prizadeti je dobil pri njem črno piko, lahko je padel tudi v nemilost in bil odpisan. Vse ostalo je bilo potem samo še vprašanje časa in taktike. V tem je tudi eden od vzrokov, da je Tito na stara leta, kljub svoji veliki popularnosti, ostal precej sam in osamljen.

V notranji politiki je Tito budno čuval vse attribute diktature proletariata, razrednega boja in vodilne vloge partije. Čuval jih je, četudi na škodo demokracije in razvoja samoupravljanja. Mislim, da mu niso bile miselno jasne in politično sprejemljive vse posledice, ki jih v to poprišče in vozlišče družbenih odnosov že prinaša in jih bo še prineslo zlasti razvito samoupravljanje. On je na meščansko-parlamentarno demokracijo in na vse značilnosti večstrankarskega sistema gledal preveč mehanično - razredno. Zato je podcenjeval tudi tiste pozitivne pridobitve, ki jih je v splošno človeško civilizacijo in v splošno politično kulturo in moralo tudi v kapitalizmu prinesla borba naprednih in

predvsem delavskih sil za več kruha in svobode. Ne verjamem, da se je zavedal, da bo razviti socializem tudi del politične kulture in politične morale - vsekakor njen najbolj človeški in demokratičen del - prevzel od meščanske demokracije, jo pregnedel, obdelal, ji dodal novo materialno in človeško vsebino ter jo razvil v novo kvaliteto.

Titu je bila tuja politična kultura pluralističnih političnih interesov znotraj socializma v Jugoslaviji. Odlično pa je razumel, obvladal in gradil politično kulturo v mednarodni politični areni. Očitna protislovnost? Zakaj? Kje je njen vzrok? Tito je bil otrok svoje dobe. Ni je presegel. Nekoliko je celo zaostal za njo. Čudno! Težko je verjeti, da bi on dogmatsko stal na nekaterih načelih leninizma in da bi le te dvignil nad interese danosti, ljudi in revolucije. To ni bil on! To ne bi bil njegov stil. Bolj je verjetno, da so ga k veliki in preveliki opreznosti vodili praktični in politični razlogi. Bal se je zmede, opozicije, konfliktov, "frakcij". Bal se je nemirov, nesporazumov in političnih stresov. Hotel je imeti na svoja stara leta mir, vsaj doma in v lastni hiši. In vendar. Novo protislovje! Bal se je višje stopnje politične kulture, čeprav ne bi nihče lažje kot on odpiral vrata k njej, bedel in usmerjal, usmerjal in bedel nad neizogibnim tokom političnega razvoja, ki vodi v tej smeri. Samo on bi lahko takemu kurzu našega odpiranja v višjo stopnjo demokracije dajal vzpodbude, določal ritem in pravila lepega in kulturnega vedenja. Samo on bi nas lahko s svojo avtoriteto in ugledom najbolje reševal ali odvrčal od otroških bolezni in zaletavosti takega razvoja. Lahko bi preprečil mnoga iskanja, nevarnosti, norosti in preizkušnje, če bi se skupaj z nami podal na to neizogibno in tudi nekoliko nevarno pot. V mnogih temeljnih zadevah našega živja in bitja, naše sedanje in pretekle dobe, smo mi, so naši narodi, sedanja in bodoča pokolenja Titov dolžnik. Nikoli se mu ne bomo dovolj zahvalili in oddolžili za vse, kar je velikega napravil za nas, za našo svobodo in socializem. In vendar, kot da je ostal tudi on nam nekaj dolžan. Odšel je, ne da bi do kraja zastavil svoj vpliv in avtoriteto za to, da bi našo politično kulturo dvignili na višjo raven, da bi postali ideološko, politično in človeško bolj tolerantni, bolj širokogrudni in strpni. Odšel je, ne da bi tudi z njegovo pomočjo in znotraj socializma bolj oblikovali in utrdili pravico za kritiko in dvome, za iskanja in zmote, za boj mnenj, za tezo in antitezo, za avtoriteto dejstev pa čeprav težkih in neprijetnih. Brez vsega tega ni resnične svobode, človeškega dostojanstva, ni razvitega socializma in njegovega razvoja v smeri komunizma.

Tito je bil rojen upornik. Že od mladih let se je kazala njegova uporniška narava. Gotovo ima ta njegova značajska poteza, ki jo je vedno izkazoval in brez katere ni mogel in znal živeti, najmanj toliko, če ne celo več zaslug za njegovo življenjsko pot, kot pa ideologija, ki ji je pripadal. On se je vedno upiral krivicam. Bojeval je svoj boj z njimi, strastno, pogumno in elementarno, že kot otrok in vajenec; kasneje kot dober strokovni delavec, še kasneje kot avstrijski podoficir in vojni ujetnik in slednjič kot revolucionar in mednarodno priznan državnik in voditelj. Vendar Titov upor ni bil samo dejanje ponižanih in razžaljenih. Poleg lastnosti upornika in bojevnika zoper zlo in krivico, so bile v njem enako močno razvite tudi voditeljske in vladarske sposobnosti. V svoji osebi je združeval to navidezno protislovje. Bil je revolucionar in vladar. Enako suvereno in elementarno se je gibal in odločal v težkih razmerah ilegalne borbe kakor tudi v ozračju vladarsko-prestolnega protokola, četudi ozaljšanega z rekviziti fevdalnega okusa. Zase je znal ustvariti poseben in izjemen položaj, čeprav ni mogoče trditi, da bi ga premišljeno izkoriščal za kaj drugega kot za politične interese, ki jih je on imel za sestavni del boja za socializem in ugled Jugoslavije. Oblasti ni doživljal kot poduhovljeni filozof ali človeško kritični um, ki vidi v njej komaj kaj več kot nujno zlo in senco odtujenosti človeka. Tito jo

je doživljal kot nujnost in predpogoj socializma in svobode delovnega človeka. Doživljal jo je, cenil, čuval in utrjeval kot rojen vladar in voditelj. Imel je izredno sposobnost za razumevanje in oceno realnih danosti nekega obdobja in njegovih razmer. Istočasno pa tudi ni bil nikoli brez pogledov v bodočnost, brez perspektive in brez vizij, ki so bile vedno - tako ali drugače - obložene tudi z večjimi ali manjšimi utvarami. To zadnje je sicer splošna zakonitost človeškega snovanja in tudi Tito ni mogel mimo nje. Čeprav je vedno stal in snoval sredi borbene arene življenja, je bil vendar rad nekoliko odmaknjen od dnevnega trušča in hrušča ter zamaknjen v višave in daljave bodočnosti. Hotel in znal je biti med ljudmi. Osvajal in navduševal jih je enako temperamentno s svojimi govori kakor tudi s svojo pojavo, osebnim šarmom in neposrednostjo. Dobro je razumel podedovani manjvrednostni kompleks narodov Jugoslavije, ki jih je vznemirjal, ker pač nismo bili v preteklosti gospodarji svoje usode, ampak hlapci drugih, zato tudi nismo imeli velikih voditeljev in vladarjev. V to praznino je sedaj vkorakal on. Vkorakal je pogumno, z bojem, enkratno in veličastno. Ljudje so hoteli, čakali in želeli velikega voditelja, preroka in polboga. Dobili so ga! To je bil Tito. Tito se je tega zavedal.

Na odru zgodovinskih razsežnosti in družbenih sprememb, na odru velike emancipacije narodov Jugoslavije, včasih pojmovane celo preveč čustveno, primitivno, epsko in folklorno, je Tito vsebinsko in igralsko odlično odigral svojo veliko in enkratno zgodovinsko vlogo. Odigral jo je v primernem času in prostoru ter z vso veličino teatraličnega gibanja, epskega patosa in vladarskim bliščem **samosvojih** rekvizitov. Priznajmo: marsikaj od tistega stila in načina, s katerim se je predstavljal javnosti, ni ušlo kritičnemu okusu in očesu hladnega in emancipiranega razuma. Vendar, prevladujoča zavest, okus in intimni občutek je bil v naravi naše stvarnosti tak, da bi bila ta prevladujoča zavest manj navdušena ali celo prikrajšana v svoji otroško-pubertetni zavzetosti, če bi bil stil režije in njen glavni junak drugačen kot je bil. Šlo je torej za neko harmonijo in zlitje množične manjvrednosti z osebno večvrednostjo. Identifikacija splošnega v posebnem in osebnem? Igra slučaja ali nujnost zgodovine?! Morda!

Težko je ugotoviti in izmeriti daljave in širjave Titove osebnosti in še bolj njegove dobe. Tembolj, ker je očitno, da je bila to velika doba naše zgodovine in v njej Tito kot vodilna in raznovrstna osebnost.

Narava mu je naložila zvrhano mero raznih darov. V vseh položajih je znal ohraniti prisotnost duha. Znal se je obvladati, čeprav je vse vrelo v njem. Bil je miselno in fizično izredno vitalen, vztrajen, iznajdljiv in odporen. Imel je neposrednost proletarca in prebrisanost zagorskega kmeta. Vse to je po potrebi znal zaviti in servirati s prirodno uglajenostjo diplomata in državnika. Bil je sijajen govornik. Njegove besede so bile stvarne, logične, preproste in vsakomur razumljive. Najbolj zamotane politične probleme in odnose je znal povedati tako preprosto, da jih je lahko razumel vsakdo. Njegova misel, ki je bila vedno rezultat ustvarjalnega in razmišljajočega duha, je vedno dobila svoj izraz v njegovih jasnih besedah. Ni ljubil fraz, čeprav njegovi govori niso bili povsem brez njih. Demagogija mu je bila tuja, čeprav je tudi on sam dajal občasne darove ali žrtve na njen oltar. V politiki pač ni mogoče brez nje. Tito je imel svoj moralni svet, trden in jasen. Držal se ga je oziroma živel v njem kot voditelj in kot človek. Mislim, da sta njegov osebni šarm in njegova moralna trdnost in poštenost zelo veliko prispevala k njegovi popularnosti in ugledu. Čeprav se je vse življenje boril za to, da bi bili ljudje med seboj čimbolj enakopravni in socialno enaki, pa je tu in tam le podlegal utvaram psevdo-revolucionarne

uravnilovke. Znal je ceniti, podpirati, nagraditi in razumeti nadpovprečne ljudi, talente in dosežke. Tu je bil zelo širokogruden in razumevajoč - znal je tehtati ljudi in dogodke. V ubrano celoto so se pri njem zlivale inteligenca, znanje, hotenje, intuicija in izkušnje. Imel je dober spomin in železno kondicijo. Ljubil je slavo in hvalo. Ni se znal izmikati varljivim opojnostim lastne ničemnosti.

Imel je smisel za čas. Znal je razporediti in organizirati svoje delo zelo preudarno in dosledno. Znal je tudi počivati in se veseliti. Bil je zelo prijeten družabnik. Ljubil je humor in imel smisel zanj. Smejal se je, glasno, zdravo in prisrčno. Vse to mu je, poleg njegove telesne konstitucije, omogočilo, da je ostal tudi v visoki starosti še sorazmerno mlad, celovit in svež. Mogoče je šele zadnje desetletje njegovega življenja začelo metati senco na njegovo osebnost in sposobnost. Tu neke je mejnik, ko je vse bolj in bolj začel bivati v svojem vizionarskem svetu neuvrščenosti, partijske monolitnosti in v precenjevanju doseženega. Vse manj in vse težje je razumeval in sprejemal izziv, ki so mu ga sporočali stvarnost, stanje duhov in materialne zgode in nezgode naše družbe. Raje je sledil optimizmu birokratov in zablodam dogmatikov, kot nemirnemu iskanju ustvarjalcev in pesimizmu kritičnih duhov. Rad se je spominjal opojne slave nekdanjih zmag. Manj jasni in otipljivi so mu bili razkoraki ali celo prepadi med postavljenimi načeli in resničnostjo, med teorijo in prakso, med besedo in dejanjem. Vse bolj in bolj je videval v obstoječi idejni in moralni koncepciji, v sedanjem zgodovinskem subjektu in v veljavnih izrazih demokracije samo tisto, kar je ali naj bi bilo dobro ter razmeram in potrebam ustrezno. Vse težje in vse manj je čutil in videl slabosti, stvari, ki so že preživele in so sedaj le zavirale duhovni in materialni napredek naše družbe. In tako je prišel do tja, ko se tudi vsem velikim smrtnikom začne iztekati njihov čas! Tudi njemu se je iztekel! Tita ni več. Bil je velik človek.

Slava in hvala njegovemu spominu!

20. maj

Tudi Jože Vilfan je ne samo opazil ampak v zadnji številki Teleksa tudi javno opozoril na osnovno neskladje oziroma protislovje v Kardeljevi sistemsko filozofski zgradbi.³ Mislim

³ Takole se Vilfan pogovarja v Teleksu o tej zanimivi Kardeljevi "vrzeli":

- *No, glasno sem razmišljala o tistem obdobju v kulturi, ko je bil Boris Kraigher živ...Da danes morda nimamo vsega, kar smo takrat imeli...*

* Morda s te strani ne govorimo zaman, da revolucija še traja...Sicer je to geslo, ki ga ne ljubim preveč...

- *Na kaj mislite?*

* Da je treba biti do ljudi, do posameznikov, ki so drugačnih mnenj, različnih pogledov, bolj toleranten. Jaz verjamem, da je za to že prišel čas. Navadno pa pod revolucijo razumem tudi neizprosno, enosmernost in mi včasih manjka ta stran človeškega življenja, ta dimenzija tolerantnosti in razumevanja...

- *Živimo v času, ko je toliko bolj izrazita potreba po pluralizmu interesov, če lahko na tem mestu uporabim Kardelja. Zato je ta vaša misel zelo dragocena.*

* Interesi pa implicirajo tudi poglede. Globoko sem prepričan, da je naše spoznanje vedno zelo odvisno od položaja, v katerem smo. Ta položaj sooblikuje in narekuje tudi interese. Če priznavamo pluralizem interesov, moramo priznati tudi pravico, da človek ta svoj interes totalno doživlja, v svojem spoznavanju in v svojih formulacijah. Do splošnega interesa, do katerega je seveda potem treba priti, je treba iti ravno po poti popolnega izraza portikularnih interesov v svojih formulacijah. Če ne dovoljuje izražanja tega interesa, potem ga ženeš v ekstreme, v opozicijo, ne pa v diskusijo, za katero nam gre. Prav zaradi doseganja splošnega interesa si lahko in moraš biti odprt in razumevajoč tudi do drugih in drugačnih pogledov. Pri tem pa se seveda moramo zavedati izredno kompliciranega položaja, v katerem je današnji svet, da so tudi drugi interesi, zunaj naše družbe. Zato moramo biti trdni v nekih splošnih kardinalnih

namreč na tako imenovano načelo pluralizma samoupravnih interesov in na zelo pičle možnosti samoupravljalca-občana in mislečega človeka, da svoje interese tudi javno izrazi in brani. Še zlasti takrat, ko niso popolnoma v okviru ali v skladu z dnevno politiko in filozofsko teoretičnim fondom in besednjakom Kardeljevega in postkardeljevega modrovanja!

Vilfan je z globino misleca in spretnostjo diplomata izrazil dialektično povezanost socializma in demokracije in hkrati opozoril, da v tem pogledu še vedno nismo napravili kvalitetnega prehoda v višjo miselno in s tem tudi ustvarjalnejše obdobje socializma. Njegovo opozorilo bo seveda ostalo brez odmeva; kot glas vpijočega v puščavi. Uradni pritisk in obstoječa ideologizacija sicer ne moreta več zatreti in prepovedati take misli, ugotovitve in opozorila. Zagotovo jih registrirata, vendar modro molčita, da jim ne bi dala prevelikega poudarka, če bi z njimi javno polemiziral. Menita pač, da posamezni antiutrinki in kritične meditacije še v ničemer ne ogrožajo dnevne politike in njenih temeljev. Seveda, če bi se le-ti poizkušali konstituirati in organizirati, pa bi režim potegnil druge vzvode. Proglasil bi vse take in podobne kritične misli in interese, ne glede na lepo doneči pluralizem, za antisocialistično in antisamoupravno početje in taki oceni primerno tudi ukrepal. In tako je krog zaenkrat še vedno sklenjen oziroma zaklenjen.

5. junij

Odločili so se zamenjati Vratušo.⁴ Gotovo je Zemljarič⁵ operativno sposobnejši in odločnejši kot Vratuša, čeprav nima njegove politične širine, teoretične izobrazbe in tudi ne srčne kulture. Pokazalo se bo, kljub temu, zelo hitro, kako malo lahko stori v sedanjem sistemu en sam mož, pa četudi je predsednik republiške vlade, seveda, če ne namerava menjati sistema. Za kaj takega pa Zemljarič nima niti daru niti želja. Doživel bo torej usodo svojega predhodnika.

Vsekakor pa je zanimiv način, kako so izvršili zamenjavo. Spoznali so, da stalni udari ne dajejo rezultatov. So torej legalizirali nov in demokratičen in predvsem človeški način zamenjave. To je lahko prispevek k demokratični konfrontaciji kadrov in tudi mnenj. Lahko ima širše politične posledice v smeri popuščanja oziroma odstopanja od najbolj trdih in "stalinsko monolitnih" kadrovskih normativov obnašanja.

10. junij

Služajno sem dobil nekatere izjave Djilasa, dane inozemskim časopisom. Če sodimo po njih, se vidi, da je Djilas že zdavnaj pokopal v sebi vse upe o socializmu in komunizmu. Pred četrto stoletje se je upiral njegovim napakam in pomanjkljivostim. Sedaj ga zavrača v celoti. Tedaj je bil heretik, ne brez razloga in perspektive, sedaj je postal kontrarevolucionar. Žalostna je njegova življenjska pot. Speljana je od ultralevih in sektaško-komunističnih iluzij, do popolne kapitulacije pred buržuazno parlamentarnim družbenim sistemom. Od negacije stalinizma je prišel k obrambi kapitalizma. Kar je v mladosti videl kot največje družbeno zlo, to v starosti zagovarja in podpira. Kar je nekoč preklinjal, danes malikuje; kar je nekoč malikoval, sedaj preklinja. Slej ko prej pa je bil in

orientacijskih točkah. Te moramo vedno spoštovati in tudi čutiti, kdaj je konec vsake diskusije.

⁴ Anton Vratuša, v tem času je bil odstavljen s funkcije predsednika IS SR Slovenije

⁵ Janez Zemljarič, direktor UKC v Ljubljani, sekretar za notranje zadeve SR Slovenije, zamenjal je Vratušo na mestu predsednika IS SRS, sedaj podpredsednik ZIS-a. V javnosti znan kot človek, ki zelo resno jemlje znano Titovo definicijo, da je komunist vojak revolucije.

ostal čudno zmeden črnogorski derviš, ki pleše sem in tja svoj žalostno fanatični ples: nekoč okrog ognja naše revolucije, kasneje v mraku njenih senc in sedaj pod žarometi mednarodne kapitalistične propagande.

Neizbežno gremo v etatizem in regresijo

15. junij

Mesec dni po Titovi smrti smo dočakali 30 % devalvacijo dinarja. Kot da bi bilo nekaj simbolike v tem dejanju. Obdobje po Titu začnemo torej z devalvacijo. Najprej je na udaru dinar. Sledila bo še marsikatera devalvacija oziroma demistifikacija marsičesa in marsikoga. No, ostanimo zaenkrat pri dinarju.

Naša zadolženost v inozemstvu se je samo v letih 1974 -1978 povečala za dvainpolkrat. Treba je upoštevati, da že tudi prej ni bila preveč skromna. Lansko leto smo končali z deviznim primanjkljajem v skupni vsoti 6 milijard 372 milijonov, kar je rekord, nov in žalosten rekord Titove Jugoslavije. Če ne bi ničesar ukrenili, bi bil letošnji devizni primanjkljaj še večji od lanskega. Postali bi nelikvidni ne samo doma, ampak tudi na mednarodnem tržišču.

Devalvacija torej ni bila niti pripravljena, niti premišljena. Bila je kratkomalo izsiljena. Ekonomska kriza je na ta način končno priznana in legalizirana. Politična kriza, ki je tudi tu, seveda še nima takih pravic kot njena ekonomska sestra. Politična kriza še nima svojih dokumentov. Uradno še ni priznana in tako ji ne preostane ničesar drugega, kot da živi še naprej svoje nezakonsko in nelegalno življenje. Še vedno ni sledu o tem, da bi se vodeči kolektiv resno zamislil nad stanjem in še manj, da bi iskali in našli prave vzroke za to stanje. Zato ukrepajo in mislijo v okviru obstoječega sistema in njegovih ideoloških predpostavk. Ker sistem, v katerem naj bi bilo združeno delo prevladujoče, ni ali še ni zaživel, ostane torej le še država in njena administracija tisti dejavnik, ki lahko še učinkovito ukrepa. Tako torej ob spremljavi fraz o združenem delu vse bolj in bolj drsimo v administriranje in v etatizem. Inflaciji bodo neizbežno sledili nadaljnji etatično-centralistični, antisamoupravni in regresivni ukrepi. V mikroekonomska stanja nihče neposredno ne posega. Brez tega pa ni mogoče urediti gospodarstva. Namesto na tržišču blaga in v čim bolj odprti konkurenci produktivnosti dela, se delovne organizacije vse bolj in bolj srečujejo in bojujejo na tržišču in smetišču administrativnih predpisov in v zapletenih labirintih administrativne logike in papirnatega poslovanja. Namesto "krivic" zakona vrednosti, ki obdaruje bolj in kaznuje manj produktivne, vse bolj in bolj vlada "pravica" administriranja, zvez, protekcij, prevar, špekulacij, pisarniških računov in dokazov, ki so še prepričljivejši, če jih podpira politična kombinatorika in demagogija. Namesto jasnega in selektivnega programa, namesto celovite orientacije k tretji ekonomski in družbeni reformi, nas vodilni osrečujejo tako, da ponavljajo stare ugotovitve in obljube. Namesto, da bi napravili resno analizo ekonomskih gibanj minulega desetletja, ki bi pokazala stalno padanje produktivnosti dela, govore o neodgovornem obnašanju blagovnih proizvajalcev in jim zamerijo, ker hočejo čimveč kreditov - ob 30-odstotni inflaciji - in čimvečje cene za svoje blago. Nujno bi bilo odkrivati vsa protislovja in zakonitosti blagovne proizvodnje, sedaj in pri nas, obvladovati njihove stihijske posledice, preprečevati in onemogočati prevelik razmah parcialnih, skupinskih, parazitskih in monopolnih interesov, ne pa rožljati in ženketati s puhlimi frazami ali nadlegovati ljudi z dolgočasnimi govori. Objektivna zahteva dneva in edini možni izhod iz krize je - četudi ob podpori sivega odseva bajonetov, ki naj ne prelivajo krvi, ampak demonstrirajo resnost trenutka in odločnost vodstva -

poglabljena selekcija in večja diferenciacija na podlagi rezultatov dela. Žal ponujajo gnilo solidarnost, moralne nauke, velike besede in seveda še bolj zategnjen pas za vse, za pridne in lene, za znanje in neznanje, za poslovno sposobne in nesposobne.

Na ta način ideološko-teoretični fond sedanje, bolje rečeno, Kardeljeve politike direktno in verbalno še vedno ni na udaru. Toda praksa življenja in stihijška empirika vladanja in poslovanja ga neusmiljeno razstavljata, glodata in uničujeta. Računi za zmote in napačno politiko so končno - kasneje kot sem predvideval - začeli prihajati. Povzročali bodo naslednje posledice:

a/ vse večji etatizem, ki se krepi brez izdelane strategije od dne do dne na stihijski in empiričen način;

b/ še večji pritisk verbalno-samoupravne ideologizacije od vrha navzdol, z namenom, ublažiti razkorak med programiranimi načeli samoupravljanja in stvarnim etatizmom, ki se neprestano poglablja;

c/ ekonomska regresija z ustrezno politično-socialno težo, ki bo pritisnila zlasti na tiste, ki so že itak spodaj, bodisi da so slabo plačani ali brez dela.

Tak razvoj družbenih silnic seveda neizbežno vodi v ideološko konceptualne, ekonomske in mednacionalne diferenciacije in spopade. Dočakali jih bomo. Izsilile jih bodo razmere in družbene zakonitosti. Izsiljeni devalvaciji dinarja bo nujno sledila tudi devalvacija nekih izmišljenih in verbalno proklamiranih ideoloških, sistemskih in etičnih vrednosti.

30. junij

Ko opazujem dogodke in ljudi okrog sebe, ko odgovarjam na vprašanja mnogih: kaj počnem, ko razmišljam o preteklosti, sedanjosti in prihodnosti, ko si občasno zapisujem svoje misli, utrinke, razpoloženje, ideje in stališča, tako različna od tistih, ki jih uradniki in zanesenjaki revolucije uradno razglašajo za edino zveličavna in pravilna, večkrat udari vame vprašanje: Kdo si ti pravzaprav, kaj hočeš in kaj se dogaja s teboj?! Odgovarjam samemu sebi. Sem človek in komunist, ki - priznam - ne bi jokal na razvalinah sedanje stranke, ampak bi ustanovil novo, če bi tako zahtevale razmere, čas in interesi revolucije in naroda, ki se bori za boljšega človeka in za njegovo boljše življenje. Verjamem v našo revolucijo in socializem. Hočem spreminjati svet: zato bi rad, da bi bil naš in svetovni socializem manj neumen in bolj pameten kot je, bolj duhovno, človeško in materialno bogat in manj siromašen in primitiven. Rad bi, da bi bil manj fetišiziran, manj obložen z dolgočasnimi frazami in religiozno- "marksističnimi" ideali in zato tudi bolj stvaren, svoboden, resničen in ustvarjalen. Rad bi, da bi ga bolj oblikovale ustvarjalno človeške in materialne danosti in manj obremenjevale človeške slabosti in abstraktne idejno-razsodniške učenosti. In zato sem, nekoč, neke in nekaterim rekel adijo - bili so iskreno veseli - in začel hoditi svoja pota. Odtrgal sem se od kadrovskega in političnega okolja, v katerem sem do tedaj živel, se bojeval in delal. Odklonil sem nekatere njihove idejno-politične in moralne konvencije, kajti: kjer so oni videli svetinje, se je meni prikazovala preteklost, sicer slavna in junaška ali vendar preteklost. Kar je meni narekovala poštenost, so oni ocenili kot naivnost. Njihove meje možnega so bile daleč znotraj mojega prostora nemožnega. Meni so se nekatera protislovja in problemi zdeli dialektična posledica dane nujnosti, njim, zgolj dokazi slabega dela treh k-ajev /Kavčič - Kropušek - Kresc/. Kjer so

oni videli in častili svoje nesmrtnne bogove in polbogove, so se meni prikazovali sicer zaslužni, a tudi zmotljivi in umrljivi smrtniki. Zato tudi ni čudno, ampak naravno, da sem se nekega tumornega dne osvobodil tudi nekaterih svojih lastnih vzorov in idolov in tako postal upornik med brezbožniki in brezbožnik med uporniki. Sedaj se mi z vsakim dnem kažejo novi dokazi o tem, da ni bilo druge poti in izbire, če nisem hotel postati ali zanesenjak, ali hinavec ali bedak.

19. julij

Vedno sem trdil, da v sedanji etapi našega razvoja ni mogoče usmerjati gospodarstva in voditi uspešne ekonomske politike, ne da bi družba kot konstituirana celota imela možnost in dolžnost, da del viška dela združuje in usmerja na pglavitne strateške točke razširjene reprodukcije. Trdil sem, da brez tega tudi ni mogoče spremljati tehnološkega razvoja v svetu. Kajti sedanji skokovit kvalitativen in kvantitativen napredek proizvajalnih sredstev in sil v svetu je neizbežno pogojen z ustrezno koncentracijo sredstev in znanja! Dokazoval sem - žal brez uspeha - da ta pogojenost in odvisnost ni stvar takega ali drugačnega prepričanja, te ali one filozofije, ampak, da je objektivno dana. Je takorekoč objektivna ekonomska zakonitost. Kardelj in njegovi so mislili drugače. Zanje sem bil zaradi tega etatist in pika! Bili so pač prepričani, da se v tem pojmovanju skriva ena od velikih nevarnosti za socializem in samoupravljanje. Zato so tudi potozdili gospodarstvo, v prepričanju, da bodo tozdi postali zagrizeni in nezmotljivi nosilci najbolj napredne razširjene reprodukcije. Od tedaj je minilo že skoraj deset let. Dovolj dolga doba, da se pokažejo rezultati.

Poglejmo sedaj, kako Andrej Verbič, predsednik gospodarske zbornice SRS ocenjuje dosežene rezultate in sedanje stanje.⁶

DELO: Zadnje čase dosti govorimo o prestrukturiranju slovenskega gospodarstva. Politično je to povsem določena zahteva. Pojavlja pa se vprašanje, ali ta hip vemo, kateri so tisti deli slovenskega gospodarstva, ki bi jih bilo treba preusmeriti in ali je v neposredni praksi dovolj prisotna zavest, da s sedanjo sestavo gospodarstva ne moremo več naprej?

VERBIČ: Prestrukturiranje samo je težak problem, posebno v Sloveniji, ki ima svojo tradicijo, ki vleče za seboj svoje strukture in usmeritve. Zato se je čisto človeško zelo težko odločiti za nekaj drugega, če si vse življenje usmerjen v eno smer delovanja. To je gotovo močan dejavnik, ki ne daje spodbude za prestrukturiranje. Gre za tradicijo kadrov, ki jih ekonomska nuja ne sili, da iščejo nove rešitve in se sami prestrukturirajo. Izpolnjeni pa morajo biti tudi nekateri pogoji za to.

DELO: Kateri predvsem?

VERBIČ: Pogojev je več, ta na primer, da imajo več lastnega znanja, da so močnejše usmerjeni v izvoz, da so prisiljeni hitreje uvajati nove izdelke v svoje proizvodne programe itd. Osnovni pogoj pa je, da je predvsem potrebno nagrajevati ustvarjalno, produktivno in kakovostno delo. Tu se že dolgo vrtimo na povprečjih. Kdor se v organizacijah povzpne nad povprečje, ga klima, ki je ustvarjena v mnogih podjetjih, potiska nazaj v povprečje. Zato se prestrukturiranje gospodarstva ne giblje v načelnih opredelitvah, strukture, ki bi lahko vplivale na to, pa se še vedno vrtijo na nekem povprečju slovenske industrije.

DELO: V osnutku dogovora o temeljnih plana Slovenije smo dokaj podrobno opredelili

⁶Andrej Verbič, Delo, Sobotna priloga, 19.7.1980, Aktualen pogovor, z njim so se pogovarjali Jak Koprivc, Franjo Krivec, Dušan Škok in Zdravko Stefančič, uredniki in novinarji Dela.

kriterije prestrukturiranja.

VERBIČ: Po teh kriterijih je le malo slovenskih organizacij, ki bi izpolnjevale pogoje, da gredo v nadaljnje naložbe. Če bomo napravili ustrezen napor in razvojne programe naših organizacij ovrednotili po teh kriterijih in če si bodo tudi v organizacijah prizadevali, da bi svoje programe približali tem kriterijem, potem se bodo v organizacijah začeli bolj truditi, da bodo poiskali na vseh področjih ustrežnejše rešitve.

DELO: *Drugi pogoj za uspešnejše spreminjanje sestave našega gospodarstva je prav gotovo, da presežemo naložbeno vrtičkarstvo.*

VERBIČ: V glavnem so birokratski odpori proti združevanju dohodka za najbolj uspešne skupne programe v tozdi, ki bi hoteli postati podjetje v podjetju. Naši direktorji in poslovodni kadri pri tem niso toliko odvisni od delavcev, temveč v veliki meri od odnosov sil med strokovnimi in poslovodnimi kadri, ki bi morali iskati skupne rešitve in skupne razvojne programe. Zaradi tega imamo vrsto parcialnih programov, zaprtih programov, imamo podvojene programe celo v delovnih in v sestavljenih organizacijah združenega dela.

DELO: *K temu, da so tozdi lahko prodrli s svojimi avtonomnimi programi, ki dostikrat nimajo nobene zveze niti z delovno organizacijo, kaj šele s širšimi razvojnimi cilji, je gotovo prispevalo tudi to, da danes večino investicij kreditirajo banke in da so se tozdi lahko samostojno pojavljali pri njih s takimi programi, za katere so jim banke dodeljevale kredite.*

VERBIČ: Približanje sredstev tozdom, na temeljne banke, se je spremenilo v zapiranje sredstev v okviru tozdov in v drobljenje denarja, ne pa v združevanje sredstev na skupnih programih in združevanje sredstev organizacij, ki jih imajo naložene v posameznih bankah.

DELO: *Razdrobljene investicije so torej eden izmed temeljnih vzrokov za prepočasne in preskromne premike v načrtani razvojni usmeritvi.*

VERBIČ: Gotovo. Vzemimo na primer Slovin, ki ne more prav nič vplivati na razvojne programe svojih organizacij. Seveda SOZD Slovin ni izjema, saj imajo podobne težave tudi v drugih sestavljenih organizacijah združenega dela.

Vsaka njegova organizacija se samostojno pojavlja v svoji temeljni banki, se zaokroži v svojem krogu, združevanja ni niti med tozdi, denarni promet se odvija mimo interne banke, mimo medsebojnega poslovanja. In to vpliva, da take organizacije ne morejo napraviti solidnega razvojnega programa.

Uspešnejše združevanje sredstev za skupno dogovorjene razvojne programe pa onemogočajo tudi nekateri predpisi.

DELO: *V Slovenskih železarnah so povedali, da ne morejo prodreti z nobenim večjim projektom, ker je samo za proceduro, da pride do soglasja med posameznimi temeljnimi bankami, potrebno leto dni ali celo poldrugo leto.*

VERBIČ: Mislím, da je problem že v tem, da ne morejo procedure za združevanje sredstev izpeljati med svojimi delovnimi organizacijami. Tudi v drugih organizacijah si vsak zagotovi najprej denar za lastne potrebe, potem pa morda manjša sredstva združuje za nekatere večje objekte. Razdrobljenost sredstev je prisotna tudi v teh večjih sklopih in ti nato s svojo inercijo pritiskajo tudi na temeljne banke.

DELO: *Vzrok je najbrž tudi v tem, da hoče marsikatera organizacija ves razvojni zalogaj pogoltniti sama, brez smotne delitve proizvodnega programa ali delitve dela.*

VERBIČ: Res je. Če bi skušali doseči vsaj uskladitev programov, bi to nujno pripeljalo do razprave o delitvi dela.

DELO: *Ali bodo kriteriji za prestrukturiranje sami po sebi zagotovili drugačno strukturo vlaganj?*

VERBIČ: Ne, kriteriji so lahko samo pripomoček. Mislim, da sorazmerno malo programov izpolnjuje vse kriterije. Vendar pa ti kriteriji silijo organizacije, da vsaj razmišljajo, katerim pogojem se morajo v svojih programih približati. Pri večjih naložbah pa gre brez dvoma za širši dogovor in širši družbeni interes. Gre za odločitev, kaj to pomeni za razvoj slovenskega gospodarstva in za njegovo vključevanje v jugoslovansko gospodarstvo, predvsem za dogovarjanje o skupnem razvoju energetike, infrastrukture in pridelovanja hrane.

DELO: Ali v Sloveniji vemo, kaj naj bi v prihodnje razvijali?

VERBIČ: Ne bi mogel reči, da ne vemo. Gotovo je elektroindustrija ena izmed panog, ki zahteva dosti strokovnih kadrov in ima možnosti za uspešno prodajo na svetovnih trgih. Okrog 40 odstotkov kovinske industrije se približuje visoki kakovosti. V kovinski industriji so si postavili cilj, da bi ta odstotek povečali na 70 odstotkov, za kar imajo možnosti. Morali bodo le preseči ponekod še precej zakoreninjeno obrtniško miselnost, se odpovedati zastarelim proizvodnim programom, se bolj odpreti novim tehnološkim dosežkom. Pogoj za to pa so tudi novi, bolj ustvarjalni kadri, ki imajo več svežih idej. Seveda pa je veliko takih potreb tudi v vseh drugih panogah slovenskega gospodarstva. Mislim, da imamo pogoje, da s hitrejšim lastnim razvojem in tudi z dopolnjevanjem z zunanjim razvojem dosežemo v teh dveh panogah pomemben napredek pri prestrukturiranju našega gospodarstva.

Verbič je dovolj pameten, pošten in pogumen, da vidi in javno pove posledice neke politike. Ni pa dovolj pameten in zlasti ne dovolj pogumen, da bi povedal /mogoče jih celo vidi ali vsaj razmišlja v pravo smer/ tudi prave vzroke, ki so pripeljali do teh posledic.

Pravi vzrok je Kardeljevo tozdovanje, ki je odvzelo družbi-republiki kakršnokoli koncentracijo in usmerjanje razvoja in odprlo široka vrata naložbenemu vrtičkarstvu. Šele s pomočjo in na podlagi Kardeljeve utopične filozofije tozdovanja in še vsega ostalega, kar je nerealnega v njegovem teoretičnem, filozofskem, političnem in zakonodajnem delu, so se razrasli in zabarikadirali vsi tozdovski, parcialni in zato marsikdaj tudi konzervativni interesi. Šele s pomočjo prevladujoče filozofije o združenem delu in dane politične klime, je dosežena taka teritorializacija že sicer majhne količine viška dela, da sploh ni mogoče pričakovati pomembnejših strukturalnih sprememb v slovenskem in jugoslovanskem gospodarstvu. Njegovo zaostajanje z razvojem v svetu in njegova vse manjša konkurenčna sposobnost je zato vse bolj in bolj očitna in se povečuje iz leta v leto.

23. julij

Da se niso negativni gospodarski rezultati sedanje napačne politike že dosedaj pokazali z vsemi posledicami, je vzrok v velikem uvozu kapitala, ki ga je Jugoslavija uspela realizirati v zadnjih desetih letih. Leta 1970 smo bili dolžni v inozemstvu 1800 milijonov dolarjev. Naš takratni dolg je torej bil izpod še normalne višine, če kot normalno vzamemo mednarodno normo, da smejo letne anuitete za odplačilo dolgov neke države predstavljati največ 20% vrednosti njenega letnega izvoza. Leta 1979 so naši dolgovi v inozemstvu dosegli že astronomsko vsoto 15000 milijonov dolarjev. V pičlih devetih letih smo jih torej povečali za sedemkrat oziroma za več kot 700%. Neskladje je katastrofalno in njegove posledice bomo še dolgo čutili. Lahko je bilo pridigati o prednostih in modrostih Kardeljevih idej in njegovega samoupravnega sistema, dokler so ekonomske vrzeli tega sistema in iluzije uradno veljavnih idej v precejšnjem obsegu lahko financirali z dobljenimi posojili v inozemstvu. Sedaj izgleda, da je ta pravljica končana. Kreditov ni več, pač pa so

ostali dolgovi, ki jih bo treba odplačevati. V tako spremenjenih pogojih tudi Kardeljeve samoupravne pesmice ne zvenijo več tako prijetno, pristrčno in prepričljivo kot nekdanje. Vsaka demagogija ima tudi v politiki svojo življenjsko dobo. Prej ali slej, tako ali drugače, se odgrne njena napačna podoba ter obraz in resnična dejstva stopijo na njeno mesto. Pri nas sedaj gledamo in doživljamo tako predstavo in zamenjavo. No, vsekakor je to, kar se sedaj dogaja, šele prvo dejanje.

30. julij

Kaj je to podružbljanje kulture in umetnosti? Če odmislimo fraze in sestanke sistemskih kulturnih organov, potem se pokaže, da se za to zahtevo ali parolo (podružbljanje kulture) skriva prenapeta razredna težnja in poizkus, da se z ideološkim in političnim pritiskom uravnava kulturno življenje in zavest nekega naroda in družbe. Metode in prakso političnega boja, ki se uporabljajo v okviru politike, se torej hoče mehanično prenašati in uporabljati tudi v kulturi. Taki prijemi in metode niso originalna in samoupravna novost. Znani in poznani so kot PROLETKULT, ki se je pojavil v Sovjetski zvezi po oktobrski revoluciji in zavzel tak razmah, da je tudi Lenin nastopil zoper njega. Nestrpna gesla o podružbljanju kulture in umetnosti, bojeviti kriki zoper elitizem, so tudi v naših razmerah zgolj primitivno sektaštvo in fasada za pohod povprečnežev, ki resnični kulturi in umetnosti več škodijo kot koristijo.

Začeli so se majati temelji Titove Jugoslavije

12. avgust

Razmišljam o Jugoslaviji, o njenem nastanku, o njeni preteklosti, sedanjosti in bodočnosti. Misli mi gredo daleč nazaj v zgodovino.

V Evropi je na tleh Jugoslavije stičišče vzhoda in zahoda. Razlike v kulturi, veri, civilizaciji, načinu življenja med zahodom in orientom so bile že za rimskega cesarstva tako velike, da je le-to razpadlo na svoj zahodni rimski in vzhodni bizantinski del. Ta razpad in delitev je pustila svoje posledice in vidna znamenja vse do današnjih dni. Na žalost se ne kažejo samo kot mrtve arheološke najdbe in spomeniki, ampak tudi kot živi ritem in odmev v skoraj vseh področjih življenja, od filozofije in vere, do folklore, mentalitete, civilizacije in ekonomije.

V tem mozaiku razlik, ki so preživele tisočletja in kljubovale povezovanju in stapljanju in katerega mejni prostor je bilo ozemlje med Jadranom in Donavo, Triglavom in Dardanelami, je po prvi svetovni vojni nastala nova državna tvorba, imenovana Jugoslavija. Tako je bilo na njenih tleh že od samega začetka nakopičenih veliko razlik, ki jih je ustvarila in zapustila zgodovina. Če bi skozi perspektivo teh razlik gledali na rojstvo Jugoslavije, bi se morali celo vprašati ali čuditi, kako da se je to sploh zgodilo. Če vsaj do neke stopnje upoštevamo vse razlike v ekonomski zakonitosti, civilizaciji, kulturi, mentaliteti, načinu življenja in zgodovini narodov in narodnosti, ki so bili vključeni v novo nastalo državno jugoslovansko tvorbo, potem brez pretiravanja lahko rečemo, da temu dogodku gotovo niso botrovali ali ga povzročili predvsem skupni interesi, enakost ali organska povezanost tu živečih. Če je Jugoslavija kljub temu nastala, potem to pomeni, da so to omogočili nekateri drugi činitelji, vplivi in razlogi! Kateri? Trije so. Oglejmo si jih!

Gotovo je k rojstvu Jugoslavije svoje prispevala ideja panslavizma, ki se je med slovanskimi narodi pojavila in imela tudi določen družbeno in nacionalno napredni učinek

in vlogo, zlasti v boju z germansko in turško nevarnostjo in v boju za nacionalno osvoboditev, neodvisnost in suverenost posameznih slovanskih narodov. V zibelki panslavizma se je rodila tudi ideja združitve južnoslovanskih narodov, za katero so se borili mnogi napredni in zavedni pripadniki teh narodov. Med Slovenci je bil med njimi tudi Ivan Cankar. Ne želim in ne morem na tem mestu ugotavljati, kaj, kje in koliko je bilo v idejah in gibanju panslavizma in južnoslovanstva resničnega, družbenega in nacionalnega napredka in kje, kdaj in koliko je bilo mladostne in romantične zanesenosti in tudi preračunanih rusko imperialističnih in velikosrbskih buržuaznih ciljev in namenov. Gotovo je, da so bile v teh idejah in gibanjih prisotne vse omenjene težnje in faktorji.

Zato Marx in Engels nista imela popolnoma prav, ko sta v celoti odklanjala panslavizem. Ko je na primer Engels leta 1848 kritiziral Bakuninov članek: Manifest Slovanom, je zapisal tudi tole: "Panslavistična enotnost je bodisi čisto sanjarjenje bodisi ruski bič". Glede biča se Engels ni motil. Pač pa se je motil glede sanjarjenja. Ni namreč videl oziroma predvideval, da bi v tem sanjarjenju lahko bilo tudi kaj racionalnega in naprednega. Spregledal je, da se je v tem sanjarjenju - tedaj še takoiimenovanih nezgodovinskih narodov (če uporabimo njegov izraz), med katere je Engels štel tudi Južne Slované - začel proces nacionalnega osveščanja. V tem zgodovinskem gibanju in nacionalnem prepovedu pa so ideje panslavizma, zlasti na naših tleh, bile tudi izraz specifične borbe za našo svobodo in izraz posebnega odpora zoper germansko nadvlado. Rezultati tega gibanja, prepoveda in "sanjarjenja", ki se je začelo v drugi polovici devetnajstega stoletja, so se pokazali že pred, med in ob koncu prve svetovne vojne. Ob smrtni postelji avstroogrske monarhije je ideja južnoslovanske federacije, kot sestavnega dela panslavizma, dala svoj prispevek tako k razpadu Avstroogrske kakor tudi k nastanku in rojstvu Jugoslavije. Tega zgodovinsko naprednega dejstva ne morejo zbrisati niti ruski bič, ki je bil skrit v panslavizmu, niti splošna zagata panslavizma, v katero ga je spravila oktobrska revolucija.

Drugi, po mojem mnenju pomembnejši vzrok za novo Jugoslavijo je bila Srbija s svojo vlogo, usodo, bojem in zmago v prvi svetovni vojni. Srbski buržoaziji in Karadžordževići monarhiji se je naenkrat ponudila krasna priložnost, da junaško epopejo srbskega ljudstva v prvi svetovni vojni izkoristi tudi za svoje, to se pravi velikosrbske interese. Srbska buržoazija in monarhija te priložnosti nista zamudili. Bilo je vabljivo in koristno razširiti svojo državo pod svojo zastavo in za svojo razredno korist. Da je bilo res tako, dokazujejo veliki spori, ki so nastali takoj, ko je bilo treba odločiti oziroma se sporazumeti, kako naj bo Jugoslavija urejena.

Tretji in najvažnejši dejavnik je bil duh Versaillesa. Drugače rečeno, bile so želje, interesi in načrti poglavitnih zmagovalcev v prvi svetovni vojni. V odnosu do ozemlja in narodov, ki so živeli tu, kjer naj bi nastala nova država, so imeli zavezniki oziroma zmagovita antanta svoje interese in obveznosti. Želeli so čimbolj zmanjšati vpliv svojih poraženih nasprotnikov. Zato so pustili Avstroogrsko, da je propadla. Naložili so težke pogoje generaciji. Hoteli so razpad turškega imperija. Nameravali so postaviti čvrste prepreke oktobrski revoluciji, če bi se le pokazalo, da je ne bo mogoče uničiti. Morali so z nečim nagraditi Srbijo. Ustanovitev Jugoslavije je bila popolnoma v skladu z vsemi vidiki njihove politike.

Dvajset let obstoja stare Jugoslavije je naravno pokazalo prave namene in vpliv njenih ustanoviteljev. Jugoslavija je bila verni sluga versajskega duha vse dotlej, dokler ni Hitler

nevarno spremenil odnos sil v Evropi. Tedaj se je hotela vladajoča garnitura pokazati nehvaležno. Čas jo je prehitel.

V notranjem pogledu so Jugoslavijo pretresali stalni spori. Njihovo bistvo je bilo: spopadi med delavskim razredom in buržuazijo, nasprotje znotraj buržuazije, zlasti med srbsko in hrvaško. Nad vsemi temi pretresi je vihrala čedalje bolj reakcionarna zastava vladajoče monarhije.

Družbeno napredne in k nacionalni enakopravnosti in bratstvu narodov strmeče težnje južnoslovanstva so bile ob takem razvoju stvari potisnjene ali v pozabo ali v *out*. Iluzije in politična naivnost, ki so jih nekoč tako navdušeno spremljale, so morale prepustiti svoj prostor razočaranju, obupu ali žalosti.

Spričo takega stanja in družbenih nasprotij je razumljivo, da so bile kohezivne sile v tej državi zelo slabe ali jih sploh ni bilo. Zato se v ničemer niso zmanjšale razlike, ki jih je na teh tleh ustvarila in pustila tisočletna zgodovina.

Ko je prišla resna ura preizkušnje, je ta državna tvorba ni prestala. Umrla je, kot je znano, v pičlih sedmih dneh, ne da bi šel kdo za njenim pogrebom ali da bi bil pretirano žalosten.

V razmerah druge svetovne vojne so bile na tleh bivše Jugoslavije v formalnem državnopravnem smislu in po želji Hitlerja in Musolinija uprizorjene razne operete. Lahko bi se jim smejali in norčevali iz njih, če ne bi počivale na krvavih nožih in vročih puškah. V zgodovinsko družbenem smislu pa sta v tem času delovali dve silnici: integracijska, ki jo je narekoval boj za obstanek, za nacionalno in socialno osvoboditev. Njen idejni voditelj je bila KPJ, njen realizator narodnoosvobodilni boj. Dezintegracijo pa je predstavljala bratomorna vojna, nacionalna izdaja vse do genocida med četniki z ene in ustaši z druge strani. Na podlagi humanizma in zavesti, v težkem boju in s podporo orožja in izsiljenim soglasjem zaveznikov, je nastala ob koncu druge svetovne vojne Titova Jugoslavija. Vse to je bilo dovolj za zmago in za novo državno zastavo. Toda razlike, ki jih je pustila preteklost, in rane, ki so jih zadala vojna leta, so ostale in bile so večje in bolj boleče kot kdajkoli prej. Zelo hitro se je pokazalo, da splošne ideje socializma in rezultati politične revolucije niso dovolj, da bi lahko brez napetosti in nesoglasij usklajevali različne interese v tej večnacionalni državni tvorbi. Vsakdanja stvarnost, ekonomske zakonitosti in zapleteni problemi socialne revolucije - to se pravi osvoboditve dela - ki so postali prevladujoči, so dani stvarnosti vtisnili svoj prevladujoči pečat. Nič ne spremeni, oziroma je samo še slabše, če uradna misel in oko, ne moreta ali nočeta videti te stvarnosti. Različnost objektivnih interesov dane stvarnosti, sedaj in tu, neusmiljeno potiska v zgodovino in preteklost tiste integracijske silnice, na katerih je slonel narodnoosvobodilni boj in v njej tudi položeni temelji Titovi Jugoslaviji. Vendar integracije ne počivajo samo na preteklosti. Za svoj obstoj potrebujejo tudi sedanost in bodočnost. Integracije se ne ustanavljajo zato, da bi premagali razlike, ampak so samo kot dokaz dejstva, da so osnovne razlike že presežene. Kot posledica že tako preseženih razlik je potem tudi tako majhna različnost interesov, da jih je možno usklajevati. In je tako v Titovi Jugoslaviji?

Kratek sprehod v zgodovino pove, da stara Jugoslavija ni nastala kot posledica skupnih imenovalcev in interesov tu živečih narodov. Bila je predvsem rezultat drugih faktorjev in

okolščin. Kaj pa Titova Jugoslavija? Lahko mirno trdimo, da so za njen nastanek bili odločilni cilji in rezultati NOB. Toda kljub temu so razlike ostale. In sedaj, čimbolj je novi družbeni red - to se pravi socializem - tu zmagal in postal dejstvo - toliko bolj rinejo v ospredje posledice podedovanih in novonastalih razlik. Če se sedaj že javno priznava, da je pri graditvi sistema, oziroma natančneje, pri konkretni politiki stabilizacije, osnovni PROBLEM USKLAJEVANJE RAZLIK oziroma INTERESOV med republikami in pokrajinama, potem to pomeni, da so centralni problem Jugoslavije, različni interesi republik in pokrajin. Taka trditev, ki je zelo točna, pa hočeš nočeš meče vprašaj na smisel in perspektivo Titove Jugoslavije. Seveda ni mogoče sprejeti teze, da so temu krivi politiki in voditelji, bodisi zato, ker so tako nesposobni ali pokvarjeni. Različnih interesov si niso izmislili voditelji. Obstajajo kot realno dejstvo in kot posledica razlik, ki obstajajo. Politiki in voditelji te interese samo bolj ali manj vidijo in čutijo, jih samo bolj ali manj vztrajno in inteligentno razlagajo in zagovarjajo. Seveda, to v ničemer ne zmanjšuje težavnosti položaja, ki je nastal tudi zato, ker je voz dosedanje politike in doktrin globoko zagazil v močvirje obstoječih razlik. **Objektivno in subjektivno se je tako neke temne noči našlo na isti kahli.** Nič čudnega, če smrdi! Začeli so se majati temelji Titove Jugoslavije. Kje je izhod?

Eno je očitno. Taka Jugoslavija, bolje rečeno, njen normativni sistem, ki je zgrajen na nerealnih teoretičnih Kardeljevih postavkah, postaja vsem bolj v napoto in breme, kot pa v vzpodbudo in pomoč. Logika sporazumevanja jih namreč hočeš nočeš sili ali v kapitulacijo ali v take kompromise, ki so kompromisi povprečja, in ki potem nikomur in z ničemer niso taka rešitev, ki bi principielno in kvalitetno spreminjala danost in normativni sistem. Potemtakem deluje sedanji sistem in njegova politika že konzervativno in dezintegracijsko, saj neprestano devalvira rezultate dela in destimulira iniciative. Sedanji sistem pasivizira in demobilizira.

Videli smo, da Jugoslavija razen splošnih idej socializma in narodno osvobodilnega boja nima ničesar integracijskega. Če upoštevamo, da se prvo da uresničevati tudi drugače in ne samo pod enotno zastavo in da drugo pripada preteklosti, veliki in slavni, potem seveda kapital jugoslovanske integracije ni tak, da bi ga lahko nesmiselno upravljali. Tembolj, ker so na drugi strani na postavki dezintegracije še vedno ogromne razlike v ekonomski razvitosti, v stopnji civilizacije, v folklori mišljenja in življenja, v kulturi in drugod. Če se sedaj tem, posredno ali neposredno dezintegracijskim težnjam pridruži še neustrezna in v bistvu konzervativna politika in njen normativni sistem, potem so perspektive Titovega jugoslovanstva vse prej kot razveseljive.

Samo realni in predvsem skupni ekonomski interesi vseh narodov Jugoslavije lahko zagotovijo njen obstoj. Taki interesi obstajajo. Dolžnost avantgarde bi bila, da jih:

- a). jasno pokaže in določi;
- b). postavi politiko in sistem, ki bi realizacijo teh interesov dosledno in principielno stimuliral.

Vse ostalo so fraze, ki hote ali nehotе kopljejo grob Titovi Jugoslaviji. Bojim se, da bomo kmalu šli za njenim pogrebom.

21. avgust

Danes je 12 let, ko so Sovjeti vkorakali v Čehoslovaško. Rdeča armada je zatrla njihovo socialistično pomlad, ki bi, če bi uspela, v mnogočem izboljšala sliko realnega socializma.

Vedno sem bil prepričan, da bi se to zgodilo, če ne bi bilo sovjetske intervencije.

Zato pa v tem trenutku vre na Poljskem. Tu je vroče poletje. Delavci so se uprli, ne socializmu, ampak državi, njeni birokraciji in dogmatskim doktrinom. Poljski upor je močnejši od čehoslovaškega. Če že tega ni mogel zaustaviti nihče drug kot Rdeča armada - potem je še toliko manj upanja, da bi lahko na Poljskem bilo drugače. Tembolj, ker so družbeni vzroki in cilji upora v obeh primerih isti ali vsaj zelo slični, čeprav so pota, oblike in glavni činitelji upora različni. Toda Poljska ni Češka in tudi mednarodne razmere so drugačne, kot pred 12 leti. Zato upam in verjamem, da Sovjeti ne bodo korakali. Poljaki bi se borili, to pa bi lahko povzročilo Sovjetom razne težave in komplikacije. Zato obstaja realno upanje, da bo upor uspel. Težko je vnaprej predvideti rezultate upora. Vsekakor pa bo odprl vrata novim družbenim kategorijam, slojem, oblikam in vplivu v graditvi socializma na Poljskem. Zagotovo bo na poljskih tleh prebil tako ali drugače doktrinarno, ideološkopolitično fronto tako imenovanega socializma. Monopol nad graditvijo socializma na Poljskem bo uničen. To bo zgodovinski dogodek, ki ne bo ostal brez odmeva in posnemanja. Tudi pri nas bo našel svoje mesto.

Poljska poletna pomlad

5. september

Poljsko leto slavi svojo zmago. Ona že ima in bo še imela mnoge pozitivne posledice za Poljsko, za vzhodni blok in za razvoj demokratičnega socializma v svetu. Ni mogoče v tem trenutku predvideti vseh. Vendar so nekatere že očitne.

Poljsko leto in stavka je bila upor. Bila je revolucionaren boj za socializem in zoper njegove deformacije. To je prvi primer takega upora od oktobrske revolucije do danes, ki ni dobil oznake kontrarevolucije. Vsi ostali upori, in bilo jih je mnogo, od upora kronstadskih mornarjev do Madžarske 1956. leta in Čehoslovaške dvanajst let pozneje, če navedem samo najbolj znane, so dobili to oznako. Ne zato, ker bi se po svojih pravih razlogih in osnovnih družbenih težnjah razlikovali od Poljske, ampak zato, ker so bili preslabotni oziroma so se zgodili v takih splošnih pogojih, da niso mogli preprečiti protiudarca stalinizma. Stalinizem, kot sinonim za nedemokratičen socializem, kot pojem socialistične totalitarnosti, je s tem dobil nov in pomemben udarec. Njegov pomen je tem večji, ker je bil zadan stalinizmu znotraj "monolitnega" vzhodnega bloka.

Končno se je štrajk kot sredstvo delavskega razreda zoper birokratsko manipuliranje z njim - tudi v socializmu moralnopolitično rehabilitiral. Pridobil si je torej svoje državljanstvo tudi v socializmu. Ni slučajno, da ga je stalinizem in z njim tudi vsa sofistika doktrinarjev in teoretikov državnega socializma, tako ostro obsojal, zavračal in preganjal. V enopartijskem sistemu, pod dežnikom vsemogočne vladajoče stranke, postane štrajk edina močna oblika opozicije, ki je režimu toliko bolj nevarna, kolikor bolj je množična, ker je vsak štrajk v svoji celovitosti trajanja vedno sinteza stihije in organiziranosti, je zato tudi poln eksploziva, za katerega ni mogoče nikoli predvideti kje, kdaj in zakaj se bo vžgal. Razlog več, da se ga birokracija tako boji. Paradoksalno je, da je kapitalizem štrajk že davno sprejel kot svojo antitezo, oziroma, kot eno od oblik in načinov za usklajevanje nasprotij med delom in kapitalom. Birokratski in dogmatski socializem ravna drugače. V štrajku ne vidi sredstva za uravnavanje družbenih napetosti in protislovnosti, ki v socialistični družbi obstojajo, tudi potem, ko je revolucija zmagala in so bili kapitalisti razlašeni, temveč vidi v njem kontrarevolucijo in svojega smrtnega sovražnika. Prvo je

izmišljeno, podtaknjeno, drugo je točno. Dosedaj so imeli vsi socialistični režimi, vključno z našim, teoretično in praktično neomejen prostor za to, da obsojajo in prikazujejo štrajk ali kot sovražno dejanje in element kontrarevolucije ali kot "prekinitev dela" in absurd socializma. Avtorske pravice za to poslednje pripadajo nam. Med obema oznakama je sicer politična razlika. Po politični logiki drugih je štrajk - enako - sovražnik. Naša uradna politična misel je naklonjena mnenju, da je štrajk - enako - bedak. Če pa obe oceni pogledamo z družbeno dialektičnega stališča, potem najdemo med njima neko sorodnost. Nobena namreč ne prizna, da je štrajk tudi v socializmu ena od oblik razreševanja družbenih napetosti in protislovnosti. Štrajk je bil in ostal, ena od najbolj radikalnih manifestacij družbene dinamike dialektike in protislovnosti. Če to priznamo, in po Poljski BO TEŽKO TO ZANIKATI, to seveda še ne pomeni, da je vsak štrajk že sam po sebi družbeno upravičen in progresiven. Ocena njegove vsakokratne vsebine je odvisna od njegovih vsakokratnih vzrokov, zahtev in ciljev. Kar se tega tiče, je seveda štrajk na Poljskem, kljub mogoče nekaterim nerealnim ekonomskim zahtevam, družbeno vseskozi napredno in socialistično dejanje. Poljski upor je prizadejal resen udarec monopolu marxizma nad socializmom. Socializem postaja svetovni proces. Misel in želja o svobodnih narodih, o svobodnem človeku in socialnem napredku, so glavne sestavine socializma. Prepričati nas hočemo in prepričati bi se hoteli, da je, oziroma da naj bo samo marksizem prava ideologija takega socializma. Poljski primer kaže, da temu ni tako. Poljski socializem je deformirala oblast in njene ideološke in politične doktrine.

To se pravi, deformirali so ga komunisti skupaj s svojim marksizmom. In kdo se je uprl tem deformacijam? Kdo ga želi popravljati in izboljšati? Predvsem delavci, med katerimi je bilo malo marksistov, nekaj komunistov in seveda največ katoličanov in ateistov na čelu s človekom, ki po svojem idejnem obrazu ne pripada marksizmu. Kaj to pomeni? To pomeni, da so postali zavestni borci za socializem tudi ljudje, ki sicer po svojem ideološkem duhu in zavesti ne samo, da niso marksisti in komunisti, ampak so jim celo nasprotni. Ločuje jih ideologija in združuje stvarnost, združuje jih boj za boljši socializem. Ali ni to krasen primer ne samo "praktičističnega" ampak tudi ideološkega pluralizma in vse to v okviru socializma? Ali ni v tem moč socializma? Vsekakor! Brez tako množičnega štrajka, to se pravi brez platforme ideološkega pluralizma, bi ta štrajk gotovo proglasili za kontrarevolucijo in ga uničili. Socializem se torej dviguje nad ideologije! Še bolj točno, demokratični in človeški socializem, absorbira in sintetizira ideologije. Postaja sinteza pluralizma tudi ideoloških in ne samo praktičnih interesov konkretnega življenja in stvarnosti. Seveda lahko socializem vrši ideološko sintezo NE VSEH, ampak samo tistih in takih ideologij, ki so tako ali drugače postavile v svoje središče napredek, svobodo in boljše življenje človeka. Ali je to slabo za marksizem. Da in ne! Da, če marksizem pojmuje kot edino možno ideologijo, ki vodi v socializem in ki ima ideološki monopol nad njim. Ne, če marksizem pojmuje, kot eno od možnih in dosedaj zgodovinsko najbolj uspešnih in radikalnih ideologij dvajsetega stoletja v boju zoper kapitalizem in za socializem. Torej - da - če marksizem pojmuje kot dovršeno znanost, ki seveda, v tem slučaju ni znanost, ampak dogma in ateistična religija. Bojim se, da ga tako v pretežni večini pojmujejo njegovi politični otroci, komunisti. In tu, v takem pojmovanju in mentaliteti je začetek in najbolj trdovratna bit stalinizma. Torej - ne - če marksizem pojmuje kot eno od tistih ideologij, ki krčijo pota človeškemu napredku, spreminjajo njega in on njih. Mi in razmere se spreminjamo. Z njimi in z nami se spreminja tudi marksizem.

Prepričan sem in po dogodkih na Poljskem sem prepričan še bolj, da stalinizem ni

predvsem rezultat zaostalih rasnih razmer in njene nerazvitosti, ampak predvsem monopolnega položaja v ideološkem in političnem pogledu v katerem je živela in delala VKPb. Najprej je Lenin v boju zoper kontrarevolucijo dosegel popoln monopol VKPb v Sovjetski zvezi. Potem je Stalin ustvaril sebi monopol v partiji in krog je bil sklenjen. Vse kar je sledilo, je bilo posledica takega stanja in seveda Stalinovih in drugih človeških lastnosti in slabosti.

To velja tudi za Poljsko. Poljska partija je zgubila zaupanje svojega ljudstva, predvsem zaradi svojega vsestranskega monopola, ki ji je omogočal birokratizacijo, subjektivizem in voluntarizem, ki so duhovni očetje vseh ostalih deformacij. Sedaj, ko je monopol uničen, ko so jim delavci podkurili, ko jih stihija in cerkev ogrožata, šele sedaj so se zamislili nad samim seboj in svojim delom.

Neusmiljen je zakon dialektike! Če so razmere take, da niso možni sprotni izzivi in antiteze, potem prevlada takomenovana monolitnost kot uvod v eksplozijo. Prepričan sem, da tudi Sovjetska zveza ne bo ušla taki eksploziji.

Poljska si je sedaj odprla nove poti. Seveda jo čaka še mnogo težav in spopadov, vendar je nastala nova kvaliteta in težko bo komurkoli obrniti kolo zgodovine nazaj.

Poljaki so dali in vlili pogum vsem, ki hočejo razmišljati o človeškem in demokratičnem socializmu in se zanj boriti. Omajali so dogmatsko verovanje ideološkega monopola marksizma nad njim.

Zapuščati to dogmo, pomeni dajati realnemu socializmu bolj človeški obraz in pridobivati nove borce zanj. Čimbolj bo ta dogma bleдела v daljavi preteklosti, toliko bolj bomo kritični do obstoječega fonda marksističnih doktrin in tabujev. Le-teh je mnogo! Močni so! Nevarni, nečloveški in grozeči. Naj jih nekaj naštejemo. Diktatura proletariata. Partija kot edina avantgarda. Partija, se ne moti! Samo enopartijski sistem! Socializem kot monopol marksizma. Religija kot opij za ljudi. Monolitnost partije nad vse! Frakcija! In še in še! Kolikor bolj je sodobna komunistična stranka obdana s takimi in podobnimi tabuji, toliko bolj je podobna nekdanji (ne sedanji) rimokatoliški cerkvi. Njej je bil središče bog v nebesih. Le-tej je središče marksizem v knjigah. Torej abstraktni bog tako tam in takrat, kakor ta in sedaj. In če je tako, bo doživela svojo Poljsko, če je na oblasti. In ostala bo nepomembna sekta, če se šele bori za oblast.

25. september

Irak in Iran sta zanetila vojno v Perzijskem zalivu. To je nov prispevek neuvrščenih k svetovnemu miru. Človeška neumnost nima meja. Nevarna je, zato ker je neumna in še bolj nevarna, ker je oborožena!

5. oktober

V začetku sedemdesetih let smo že izvozili 20% družbenega proizvoda. Za razvite industrijske države je norma za soliden izvoz okrog 30% družbenega proizvoda. Pričakovati bi bilo, da bi se naš izvoz stalno povečeval, ne samo absolutno, ampak tudi relativno v odnosu do družbenega proizvoda. Nič takega se ni zgodilo. Relativno je padel. V lanskem letu smo namreč izvozili komaj 10% družbenega proizvoda. Zgovoren podatek o rakavi poti našega gospodarstva. Dosegli smo evropske cene, jugoslovanske plače in

turško produktivnost. Krasna integracija.

10. oktober

Skoraj vse cene so zamrznjene. Pač pa Zakon o združenem delu dovoljuje svobodno dogovarjanje (beri povečanje) cen, v okviru samoupravnih dogovorov o dohodkovnih odnosih in kooperaciji. Mnoge delovne organizacije sedaj prisiljujejo svoje poslovne partnerje k podpisu takih sporazumov, z edinim ciljem, da lahko povečajo cene. Kdor noče podpisati takega samoupravnega sporazuma, pač ne dobi blaga!! Torej, kar je pod pečatom kupoprodajne pogodbe gospodarski kriminal (višje cene), to je pod pečatom samoupravnega sporazuma vrlina in napredek. Prišli smo torej do tega, da kriterij za oceno neke gospodarske pogodbe ali dejanja ni njena vsebina, ampak njena formalna oblika. Kupoprodajna pogodba prodajalcu veže roke pri ceni. "Samoupravni sporazum" mu jih odvezuje. V obeh primerih pa hoče prodajalec doseči isti cilj: višjo ceno! Ti, sedaj že vsakodnevni primeri, so eksemplaričen dokaz tistega subjektivizma, formalizma in voluntarizma, na katerem tako resno boluje Kardeljeva doktrina in filozofija o združenem delu.

14. oktober

Gledal sem televizijski prenos proslave 85- obletnice Vidmarjevega rojstva. Vidmar je bil namreč glavni dejavnik na tej proslavi. Pred kamerami je odgovarjal na Colnikova vprašanja. Vse priznanje vedrini njegovega duha, logiki njegovih misli in oratarstvu. Še vedno se suvereno giblje v zamotanih daljavah in globinah literature in umetnosti. Povedal sicer ni nič novega. Ponavljal je svoja že znana literarno-umetniška stališča in ideje. Nekatere so sveže in in prodorne kot njegov duh, zopet druge so že preživele in ostarele kot njegov rojstni list. Njegova literarno-kritična doktrina, ki je že postala dogma, mu žal onemogoča, da bi principiuelno razumel in sprejel sodobne tokove umetniškega iskanja in ustvarjanja. Namesto, da bi vsaj poizkušal razmišljati, iskati in oblikovati sodobne estetsko literarne kriterije in vrednosti, s katerimi bi ocenjeval umetniška iskanja in dela sodobnega časa, pa vehementno odklanja in izničuje vse, kar ne spada v okvir tistih estetskih vrednosti, ki si jih je pridobil in katerim se je zapisal v prvi polovici tega stoletja. Njegova intuicija pa mu kljub temu še vedno omogoča, da zazna in prisluhne resnično ustvarjalno umetniškemu duhu ali utripu, čeprav v obliki in ritmu, ki je Vidmarju /žal/ tuj in nerazumljiv. Škoda! Kot literarni kritik, je Vidmar že dal, kar je moral in mogel dati. Ni ga več. Čas ga je prehitel. Ostal pa je med nami, kot kulturna, človeška, misleča in snujoča osebnost, polna zbranega duha in človeškega dostojanstva, vredna spoštovanja in občudovanja.

Ob tej njegovi proslavi je bil pozornemu očesu opazen tudi Vidmarjev odnos do sedanjih političnih tokov in razmer. Vidmar se je tudi ob tej priliki identificiral s socializmom, ni pa se identificiral z njegovimi sedanjimi najvidnejšimi predstavniki. Tu je zadržal neko razdaljo. Tudi ni skrival, da ni pretirano navdušen nad sedanjo politiko in njenimi rezultati. Bilo je očitno, da med režimom in Vidmarjem obstoja neko posebno razmerje - jaz bi to imenoval džentlemenski sporazum. Drug z drugim nekoliko manipulirata. Režim z Vidmarjem, kot da je njegov protagonist. Vidmar z režimom, kot da je njegov kritik. Šviga švaga čez dva praga.

Stipe Šušar kot Levstikov Divji mož

27. oktober

Novinarji Dela so imeli dolg pogovor s Stipetom Šušarjem. Objavljen je v sobotni

prilogi Dela. Stipe Šušar tu kuha in meša veliko godljo. V celoti z njo ni kaj početi, čeprav je v njej tudi nekoliko bistrih prebliskov in mastnih ocvirkov. Stipe se obnaša kot Levstikov "Divji mož": Kar storile so roke, to z nogami poteptal si! Ta njegov pogovor bi moralo Delo objaviti pod naslovom: Kako si delaš nasprotnike. Sicer me je ob branju tega teksta trdovratno zasledovalo prepričanje, da bi se moral njegov avtor čimprej odpraviti na daljši dopust in se nekoliko umiriti. Tak značaj in način mišljenja kot je njegov, bi bil lahko v ozračju večje politične kulture in ob drugačni politiki zelo koristen in ustvarjalen. Sedaj pa se zapleta in opleta kot riba v mreži. Premalo je politično bister in nadarjen, da bi lahko kritično analiziral ali podvomil v generalno smer politike. Preveč je dinamičen, razmišljajoč in luciden, da ne bi videl obrisov stvarnega stanja in nasprotij, s katerimi se srečuje. Tudi on je na ta način žrtev velikega prepada, ki obstaja pri nas, med deklaracijo in normo ter med prakso in danostjo. V tem razkoraku, v tem vmesnem prostoru, med prvim in drugim, živi, tava in rogovili naš tovariš Stipe Šušar. Zato ni čudno, ampak nujno, da je pridigar in strasten zagovornik idej in dobrih namenov, ki naj bi nas vodili v raj, ter kritik danosti, stvarnosti in prakse in predvsem seveda inteligence, ki noče ali ne more v ta ponujani raj. Tovariš Šušar je tako nehote Don Kihot v načelnem in Sančo Pansa v konkretnem in stvarnem. Ne zavidam mu te dvojne vloge.

30. oktober

Osma obletnica moje ostavke. Zadovoljen sem, da nisem kapituliral ali iskal kompromisa v tistih tmurnih jesenskih dneh leta 1972. Kriza se pogloblja in zaostruje. Računi so začeli prihajati. Težko in vroče bo! Vsi jih bomo plačevali. Vsak na svoj način. Življenje pa teče dalje...E pur si muove! /In vendar se vrti/

12. november

Razlika med nami in razvitimi deželami zahodne Evrope, Amerike in Japonske se pogloblja, namesto da bi se zmanjševala. Razviti gredo naprej hitreje kot mi. Čedalje bolj tonemo v svojo balkansko socialistično folkloro. Sedanja gospodarska kriza bo še okrepila naše zaostajanje. Nismo v stanju dohajati ritma in tempa duhovnega, znanstvenega in tehnološkega napredka v svetu. Zato postajamo čedalje manj zanimivi in privlačni. Naša ideološko-politična propaganda hoče preobrniti svet in razmere v njem. Dejansko pa sami **držimo** nazaj in v smeri balkanske province. Žalostno!

21. november

Pred dnevi sem gledal Pavlovičev film: Nasvidenje v naslednji vojni! V obrtniškem pogledu je film na solidni in sprejemljivi ravni. Mislim, da mu je to prineslo tudi nekaj priznanja. Ima tudi svojo vsebino in ideologijo. Žal le-ta nima skoraj nič skupnega z našo revolucionarno resničnostjo. Film ima svoje ambicije: hoče prikazati partizanstvo, njegove cilje, moralo, življenje, navade. Ob njih hoče filozofirati in moralizirati v smislu življenja, miru, vojne. Želi odkrivati tisto, kar je ali naj bi bilo nevarno in živalsko v človeku in kar je in bo povzročalo vojne. Ni dvoma, da ti vidiki človeške biti in človeške zgodovine obstajajo. Stari so, kot je stara človeška zgodovina in civilizacija. Slovenski partizani jih niso niti povzročili niti odstranili. Zato se je treba vprašati: Zakaj je film zasnovan in režiran tako, kot da so partizani in revolucija krivi za vse, kar je še temnega in živalskega v človeku? Tak je zato, ker hoče obtoževati in klevetati partizane in revolucijo. Tega ne dela slučajno ali nevede, ampak premišljeno, hote in moram reči, celo s precejšnjo mero režijske in igralske spretnosti. Če bi film imel naslov: Anarhist v partizanih, potem bi si na ta način sam odmeril tisto vlogo in pomen, ki mu gre in ki jo še lahko ima. Ker pa so

ambicije filma večje, ker želi posredovati neko sporočilo o naši revoluciji in partizanih, ker ga želi posredovati širše in trajneje, kot je lahko partizanska zgodba nekega anarhista, je film zgrešil svoj namen in pomen. Zato ta film ne more o naši borbi, partizanih in revoluciji posredovati ničesar, kar bi bilo tako ali drugače resnično povezano z njo. No, mogoče lahko posreduje nekaj vtisov o tedanji partizanski garderobi, ter nekaj skupinskih in pokrajinskih motivov. To je pa tudi vse. Idejnomoralna ambicija in vsebina filma pa je nesprejemljiva, neresnična, zgrešena in tu in tam tudi žaljiva in škodljiva.

Kdor pozna literarno podlago tega filma in "svetovni" nazor avtorja, se mu ni čuditi. Škoda režiserja, da zapravlja svoje znanje in talent za take zgrešene idejnomoralne zamisli.

Pač pa se je čuditi odgovornim organom, da financirajo take filme. Recimo, da niso videli in vedeli! Tem slabše za njih. Morali so vedeti in videti.

Pri tem filmu sta ostala zvesta samemu sebi in svojemu prepričanju, tako njegova literarna podlaga in njen avtor, kot tudi režiser. Zatajil je samoupravno družbeni organ. Če je zatajil nehote, če je spal - potem je to težko in žalostno. Če je zatajil hote, potem je še težje in še bolj žalostno.

Disidenti

10. december

...dela naše inteligence, predvsem kulturnih delavcev, ki da se odmika od programa zveze komunistov in socialistične zveze ter išče rešitve za bodoči razvoj Jugoslavije v raznih nesamoupravnih smereh.

Začelo se je govoriti, po domače pa vendar s tujko rečeno, o disidentih.

Ni dvoma, da so med jugoslovansko inteligenco ljudje, ki javno (predvsem v tujem tisku) ali skrivoma izražajo nezaupanje in tudi sovraštvo do socialistične samoupravne Jugoslavije. Zanje je pravo ime disidenti. Vendar jih je bore malo. V Sloveniji (javnih) za zdaj še ni.

Več je takih, ki so jih spričo rastočih mednarodnih napetosti ter svetovne in domače gospodarske krize nagrizli dvomi, ali bo mogoče obraniti neodvisno jugoslovansko pot. Kadar, kot pravi ljudstvo, gredo noter hudi časi...

...izrazi jo seveda zmerom in povsod najprej inteligenca, zlasti jezična, to je kulturniška. S tem starim znanim pojavom disidentstvo nima nobene zveze. Bolje bi take ljudi imenovali kar po starem: omahljivce. In v teh časih, kdo bi se čudil, omahljivcev ne manjka, ne nam, ne drugim.

Mnogo pa jih je, spet predvsem med kulturnimi delavci, ki prav tako kot v svojih stališčih, sklepih, sporočilih vodstva ZKJ in SZDL, vidijo nevarno razraščanje administracije v Jugoslaviji, zoževanje prostora za odločanje delovnih ljudi o usodnih družbenih zadevah, paktiranje tehnobirokratskih struktur z nosilci državno lastniškega komandiranja, ne v političnem jeziku, temveč po domače rečeno, vidijo, kako se je v podjetjih, občinah, političnih organizacijah do republike in zveze nabralo vse preveč nesposobnih ljudi, katerih prva odlika je poslušnost tistemu, kateremu se imajo zahvaliti za pridobljeno vodilno mesto. In druga, spretnost v puhlem besedičenju, v samoupravnih

molitvicah brez vsebine. Ljudje vidijo, kako smo zaradi tega prodora nesposobnih na pomembne položaje zabredli v marsikatero nepotrebno težavo. Vidijo, kako je vse manj v časteh pravo delo in sposobnost ter vse bolj stremušstvo, kajpada prastara človeška lastnost, toda zdaj odeta v novo perje praznega lažisamoupravnega besedičenja. Kako ob tem seveda morajo ostati v senci prave in prvinske moralne in etične vrednote socializma, kako se nekažnovano pojavlja korupcija (tudi ta beseda je bila izrečena na zadnjih sejah zveznega vodstva ZKJ).

Ljudi, ki so zlovoljni, nezadovoljni in tudi že uporni zaradi vsega tega, bo kajpada krstil za disidente samo tisti, ki mu tako javno mnenje ne gre v račun. Uporabljajoč staro zvijačo: tat teče in okradenim vpije "Primate tatu!"

Potrebno je torej ne samo dobro poznavanje kulturnih dejavnosti in resnična kultura (v najširšem smislu, od velikih načel socialistične etike do posluha za sproti sicer komaj vidne, vendar globoko tekoče premike v odnosih med ljudmi), temveč tudi pretanjen...

"...socialističnega, samosvojega, po naši lastni in nobeni tuji meri.

Imenovati vse vprek disidente bi bila napaka, ki jo je že marsikatero politično ali idejno gibanje storilo s svojimi pošteno mislečimi in za človekovo pravico zavzetimi pripadniki iz vrst kulturnih delavcev - in jih tako odrinilo od sebe, če že ne med nasprotnike, pa v mrtev in gluhi prostor med frontami, v molk in resignacijo."

Miloš Mikeln

Zanimiv, zelo točen čeprav ne celovit utrinek kritičnega razmišljanja o naših sedanjih razmerah.⁷ Pove mnogo več, kot kopica uradnih referatov in resolucij.

Razmišljam in se sprašujem...? Generacija, ki je pripravila, vodila in izvedla revolucijo, je imela svojstven in visoko razvit smisel in sposobnost za akcijo, za delo, za borbo. Ni filozofirala ali plavala na valovih socialističnih vizij, ampak je živela na trdih tleh realnosti in se borila, da jo spremeni in izboljša. Ob tem je imela zelo razvit čut za odgovornost, tako do sprejetih nalog in dolžnosti, kakor tudi do samega sebe in do lastne moralne vesti.

Pričakovati je bilo, da se bodo te lastnosti kadrov revolucije, komunistov in partizanov v socializmu še bolj razvile, utrdile in vgradile v njegove temelje. Zgodilo se je obratno. Zvodenele so. Razblinile in izginile so. Namesto njih je prišlo, se razraslo in utrdilo nekaj popolnoma drugega. Na svoj zmagoslavni pohod so se pri nas odpravile: jalova filozofija, čvekarija, nesposobnost, neodgovornost in dvoličnost. Te spake in proizvodi napačne politike in temnih strani človeške biti so tembolj nevarne in škodljive tudi zato, ker se pozivajo na vizionarske ideje socializma, ker se kitijo s socialističnim perjem in mahajo z zastavami samoupravljanja. Poleg številnih izmov, zoper katere, tako nas uče, se moramo boriti, smo dobili še samoupravnizem. Borba zoper njega ni dovoljena.

Važne so ideje! Zlasti če so samoupravne. Samoupravni namen je svet in posvečen. Idejni rekviziti na samoupravnem nebu. Važna je beseda, stališče, fraza! Dejanje in delo, akcija in rezultat, stvarnost in praksa so manj važni. Zanje ni prostora med zvezdami, tam na nebu namenov in idej. Naj se valjajo po blatu! Naj hodijo po stranskih poteh. Sramujejo naj se, če

⁷ Miloš Mikeln, Delo 10. december 1980.

so umazani, skromni, majhni ali drugačni kot so besede, obljube in načrti!

Tak odnos med besedo in dejanjem, med frazo in resnico povzroča tisto družbeno klimo, v kateri se potem bohota čvekarija, nesposobnost, neodgovornost in dvoličnost.

Kako da smo prišli do tega, da se na uradni tehtnici družbenih vrednosti samoupravna fraza ali namen bolj ceni, kot pa preprosto, logično in praktično dejanje? Zakaj se morajo v ognju revolucije preizkušene družbene vrednote umikati pred birokratskim konformizmom in patiko, ki vse bolj in bolj razjeda našo družbo in njeno moralo? Kje so vzroki, da smo, nekoč tako slavno partizansko iniciativo in odgovornost zamenjali z balkansko turško neučinkovitostjo in "javašlukom"?

Nekaj tega, kar nas sedaj razjeda, je naša lastna "folklor", podedovana in negovana skozi stoletja. Smo pač pravnuki in vnuki naših pradedov in dedov. Poleg tega tudi mi plačujemo svoj davek zgrešenemu pojmovanju socializma - katerega zgodovinsko poslanstvo naj bi po njem bilo - čim manj delati in čim bolje živeti. Vendar poglavitni razlog za sedanje tegobe, gospodarske in moralne oziroma nemoralne - je generalna politika režima. In vse dotlej, dokler se sedanja politika ne spremeni, se tudi ne bodo spremenili njeni učinki in posledice. Tako spremembo pa v sedanjih razmerah lahko povzroči in izsili samo ogromno število "disidentov", med katere je šteti vse, ki so za samoupravni socializem v Jugoslaviji, vendar so zoper sedanjo politiko režima.

O neenotnosti jugoslovanskega trga

17. december

Sedaj mnogo filozofirajo o neenotnosti jugoslovanskega tržišča. Republike in pokrajini se namreč zapirajo vsaka v svoje meje. Glavni razlog za to naj bi bile njihove devizne bilance. To je samo deloma točno. Vzrokov je več.

Najprej je tu dejstvo, da v Jugoslaviji obstoja šest nacionalnih in dve pokrajinski ekonomiji. Čeprav te ekonomije nimajo vseh nacionalno-državnih obeležij, so vendar v pretežni meri podvržene zakonitostim nacionalnoekonomskih enot. Ena od teh je tudi protekcionizem, ki se v vseh nacionalnih ekonomijah javlja toliko močnejše, kolikor težji je gospodarski položaj, v katerem se nahajajo. Točno iste težnje, zapiranja, ki jih je Jugoslavija kot celota doživljala in sprejemala v odnosu do zunanjega trga, delujejo tudi znotraj nje same in v odnosih med republikami in pokrajinama. Povečan zunanji in notranji protekcionizem, ki se je v Jugoslaviji tako razbohotil, ni potemtakem nič drugega kot normalna politična in gospodarska posledica zgrešene politike in krizne situacije, v katero smo prišli. Ker v napredku produktivnosti dela in v učinkovitosti gospodarjenja že dalj časa zaostajamo za tistim, kar se dogaja v mednarodni delitvi dela, tudi nismo sposobni sprejemati in sprejeti njenih posledic, dosežkov in izzivov. Naša konkurenčna sposobnost se na mednarodnem tržišču zmanjšuje. Ker pa je strukturalna in tehnološka povezanost našega gospodarstva z njim vendar tako velika, da ne moremo brez njega, ne moremo ga izključiti, ne moremo pa sprejeti njegove konkurence, je logično in nujno iskati posebno pot, med to Scilo in Karibdo. V takem položaju se potem pojavi protekcionizem kot odrešenik. Ta "odrešenik", ki naj z neekonomskimi sredstvi opravi s preveč nadležno tujo konkurenco, sicer lahko trenutno izravna posamezne bilance in podaljša življenje nizko produktivnim. Istočasno pa le še bolj poveča prepad med enimi in drugimi in demobilizira predvsem tistega, ki že itak zaostaja in ki bi moral najbolj povečati svojo produktivnost

dela. Ta logika in njene posledice ne veljajo samo v odnosu med Jugoslavijo in zunanjim trgov, ampak veljajo tudi njenemu notranjemu trgu in v odnosih med republikami in pokrajinama.

Velike razlike v produktivnosti dela, kar pomeni tudi v konkurenčni sposobnosti, ker so obremenitve v Jugoslaviji zelo izravnanе, povzročajo torej zapiranje in protekcionizem na formalno enotnem jugoslovanskem tržišču. Obstoječe razlike so seveda velika obremenitev in vir raznih protislovij in težav. Mnogo hujše od njih pa je dejstvo, da noče in da nikomur tudi ni treba sprejeti izziva bolj produktivnega, četudi se le ta nahaja v drugi republiki, ali celo v drugi občini ali v sosedstvu in na drugi strani ceste.

Tiste obstoječe prvine sistema, ki grobo negirajo zakon vrednosti, delovanje tržišča in konkurence ter dajejo veliko podporo in pravice nizki produktivnosti dela, so potemtakem pravi krivec za razpadanje enotnega jugoslovanskega tržišča. Republiške in pokrajinski bilanci nista vzrok ampak posledica, rekel bi najbolj vidni primer notranjega protekcionizma. Posebno viden je ta primer tudi zato, ker ga poleg splošnih značilnosti naše politike osvetljuje ta sledeča dva žarometa:

- a).velik devizni deficit;
- b).tako velika inflacija, da ubogi dinar ni več pravo merilo stvarne vrednosti dela in blagovno denarnih odnosov. Prišli smo do tega, da tuje valute to vrednost in odnose v Jugoslaviji izražajo točneje in pravičneje kot dinar, če se lahko tudi v tem primeru uporabi ta ne povsem ustrezna beseda.

Zgodovina ve povedati, da je bilo zaradi prevelikega protekcionizma že mnogo velikih sporov, stresov in tudi vojn. Tudi naš zunanji in seveda še veliko bolj naš notranji protekcionizem ima v sebi mnogo vsakovrstnega eksploziva! Zna biti, da ima!

1981

PRAVICA NARODOV DO SAMOODLOČBE

4. januar

To leto naj bo zopet v znamenju stabilizacije. To čarobno geslo se pojavlja že nekoliko let kot glavni cilj tekoče gospodarske politike. Toda to so samo besede, besede, besede in nič več. Ta režim, še zlasti pa njegovo vodstvo, zagotovo ni sposoben bistveno spremeniti sedanjih politično-gospodarskih tokov in odnosov. Lahko sicer nekoliko izboljšajo nekatere bilance - predvsem devizno, ker so k temu prisiljeni, in še to samo do tiste stopnje, preko katere ne morejo zaradi omejenih inozemskih kreditov. Več od tega ne morejo, nočejo in ne znajo storiti. So pač ujetniki svojih lastnih in Kardeljevih ideoloških predsodkov in utvar.

8. januar

V začetku decembra preteklega leta je zagrebški Start objavil intervju z Mitjo Ribičičem. V njem je Ribičič precej kritično govoril o sedanjem političnem stanju ter zlasti o politiki in delu zveznega izvršnega sveta. Njegove izjave so vzbudile precej pozornosti in odmeva. Vsi so jih namreč razumeli tako, kot da Ribičič ne govori samo v svojem imenu. Tak zaključek je bil toliko bolj verjeten tudi zato, ker je splošno znano, da Ribičič ni samostojen ali hraber politik, ampak konformist in mojster prilagajanja. Potemtakem tisti kritični duh, ki ga je bilo čutiti v intervjuju, ni mogel nastati samo in predvsem v njegovi glavi, ampak nekje drugje! Kje? Vsekakor v Sloveniji. Ribičič ga je samo javno izrazil, misleč in računajoč, da je to v skladu z željami in interesi močnejšega. Sedaj v 312. številki Starta, ki je izšla 3.1., beremo članek, ki je bil objavljen 17. decembra v Borbi in v katerem njen dopisnik iz Ljubljane, novinar Pjevič, sporoča javnosti, kako je treba čitati in razumeti Ribičičev intervju v Startu. Pjevič je seveda ta članek oziroma navodilo, kako razumeti Ribičiča napisal in objavil po razgovoru in v soglasju z Ribičičem. V bistvu gre za to, da Ribičič v tej nekoliko nenavadni novinarski obliki demantira samega sebe in preklicuje svoje kritične ocene, objavljene v Startu.

Tak preobrat, ki ni združljiv z osebnostjo resnega in samostojnega politika, Ribičiču ni delal prevelikih težav. Mitja ima v tem pogledu trdo kožo. Ni prvič in tudi ne zadnjič, da je zatajil in preklical samega sebe. Bolj je ta primer značilen po tem, ker kaže, kako so pri nas stvari še zapete in kako malo prostora je tudi za resno in dobronamerno kritiko. Ta slučaj kaže tudi na moč zveznega centra in njegove administracije. Ti namreč z Ribičičevo kritiko, ki je bila v pretežni meri upravičena, točna in dobronamerna, niso šli v polemiko. To bi namreč pripeljalo do soočenja raznih in za zvezo neljubih dejstev. Zato so se temu izognili ter po hierarhično-birokratski poti, najbrž tudi s pomočjo Sergerja Kraigherja, pritisnili na Slovence in dosegli, da je Ribičič svoje izjave preklical. Pravzaprav nič novega. To je že mnogokrat uspešno preizkušen model zveznega centra. Ni dvoma, da opomin, ki ga je dobil Ribičič, ni bil namenjen samo njemu. Namenjen je tudi slovenskemu vodstvu. Sprejeli so ga molče in sklonjenih glav. Ni bilo prvič...

Kaj hočete? Taka je pač v praksi naša toliko hvaljena demokracija in njen demokratični centralizem!

17. januar

Začasna devizna bilanca Jugoslavije za letošnje leto je sprejeta. Veljala naj bi sicer samo za prvo tromesečje. Toda nihče več ne bo mogel v njej kaj bistvenega spremeniti. Slovenijo ta bilanca zavezuje, da mora v letošnjem letu povečati svoj izvoz za 30% in zmanjšati svoj uvoz za 8% v primerjavi z lanskim letom. Pameten človek bi mislil, da gre za pomoto. Iskal bi logično povezavo med izvozom in uvozom. Če namreč povečaš izvoz za tretjino in če ostane uvoz nespremenjen, potem to pomeni, da si devizno bilanco izboljšal za tretjino. Če pa še uvoz zmanjšaš za 8% potem bi to pomenilo izboljšati devizno bilanco za skoraj 40%. Ali se kaj takega predvideva? Vemo, da ne. Globalno vzeto ima letošnja jugoslovanska devizna bilanca v primerjavi z lansko eno samo izboljšavo, da namreč namerava zmanjšati svoj primanjkljaj od dveh milijard dolarjev na eno milijardo in osemsto milijonov dolarjev. Izboljšava torej, ki v skupnem odnosu in ravnesju pomeni komaj 1%. Kljub temu pa so Sloveniji naložili, da popravi svojo bilanco, oziroma razmerje med izvozom in uvozom, za celih 38%. Komaj verjetno, vendar točno. Kako je to mogoče? Ni mi znana metodologija tega izračuna. Verjetno so sprejeli načela, da mora vsaka republika izravnati svoj uvoz in izvoz. Načeloma se to lepo sliši in celo pravično zveni. V praksi pa to pomeni, da je na boljšem tista republika, ki več uvaža, kot izvaža iz drugih republik in na slabšem tista, ki dela obratno. Med temi je daleč pred vsemi drugimi Slovenija. Številke namreč povedo, da Slovenija komaj tretjino tistih izdelkov, predvsem predelovalne industrije, za katere je potreben uvoz reprodukcijskega materiala, porabi doma. Ostali dve tretjini ali vsaj 60% izvozi v druge republike. Očitno je, da pri sedanjem stanju stvari Slovenci uvažamo reprodukcijski material - bombaž, volno, kože, kemijo, nafto, metale itd. - kupljen za čvrste devize z zahoda, da bi potem najmanj 60% tega materiala, sicer predelanega, prodajali drugim republikam za dinarje. Enostavno povedano: večji del tuje uvožene valute pretopimo v dinarje v korist potrošnikov v drugih republikah. To je zelo slaba transakcija. Njen rezultat je očiten: povečaj izvoz za 30% in zmanjšaj uvoz za 8%. In kdo nas sili, da takorekoč konvertibilno blago izvažamo za dinarje v druge republike? Nihče! Sili nas samo naša lastna nesposobnost in zaplankanost! No, k temu nas silita tudi jugoslovanska nestabilnost in inflacija. Ni namreč mogoče biti konkurenčen na mednarodnem tržišču, če je doma letna inflacija cen in stroškov med največjimi na svetu. Nahajamo se v začaranem krogu. V sedanjem sistemu so načela nacionalnih ekonomij priznana samo polovično. Priznana so tako, da so bolj v korist tistih, ki jim je za poln proizvodni cikel potreben manjši obseg mednarodne menjave. In obratno! Najbolj so prizadete tiste nacionalne ekonomije, ki jim je za to potreben sorazmerno mnogo večji obseg mednarodne menjave. Poleg tega tudi naraščajoča inflacija prvim zmanjšuje in drugim povečuje nesorazmerja in težave. Račun je jasen. Izvažati se ne izplača! Izvažati samo toliko, kolikor moraš! To pomeni, da naše izvozne perspektive niso dobre, sedanja moralnopolitična in funkcionalna prisila se bo kmalu izčrpala. Posledice bodo hude.

Slovenski veljaki so zamudili priliko, da bi v kozarec federacije natočili čistega izvozno-uvoznega vina. Sklonjenih glav so glasovali za bilanco, potem ko so jim primaknili še 60 milijonov uvoza. Drobtinčarska politika! Bog se nas usmili!

22. januar

Iranci so izpustili ameriške talce. Američani so dobili talce in dolarje, Iranci so izgubili oboje. Taka je bilanca. Malo je tako bedastih primerov v zgodovini revolucionarnih gibanj, kot je primer ameriških talcev. Iranci so imeli zaradi njih samo izgubo in sitnosti. Oglejmo si jih: izolirali so se v mednarodnih odnosih; Iraku so s tem ponudili priložnost, da jih

napade; svoje množice so zapeljali v utvaro, da je samo fanatični antiamerikanizem odrešitev za iransko revolucijo; s talci so razbili že itak zrahljano notranjopolitično enotnost; zamrznili so si svojih 14 milijard dolarjev, ki so jih imeli v Ameriki. Slednjič so morali izpustiti talce in takoj plačati vse svoje dolgove, da bi le dobili komaj 3 milijarde dolarjev svojega denarja nazaj. Ni težko predvidevati, v kako težkem položaju so, da so sprejeli take pogoje. Bedaki! Brez talcev in seveda z nekoliko bolj umirjeno in elastično politiko bi lahko dobili podporo neuvršenih in vse mednarodne demokratične javnosti, neutralizirali Američane, zadržali stare kredite in dobili nove. Japonci, Nemci, Francozi in mogoče celo Američani bi skoraj gotovo sklenili nove kreditne aranžmaje, če bi jim ponudili nafto. V tem primeru jih tudi Irak ne bi napadel. Izognili bi se vojnim izdatkom in bremenom. Zadržali bi in lahko celo povečali proizvodnjo nafte in vsega ostalega, kar so že dosegli pod šahom. Kakšna perspektiva! Odrekli so se svojih prednosti, ki so bile: umirjenost, elastičnost, mednarodna povezava in nafta! Odločili so se za samouničevanje, ki ga prinašajo fanatizem, revolucionarna fraza in talci! Zakaj so ravnali tako? Zato, ker je ideološka in verska strast zameglila razum in račun. Mnoge revolucije so plačale in še plačujejo svoj davek temu demonu strasti. Tudi mi nismo bili imuni pred njim. Vendar nihče ali skoraj nihče ni temu demonu tako podlegel in toliko plačal kot Iranci.

Ali je sedaj, ko ni več talcev, možno upati, da se bodo streznili? Nisem prepričan. Bojim se, da jih čaka še nova, večja in težja preizkušnja - državljanska vojna, da bi končno prišel njihov tenutek srečanja z lastno pametjo in lastnim interesom.

Naša uradna misel

15. februar

Nobenih pretresljivih novic. Našo ekonomsko stabilizacijo venomer stabilizirajo s stabilizacijskimi pozivi k stabilizaciji, sicer pa vsi, ki le morejo, krepko navijajo cene. Besede in dejanja hodijo vsaksebi! Včasih doživljam to naše stanje skoraj mirno in racionalno. Uspevam si dopovedati, da smo pač dediči naše preteklosti, težke, nehumane in siromašne, ter da pač moramo plačati in poravnati dolgove tej preteklosti. Pa vendar ni to tisto, kar me muči, razjeda in mi jemlje notranji mir in mirmo spanje. Izvor mojega nemira, včasih tudi že pesimizma in bolečine, je drugje. Vzrok moje bolečine je stanje "družbene in uradne misli". Lahko bi bila naša stvarnost še težja in siromašnejša, kot je sedaj - navsezadnje je bila najtežja med vojno, pa vendar... Pritiskala bi me mnogo manj od sedanje, če bi namreč v družbeni misli oziroma ideologiji videl tisto smer, podobo in vrednote, ki bi nas vodile dalje in kvišku. Sedaj ni videti nič takega. Nasprotno! Čedalje bolj se pogrezamo v nekakšno čudno zmedo, hinavščino in otopenost. In to me pritiska, to mi mori duha in kljuje srce! Nahajam se v kletki mojega lastnega protislovja. Blagor tistim, ki so ravnodušni do naše revolucije in socializma ali ki mu celo nasprotujejo. Njihova logika je enostavna: čim slabše, toliko bolje. Jaz mislim, čutim in hrepenim drugače!

Sprejel sem revolucijo in socializem kot svoj življenjski kredo. Bojeval in garal sem zanj, trdno prepričan, da je to edina pot k boljšemu, duhovno in materialno bogatejšemu in pravičnejšemu življenju naših narodov in vsega človeštva. Temu cilju in boju sem bil predan z vso strastjo in krvjo moje biti. Vendar, ko sem nekoč in nekje spoznal in doimel, da je naša velika stvar idejno in teoretično tako močno determinirana, da se njena teoretična, politična in verbalna gesla dvigajo nad resničnost in stvarnost, tedaj se je začela moja notranja trnova pot. Ko sem doimel, da iz revolucionarne teorije delamo religijo, ko sem se prepričal, da sta na lestvici naših vrednot revolucionarna fraza in licemerje više, kot

pa so zdrav razum, dokazi prakse in iskrena, pa četudi kritična beseda, sem začel dvomiti. Nisem in nikoli ne bom dvomil v poslanstvo in dostojanstvo človeka, čeprav se dobro zavedam, skozi kakšne skušnjave, zablode in grozodejstva je šla in bo šla njegova pot navzgor in naprej, naprej iz tega njegovega, še vedno prazgodovinskega in napol živalskega stanja v njegovo resnično svobodo in resnično človeško življenje. Da, v to nisem nikoli dvomil. Vedno sem bil tudi prepričan, da mu bo na tej poti, ki jo mora človeštvo prehoditi, socializem pomembna postaja in obdobje. Ko mi je tam neke v začetku šestdesetih let postalo očitno, da marksizem ni univerzalna znanost, ampak zgolj napredna ideologija nekega časa, razmer in nekaterih revolucij, so bila vrata mojemu idejnemu samorastniškemu dozorevanju na stežaj odprta. Odprla so se toliko bolj tudi zato, ker smo sami videli, čutili in spoznali, kakšna grozodejstva in podlosti so se pod zastavo stalinizma dogajala in se še dogajajo v imenu te ideologije. (Ne bi hotel, dragi bralec, da te vrstice razumeš tako, kot da se ne zavedam, kaj vse so počeli in še počenjajo tudi tam, na drugem bregu, v kapitalizmu in v imenu buržuazne demokracije).

Ko sem približno v istem času ponovno opazoval fanatične poskuse - ki so bili vedno tuji mojemu značaju - da se razredna borba in njene metode in rekviziti dvignejo v tiste nebeške višave, v katerih prebivajo samo vsemogočni in nezmotljivi bogovi, je bila moja notranja mera polna in absolutna vera v našo lastno sposobnost in dinamiko močno omajana. Opazoval sem samega sebe in ugotavljal, kako mi čedalje manj magično zvene velike besede: revolucija, socializem, samopravljanje. Opazil sem, kako nekateri čedalje spretnjeje manipulirajo z njimi, ne zato, da bi spreminjali sedanost, ampak zato, da bi utrdili svoj položaj ali splezali kvišku. Nisem mogel razumeti in podpirati tistega toka in vala, ki je začel zlasti v začetku sedemdesetih let bruhati na površje in nositi s seboj zmedeno lavo raznoraznih, med seboj nasprotujočih si vrednot in gesel. Zdelo se mi je, da hočemo takoj skočiti iz carstva nujnosti v republiko svobode. Ni me pritegnil ta jurš na nebo. Izgledalo je, kot da smo tik pred zdajci. Moramo samo hoteti in premagati nekaj zlih duhov, ki kot pošastni izmi bivajo med nami, in potočila se bosta med in mleko. Nikoli nisem verjel v pravljice, četudi jih pripovedujejo v imenu revolucije, svobode in humanizma.

Te Kardeljeve zadeve so mi dišale po velikem kitajskem skoku. Da skočiš in padeš ter razbiješ glavo in nos! Leta 1949 smo tako skočili v kolektivizacijo naše vasi. Rezultati so znani. Sredi sedemdesetih let so tako skočili v združeno in osvobodeno delo ter v svobodno menjava dela. Tudi v tem primeru postajajo rezultati čedalje bolj znani in ne preveč razveseljivi. Mene ni ne tukaj ne kasneje impresionirala ne nova ustava ne zakon o združenem delu in ne iz njee izhajajočih tisoč in eden drugih zakonov in predpisov. Trdno sem prepričan, da je resnična stvarnost tako trmasta, da se pač ravna po njej lastnih dejstvih in se nič ne mení za učene govore teoretikov ali zapletene formulacije zakonodajalcev. Zaradi vsega povedanega sem se ponovno zapiral v imenu **Velike stvari** med upornike in začel **svoj glasni in tihi** dolgotrajni in vztrajni boj! Sedaj se nahajam in vztrajam v tem boju, tako ali drugače, tu ali tam, že dobrih petnajst let. Nekoč sem lahko, zlasti tam na Tomšičevi in Prešernovi cesti, v mnogočem slabil pohod dogmatizma in utiral pota drugačnim spoznanjem, vrednotam in praksi. Sedaj sem utesnjen tu pod Rožnikom v moje samotne izbe, čeprav čutim, kako tam zunaj poleg malodušja in razočaranja raste tudi drevo tistih spoznanj in hotenj, ki so ga zasadila razpotja naše revolucije sredi šestdesetih let in deloma že tudi prej. Ob teh razpotjih, ko so se znova določale usode, vrednote in spoznanja, ko je tudi mene vrglo tja, kjer sem, ker zame ni bilo druge poti, če sem hotel ostati zvest samemu sebi, nisem mislil, da bo ta spopad in boj tako težak in dolgotrajen.

Čim dlje traja, očitneje mi postaja, kako velike so razlike med tem in onim. Čedalje bolj se zavedam, da nobena družba ne more takih srečanj in obračunov, svoje stagnacije in dinamike, svojih velikih besed in majhnih dejanj napraviti hitro ali preko noči. Za kaj takega je potreben daljši čas, čas v katerem bo dovolj prostora in možnosti, da bi premislili misli in ideje, pretehtali besede in dejanja, spoznali in ločili pleve od semena. Vem, to je slaba tolažba človeškemu hrepenenju in neučakanosti, hkrati pa tudi vzpodbudna perspektiva tistim družbenim spremembam in preporodom, ki vodijo in nosijo človeštvo in tudi nas, Slovence in Jugoslovane, naprej, naprej....!

28. februar

Prijetno presenečen in z zanimanjem sem čital članek Ivana Urbančiča, Variacija na znano temo, objavljen v Naših razgledih, št. 3 in 4. Članek je napisan zelo bojevito in s tako ironično duhovitostjo, kakršne ne srečaš pogosto v slovenski publicistiki.

Avtor je zelo dobro začutil, doumel in tudi prikazal duhovno strukturo in teoretično podlago sodobnemu slovenskemu manihejstvu, kot posrečeno imenuje to skrajno sektaško in dogmatsko krilo komunističnih aktivistov. Žal se Urbančič v svoji polemiki s tako manihejsko podobo aktivizma ni vprašal, kako je sploh mogoče, da je nastala pri nas. Kje so njeni teoretični in duhovni izvori? Pravi odgovori na ta vprašanja bi seveda prekoračili okvire še dogmatske svobode za Naše razglede in bi verjetno tudi Urbančiču, če bi jih javno povedal, povzročili mnogo težav in verjetno tudi srečanje z javnim tožilcem. Kajti vse tisto, kar sedaj počenjajo naši manihejci, ni nič drugega kot posledica splošnega političnega kurza in njegovega ideološkega fonda. Bojeviti in jezni mladeniči niso storili ničesar drugega, kot da so to politiko in njena teoretična gesla in doktrine zaletavo prignali do skrajnosti in jo oborožili z znanim religioznim imperativom: Kdor ni z nami, je zoper nas! Seveda večina slovenskih komunistov in aktivistov ne misli tako. Ta večina je zavestno sprejela dialog, pluralizem mišljenj in boj mnenj kot podlago socializmu in njegovi demokraciji. Pač pa je forumska naravnost **uradne zavzetosti**, ki jo propagira vodilna slovenska partijska ekipa od vrha navzdol, tako dogmatsko religiozna, samoupravno frazerska in neživljenjska, da hočeš nočeš čedalje bolj utesnjuje ustvarjalno, kritično misel in iskanja. Zato tudi ni slučaj, ampak logično dejstvo, da so se najbolj zagrizeni tolmači in apostoli take forumske naravnosti in mentalitete pojavili v vodilnih forumih in okoli njih. Marksistični center pri CK ZKS je samo eden od njih. Urbančič je torej dregnil v pravo osje gnezdo in sedaj lahko pričakujemo tudi forumski ali polforumski protiudarec. Nič zato. Njihove maske so že in bodo postale z vsakim dnem še bolj prozorne!

Vrednost Urbančičevega članka ni samo v tem, da je v sedanjih razmerah rekel popu pop, ampak tudi v tem, da je odprl nekatera globlja in strateško zgodovinska vprašanja. Zelo lepo in jasno povedano. Tisti pomišljaj oziroma črtica med marksizmom in leninizmom je po zaslugi Stalina in njemu podobnih postal katastrofalen za mednarodno delavsko gibanje nasploh in za marksizem še posebej. To istovetiti v sedanjih razmerah pomeni speljati marksizem kot začetno filozofijo nove človeške epohe v strugo interesov Sovjetske zveze in njenega modela tako imenovanega realnega, bolje rečeno fevdalnega socializma. Med marksizmom in leninizmom je namreč, če gledamo nanju z zgodovinskega vidika, zelo velika razlika. Zgodovinsko je marksizem filozofija in ideologija, ki je:

a) mnoga človeška spoznanja in vrednosti potegnila z neba na zemljo, iz carstva odtujenosti v republiko spoznanja, ter jih približala človeku in naravi;

b) dala mnogo vzpodbud in položila nekaj temeljev pravičnejši in bolj človeški epohi človeštva, kot je ta, ki jo mora sedaj živeti leninizem. Gledano zgodovinsko je leninizem prva zmaga nekaterih idej (ne vseh) marksizma v konkretnem času in prostoru. Velja poudariti, da je to čas med dvema svetovnimi vojnama, in še bolj, da je to prostor bivše carske Rusije, to se pravi vseh tedanjih družbenih razmer, vključno razmer v avantgardi revolucije, to se pravi v VKPb, upošteva pri tem tudi vso genialnost Lenina in vse okrutne norosti Stalina. Lahko brez pretiravanja trdimo, da bi bila sedanja podoba sveta precej drugačna, vsekakor boljša in pravičnejša, če bi to spoznanje o odnosu med marksizmom in leninizmom, pisano brez pomišljaja, prodrlo v svet tako široko že v začetku tridesetih let, kot prodira šele sedaj. In tudi podoba socializma v Jugoslaviji bi bila demokratičnejša in bolj človeška, če bi pojmovali "Veliki oktober" le kot eno od možnih (težkih) izkušenj pri iskanju in graditvi socialistične epohe človeštva. Očitno je namreč, da imajo tudi mnoge naše zablode, težave, porazi in dogme, nekdanje in sedanje, svoj idejni in zgodovinski izvor v tistem prekletem pomišljaju, ki ga je nekdo in nekje napravil med besedama marksizem in leninizem. To ni Leninovo delo. On sam se je boril zoper tako ponarejanje marksizma. Ta falsifikat, to vklepanje marksizma in leninizma v eno organsko univerzalno celoto, to je delo in velika zmaga stalinizma.

Ker je Urbančičev članek na istih idejnih in duhovnih valovih, na katerih razmišljam tudi sam že dobrih dvajset let, ga bom sprejel v knjigo mojih spominov, misli in idej.

1.marec

Zadnja številka Naših razgledov prinaša tudi razpravo Aleksandra Grličkova, Dialog in družbena kritika danes.¹ Ta tekst je zame veliko presenečenje. Nisem presenečen, da Grličkov tako misli. Preseneča me, da tako javno govori. Njegovo razpravo bi z veseljem podpisal. To je dokument, ki bi imel zgodovinsko ugodne posledice za Jugoslavijo, če bi ga ZKJ sprejela in realizirala v praksi. Stališča, ki jih zagovarja Grličkov, ponovno odpirajo vrata dialektiki in dinamiki v ZKJ. Seveda, to je javno razglašanje in teoretično utemeljevanje toliko preganjanega "liberalizma". Kaj bodo storili konservativci? Dvomim, da bodo to lekcijo o dialogu in demokraciji molče pogoltnili. Bravo Grličkov!

17.marec

Prebral sem spomine Nadežde Mandeljštam. Napisani so pretresljivo, brez patosa ali sovraštva, zato pa lucidno in z veliko duhovno in moralno močjo osvobodene zavesti, razgledanega in tudi literarno nadarjenega intelektualca. Nadežda piše o svojem možu Josipu, pesniku, ki je izginil v stalinskih čistkah, osebne spomine - naslov knjige je Strah i nada - toda v ozadju strahu in upanja, ki sta ga živela oba Mandeljštama, mož Josip in žena Nadežda, so grozljivo prikazane vse duhovne in fizične strahote stalinskega sistema, terorja in deformacij. Čeprav knjiga ni ideološko ali politično polemična, lahko bi rekli, da je celo brez teoretično-ideoloških pretenzij, je zaradi svojih resničnih dejstev in svoje prefinjene človečnosti težka obtožba ne samo stalinske prakse, ampak tudi njenih teoretskih postavk in morale. Mnogo vsakovrstnih tekstov sem že prebral o stalinizmu in o deformacijah socializma. Vendar so najmočnejši in najbolj grozoten vtis napravili name spomini Nadežde Mandeljštam. Vemo in beremo o stotisočih pobitih boljševikov, o milijonih uničenih kmetov, o množičnem streljanju oficirskega kadra Rdeče armade. Pošastni

¹ Aleksander Grličkov, Dialog in družbena kritika danes, Naši razgledi, št.4, 28.2.1981.

dogodki in še bolj pošastne številke. Vendar je od vsega najbolj grozotna popolna duhovna in miselna degradacija ljudi in prebivalstva, delavcev, inteligence, kmetov, boljševikov, oficirjev in mladine, ki je spremljala, odobravalala ali nasprotovala stalinizmu in njegovemu terorju. Ta degradacija, ta strah, ta moralni propad in zgolj upanje, da preživim, slika Mandeljštajmova v svoji knjigi izredno doživeto, slikovito in prepričljivo. Moramo se vprašati: kako je bilo to mogoče? Kje so vzroki za tako družbeno in moralno otopelost? Vsekakor je imel pri tem svoj delež fizični teror in kot njegova posledica strah za lastni obstoj. Vendar to ni vse, ni dovolj. Očitno so tej otopelosti, s katero so ljudje odhajali ali pričakovali, da odidejo v pregnanstvo, v ječo ali na strelišče, botrovali še drugi vzroki.

Svoj vpliv pri tem je imela prav gotovo še ne preživela in skozi stoletja prisotna fevdalna poslušnost v zavesti ruskega človeka. Obračun s fevdalizmom je bil v carski Rusiji bolj ekonomski kot pa duhovni pretres in sprememba. Meščanskodemokratske revolucije, v smislu velikih in naprednih idej teh revolucij v Evropi in osemnajstem in v začetku devetnajstega stoletja, carska Rusija ni doživela in je ni poznala. Zato je mnogo fevdalnega duha, odnosov in morale ostalo tudi po reformah, ki so ukinile najbolj vidne in grobe oblike fevdalizma. Še več. Nekaj tega duha, duhovne odvisnosti in podrejenosti je preživelo tudi oktorsko revolucijo in se tako ali drugače zadržalo in nadaljevalo tudi v sovjetski oblasti. Tako je veliki zagon oktobra kaj kmalu končal v nekakšnem fevdalnem socializmu.

Najpomembnejši pomočnik stalinskemu terorju pa so bile - čeprav se to zelo čudno sliši - same ideje socializma. Če bi na primer katerikoli vladar ali režim v Rusiji v tridesetih letih počenjal samo pol toliko terorja, kot je to v tem času počel Stalin, bi hitro opravili z njim, pod pogojem seveda, da tak teror ne bi bil pokrit s potrebo socializma. Ker pa je stalinizem bil in postal sinonim za socializem, ker so se stalinske teorije in praksa prikazovale kot edina možna vsebina in oblika socializma, so bivale skoraj brez odpora in povzročale prav toliko strahu, kakor upanja. Upanje je omrtvičilo strah. Strah je povzročal upanje. Krog mrtvila, duhovne poslušnosti in degradacije je bil sklenjen. Rezultat? Stalinski teror je imel prosto pot. Krasen primer dialektike velikih in revolucionarnih idej. Generacija boljševikov, ki je še včeraj v boju za zgodovinsko zmago te ideje - socializma - bila pripravljena iti preko življenja in smrti, je danes ravnodušno sprejemala vse svinjarije in grozote, ki sta jih počenjala režim in sistem oblasti v imenu velikih ciljev in idej socializma. Absolutna predanost ciljem revolucije je zelo potrebna, ko se revolucija bori za svoj prostor pod soncem. Lahko pa se sprevrže v svoje nasprotje, če se nadaljuje tudi potem, ko je stari družbeni red uničen in na njegovih ruševinah postavljen nov, socialistični red. Drugače rečeno: tudi socialistični nameni in cilji ne dovoljujejo in posvečujejo vseh sredstev!

Ob prebiranju knjige Strah i nada je osebna usoda Mandeljštama potisnjena skoraj v drugi plan. Kljub temu je grozljiva in pretresljiva. Tudi njegov primer potrjuje že znano vlogo poezije. Pesniki lahko zelo globoko in človeško opevajo svet, človeške usode in tragiko, lahko kažejo na njegove krivice, na sončne in senčne strani človeškega duha in značaja, ne da bi njihova poezija kakorkoli vplivala na bistvene tokove družbenega dogajanja in danih razmer.

10. april

Na Kosovu ni miru. Srbi bi rekli: "Kosovo se smiriti ne može!" Zadelo in prijelo nas je na najbolj butastem mestu. Vsesplošna kriza na Kosovu, ki se kaže z množičnimi

demonstracijami, je samo del krize, v kateri se nahaja Jugoslavija. Splet raznih okoliščin, vzrokov in posledic, med katerimi so na prvem mestu zgrešena politika, nacionalna občutljivost in nesposobnost režima, je pripeljal do eksplozije. Rešitve ni v sedanjih razmerah. Mogoče je samo dvoje: ali temeljito spremeniti politiko, sistem in vodstvo ali pa pritisniti s silo (politično, moralno in vojaško) ter vzpostaviti red in mir. Razumljivo, da se je režim odločil za to drugo varianto. Reagiral je birokratsko in velikodržavno. Lenin bi rekel: Zabredli smo v veliko umazanijo. (Tako je Lenin komentiral nekoliko pred svojo smrtjo dogodke in upor na Kavkazu in zlasti v Gruziji, kjer sta tedaj delala red in gradila socializem velikoruski Stalin in Ordžonikidze.)

Dosedaj še nihče ni napravil nobene resne analize dogodkov na Kosovu. Omejili so se na znane in že neštokrat povedane fraze in obsodili zunanje sovražnike, ki naj bi bili glavni krivci upora na Kosovu. Nov dokaz birokratske logike in uradniškega uma.

Upor na Kosovu je nova vsestranska obremenitev naše družbene stvarnosti. Na tem delu našega državnega telesa se je odprla velika rakasta rana, ki ji v sedanji jugoslovanski apoteki ne vidim zdravila. Odprle se bodo še druge, tudi na drugih mestih našega telesa. To je vznemirljivo! Zopet bomo viharili viharje. Zdi se, da druge poti in rešitve ni! Bogovi nam niso milostni in mi nismo pametni! To je naša usoda.

Kosovo: okupacija in odcepitev

12.maj

Še vedno ni nobene resne sociološke, nacionalne in zgodovinske analize dogodkov na Kosovu. Pristop in pogled režima nanje je še vedno ali zelo površno ideološko-aktivističen ali velikosrbsko-unitarističen. Skratka, zatrobili so v hud ideološko propagandni napad. Na udaru naj bi bila nacionalizem in iredentizem na Kosovu. Seveda je zelo vprašljivo, kdo bo na Kosovu temu klicu na juriš sledil. Verjetno samo vojska, policija in državni ter partijski uradniki. Kakorkoli sta taka reakcija in pristop režima zgrešena, nezadostna in nevarna, sta vendar logična in dosledna. Ni mogoče drugače. Če režim že skoraj celo desetletje na vsa resna in objektivna družbena protislovja in zagate odgovarja in jih rešuje - seveda prividno - s Kardeljevimi ideologizmi in aktivističnimi gesli in čveki, potem tudi na Kosovu ni znal in mogel odgovoriti drugače. Če na primer uradna politika že celo desetletje načrtno zavira večje priznavanje tržnih zakonitosti in na vse bolj očitne gospodarske težave odgovarja z birokratskim administriranjem in z idealiziranimi **samoupravnicami in sporazumizmi**, potem bi bil pravi čudež, če bi ta politika našla um in pogum, da se poglubi in sooči z stvarnim stanjem na Kosovu. Ukrepati drugače, odgovoriti na kosovske dogodke bolj stvarno, bolj politično, bi pomenilo pretrgati dosedanje voluntaristično metodologijo režima. To pa bi bilo lahko nevarno. Lahko bi ogrozilo vsemoč ideologizmov in birokratski odnos režima do nepreračunljive in muhaste igre dialektičnega boja nasprotij kot glavnega gibal napredka in nihala ravnotežja. Samo tega ne - za božjo voljo! Kajti kontinuiteta v dogmatski ofenzivi ideologizma je režimu nujno potrebna. To je njegov sine qua non - predpogoj obstanka. Zato tudi ni slučajno, ampak logično v smislu te sholastične logike, da so se nekateri (Dolanc) ob analizi kosovskih dogodkov spomnili tudi starih strahov in spopadov - liberalizma, nacionalizma in tehnokratizma iz začetka sedemdesetih let - in prisegali na večno modrost božje besede. Niti tedaj niti sedaj niso videli in razumeli pravih vzrokov in vsebine teh spopadov; bili so prepričani, da so samo zli duhovi in nevera krivi vsega. Treba jih je onemogočiti in uničiti in vse bo dobro. Kakšna zmot! Že prekleto drago smo plačali to partijsko-religiozno zanesenost in slepoto, in še jo zmoti.

Taka politika na Kosovu in tudi drugod nujno vodi v nove zaplete in spopade. Če se do nezadovoljstva in do opozicije na Kosovu podrejo vsi mostovi, če naj bo vse, kar tam nastaja izven doslej dovoljenih in deklariranih stališč, zgolj delo sovražnika, zgolj nacionalizem in iredentizem, potem to pomeni, da bo režim kmalu imel na Kosovu samo dve izbiri: okupacijo ali odcepitev. Zgodovinsko vzeto to seveda pomeni najprej prvo (okupacija) in potem drugo (odcepitev). Jugoslavija bi se na ta način in zaradi take svoje politike znašla v absurdni situaciji. Na Kosovu bi se pojavila kot okupator in zatirala bi narodnoosvobodilno gibanje Šiptarjev za njihovo združitev v enotno državo, socialistično Albanijo, ki se bo tako ali drugače razvila in tudi končala prej ali slej zmagovito. Taka je namreč objektivna perspektiva zgodovine ter narodnih teženj in borb dvajsetega stoletja. To bi bil potemtakem naš Vietnam ali Afganistan. Ni izključeno, da nas to čaka. Ni izključeno, da bi, oziroma da bo šele tak absurdni konflikt razkril in pokazal vse polovičarstvo, nedoslednost, neustreznost in licemernost našega sistema in njegove politike. Žalostno je, če Jugoslaviji res ne preostane drugega, kot da nekje in za nekaj časa postane okupator, da bi zopet našla sebe in da bi se zopet vrnila k izvirnim načelom svoje narodnoosvobodilne borbe, med katerimi je imela samoodločba narodov tako vzvišeno mesto. Bila bi muhasta igra zgodovine in usode, če bi bilo odločeno, da moramo še enkrat na Kosovo polje, da bi tam doživeli še en poraz, polom in hkrati tudi svoj idejni, sistemski in moralni preporod. Ni izključeno, da nam je usojeno, da lahko samo preko te bridke kosovske preizkušnje in sramote pridemo do drugačne in sedanjim razmeram ustrežnejše Jugoslavije, kot je sedanja. Do Jugoslavije torej, ki bo organizirana kot specifična konfederativna državna skupnost šestih ali sedmih suverenih socialističnih držav - republik. Možno je, da bi spopad in polom na Kosovu pripeljala ali vsaj dala svoj doprinos tisti teoretični, ideološki, politični, narodni in sistemski obnovi in preporodu, ki bi dokončno obračunal z našim lastnim stalinizmom in bolj široko odprl vrata vsestransko bogatejšemu in bolj ustvarjalnemu socializmu.

10. julij

Že dva meseca nisem nič zapisal. Vse gre po starih in utečenih kolesnicah svojo rakovo pot. Nič posebnega se ni zgodilo. Bil sem bolan in mogoče tudi zato tako dolg premor v mojem "pisateljstvu".

Včeraj sta bila v okvirju v Delu objavljena dva odlomka iz skupščinskih razprav Bulca in Žagarja.

Bulc: "Letos smo načrtovali 28-odstotno rast inflacije, doslej pa smo že dosegli 52,6 odstotono rast. Kaže, da so se v nekaterih okoljih kar sprijaznili z inflacijo zaradi idejnih in ekonomskih razlogov, čeprav se ne bi smeli. V razmerah visoke inflacije delavec ne dobiva prave vrednosti za svoje delo, kajti dinar ni več dinar, ker ga žre inflacija. V takih razmerah je otežen razvoj samoupravnih socialističnih odnosov. Namesto, da bi mu zagotavljali gospodarjenje z dohodkom, potiska inflacija delavca v najemniški odnos, namesto ekonomskih samoupravnih odločitev pa spodbuja administriranje. Prepričan sem, da vse dotlej, dokler ne bomo bolj uskladili blagovno-denarnih odnosov ter ponudbe in povpraševanja, ne bomo uspeli premagati inflacije."

Žagar: "V pravkar končanem obdobju petletnega plana je realni družbeni proizvod narasel za 28 odstotkov (od 503 milijarde dinarjev na začetku 1976. leta na 643 milijard

dinarjev konec 1980 . leta). Denarna masa pa je hkrati narasla za 253 odstotkov (od 130 milijard na 641 milijard dinarjev), kar je omogočilo in pokrilo to velikansko rast cen in inflacijo. Samo primarna emisija se je v teh letih povečala za dvainpolkrat (od 99 na 2251 milijard dinarjev). Celo če vzamemo razmerje med nominalnim družbenim proizvodom in denarno maso, ki ga spremlja, je njegovo 199-odstotno povečanje glede na 253-odstotno povečanje denarne mase razmerje, ki zares daje odgovore na mnogo vprašanj. Razlage za taka gibanja so raznovrstne, opravičila v smislu dobrega gospodarsjenja pa vsekakor ni."

Tako torej izgleda politika stabilizacije, za katero obstaja nešteto deklaracij, sklepov, svečanih izjav in še bolj slovesnih priseg. Besede, besede, besede...in dolгови! Sedaj imamo verjetno že 1000 dolarjev dolga na vsakega državljana. Izvozimo letno okrog 450 dolarjev, naš izvoz pa bi moral biti okrog 750 dolarjev na prebivalca, da bi imeli vsaj delno pokrito tržišče in sedanjo stopnjo rasti proizvodnje. No, to ni več mogoče. Lepe pesmi o tako velikem zadolževanju je konec. Prihajajo računi in obresti. Ne bo lahko. Kdo in kako jih bo poplačal?

Aleš Bebler²

13. avgust

Čital sem Beblerjeve spomine Čez dm in strm, ko sem dobil sporočilo, da je umrl. Prizadelo me je, čeprav si nisva bila nič več kot znanca in partizanska tovariša. Nikoli nisem imel možnosti ali dolžnosti, da bi z njim sodeloval pri delu. Bil pa je ena izmed najmarkatnejših osebnosti slovenske partije in revolucije. Nikoli si nisem znal razložiti, zakaj niso prišle njegove vsestranske lastnosti in sposobnosti bolj do izraza. Hočem reči, zakaj nista bila njegov dejanski vpliv in teža večja. Bil je mednarodno razgledan, teoretično podkovan, imel je blestečo partijsko in življenjsko biografijo, bil je misleč in šarmanten bojevnik in tovariš. Pričakovati bi bilo, da bi bival in odločal o samem središču političnega dogajanja v Jugoslaviji ali vsaj v Sloveniji. Tembolj, ker je bil eden od treh zastopnikov KP Slovenije na ustanovnem sestanku OF in že nekoliko kasneje namestnik komandanta slovenskih partizanov. Že med vojno mu je bila dodeljena vloga pokrajinskega aktivista in urednika Ljudske pravice, kasneje pa je odšel v diplomacijo in v njej ostal. Nekoliko nenavadno, zlasti če upoštevamo, da se je zlasti v tem obdobju pojavila nova generacija partizanskih kadrov. Bebler je bil enkratna osebnost slovenske partije in revolucije. Mogoče je svojo revolucionarno romantiko, internacionalističnim utripom in s svojo simpatično boemsko-plebejsko naravo, tu in tam pobarvano preveč avantgardistično in samosvojo, nekoliko prehiteval čas in razmere, v katerih je živel. Mogoče je bil zaradi tega nekoliko prikrajšan pri vzponu po hierarhični lestvici. Zagotovo pa so mu prav te lastnosti pomagale izoblikovati tisto podobo revolucionarja, partizana, diplomata, tovariša in človeka, ki bo od vseh njegovih dejanj ostala najgloblje in najdlje prisotna med ljudstvom in v njegovi zgodovini. Ko so ga polagali v grob, se mi je zdelo, da se je končalo življenje človeka, ki mu je naša sedanost in zgodovina ostala dolžnik!

²Aleš Bebler, rojen 1907, umrl 1981, doktor prava, med NOB opravljal zelo odgovorne politične in vojaške dolžnosti, minister za finance v prvi slovenski vladi, po vojni služboval v diplomaciji, bil je pomočnik sekretarja za zunanje zadeve, predstavnik Jugoslavije v OZN in Varnostnem svetu OZN, veleposlanik v Parizu, Džakarti, sodnik Ustavnega sodišča SFRJ, bil je predsednik Svetovne zveze društev za združene narode, član Sveta federacije.

20. avgust

Tempo³ je obvestil javnost, da mu že deset let nočejo ničesar objaviti. Prijelo me je, da mu pošljem solidarnostno brzojavko. Odkar mi niso objavili odgovora na Ribičičeve klevete, ko me je obtožil izdajstva in kontrarevolucije, sploh ne poizkušam več karkoli objaviti! To licemerno sprenevedanje je postalo sestavni del naše samoupravné demokracije.

Kosovo - republika ? Da !

27. avgust

Na Kosovu zelo pridno sodijo in zapirajo. Višina zapornih kazni je politično dogovorjena in predstavlja pravo sramoto za našo državo. Mladenci, ki so bili bolj izraziti v demonstracijah, ki so nosili gesla ali vzklikali, da so Albanci in ne Jugoslovani, so obsojeni na 13 do 15 let zaporá. Nezaslišano! Stara Avstrija je bila v svojem obračunavanju z Mlado Bosno dobrotljiva teta. Režim v stari Jugoslaviji je za podobne izpade prisodil 3 do 6 mesecev zaporá. Sodni obračun na Kosovu spominja na italijanske "pravne" represalije v Ljubljanski pokrajini v letih okupacije. Kam smo prišli? Vedno smo dvignili svoj glas, če so kje v svetu uprizarjali take ali podobne pravne pogoime zoper politično opozicijo. Sedaj to sami počenjamo. Vsa naša javnost pa molči ali celo pritrjuje. Sram me je in težko mi je, ker sem to dočakal. Samo upanje na prihodnost mi brani, da zaradi tega, kar počno na Kosovu, ne vrnem članske izkaznice ZKJ. Če bi imel možnost javno obrazložiti svoj korak, bi ga takoj napravil. Žal to ni mogoče. Zaprta so mi vsa pota do javnosti. Režim bi moj protest in izstop iz ZKJ tolmačil kot podporo Enverju Hodži, kot nacionalizem in bi jim bil celo politično dobrodošel. Zato molčim, trpim in upam!

Položaj na Kosovu je izjemen in zelo zapleten. Zahteva premišljeno in elastično politiko, ne pa pravosodnega terorja. Napake so že v izhodiščih.

Šiptarjev na Kosovu ni mogoče gledati zgolj kot narodno manjšino ali eno od narodnosti, ki žive v Jugoslaviji. Šiptarji so na Kosovu večina in imajo dejansko več značilnosti naroda kot pa narodnosti ali narodne manjšine. To, da večji del tega naroda živi preko meje v Albaniji, samo še potencira narodno zavest in posebne težnje Šiptarjev na Kosovu. Njihove želje, da se združijo, da pridejo do enotne narodne skupnosti, so zato naravne, razumljive in zgodovinsko progresivne. To bi se že zgodilo, če ne bi v Albaniji vladala Hodžina stalinistična strahovlada. Vendar položaja in usode nekega naroda in zlasti njegove želje, da živi skupaj, ni mogoče enačiti s takim ali drugačnim režimom. Režim lahko olajša ali oteži združitev. Enver Hodža jo seveda otežuje. Kljub temu pa ni mogoče želje za združitev proglasiti za kontrarevolucijo, kar je storil Dolanc in njemu podobni. V Albaniji je kljub vsemu nekakšen državni socializem in nikjer ni zapisano in dokazano, da je tak, kakršen je, že tudi poslednji ideal vseh Šiptarjev. Nasprotno! Številni krvavi obračuni in čistke, ki jih uprizarja Enver Hodža samo potrjujejo domnevo, da je mnogo in verjetno vse več Šiptarjev v Albaniji in na Kosovu, ki niso zadovoljni z njegovim režimom. Treba je razlikovati naslednje: nacionalno prebujenje in zavest Šiptarjev je eno, Enver Hodža in njegov režim pa drugo. Prvo je zgodovinsko nujno, trajno v smislu trajnosti nacije in progresivno.

³Svetozar Vukmanović - Tempo, rojen 1921, pravnik, eden izmed organizatorjev NOB, med NOB opravljal zelo pomembne vojaške in politične dolžnosti, po vojni opravljal pomembne politične in javne dolžnosti, bil je pomočnik ministra za ljudsko obrambo in minister za rudarstvo vlade FLRJ, predsednik odbora za gospodarstvo ZIS, nato podpredsednik ZIS, predsednik centralnega sveta Zveze sindikatov Jugoslavije, član predsedstva CK ZKJ, član sveta federacije.

Drugo je začasno, prehodno in seveda konservativno, gledano s pozicije razvitega socializma.

Toda celo ob takem spoznanju in oceni Hodžinega režima se moramo vprašati: kako je mogoče, da se želi ne tako majhen del, predvsem mladih, Šiptarjev iz Kosova priključiti k Albaniji? Kako je mogoče in zakaj hočejo zamenjati naš jugoslovansko-kosovski samoupravni raj s Hodžinim stalinizmom? Kje in kaj je tu narobe? Težko je odkriti vse vzroke za to! Vendar bi bil že lep napredek, če bi se nad njimi zamislili in jih začeli iskati ter odpravljati, namesto da gonijo svoje, proglasijo vse to za kontrarevolucijo in uvedejo pravosodni teror za vse, ki hrepene ali sanjajo o združitvi svojega šiptarskega naroda, oziroma hočejo celo samo svojo republiko v Jugoslaviji. Namesto terorja potrebujemo analizo. Ker ni analize, imamo teror. Podlaga tej analizi bi morala biti sledeča vprašanja:

a) Kaj je narobe s socializmom na Kosovu, s tistim socializmom, ki je namenjen Šiptarjem, ki tam živijo?

b) Kakšna je nacionalna zavest Šiptarjev na Kosovu in kaj se z njo dogaja? Na to bi morali odgovoriti upoštevajoč sedanje stanje in stvarnost brez predsodkov in brez sklicevanja na razne sklepe ali dokumente, stare 30 ali 40 let. Ugotoviti bi morali, kaj sploh Šiptarji o tem mislijo, čutijo, želijo.

c) Kakšen je stvaren odnos Šiptarjev na Kosovu do režima v Albaniji? Kaj, če ga mnogi doživljajo drugače, kot ga doživljamo mi, ki živimo v razvitejših sredinah in ki smo osvobojeni vseh romantično nacionalnih občutkov - resničnih in iluzornih - do nacionalnega vprašanja Šiptarjev?

Potemtakem so kosovski dogodki lepa priložnost, da bi preverili mnoge naše postavke, rešitve in zlasti našo lastno ustvarjalnost in sposobnost razumeti nauke dialektike ter iskati resnico v praksi in ne v citatih in frazah. Kot vse kaže, ne bo nič iz vsega tega. Zato pa je slej ko prej odprtih polno neznank. Med njimi je na prvem mestu: kje so in kaj sploh čutijo Šiptarji na Kosovu? Ali se sploh čutijo pripadnike jugoslovanske socialistične skupnosti? Če je to tako, potem je potreben širok in strpen dialog o vsem, kar je in ni, pri nas in na Kosovu, dialog skoraj z vsakim, vključno tudi tistimi, ki hočejo republiko. Potrebna je torej strpna in kulturna konfrontacija misli, dejstev, spoznanj, želja in možnosti. Samo tak pristop bi konsolidiral položaj na Kosovu ali vsaj pokazal pravo stanje. Seveda tak dialog in pomiritev nista možna v senci tankov ali ob mimohodu miličniških patrol ali ob licemerju sodnega terorja.

Razumna in liberalna politika pa seveda na Kosovu ni mogoča, če že vnaprej označimo njihovo zahtevo za republiko kot kontrarevolucijo. Položaj na Kosovu je tak, da mora vsak res demokratičen in človeški razplet drame upoštevati njihovo zahtevo po republici. Navsezadnje gre pri opredelitvi za ali proti republici bolj za manifestativno-nacionalne kot pa za stvarne vidike tega vprašanja. Sedanja pokrajina ima že itak v veliki večini bistvenih pristojnosti bolj značaj republike v okviru SFRJ - torej v pravno funkcionalnem pogledu ni bistvena sprememba sedanjega stanja. Vsekakor pa bi bila nastala večja vsebinska sprememba v nacionalnem pojmovanju in občutkih Šiptarjev in Srbov, ki živijo na Kosovu. Šiptarji, ki so sedaj formalno manjšina in narodnost, bi postali narod in večina. Srbi, ki so sedaj večina in narod, bi na Kosovu postali manjšina. Ni težko predvideti, da si Šiptarji to

žele, ker dejansko tudi so večina. Srbi se tega boje, ker sedaj niso večina, čeprav imajo položaj večine! V tej igri pojmov in občutkov, kjer nekaj ni, čeprav je in nekaj je, čeprav ni, je precejšen vzrok zapletov na Kosovu. Žalostno, da se imenujejo za kontrarevolucijo prizadevanja, da bi tudi na Kosovu i de iure i de facto rekli bobu bob in popu pop.

Republika Kosovo bi pri Šiptarjih okrepila njihovo zavest enakopravnosti in povezanosti z Jugoslavijo, v kolikor in kjer ta zavest obstoja. Republika tudi ni v nasprotju, ampak v soglasju z razumljivo in progresivno željo vseh Albancev, da se združijo v enotni, socialistični državi. Dala bi jim torej enakopraven položaj tudi v odnosu do Albanije. Bila bi torej ofenzivni sunek proti Albaniji oziroma Hodžinemu režimu. Šiptarji na Kosovu bi začeli razmišljati in spoznavati, da glavna zapreka združitvi vseh Šiptarjev ni Jugoslavija, ampak razlike, ki so med samoupravnim socializmom republike Kosova in Hodžinim stalinizmom v Albaniji. Republika Kosovo bi torej naš položaj v odnosu do Albanije okrepila, ne pa oslabila, kot mislijo nekateri. Tako mislijo namreč tisti, ki jih je strah, da bi se republika Kosovo okrepila in priključila Albaniji. Mislijo namreč, da je zahteva za republiko samo taktičen korak k temu cilju. Republika Kosovo je gotovo korak naprej k združitvi vseh Šiptarjev. To je bistveno! Temu ni mogoče nasprotovati. Imenovati to kontrarevolucija je navadna kolonialno-hegemonistična svinjarija. Izvrši pa se lahko na dva načina. Lahko se Kosovo republika priključi Albaniji. Lahko se Albanija v okviru SFRJ združi s Kosovom. Bolj verjetno je prvo kot drugo, zlasti po smrti Hoxe. No, težko je prerokovati pota in način združevanja vseh Šiptarjev. Nobenega dvoma pa ne more biti o naslednjem: vsem tistim Šiptarjem na Kosovu, ki so zadovoljni, da so v Jugoslaviji, bi republika Kosovo samo utrdila, ne pa oslabila njihove zavesti o pripadnosti SFRJ. Enostavno povedano: tudi zato, ker jih hočemo zadržati v Jugoslaviji - in to želimo ne zato, ker nasprotujemo združitvi vseh Šiptarjev, ampak zaradi mednarodnih razmer in stalinizma v Albaniji - ne nasprotujemo republiki Kosovo, če jo Šiptarji hočejo in žele. To bi torej morala biti naša politika na Kosovu v sedanjem trenutku. Bila bi uspešna in umirila bi položaj, seveda pod pogojem, da hoče večina Šiptarjev na Kosovu biti in (še) živeti v Jugoslaviji.

Če pa bi se ugotovilo, in tudi to za Jugoslavijo ne bi bila nobena katastrofa, da se večina Šiptarjev na Kosovu čuti samo začasno član naše skupnosti ali samo gost ali celo tujec, če večina želi biti drugje, torej združena s svojimi brati v Albaniji, potem pa naj gredo tja v božjem in marksističnem imenu in zaželimo jim srečno pot.

In bolje je predvsem tudi za nas, za Jugoslavijo, za naš notranji položaj in trdnost, kakor tudi za naš mednarodni ugled in položaj, da se Šiptarji združijo z Albanijo preko svoje republike in s samoodločbo, kakor pa s pomočjo gverilskega boja na življenje in smrt. Vem, da je to grenka alternativa za vse nas, najbolj pa za tiste, ki še vedno žive v prepričanju, da so v Jugoslaviji vsa nacionalna vprašanja že rešena. Čas že kaže in bo še pokazal, da to ni tako. Jugoslavija je v nacionalnem pogledu preveč heterogeno telo, da bi bilo možno rešiti vsa nasprotja in protislovja zgolj z idejnimi in sistemskimi fondom Tita, Kardelja, Bakarića. Tem manj tudi zato, ker je v tem fondu tudi mnogo mladostnih utvar starih boljševikov, ki jih praksa in življenje zavračata.

Zdi se mi, da ZKJ ni nikoli tako radikalno in demokratično postavila tega vprašanja pred Šiptarje na Kosovu. Njihova samoodločba ni nikoli dobila popolnoma proste poti, zato tudi situacija nikoli ni bila jasna in čista. Vedno je ostalo nekaj nedorečenega. ZKJ se je trudila,

da Šiptarji na Kosovu odločajo o vsem, kar se njih tiče, razen o tem, kje jim je živeti, v Jugoslaviji ali Albaniji. Ta odločitev pa je bistvena podlaga za vse ostalo. Pravico o tej odločitvi pa je ZKJ oziroma njeno vodstvo rezerviralo zase. V tem stališču sta skriti dve neprincipielni koncepciji: prva - ozemeljski interesi do stare Jugoslavije; druga - srbska nacionalna občutljivost in nacionalni romantizem.

Vsa zmagovita revolucionarna gibanja - in v tem socialistične revolucije niso nobena izjema - so izpostavljena veliki preizkušnji in izzivu, ko se poskušajo konstituirati kot nova država v prejšnji ozemeljski celovitosti. Nihče od tega ne odstopa rad, čeprav nacionalni interesi in združevalne težnje razdeljenih narodov temu nasprotujejo in bodo nasprotovali. Samo Lenin je bil v tem pogledu izjema, ko se je energično zavzel za celovitost Finske. Na ta način je pravico samoodločbe nekega naroda dvignil oziroma predpostavil ciljem in smotrom oktobrske revolucije, drugače povedano, ni hotel nikamor izvažati svoje revolucije.

Drugače je šel razvoj v Jugoslaviji, kjer sta ZKJ in Tito ozemeljsko celovitost stare Jugoslavije poudarjali in čuvali kot predpogoj nastanka nove Jugoslavije. Vendar pa je očitno, da kolikor bolj postaja socializem svetovni proces, ki vsebuje in uresničuje tudi samoodločbo narodov, toliko bolj je možno in razumljivo, da se nove socialistične države oblikujejo v drugačnih mejah od tistih, v katerih so bile pred revolucijo. Pustimo času in praksi, da pokaže, če in kako bo ta značilnost nastopajočega socializma vplivala tudi na sedanji teritorialni obseg Jugoslavije. Očitno pa je, da neka dana ali nastala državna socialistična skupnost ni nekaj večnega in nespremenljivega. Tem bolj, če bi take spremembe zahtevale upravičene težnje nekega naroda - v tem primeru Šiptarjev - da se združijo v svoji socialistični državi. Torej bi se moral in se bo moral naš princip teritorialne nedotakljivosti podrediti zahtevam popolne samoodločbe narodov v socializmu. Danes je to vprašanje aktualno za Šiptarje, jutri lahko čuti podobno potrebo kakšen drug narod oziroma republika v Jugoslaviji.

Popolna samoodločba naroda - vključno pravica do odcepitve - je trajna pravica, ki ne preneha s tem in takrat, ko se je nek narod odločil ali priključil sem ali tja. To pomeni, da lahko vedno spremeni svoje prejšnje stališče in se lahko ponovno priključi ali odcepi, če meni, da je to v njegovem interesu. Značilno je, da naša ustava ni tako formulirana. V njej se previdno molči o samoodločbi narodov s pravico do odcepitve kot o trajni in neodtujljivi pravici. V ustavi je torej obveljal princip sedanjega obsega Jugoslavije kot večen in nespremenljiv, čeprav to ni direktno nikjer rečeno. Ampak smisel in duh ustave sta taka. Ne verjamem, da je tako stališče močan čuvaj Jugoslavije. Verjetno bo to njeni sedanji celovitosti bolj škodilo, kot pa koristilo. Kosovo me žal utrjuje v tej oceni. Take so torej zadeve z načelom teritorialne celovitosti Jugoslavije v odnosu do Kosova. Oglejmo si sedaj to vprašanje še z vidika srbstva in Srbije.

Kosovo je bilo v srednjem veku in tudi še pozneje zibelka srbstva. To je bila srbska zemlja, prepojena s srbsko krvjo, mučena od Turkov in ponovno osvobojena od Srbov. Mit o Kosovem polju je še vedno živ in močan. Ta zgodovinska predprava Srbov na Kosovu in do Kosova je imela in ima svoj vpliv na stališče ZKJ in Tita do rešitve kosovskega vprašanja. Ni težko razumeti srbske nacionalne nostalgije do Kosova. Skoraj ga ni srbskega politika, ki bi si upal glede tega vprašanja pogledati stvarnosti do dna in ustrezno ukrepati. Stvarnost je namreč taka, da zadnjih dvesto ali vsaj sto petdeset let srbstvo na Kosovu

čedalje bolj slabi - umika se. Postaja manjšina: nastopajo in krepe se Šiptarji. V vsakem pogledu. Srbstvo na Kosovu je zgodovina položila na mrtvaški oder. Takega razvoja ni mogoče zaustaviti. Začel se je sicer s turško oblastjo in terorjem, da bi se nadaljeval s kulturnim, državnim, političnim in gospodarskim napredkom Srbije, s katerim in zaradi katerega so Srbi na Kosovu vse do današnjega dne gledali in se selili in preseljevali v Srbijo in druge kraje Jugoslavije. Vsekakor je tudi nacionalni pritisk Šiptarjev pospeševal te selitve. Vendar pa jih je vse do danes povzročala in vodila predvsem želja, da bi prišli iz zaostalih in nerazvitih pogojev življenja v razvitejše in boljše. Očitno se tudi niso razvili nikakršni ali vsaj zadostni asimilacijski procesi Srbov in Črnogorcev na Kosovu. Vzrokov za to je mnogo. Eden pomembnejših je tudi ta, da se neka manjšina, in Srbi so na Kosovu postali manjšina, vedno težko prilagodi ritmu ter spremembam življenja in okolja, če mora živeti v atmosferi družbenih in mednarodnih napetosti. To dokazuje tudi sedanje stanje, ko se kljub vsestranski ofenzivi režima zoper nacionalizem in ireditizem migracijski tok ni zmanjšal, ampak bi se, če ga ne bi administrativno zadrževali, celo zelo povečal. Dokaz več, da niti Srbi na Kosovu ne verjamejo v uspeh sedanje politike in režima. Dodatna težava je v tem, da taka politika, kot je sedaj prevladala na Kosovu, krepí in hrani varljive utvare o Srbiji na Kosovu. Odlaga sestanek z resnico in zgodovinsko nujnostjo. To je škodljivo tudi za Srbijo. Čimprej in čimbolj bi obračunala s kosovskim mitom - namreč z mitom, ki tudi danes vidi in išče neke važne in resnične interese Srbije na Kosovu - toliko bolje za SR Srbijo in Srbe. Nobenih posebnih interesov ni danes za Srbijo na Kosovu razen položaja srbske manjšine. Tako kot sedaj stvari stoje, in ni videti, da bi se spremenile, ima Srbija s Šiptarji in Kosovom, povedano po domače, samo sitnosti in stroške. Bilo bi samo v njeno korist in tudi koristno za Kosovo in Šiptarje, če bi se osvobodila svojih skrbi zanje in s tem tudi vsega ostalega, kar jo bremeni in vleče nazaj, vse od kosovskega mita do šiptarskega in srbsko-kosovskega nacionalizma.

Tako radikalen odnos do Kosova, odnos torej, ki bi jim priznaval pravico do odcepitve, seveda v Jugoslaviji in v ZKJ ni možen, dokler se ne znebi svojih sedanjih pojmovanj, tako o nespremenljivosti meja Jugoslavije kot o svetih pravicah srbstva na Kosovu. Priključitev Kosova Albaniji, če bi do nje prišlo na podlagi priznane samoodločbe, seveda ne pomeni, da bi Jugoslavija in zlasti Srbija in Črna gora prepustila svoji usodi srbsko in črnogorsko manjšino na Kosovu. Obratno, če bi bila odcepitev rezultat skupnega dogovora in demokratičnega postopka, bi morala najti rešitev tudi za te manjšine. Najbolje bi bilo nekaj ozemlja sedanjega Kosova priključiti Srbiji in Črni Gori in tudi v te republike preseliti obe manjšini. Taka rešitev je sicer nenavadna in šokantna, če jo gledamo s stališča mirnega sožitja ljudi na nacionalno mešanih ozemljih. Če pa izhajamo iz stvarnosti Kosova, pa bi na ta način načrtno in organizirano priznali in napravili samo tisto, kar že dolgo časa počenja vztrajna in nezaustavljiva stihija bežanja in preseljevanja Srbov in Črnogorcev s Kosova. Mislim, da bi tak radikalen poseg na Kosovo, ki bi bil deležen tudi družbene pomoči prizadetim, bil bolj human in manj boleč tako za Šiptarje, kakor tudi za Srbe in Črnogorce, kot je sedanje stanje, v katerem prevladujejo stalni spopadi, borba, nestrpnost, napetost, obračuni in negotovost. Če že ni druge rešitve in perspektive, potem je gotovo bolje storiti to po demokratični poti in z obojestranskim soglasjem kot pa zapirati oči pred tokom zgodovine in dopuščati, da se njene nujnosti uresničijo s pomočjo sovraštva, noža in puške.

18.september

Včeraj sem dobil telegram od Dedijera⁴. Takole se glasi:

"Dragi Stane,

U svojoj knjižici o drugu Titu pišem o cestnoj aferi. Tu dajem poluslužbenu verziju toka događaja a kao istoričaru dužnost mi je da zatražim i tvoje mišljenje. Molim te javi mi se telefonom na Rijeku 711-856 ili telegramom na hotel ambasador Opatija. U slučaju da ti policija našeg dobrog prijatelja Mitije Ribičića zaustavi ovaj telegram kroz dva dana šaljem ti ovu poruku posebnim tajnim kurirom.

S tovariškim pozdravima prsrčno Vlado Dedijer"

Zelo me je mikalo, da bi mu napisal vse o cestni aferi. Tega nisem storil, ker mi je trezni premislek govoril, da bi bilo to v sedanjih razmerah zgolj donkihotsko dejanje. Z njim bi še Dedijeru onemogočil, da vsaj malo nakaže v svoji knjigi, da poleg uradne ali pol uradne verzije tega dogodka obstajajo še drugi vidiki, dejstva in resnica. Na te vidike sem Dedijera hotel še posebej opozoriti, tembolj tudi zato, ker mi je bil njegov telegram dokaz, da se jih tudi on zaveda in išče način, da bi dobili nekaj prostora v njegovi knjigi! Tu je moj odgovor:

Dragi Vladko,

Nisem v položaju, da bi mogel ali hotel izražati svoja mišljenja o cestni aferi. Ne verjamem, da bi to **otežilo** delo zgodovinarja.

Obstoja namreč mnogo materiala in dokumentov, tako tistih, ki so cestno afero zavmili in obsodili, kakor tudi onih, ki so jo vsaj formalno povzročili in branili.

Zelo cenim namen, izražen v tvojem telegramu.

Zelim mnogo uspeha.

Lep tovariški pozdrav

Stane Kavčič

Ne vem, kaj bo storil Dedijer. Če objavi samo moj odgovor, bo že s tem temu dogodku kot zgodovinar pustil odprta vrata. To je minimum, ki ga moramo in moremo doseči v cestni aferi v sedanjem položaju in razmerah. Toliko bolje, če bi Vlado hotel, želel ali mogel storiti še kaj več.

26.oktober

Danes sem na televiziji gledal Cankarjeve Hlapce, ki jih je v Mestnem gledališču ljubljanskem predelal in režiral Jovanovič. Nikomur ni mogoče odrekati, da tudi v dramaturgiji in režiji išče, poizkuša in tava. Brez eksperimentiranja in iskanja tudi tu ni napredka. V tem smislu ni nobenih večnih, tradicionalnih in nespremenljivih gledaliških del in režij. Tudi Cankar ni in ne more biti nobena izjema.

⁴dr.Vladimir Dedijer, rojen 1914, doktor zgodovinskih znanosti, med NOB opravljal različne politične dolžnosti, bil je direktor časopisne hiše Borba, s svojo politično dejavnostjo je prenehal leta 1954, po obračunu z Milovanom Djilasom, po tem je nekaj časa živel v tujini, kjer se je ukvarjal z znanstvenim delom, predaval je na univerzah v Evropi in ZDA, sedaj živi in dela v Ljubljani, njegova najpomembnejša dela so Prispevki za življenjepisa J.B.Tita, Dnevnik (zapiski iz NOB), izgubljena bitka J.V.Stalina in druga.

Odgovor na vprašanje, ali nekdo sme ali ne eksperimentirati s Cankarjem ali s kom drugim, je načelno jasen. Torej sme. Vprašanje torej ni v tem ali je ali ni nekaj takega dopustno, ampak kakšen je rezultat. Drugače povedano, naj ima torej prednost tisti način režije, če govorimo o njej, ki bo neko dramsko delo posredovalo umetniško čimbolj sugestivno, doživeto, poglobljeno in prepričljivo. Če s teh načelnih vidikov ocenjujem Jovanovičev predelavo in režijo Hlapcev, in zlasti če jo primerjam z znanimi in že tradicionalnimi režijami na Slovenskem, potem je na dlani, da je Jovanovičev režijski prijem slab, umetniško povprečen, idejno in vsebinsko dvomljiv ali celo sumljiv.

Cankarjevi Hlapci niso niti umetniško niti idejno preveč bleščeči. Jermanov zlom v petem dejanju je kapitulacija, idejno težko sprejemljiva, če je Jerman res upornik; umetniško dvomljiva in slabo prepričljiva, ko je njen razlog zgolj novo službeno mesto. Junaki so tragični, če svoj poraz plačajo s svojo glavo. Zato so si režiserji vedno prizadevali postaviti Hlapce tako, da so omenjene slabosti drame nekoliko omilili ali prikrili.

Jovanovič je ubral - premišljeno in spontano - drugo pot. On je Hlapce predelal in režiral tako, da je poudaril njihove dramske in idejne slabosti. S svojimi bralnimi vložki je notranjo napetost dogajanja in zapletov znižal, razbil in omilil. Reklo bi se lahko, da je dramo dekoncentriral. Njegovi moderni (hipijevski) psihološko-človeški obrisi značajev glavnih oseb, zlasti Jermana, v mojih očeh blede. Njihova tragičnost in idejna zavzetost nista preveč prepričljivi. Stojita v ozadju. V ospredje sili njihova nevrasteničnost, kar gotovo ni v korist umetniški prepričljivosti in idejni jasnosti drame. Tako deluje tudi nekoliko cirkusantski ali vsaj **muzik-holski tempo**, ritem in trma Jovanovičeve režije. Edino župnik je imel srečo in moč, **verjetno je svoje lastne močne igralske osebnosti dal pogubnemu prijemu režije**. Zato je umetniško najbolj celovit, prepričljiv in jasen. Vsi ostali so blede in povprečni. Prihajajo in odhajajo kar tako, mimogrede, kot govoreči statisti. Preveč trušča in hrušča. Premalo notranje globine in človeško naravnih in idejnih zaletov in spopadov. Verjetno je to spoznal tudi Jovanovič. Zato je hotel stopnjevati vsaj tragičnost konca in ustrelil Jermana, Cankarju navkljub. Toda tudi pri tem ostane gledalec hladen in neprizadet. Mogoče celo rahlo zadovoljen, da je Jerman z revolverjem končal svoje "matranje" in dramo. Škoda velikega truda in sijajne uigranosti ansambla, ki je bil vložen v to zgrešeno in slabo režijo.

V idejnem smislu bi bilo lahko razumeti tako režijo Hlapcev, če bi pisali recimo leto 1936. Takrat namreč ni bilo zaželeno hlapce v ljudi spreobračati. Nekoliko težje pa je razumeti tako režijsko predelavo Hlapcev dandanašnji, ko pišemo 1981. leto.

Edvard Kocbek

7. november

Edvard Kocbek je mrtev⁵. Včeraj so ga pokopali. Vedel sem za njegovo hudo bolezen. Bilo je očitno, da se mu bliža smrt. Kljub temu sem zelo prizadet. Prizadela me je njegova smrt in še bolj njegova tragična usoda.

⁵Edvard Kocbek, rojen 1904, umrl 1981, diplomiral na filozofski fakulteti v Ljubljani, pesnik, pisatelj, esejist, prevajalec, profesor francoščine, pred vojno eden izmed voditeljev gibanja krščanskih socialistov, med NOB opravljal pomembne politične dolžnosti v izvršnem odboru OF, po vojni član prve in druge zvezne vlade, podpredsednik prezidija LR Slovenije, po izidu njegovih štirih novel pod skupnim naslovom Strah in pogum, leta 1951, izobčen iz javnega in političnega življenja

Zakaj morajo na Slovenskem vse ali skoraj vse velike in zgodovinske osebnosti biti nepriznane ali celo preganjane, dokler žive? Zakaj so priznane šele po smrti? Zakaj šele preko njihovih grobov prihaja spoznanje in priznanje delu, ki so ga opravili, in pomenu, ki so ga imeli? Kdaj bodo Slovenci dovolj zreli, pametni in pravični, da bodo naredili konec temu sramotnemu početju? To je še en dokaz več, kako pritlikava, ozkosrčna in kratkovidna je naša politična zavest, kajti ideologija in politika sta vedno botrovali, bili vzrok in izvor sumničenja, klevetanja, nerazumevanja in preganjanja velikanov naše narodne in zlasti kulturne zgodovine. Začelo se je s Trubarjem. Pravočasno je zbežal, sicer bi ga sežgali. Potem so bili na udaru: Prešeren, Levstik, Stritar, Gregorčič, Cankar, če omenim samo najpomembnejše. Sedaj je na Golgoti slovenske neumnosti in ozkosrčnosti omahnil tudi Kocbek. Kdo bo naslednji? Mnogo in preveč jih je že bilo, in bojim se, da jih še bo, pregnanih in izgnanih. Toda še nikogar ni doletela taka usoda kot Kocbeka. Vsi ostali so bili tako ali drugače nasprotniki režima in oblasti, ki jih je preganjala. S Kocbekom je bilo drugače. Bil je glasnik, soustvarjalec in bard naše revolucije. Bil je njen otrok. Zato je njegova usoda še toliko bolj boleča in nerazumljiva. Polnih trideset let je živel sredi Ljubljane skoraj sam, odrinjen, preganjan in oklevetan. No, cinik bi dejal: ni bil čisto sam. Imel je spremstvo. Policija je bila z njim ali ob njem in za njim.

Kocbeka sem opazoval in spremljal iz neke oddaljenosti. Čeprav se mi je dozdevalo, ko sva se srečavala tu in tam, da se je med nama vedno pokazal neki utrinek človečnosti in partizanskega tovarištva vse od tiste februarske noči 1943. leta - ali mogoče prav zaradi nje - ko sem skočil za njim v temno klet, v katero je nesrečno padel, in mu nudil prvo pomoč. Toda ne glede na to se nisva nikoli zblížala in bolje spoznala. Zato sem o Kocbeku dolgo časa nosil s seboj tisto podobo, ki sem jo kot mladinski aktivist dobil o njem med vojno. Hočem reči, da ga kot mistika, filozofa in aktivista nisem razumel. Zdel se mi je prav tak kot mnogim drugim partizanom: nestvaren, odmaknjen in megleno, včasih tudi sumljivo misijonarski. Nekoliko bolj sem ga spoznal v letih 1947-1950, ko smo on, Bevk in jaz skupaj podpredsednikovali v **prezidijski** SRS. Razen reprezentativno-protokolarnih dolžnosti in opravil ni bilo kaj prida početi v tem organu. Mnogo časti in nič oblasti. Največkrat smo se srečevali na tako imenovanih pomilostitvenih sejah, ki jih je vodil Vidmar, in se spoznavali z usodami, nesrečami, prebrisanostjo in pokvarjenostjo obsojencev ter zavračali ali usliševali njihove prošnje za pomilostitev. Tu sem spoznal Kocbeka kot temeljitega, globokega, razumevajočega in kot otrok poštenega človeka. V tem obdobju je objavil tudi *Tovarišijo*.⁶ Ko sem jo bral, sem začel odkrivati pravega Kocbeka. V njem sem začutil širino, globino in poetičnost duha, za katerega se ne bi moglo reči, da je bil pristen ali celo vsakdanji partizanski duh. Kocbek je v *Tovarišiji* partizanski duh oplemenitil, mu odprl širša obzorja in ga obogatil zlasti s svojo človečnostjo in iskrivo fantazijo. Partizansko resničnost je obdal in zavil v človeško večno zanimive in skrivnostne omame umetnosti. *Tovarišija* je zato poseben svet stvariteljstva partizanske resničnosti, razuma ter samonikle umetniške lepote in resnice. Upravičeno se zato nahaja na samem vrhu slovenske in partizanske literature. Ob branju *Tovarišije* se mi je zato tudi utrdilo prepričanje, da se Kocbek poslavlja od politike in da je njegova bodočnost v literaturi.

Potem je prišel Strah in pogum⁷ in z njim njegova nasilna politična likvidacija. Razlogi, ki so jih navedli za njegovo obsodbo, se mi niso zdeli docela prepričljivi. Imel sem

⁶Edvard Kocbek, *Tovarišija*, dnevniški zapisi, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1949

⁷Edvard Kocbek, *Strah in pogum*, štiri novele, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1951

občutek, da se mu je zgodila krivica. Bil sem prepričan, da bi se ta primer dal rešiti bolj kulturno in širokogrudno. Ničesar nisem storil v njegovo obrambo. Tudi če bi kaj poskušal, ne bi nič zaleгло. Poleg tega sem bil zaradi bolezni samo delno politično prisoten. V tistem času je šlo tudi za biti ali ne biti naše revolucije, socializma in neodvisnosti. Stalin je stopnjeval svoj pritisk. V luči tega spopada in možnih krvavih posledic politična usoda posameznika ni imela posebne teže. Tembolj, ker so nas že tudi v partiji pritiskale neizbežne zakonitosti dialektike in boja protislovij; polagoma so dobivala (protislovja) svojo diferenciacijo in personifikacijo. Mene je potisnilo v tiste tokove, ki so znotraj partije želeli čim hitrejši tempo destalinizacije in demokratizacije vsega družbenega življenja in sistema pri nas. Moje osebno zorenje v nakazani smeri, iskanje in razmišljanje, kakor tudi splošni tok družbenih dogodkov, so mi začeli oblikovati nekoliko drugačne obrise, vrednote in poti graditve socializma od tistih, ki smo jih dotodaj poznali in nanje prisegali. Vse to me je moralo ponovno pripeljati k Kocbekovemu primeru, k njegovi vlogi, hotenju in pomenu. Mislim, da se je to zgodilo ob koncu petdesetih let. Postalo mi je jasno, kakor tudi nekaterim mojim sodelavcem, da ima Kocbek in njegova usoda dvojni pomen: osebni, v smislu njegove pravice, resnice in sreče; principielni in družbeni, v smislu širine ali ozkosti socializma, v smislu njegove demokratizacije, počlovečenja in ustvarjalnosti.

Tu je bil seveda zame tudi prelomni trenutek v mojem odnosu, gledanju in razumevanju Kocbeka, njegovih idej in vloge. Od tedaj naprej, čeprav nisem imel z njim nobenih vezi, sem ga vedno videl, ocenjeval in proučeval v obzorju tistih idejnopoličnih in socialističnih ciljev ter perspektiv, za katere sem se boril in deloval. Nisem ga imel za kontrarevolucionarja ali breme in nevarnost za socializem. Videl sem ga kot partnerja v demokratičnem, idejnem in političnem dialogu, kot možnega soustvarjalca bolj kvalitetnega in človeškega socializma. V šestdesetih letih je pri nas prevladovala plima demokratične odjuge. V teoretični fond in politično prakso partije in s tem tudi družbe je prinesla mnogo širša in ustvarjalnejša spoznanja od prejšnjih. V tej odjugi je tudi Kocbek dobil nekaj prostora in priznanja. Začel se je proces njegove postopne kulturno-literarne in politične rehabilitacije. Žal so v začetku sedemdesetih let zapihali mrzli vetrovi in tudi Kocbek je moral to občutiti. Ob njegovi sedemdeseti obletnici je režim uprizoril zoper njega nov pogrom in izrekel na njegovo sivo glavo še eno prekletstvo. V krivičnem izgnanstvu so se torej iztekala poslednja leta njegovega življenja. Sedaj je omahnil v smrt in ostal v življenju. Z njegovo smrtjo in pogrebom se je že začel pravi pohod k njegovi popolni rehabilitaciji. Na njegovem grobu sta včeraj predstavnika oblasti in cerkve, torej tistih institucij, ki sta mu bili za življenja glavni kritik in nasprotnik, kar tekmovala med seboj, kdo mu bo v poslednje slovo izrekel več besed priznanja, razumevanja in širokogrudnosti. Zakaj? Zato, ker Kocbek ni bil mrtev in ni umrl. Če bi resnično umrl, na njegov pogreb ne bi bilo nikogar od tistih predstavnikov, ki so prišli. Prišli so, ker je Kocbek še vedno človeško, umetniško in politično tako živ, da ni bilo druge izbire. Ob njegovem grobu tudi ni bilo mogoče vztrajati in pri tem namigovati na obdobja, ko so ga obsojali in preganjali. Še več! Te obsodbe in podtikanja so morali vsaj posredno demantirati in ponovno priznati najbolj očitna dejstva o njem. Priznati so morali, da je bil pesnik, umetnik, kristjan, partizan, revolucionar in aktivist OF, ki se ni nikoli izneveril idealom in humanim ciljem slovenskega naroda, revolucije in krščanstva. Polnih trideset let so bile uradne sodbe partije o Kocbekovem političnem grehu in namenu v letu 1951 jasne, trde in dokončne. Trideset let je torej izgledalo, da so partiji znani vsi vzroki in nameni, tako za tisto, kar je bilo, kakor tudi za tisto, kar naj bi bilo. Ko so ga polagali k večnemu počitku, je bilo rečeno (predsednik skupščine SRS), da ne verjame, da so "danes

že povsem sposobni razbrati čisto vse vzroke", ki so pripeljali do tega, da je začel omahovati in trgati vezi z revolucijo. Če mu je sedaj v smrtno slovo rečeno, da ni vse jasno in raziskano, se s tem hočeš nočeš odpirajo vrata za zgodovinsko oceno njegove poti in usode. Ne glede na to, ali so bile pogrebne svečanosti zgolj pieteta ali tudi odraz slabe vesti, političina taktika ali celo samo hinavska manipulacija, so vendar nov korak h Kocbekovi posmrtni in zgodovinski in popolni narodno-politični rehabilitaciji.

Kocbek ni bil samo nesrečen, ampak tudi srečen človek. Živel je silovito in nemirno življenje. Njegova sreča je bila, da je bil in živel v izrednem in zgodovinskem času in da se je že zelo zgodaj zgodovinsko pravilno opredelil. Če upoštevamo, od kod je prihajal in kako je začel, ne bi bilo nič čudnega, če bi živel in delal kot kaplan in končal kot zagrenjen župnik v odročni fari.

Lahko bi bila njegova pot celo popolnoma zgrešena. Večina katoliškega in cerkvenega tabora, iz katerega je prihajal, se je namreč napačno opredelila v najbolj usodnih dneh slovenske zgodovine. Kocbek je ravnal drugače. Odločil se je za zvestobo narodu in za revolucijo. Tu je bilo njegovo mesto. Nikoli ga ni zapustil. Kocbek je bil srečen človek tudi zato, ker so mu rojenice že v zibelko položile izreden in nadpovprečen literarno-umetniški talent. Ni ga po nepotrebnem razmetaval ali zanemarjal. Ravnal je z njim preudarno, tenkočutno in ustvarjal bisere slovenske literature. Pridobil si je častno mesto na samem vrhu slovenske literature in poezije. To mesto mu je bilo priznано že za njegovega življenja. Zgodovina in čas ga bosta potrdila in mu izrekla slavo in zahvalo.

Lahko bi ocenili, da je bil tudi pomembnejši del njegove politične poti tlakovan z uspehi, srečo in priznanji. Toda v določenem trenutku ga je sreča zapustila. Zato je moral iti v izgnanstvo in doživljati muke prekletih. Tudi v izgnanstvu ni klonil. Ni se izgubil. Kdo ve, če ni tudi bridkosti tega političnega prekletstva prelil v človeške globine in duhovne razsežnosti svojih literarnih del. Mogoče je tedaj, ko mu je politika zamašila usta, v njem še bolj silovito spregovoril umetnik, hoteč povedati, kdo je Kocbek, kam gre in kaj hoče. Kdo bi vedel? Te skrivnosti, če se jih je zavedal, je odnesel s seboj v grob.

Kocbek je bil v svojem bistvu zelo lucidna, lirična in pesniško-literarna, filozofska osebnost in narava. Zato začetki njegove politične Golgote sežejo do tja, ko je spričo danih politično zgodovinskih okoliščin začel vstopati v politično areno. V njo pa je moral, če je hotel ostati zvest samemu sebi. Kot evropski človek je doumel fašistično nevarnost, ki je v 1934. leta razprostrla svoja krila nad Španijo. Razšel se je s svojimi reakcionarno-klerikalnim taborom in prišel v OF in v partizane. Postal je eden vodilnih ljudi slovenske NOB. Dokler so bila v njenem ospredju zgolj vprašanja odpora okupatorju in splošni cilji narodnosocialne osvoboditve, preporeda in socializma, ni bilo v Kocbekovi politični podobi nobenih nejasnosti, dvomov ali strahov. Ko so se začeli prikazovati prvi žarki zmage, ko je bilo treba polagati prve konkretne temelje novemu družbenemu redu, socializmu, so prišla pred Kocbeka tako usodna vprašanja in dileme, da jim ni bil popolnoma dorašel. Še dodatno ga je obremenjevalo dejstvo, da mu je usoda spričo smrti Stanovnika⁸ in drugih, dodelila vodilno vlogo v skupini krščanskih socialistov v OF. Postajalo je vse bolj očitno, da se je oziroma da se bo usoda in sreča muhasto poigrala z njim. Bogato ga je obdarila kot umetnika in poeta in mu rekla: Pojdi in prepevaj! Skopo mu

⁸Aleš Stanovnik, idejni in politični voditelj krščanskih socialistov, ustreljen kot talec v Ljubljani 1941. leta.

je odmerila politične darove in mu naložila odgovorne in težke naloge političnega odločanja v še težavnejših razmerah. Zgodilo se je, kar se je moralo zgoditi. Poet je zaplaval v neizmerne višave. Vzletel je politik, omahnil in padel!

Kocbekov politični padec so vedno poizkušali utemeljevati in razlagati ali z očitkom, da je izdal oziroma hotel izdati socializem, ali z oceno, da ni bil dovolj politično oprezen in preudaren, ko je pisal svoj Strah in pogum. Prva in očitna razlaga je čisti stalinizem. Druga vidi vzrok samo v slabi politični taktiki. Pravi vzroki in odgovori so drugje. Kocbekovo politično usodo je treba gledati in razumeti v sklopu zgodovinskih okoliščin in alternativ NOB in socializma. V teh zgodovinskih okoliščinah so bila za Kocbeka odločujoča naslednja dejstva.

Prvi konkretni obrisi zmage zaveznikov in poraza fašizma so se začeli kazati po zmagi v Afriki in pred Stalingradom, torej v začetku 1943. leta. Tudi inteligentnejši fašistični oblastniki so začeli tedaj doumevati, da je zanje vojna izgubljena. Tedanji čas je zato tudi v OF zahteval neko pomembno odločitev. Potrebno je bilo odgovoriti na vprašanje: kako naprej z OF? Ali se bo razvijala v vsesplošno gibanje pod vodstvom partije ali bo krenila k strukturi koalicije posameznih samostojnih političnih subjektov. Seveda je bila od take ali drugačne odločitve odvisna tudi politična struktura bodočega socializma.

Za sokole in krščanske socialiste v OF je to pomenilo, da se morajo odločiti:

a) da ohranijo in razvijejo vlogo samostojnega političnega subjekta na podlagi najbolj splošnih ciljev revolucije in socializma;

b) da se postopoma popolnoma strnejo v OF, da prenehajo obstajati kot samostojen politični subjekt in da postane partija edina politična stranka v socializmu.

Prva možnost je vodila v večstrankarski in pluralistični socialistični sistem, v praksi nepoznan, v teoriji neobdelan, politično pa mnogim dvomljiv in sumljiv. Druga je na široko vrata odpirala vrata enopartijskemu sistemu v socializmu. Vemo, da je bila ta dilema rešena z znano Dolomitsko izjavo. Ostala je partija kot edina politična stranka. Predstavniki sokolov v OF so bili tedaj vsi za enotno OF pod vodstvom partije. Drugače so čutili predstavniki krščanskih socialistov, ki niso imeli enotnega stališča do tega vprašanja. Zlasti Kocbek se je upiral in omahoval. Nazadnje je načelno tudi on sprejel enotno OF in se odrekel koaliciji; na ta način se je odrekel tudi lastni stranki. Vendar je zadržal nekakšno neopredeljeno načelo nazorske skupine v OF, izhajajoče iz krščanstva. V bistvu se je odločil za srednjo pot. Seveda to ni bila samo vera; bilo je nekaj več. Njegova vizija je bila pomlajeno, prerajeno in očiščeno krščanstvo, ki naj kot človeška etična in socialna sila deluje v socializmu. Svoj prostor je videl nekje med partijo in cerkvijo. Drugače rečeno, napotil se je med dva mlinska kamna. Kajti zmagovita marksistična levica je v njegovi zagnanosti za "nazorsko skupino" vedno videla potencialno rezervo premagane desnice. Razmišljala je, kako bi jo omejila, ogrozila, raztopila in uničila. Podobno je razmišljala desnica, seveda v obratni smeri in z drugačnim namenom. Tudi njo je bilo strah, da bi sčasoma taka nazorska skupina lahko postala kaj več ali bila vsaj resen blažilec preveč utilitarnega pritiska marksistične levece. Ne smemo tudi pozabiti, da so se analize te Kocbekove nazorske arhitekture delale že tedaj, ko še niso utihnile puške, in še intenzivneje pozneje, ko še niso ovene le rože na grobovih padlih in dragih in so bolečine ranjenih src krepile sovraštvo in nezaupanje.

Verjetno ne bo mogoče nikoli ugotoviti in izmeriti, koliko so bili omenjeni strahovi leve in pričačovanja in računi desnice upravičeni in realni. Zgodovinsko gledano, ni mogoče trditi, da so bili brez podlage, tako na levi kakor tudi na desni. No, za oceno Kocbekove politične podobe to ni bistveno. Odločilno je, da se Kocbek v trenutku, ko je imel pred seboj dve realni zgodovinski možnosti, ni odločil za nobeno od njih. Odločil se je za nekaj, kar je bilo samo po sebi v nasprotju z realnimi političnimi silnicami časa in razmer. Izbral je pot, ki ni vodila nikamor. Postavil si je cilj, ki v danem trenutku zgodovine ni bil dosegljiv. Ničesar ni dosegel na tej poti. Njegove tedanje vizije takrat niso bile nikomur potrebne. Ostal je sam in brez odmeva. Povzročil je samo sumničenje tu in špekulacijo tam.

Ne glede na vse, bi se lahko Kocbek in njegova skupina krščanskih socialistov v OF tedaj odločila, da se bo po osvoboditvi organizirala kot stranka in nadaljevala svoje delo tudi v socializmu in za socializem. Take želje, možnosti in sile so obstajale. Verjetno bi bilo nekaj uresničenega, če bi bil takim stremljenjem na čelu mož nadpovprečnih političnih sposobnosti in avtoritete, ki bi začel izdelovati program, ga utemeljiti in ponuditi realne cilje bodoče socialistične ureditve. Potreben je bil pogum in razum, da bi se lahko o bodočnosti odprto, pošteno, demokratično in na temeljih NOB soočili v dialogu z idejami partije in z ustvarjalno prakso. Krščanski socialisti so imeli realno možnost, da bi se ponovno pretehtali, pregledali in obnovili kot samostojna stranka. Če bi ostali vitalni, dorasli klicu trenutka in zvesti nekaterim svojim tradicionalnim človeškim idejam, bi lahko uspeli in previharili mnoge viharje in nevarnosti, ki bi jim hodile v hišo. Hkrati bi to pomenilo, da bi našemu socializmu ponudili tudi nekaj svojih posebnih lastnosti in slovenske barvitosti. Seveda lahko predvidevamo, da bi to povzročalo nemalo sitnosti, jeze in skušnjav, verjetno pa bi naš socializem obvarovalo pred prenekaterimi zmotami in kolhoznimi poizkusi in pojmovanji. Pluralizem interesov socializma bi kljub vsemu dobil več prostora in ustvarjalnost več poleta in preizkušenj. Končni rezultat bi bil pozitiven, tako v našem kakor tudi v mednarodnem okviru. Ustvarili bi nekaj tistega zgodovinsko demokratičnega duha in prakse socializma, ki mu je stalinizem pravo nasprotje in negacija. Mogoče bi bil to prav tako edinstven primer borbe in revolucije, kakor naša Osvobodilna fronta.

Sedaj se moramo vprašati: Zakaj se ni Kocbek odločil za to možnost? Ali mu je manjkalo poguma? Ne bi rekel. Kocbek je bil pogumen človek. To je dokazal v mnogih situacijah. Torej mu je manjkalo daljnovidnosti in jasnosti pravega politika. Njegova politična osebnost, njegov duh in politična vizija so bili preveč pod vplivom ali poetične liričnosti ali v omami nekakšnega krščansko religioznega in očiščevalnega misterija, kot je sam imenoval ta del jaza v sebi. Preveč je bil zavezan temu misteriju, da bi sodil in videl jasno. V njem je videl tisto družbeno silo, ki pelje k uresničevanju njegovih idej o rešitvi človeka in njegove avtoritetske, pod čemer je pojmoval tudi teološko, etično in praktično obnovo krščanstva.

Namesto da bi črpal ideje za svoje vizije iz stvarnosti narodnih, socialnih in gospodarskih razmer vojnega in povojnega časa, namesto da bi se spustil na tla in hodil po okrvavljeni slovenski zemlji, upal z njeno grozo in pomanjkanjem, čutil in lajšal človeško gorje, je silil nekam proti nebu in se zavzemal za cilje, težko razumljive ponižanim in lačnim. Kocbekov politični duh je taval in plaval med iracionalnostjo vere in resničnostjo

revolucije, med duhovnim zveličanjem in materialnimi potrebami razmer. Zato ni bil pravi predstavnik ne tega ne onega. Zgodilo se je, kar se je moralo zgoditi. Ostal je sam in nerazumljen. Tudi sam je imel trenutke, ko se je zavedel nesmiselnosti svojega početja. Takole je zapisal v svoje dnevnik, Listino, 31. julija 1943, na strani 187:

"Že nekaj časa se v meni razvija tesnoba, ki ne morem o njej z nikomer spregovoriti in ki ji doslej niti v dnevniških zapiskih nisem mogel dati ustreznega izraza. Ko pa se mi je nočjo povrnila, je postala posebno napadalna. Zagledal sem svoj duhovni položaj in se zgrozil. Odkril sem krščansko nemoč. Ne samo svojo osebno nebogljenost, temveč slabost krščanstva kot religije v sodobnem svetu. Nenadoma sem vedel, da je ta nemoč globoka, mnogo globlja, kakor sem si to doslej priznaval. Doslej sem slabost krščanstva pripisoval predvsem moralni onemoglosti kristijanov, zdaj pa sem v neusmiljeni jasnovidnosti ugotovil, da gre za objektivnejšo stvar, za docela spremenjeno razmerje današnjega človeštva do krščanskega duha. Krščanstvo prihaja v najtežji položaj vse svoje zgodovine: človek postaja vse bolj zemeljsko bitje, razvoj sveta ga naravnava v dosledno imanenco, človek je vedno bolj usmerjen v politično življenje, prisiljen je, da si vedno bolj enotno podreja zemeljske zadeve in pri tem razvija interesno ozračje, tekmo, boj in strasti, ki krščanska duhovna zapoved nima več prepričljivega in preobrazljivega vpliva nanje. To spoznanje me je ošinilo kakor uničujoč plamen in me smrtno prizadelo. Zdaj sem kakor ohromel."

Ni kaj dodati, kot da ni on zapisal teh besed. Genialni preblisk razmer, v katere je zabredel in pravo spoznanje o premikih v družbeni zavesti ljudi. Žal vse to samo za hip. Že naslednji dan je nadaljeval po starem, hojo za Kocbekom in s Kocbekom.

Seveda so brezizhodnost Kocbekovega "skupinskega" nazora opazili tudi njegovi krščansko-socialistični pristaši in aktivisti v OF. Reagirali so človeško. Oddaljili so se od njega. Večji del se jih je vključil in zaplaval s tokom politike partije in OF. Manjši del se je umaknil v svoje privatno ali družinsko zatišje. Kocbekovemu bistremu očesu in lucidnemu umu ni ostal nezapažen odhod in slovo njegovih sodelavcev. V Listini je 30. avgusta 1943 na strani 242 zapisal:

"Pri nekaterih svojih tovariših kristjanih vedno jasneje opažam prestižno zadrego spricho dejstva, da krščanstvu po vojni ni določena nikaka politično strankarska prihodnost, pa naj bi bila še tako očiščena klerikalizma. Ti tovariši imajo politično naravo bolj razvito, kakor bi jo smeli imeti kot nosilci osvobodilne krščanske katarze. In ker je njihova politična ambicija daleč močnejša od verske, se v napačni alternativni, ali naj prevzamejo duhovne in kulturne naloge v krščanskem preoblikovanju ali prevzamejo politične in družbene službe v povojnem javnem delovanju, počasi in spretno odločajo za drugo in skušajo zabrisovati svoje duhovno poreklo, čeprav se zavoljo procesualnih potreb v Osvobodilni fronti še ne morejo in ne smejo odreči pripadnosti Krščanski skupini. Za to, da bi vzdržali v sebi obojni potrebi in ju razvijali hkrati, pa imajo premalo moči. Seveda ne gre v njih le za osebni pojav, za premoč politične narave nad versko, v njih deluje še neki drug vzrok, in zdi se mi, da me ta vznemirja še bolj. Njihovo skrivno in slabotno odločanje je izraz tiste nemoči, ki jo razodeva današnje zgodovinsko krščanstvo sploh. Krščanstvo izgublja prepričljivost celo v tradicionalno zasidranih vernikih in se umika pred novo religijo sveta, pred lažjo in jasnejšo totalno zmago. Proti temu ne morem nič storiti. Zato ravnanja svojim tovarišem ne morem niti zameriti niti ga zadržati. Vendar

ga ne morem gledati prekrizanih rok. Polasča se me odrešenijska žalost, ki je ne morem nikomur povedati."

Pravi politik ne razmišlja tako. To je kapitulacija in občutek mučenca. Gospod, naj se zgodi tvoja volja...Tu se začenja njegova politična Golgota. Začela se je z osamljenostjo. Ko se je to zgodilo, njegova politična usoda ni bila več odvisna od njega in od njegovega delovanja ali prepričanja. Postala je odvisna od takih ali drugačnih načrtov, potreb ali celo razpoloženja partijskega vrha. Samo ob upoštevanju teh dejstev je mogoče najti in razumeti vse vzroke njegove politične likvidacije leta 1951. Ironija političnega subjektivizma, delujočega v enopartijskem sistemu, je povzročila in sklenila, da Kocbek ni padel zaradi direktnega političnega in antisoocialističnega dejanja. Padel je zaradi literature oziroma umetniške stvaritve, ki nedvomno pomeni velik vzpon in prelomni trenutek v slovenski partizanski prozi. Kocbek je bil prvi pisec partizanske proze, ki je zavrgel črnobelo barvo in začel slikati s pestrimi barvami človeških doživetij, nasprotij in tragike. Ko je objavil Strah in pogum, so bile mejne črte boja še zelo vidne, zarisovale so se nove; stare rane so bile še zelo boleče, strasti nepotešene, politična nasprotja zaostrena, bodočnost negotova. Njegova umetniška in intimno človeška resnica in tragika, ki jo je izpovedal in oblikoval v Strahu in pogumu tudi do usod tistih, ki so bili in padli v nasprotnem taboru, se je zato mnogim zdela kot sumljivo politično početje. V njem so videli poskus in namen zabrisati meje in razlike med partizanom in belogardistom, med patriotizmom in izdajstvom, med revolucijo in kontrarevolucijo. Kdor je Strah in pogum tako čital in razumel, je moral tudi politično ukrepati. Tudi to je prišlo. Strahu in pogumu so pritaknili reakcionarno-politični pomen in namen in izrekli obsodbo avtorju. Tako je Kocbek-politik postal nedolžna žrtev Kocbeka-umetnika in takratnih razmer. Verjetno do tega ne bi prišlo v tako grobi obliki, če ne bi bilo informbiroja in tudi našega dokazovanja - vsaj nekaj časa - Stalinu, da nismo izdali revolucije. Zaradi tega je partija v tistem času, ko se je uprla Stalinu, ko je s kritiko stalinizma odprla nove perspektive socializmu, napravila tudi nekaj zelo sektaških potez in pogromov (naj omenim samo kolektivizacijo vasi). Tudi Kocbek je bil žrtev teh pogromov.

Trdno sem prepričan, da se mu bosta prihodnost in zgodovina opravičili za vse krivice in klevete, ki jih je moral prenašati zadnjih trideset let svojega življenja. Prihaja namreč čas, ko bodo, upam, iz naše družbe za vedno pregnani taki in slični politični pogromi, kot jih je bil deležen Kocbek. Njegovo ime pa bo ponosno vpisano na spomenik pionirjev in voditeljev OF.

Kocbek je bil zgodovinska osebnost. Imel je svojo moč in nemoč, svoj strah in pogum, zmote in prebliske. Bil je dovolj daljnoviden in pogumen, da se je uprl klerofašizmu. Ni imel moči in vizij, da bi med svojimi iskal in odpiral realna pota prihajajočemu socializmu. Bil je dovolj razgledan, da je čutil in slutil nevarnosti utilitarizma; vendar politično premalo jassen in širokopotezen, da bi jim gradil realne in za socializem koristne prepreke. Marksizma ni sprejel kot edino možno ideologijo socializma. Odrakal mu je univerzalnost, ne da bi ga znal dopolnjevati s tisto demokracijsko prakso in zavestjo civilizirane Evrope in razvitega delavskega razreda, ki ga že in ga bo še dopolnjevala. Kocbek je bil premočan filozofski in politični duh, da bi se lahko zadovoljil, izgubil ali utopil v vodah dnevnega aktivizma ali prakticizma. Hkrati pa preslaboten, preveč zaverovan v svoj misterij neba, premalo odprt za njegov čas, da bi našel poti k tistim, ki so ga pričakovali in potrebovali. Njegov politični da in ne sta bila - za razmere, v katerih je živel in se bojeval - bolj posledica njegove stvariteljsko človeške in umetniške narave in poštenosti, kot pa proizvod

jasno izoblikovane in celovite ideologije in strategije. To spoznanje dviga njegovo človeško podobo in meče sence na njegovo politično sposobnost.

Edvard Kocbek je bil velik človek.

Poljska na bajonetih

14. december

Poljski generali so včeraj nataknili na bajonete socializem na Poljskem. Zagotovo so se o tem predhodno dogovorili tudi s Sovjeti. Poljska vojaška hunta, ki je uvedla vojno stanje in prevzela vso oblast, je v bistvu prikrita oblika sovjetske intervencije in hkrati tudi poslednja stopnja možnega vladanja domače birokracije.

Poljska je na ta način dobila že peto vladajočo garnituro. Najprej tisto takoj po vojni, potem Gomulko 1956. leta, potem Gierek, za njim Kania in sedaj generali. Garniture se menjajo. Problemi in nasprotja ostajajo in se zaostrujejo.

Bistvo nesporazuma in družbene krize torej ni v personalnem sestavu vladajoče ekipe. Njeno bistvo je v teoretičnem fondu in družbenem modelu, ki se hoče uveljaviti na Poljskem. Zgodovinske, politične, kulturne, verske in gospodarske posebnosti so na Poljskem še posebej izrazite in nasprotne sovjetskemu modelu socializma. Zato je Poljska družba v neprestani krizi, ki jo spremljajo občasni stres in pretresi. Ker se stvarni problemi in nasprotja ne razpletajo po normalni, demokratični poti, sta polarizacija in odtujitev čedalje hujši in globlji. Sedaj na Poljskem ni več mogoče vladati s pomočjo monopolne ideologije in enopartijskega sistema. Kot zadnje sredstvo so torej ostali samo še bajoneti, puške, tanki in teror. Logičen zaključek takega razvoja bi bila državljanska vojna, v kateri bi delavski razred in poljski narod zelo hitro obračunala z vladavino sovjetskega socializma in vzela oblast v svoje roke. Vendar to ni mogoče, kajti v tem primeru bi zagotovo vkorakala Rdeča armada in preprečila poraz vojaške hunte. To pomeni, da pametne rešitve ni. Poljska bo še dolgo časa ostala permanentno in najbolj vroče krizno žarišče sovjetskega sistema, njegove ideologije in politike. Rešitev Poljske je torej zgodovinsko odvisna od bodoče degeneracije, slabitve in končnega propada sovjetskega modela socializma, oziroma od take njegove notranje preobrazbe, da bi bilo mogoče Poljakom in tudi drugim narodom v vzhodni Evropi opredeliti se za tak model socializma, ki bi jim najbolj ustrežal. Trenutno ni videti, da bi bil ta cilj že kmalu dosegljiv. Sovjetski socialni imperializem je še zelo močan. Ker ga razvoj dogodkov in zgodovinska praksa, ideološko, moralno in politično čedalje bolj razkrinkava in kompromitira, se vse bolj in bolj zateka h grobi vojaški sili in intervenciji. Najprej Madžarska, potem Čehoslovaška, nato Afganistan in sedaj Poljska. Kdo bo jutri na vrsti? Jugoslavija? Ni izključeno! To je nevarna igralka. Precej podobna Hitlerjevim vojnim pohodom. Tudi ta lahko povzroči svetovno vojno in propad civilizacije.

Kako je mogoče, da se je sovjetski model socializma tako degeneriral in v nekaterih vidikih dobil take podobnosti s fašizmom? Kje so pravi vzroki njegove nedemokratičnosti in nasilnosti? Kako je mogoče, da otroci Oktobra, ki je bil pretresljiv krik zoper vojno in morijo, ki je bil veliki svetilnik svobode in bratstva med narodi, sedaj s puškami in tanki vsiljujejo svojo voljo in oblast mnogim narodom in državam? Je res mogoče iskati vzroke za to početje Sovjetov v nekdANJI osvajalni politiki ruskih carjev? Močno dvomim! Ali mogoče zgolj v Stalinovi naravi? Ne verjamem! Gotovo so drobci carizma in stalinskih

metod prisotni. Vendar niso odločilni in prevladujoči.

Prave korenine vsega zla in deformacij so v samem družbenem modelu oziroma v nekaterih teoretično filozofskih postavkah, iz katerih je ta model in sistem nastal. Seveda ne mislim pri tem na splošne ideje socializma, ki so bolj človeške, napredne in demokratične od kapitalizma. Pač pa mislim na nekatere teoretične postavke proletarske revolucije in diktature proletariata.

Enkratni družbeni pogoji so ruskim boljševikom in Leninu narekovali tudi enkratno in specifično teorijo, doktrino in prakso revolucionarnega boja. Temu zmagovitemu boju sta sledili doktrina in praksa socialistične graditve. Tudi če domnevamo, da sta bili za takratne ruske razmere pravilni in dovolj demokratični, sta postali zgodovinsko nezadostni tisti trenutek, ko je Stalin v njiju uničil še poslednjo trohico demokratičnosti in jo zamenjal z ideološkim, političnim in fizičnim nasiljem. S pomočjo tega nasilja je bil rojen sovjetski model socializma, stalinizem, ki se v svojih osnovnih črtah ni spremenil vse do današnjega dne. Ko je Stalin dobil možnost, da s pomočjo Kominterne proglasi svoj stalinizem za univerzalni socializem, je bila zgradba sovjetskega imperializma zaključena. Od takrat pa vse do danes so se spreminjali splošni in mednarodni pogoji, gesla, odnos sil, taktika in strategija in še marsikaj drugega v tej zgradbi sovjetskega socializma; njegove osnovne značilnosti, odnosi in cilji pa so ostali nespremenjeni. Sedaj v je Poljski popolnoma odstranil masko z obraza in pokazal svojo nasilno naravo. V tej zgradbi sovjetskega socializma je v teoriji in praksi marsikaj, kar je bolj sorodno državnemu kapitalizmu ali celo fašizmu kot pa razvitemu, človeškemu in demokratičnemu socializmu. Posebno pogubna in usodna pa je teorija in praksa o tako imenovani avantgardni vlogi partije. Žal je Lenin njen duhovni in teoretični oče. Tu je namreč začetek političnega in ideološkega utilitarizma in monopola. Le-ta omogoča maksimum političnega subjektivizma in voluntarizma. Partiji oziroma partijskemu vrhu je na ta način omogočeno, da vodi svojo politiko ne glede na stvarnost. Tako ravnanje vedno pripelje do odtujitve množic, do nezadovoljstva in napetosti. Potem pride do spopada, kajti družbena protislovja se ne morejo razreševati v neprestanem dialogu in soočanju teze z antitezo, teorije s prakso, besede z dejanjem. Dokler so družbene razmere še kolikor toliko normalne, je tudi takoimenovani avantgardni subjekt še dokaj tolerant in demokratičen. Tak pa ni zato, ker bi hotel ali priznaval dialektičen boj nasprotij, ampak zato, ker živi v prepričanju, da njegova vodilna vloga ni vprašljiva in v zmoti, da ima monopol nad vsemi idejnimi in strateškimi, če ne celo sploh nad vsemi resnicami o graditvi socializma. Ko pride do napetosti in do spopada, je konec "demokratičnosti" vodilnega subjekta oziroma partije. Ker ima ona oziroma njen vrh samega sebe za edinega pravega predstavnika socializma in revolucije, proglasi vse in vsakogar, ki misli drugače za opozicijo socializmu in za kontrarevolucijo. Od tu do vojaške intervencije je samo še korak in madžarski, čehoslovaški, afganistanski in poljski slučaj je dovršen in sklenjen.

Naši filozofi in teoretiki trdijo, da je samoupravljanje velika prepreka tej pogubni praksi, teoriji in modelu ter njegovim katastrofalnim posledicam. Pri tem verjetno hote in ne hote pozabljamo analizirati problem Kosova. Tam se je namreč - in to kljub samoupravljanju - nedavno tega zgodilo nekaj, kar je zelo zelo podobno pretresom v omenjenih državah. Na Kosovu so sicer nekatere specifičnosti, zlasti v odnosu do Albanije, toda slepota in logika partije sta bili enaki. Tam in na Kosovu je šele armada vzpostavila normalno stanje. To so nevarne podobnosti in neprijetne primerjave, tem bolj ker so

resnične in krvave. Človeku dajo misliti. Tudi pri nas je namreč možno, da nam toliko hvaljeni samoupravni socializem generali nataknejo na bajonete!!!

Kako težko in surovo pot je usoda ukazala prehoditi naši generaciji. Vse, ali skoraj vse, kar se nam je zdelo sveto in večno, ko smo bili mladi in smo šele vstopali v življenje, je izginilo ali pa se zelo zelo spremenilo. Nekoč nam je bil **Veliki oktober** večni izvor in navdih revolucije in socializma. Sedaj vidimo, da tudi ta z nekaterimi svojimi nauki in izkušnjami postaja velika ovira zmagovitemu pohodu socialistične misli in dejanj. Tudi njegov zgodovinski pomen je torej relativen in presežen. Moramo se posloviti od njega. Iskati je treba nova pota in oblikovati nova spoznanja, bolj človeška, bolj demokratična in bolj pluralistična od tistih, ki jih je prinesla oktobrska revolucija.

Današnja Poljska je še en tragičen dokaz o nujnosti novih poti in spoznanj. Uboga Poljska, kdaj bo konec njenih žrtev za svobodo naroda? Čaka jo nova preizkušnja in še ena okupacija, mnogo nasilja, krvi, solze, suženjstvo in trpljenje. Z občutki upora, jeze, žalosti in prizadetosti spremljam poljsko dramo.

28. december

Že spet lahko ponovim znano srbsko geslo: "Srbija se umiriti ne može!" Izbruhnil je spor zaradi pristojnosti med Srbijo in njenima avtonomnima pokrajinama, Vojvodino in Kosovom. Plenum CK Srbije je tri dni obravnaval ta spor. Seveda brez pravega rezultata. Pravi vzroki spora še niso prišli na površje. Nesporazumi o pristojnosti republike Srbije in pokrajin jih komaj še prikrivajo. Prej ali slej se bo pokazalo, da so nesporazumi globlji kot samo razlike v pristojnostih. Korenine spora in nesporazumov so v slabostih in napakah sistema ter v napačni gospodarskopolični orientaciji. Ta spor je še en dokaz več, da je tako sistem kakor tudi njegova politika v zelo resni krizi. Oboje se ruši. Na plenumu je bil viden poskus vrha CK Srbije, da bi po stari - Titovi metodi napravili red v svoji hiši. Nasprotniku nalepiš nekaj izmov in potem obračunaš z njim. To je bila nekaj desetletij zelo uspešna ideološka metoda in tehnologija političnih obračunov in odstrelav. Za njen uspeh ni potrebna avtoriteta niti prepričljivost dokazov. Zadostuje že argument avtoritete, seveda Titove. Sedaj, ko njega ni, ne gre več na tak način. Odnos sil na plenumu je bil tak, da z etiketiranjem ni bilo možno ničesar doseči. Realen izhod je formalni kompromis, ki bo bolj taktika kot pa vsebinska soglasnost in enotnost. Za doseženim formalnim soglasjem o pristojnostih republike in pokrajin - tudi če ga bodo in zdi se mi, da ga bodo dosegli - bo še naprej obstajalo medsebojno nezaupanje in neenotnost kot posledica globljih protislovij v družbi, v sistemu in v njegovi politiki. Poleg tega pa je še kontrarevolucija na Kosovu dobila nove navdihe in perspektive.

Na sedanji podlagi in v okviru sedanjega idejnega in normativnega fonda ni mogoče rešiti nobenega temeljnega nesporazmerja ali protislovja več. To bo nedvomno pokazal tudi srbski plenum. Bi to lahko bil morda začetek demokratičnega dialoga znotraj partije? Mogoče! Prav tako pa lahko postane tudi vzrok za še večji pritisk ali celo za nasilje velesrbskih dogmatikov in etatistov. Bomo videli, kaj bo. Nisem optimist. Majhne so namreč možnosti, da bi se na razvalinah tega spora organizirala ali obnovila demokratična, liberalna in ustvarjalna ekipa ter politika znotraj srbske partije, čeprav je bilo tudi take glasove in namene moč čutiti na plenumu. Zelo me je razočaral Minić⁹, ki je, tako se mi

⁹Miloš Minić, rojen 1914, diplomirani pravnik, med NOB je opravljal različne politične dolžnosti, po vojni

zdi, nepopravljivo zabredel v svojih lastnih vodah političnega taktiziranja in prilagajanja. Ostale tovariše v srbskem vrhu čas in razmere prisiljujejo, da čedalje bolj odkrito kažejo svojo pravo podobo in namene. Sicer pa, kdo ve, kaj bo prinesla in kam bo koga zanesla diferenciacija, ki je in bo neizogibna spremljevalka dogodkov, ki so pred nami.

Umrli je Krleža

30. december

Zopet smrt! Prekleta smrt. Poslovil se je Krleža. Omahnilo je najmočnejše hrvatsko in jugoslovansko pero. Odšel je kreativni vulkan, lucidni duh uporniške, samosvoje, kritične, antikonformistične, revolucionarne misli in dejanja. Največji enciklopedist vseh naših časov in eden največjih na svetu. Sijajen pisatelj, dramatik, pesnik, novelist, polemičar, kritik, enciklopedist. Skoraj šestdeset let je njegova umetniško-revolucionarna podoba blestela v središču našega kulturno-umetniškega, revolucionarnega in znanstvenega življenja ter vznemirjala, izrivala, navduševala, vzpodbujala ali razkrinkavala levico in desnico, svetlobo in mrak, svobodo in teror, resnico in laž, znanje in neumnost, lepoto in strahoto. Njegove umetniško človeške vizije, hrepenenja in prepričanja so bila vedno nekoliko otožna; izhajala so iz naše težke družbene stvarnosti in bila zato tudi vedno obložena s temnimi in živalskimi lastnostmi človeške narave in s suženjskimi izkoriščevalskimi odnosi kapitalističnega sistema. Krleža je do vseh potankosti poznal in slikal to Golgoto socialnega izkoriščanja, človeške mizerije, neumnosti, pokvarjenosti in neenakopravnosti meščanske družbe. Podiral je ta stari svet prepričljivo, silovito in brezkompromisno in napovedoval prihod lepše bodočnosti in pravičnejšega družbenega reda. Ves svoj genialni umetniški talent, enciklopedično znanje, kot britev ostro pero in bridko logični in sarkastični um je vpregel in dal na razpolago prihajajočim zarjam nacionalne in socialne osvoboditve in zvezdam človeškega vzpona, lepote, pravice in resnice. Bil je neumoren in strasten uničevalec starega in arhitekt novega sveta. Mnogokrat sam, nerazumljen, klevetan in zapuščen celo od svojih. Vedno na udaru, obdan s sovraštvom, v neposredni bližini ječe, strelišča, vešal in smrti, s katero so mu grozili in mu jo želeli tisti, katerim so se iztekale ure kapitalistično-fašističnega gospodarstva in vladanja.

Nihče ni znal združiti tako kot on svojega revolucionarnega prepričanja in socialne angažiranosti s svobodno in ustvarjalno umetniško resnico. Nihče se ni tako silovito in neuklonljivo boril za svobodo, da bi jo potem, ko bi z njo suvereno razpolagal, zelo odgovorno in prepričljivo vtikal v tiste človeške in revolucionarne cilje in ideale, za katere se je boril. Tem ciljem je pripadal vse od tedaj, ko je kot dvajsetletni mladenič stopil v življenje in v boj, pa do včeraj, ko se je ustavilo njegovo tako strastno in bojovito srce. Bil je odločen nasprotnik vsake vulgarizacije, tako tedaj, ko je podiral, kakor tudi takrat, ko je gradil. Vztrajno je na primer odklanjal poizkuse, da bi njegove Glembajeve pojmovali zgolj kot moralni propad kapitalizma in kot samo črno na črnem, zavedajoč se, da bi glembajevščina, če jo gledamo tudi kot sinonim ekonomsko razvitega kapitalizma, pustila nam, če bi bila pri nas bolj številna, višjo stopnjo civilizacije in ekonomske razvitosti od tiste, v kateri smo živeli in jo podedovali. Bil je vsekakor eden od tistih redkih literarnih in umetniških ustvarjalcev, ki se je hote in z izoblikovanim znanjem in zavestjo stalno gibal tudi v protislovnih diagonalah družbenega razvoja, ne da bi kdajkoli ali kjerkoli podlegel njegovim pragmatičnim ali celo dnevnopolitičnim ciljem. Njegove človeško-umetniške vizije so plavale samostojno in svobodno, a vedno z viharji človeškega napredka in

najprej javni tožilec Srbije, nato minister v vladi LR Srbije, predsednik izvršnega sveta skupščine SR Srbije, član CK ZK Srbije, podpredsednik ZIS, zvezni sekretar za zunanje zadeve, sedaj v pokoju.

dostojanstva. Znale so se tudi zagmiti v hamletovski molk ali sarkastično ironijo. Nikoli pa niso hotele biti dekline ali hlapci dnevni politiki in zablodam oblasti. Izredno razsežnost sta imela tudi njegov stil in način pisanja. Suvereno je obvladal obsežno klaviaturo izražanja junakov in njihovih usod. Enako je pristen, ko pripoveduje v pravi kajkavščini balade Petrice Kerempuha ali riše pestre in že nekoliko eksistencialistične barve Petra Latinoviča ali meditira psihološko moralna protislovja Leona Glembaja. V vseh njegovih delih, celo v dnevnih polemikah, sta prisotna tudi neka lirična poetska omama in navdih. V njih so bile, v njegovem načinu izražanja, tako pogoste intelektualno-enciklopedijske parabole in eskapade nekoliko disharmonične. Kot da bi hotela tudi ta protislovnost njegovega načina izražanja opozarjati, oziroma pričevati o udarni moči umetnikovega peresa, o dialektičnem umu umetnikovega ustvarjalnega zanosa in izpričevalske strasti.

Zato je njegova literarno umetniška podoba in pot tako celovita, mogočna, enkratna in neponovljiva. Njegovo umetniško ustvarjalno delo je bilo in bo ostalo veličasten granitni spomenik in svetilnik sedanjim in bodočim rodovom pri našem krvavem boju in naprednem popotovanju iz suženjstva, mraka in neznanja k svobodi, svetlobi in spoznanju.

Krleža je že kot mladenič in oficirski kadet spoznal, da je bivša Avstro Ogrska obsojena na smrt. Bil je strasten pristaš osvoboditve jugoslovanskih narodov. Kljub temu pa ni okleval niti trenutek - redka, skoraj edina izjema med umetniki - ko je spoznal vso zlaganost in pravo naravo tako imenovanih svetih vidovdanskih hramov. Takoj je proti njim usmeril vse strele svojega uma in vse puščice svojih umetniških strasti. Do posmrtnih senc in duhov vidovdanskih hramov je ostal na budni straži vse življenje. Nezaupljiv in nepomirljiv.

Krleža je bil eden od prvih umetniško-revolucionarnih duhov, ki je doumel internacionalni pomen oktobrske revolucije. Ni skoparil z velikimi besedami, s čustvi in iluzijami, ko ji je pisal in pošiljal svoje pozdrave. Ko pa se je desetletje kasneje z njo neposredno srečal, ko je obiskal njenega otroka, Sovjetsko zvezo, ni molčal, kot so molčali drugi. Ni hotel in mogel skriti svojega razočaranja. Bil je verjetno prvi revolucionar, ki je kritično in javno razmišljal ter pisal o njej. Vedel je tudi, kaj mu je storiti, ko je Stalin s ponarejenimi sodnimi procesi fizično uničeval stotisoče boljševikov. Dvignil se je v njihovo obrambo. Veliki ideali revolucije in socializma mu niso nikoli zastirali kritičnega pogleda. Disciplino revolucionarja je priznaval samo do meje, ko je bilo njeno dejanje v skladu z resnico. Imel je fantastično razvit čut, zavest in podzavest za igro črnega in belega. Bil je mojster v odkrivanju in prisluškovanju črnega, zato ga niso impresionirale ali celo zaslepile cirkuško zanimive kulise belega, postavljene zato, da bi zakrile vso strahoto in pekel črnega početja. Tako je ravnal tedaj, ko je s črnim na črno slikal grozote kapitalizma, in tudi tedaj, ko je opozarjal in razkrival črne barve in namene stalinizma. Ni naključje, da je bil prvi, ki se je pri nas uprl ždanovščini. Hotel je svobodno ustvarjati, hotel je sanjati in filozofirati; osemnajst ur na dan. Zato ni mogel ali hotel vstopiti v zaprte okvire socialističnega realizma, v katerem naj bi bile na voljo že vse resnice in spoznanja subjektivnega odraza objektivne stvarnosti. Res, ni se razumel na pravila politične taktike. Zato pa je v velikih prostranstvih človeške misli in duha doživljal in razumel pravila neminljive in stvariteljske dialektike. Zato ni umolknil. Ni se umaknil. Kakšna sreča in slava za Krležo ter za vso našo umetnost, da se ni umaknil ali utihnil. Spregovoril je silovito, daljnovidno, ostro in brezkompromisno. Pogumno je sprejel in v naslednjem desetletju dobojeval ta težki in zgodovinski boj. Vse, kar je bil in kar je imel, je vrgel na

tehtnico tega spopada. Ugled revolucionarnega književnika, ponos internacionalista, zavest levičarja in komunista, ljubezen patriota, tovarištvo prijateljev, pomoč in razumevanje soborcev, svoje znanje in um, avtoriteto, strah in logiko. Zavestno se je odločil za vse dvome, skušnjave, osamelost in prezire, ki jih morajo prestajati skoraj vsi velikani duha, ko se v določenem trenutku zoperstavijo večnim in svetim resnicam, da bi tako prodrl v nova prostranstva človeške ustvarjalnosti. Samo on je vedel, kaj vse je moral prestati v tem spopadu. Mogoče ga je v tem še najbolje razumel njegov prijatelj Tito; vendar šele deset let kasneje, ko sta nezmotljivi Stalin in stalinizem tudi nanj bruhalo ogenj, žveplo in prekletstvo.

Znano je, da je Krleža nekaj let kasneje doživel svoje popolno umetniško-politično zmagoslavje v spopadu na kulturni leviici, ki ga je začel z napadom na ždanovščino leta 1939. Tudi uradno - o, kako malo je Krleži pomenila ta beseda - mu je bilo naloženo, da obračuna z zadnjimi ostanki teorije (nikakor ne prakse) tako imenovanega socialističnega realizma, ki mu je bil glavni cilj in namen biti poslušni hlapec stalinizmu. Krleža je to storil leta 1952 na kongresu književnikov v Ljubljani.

Kljub temu pa je vse do njegove smrti v partijskem vrhu ostala določena rezerviranost do politične ustreznosti in politične upravičenosti njegovega spopada z ždanovščino leta 1939. Gotovo jih bodo partijski voditelji in predstavniki ponovili tudi ob njegovem mrtvaškem odru. Ostajamo zvesti spoznanju: partija se ne moti! Še vedno se namreč hoče prikazati, da je bila situacija pred vojno taka, da ni bilo izbire. Ali-ali! Ali v vsem podpirati in soglašati s Stalinom in tako krepiti tudi KPJ in revolucijo. Ali pa izražati nezaupanje do nekaterih stališč in ukrepov Stalina in s tem izdati našo levico in revolucijo. Krleža je to storil in nekoliko kasneje tudi Tito. Kljub temu pa sta oba ostala zvesta revoluciji in socializmu. To samo dokazuje, da je omenjena dilema napačna. Če vrh KPJ pred vojno ne bi bil tako pod idejnim vplivom Stalina in disciplinirano kominterniški, bi gotovo iskal in našel manevrski prostor za strpnejši odnos do kritičnih stališč, ki so jih imeli zlasti posamezni intelektualci na leviici - med njimi tudi Krleža - do razmer in politike Sovjetske zveze, ne da bi ga to vodilo v frontalni spopad s Stalinom in kominterno. Če gledamo in presojamo z današnje retrospektive, če upoštevamo vse specifičnosti naše revolucije, potem ni nerealen zaključek, da bi morebitna večja idejna zrelost in samostojnost tedanjega vrha KPJ in odtod izvirajoča tudi večja manevrska sposobnost in širina bila prej v korist kot pa v škodo borbeni sposobnosti leveice in interesom revolucije. Objektivno in zgodovinsko torej ni res, da ni bilo za levico nobene druge poti, kot v vsem ubogati in slaviti Moskvo. Pač pa je res, da sta bila subjektivno stanje in idejna zavest vrha in pretežnega dela KPJ taka, da je to sama hotela, seveda zmotno misleč, da s tem najbolje služi interesom lastne revolucije. Še prav posebno to velja za področje umetniškega ustvarjanja in njegovih zakonitosti. Gotovo so se v razredno politična in socialno patriotska pojmovanja že zelo usidrala spoznanja lastnih in specifičnih revolucionarnih izkušenj KPJ. To je končno tudi omogočilo oborožen boj in zmago revolucije. V nasprotnem primeru bi tudi KPJ čakala Rdečo armado, kot so jo mnogi drugi. Drugačno stanje je bilo v umetnosti in kulturi. Bila je ali nekoliko odmaknjena delavskemu jutru v KPJ ali pod vplivom tistih posameznih levih intelektualcev, kot na primer Cesarec, Djilas, Zogovič, Kardelj in drugi, ki so socialistični realizem sprejemali iskreno in brez rezerv, ne da bi se zavedali, kaj to pomeni za svobodo umetnosti. Dovolj je pogledati, kaj so omenjeni tovariši ali njim podobni tedaj pisali o socialističnem realizmu ali o pomenu tendence v umetniškem delu (Kardelj je na primer napisal, da noben umetnik, ki ne verjame popolnoma v Stalina, ne more ustvariti

pomembnega umetniškega dela), pa se lahko prepričamo, kako so bili zaneseni, nezreli in zeleni v odnosu do zamotanih zakonitosti misterija, ki se imenuje umetnost. Ne da bi jim zameril njihovo mladost in neizkušenost. Toda zakaj potem idejno nezrelost in mladostne iluzije pretvarjati v zgodovinsko objektivno dejstvo in imperativ revolucije in trenutka? Zakaj Krleži očitati, da tega dejstva - izmišljenega kot objektivno danost - ni razumel, ni vsaj taktično upošteval in molčal? Zakaj ga diskvalificirati kot revolucionarja? Zakaj bi moral Krleža kazati vsaj taktično razumevanje in oportunizem do ždanovščine, in to v trenutku, ko odločilni kulturno-politični del v vrhu KPJ ni kazal nobenega razumevanja in strpnosti do Krleževe dialektike in svobode v umetnosti in literaturi? Če je že moral zaradi zgodovinskega trenutka, tedaj kdo taktizirati - in verjetno je moral - potem to gotovo ni bil Krleža ali vsaj ne samo Krleža. To bi moral biti predvsem vrh KPJ.

No in če je že bilo, kot je bilo, zakaj vse do danes, do Krleževe smrti, do njegovega groba - in bojim se, da tudi preko groba - pogrevati in vzdrževati staro, napačno in lažno dilemo: ali - ali?! Zakaj nočejo priznati svoje napake? Zakaj prikrivajo idejno nezrelost ali nezadostnost vrha KPJ, v tem primeru z izmišljenim objektivno zgodovinskim trenutkom? Je to še vedno idejna nezrelost, ostanek ždanovščine ali, kot bi rekel Dedijer, premajhna časovna distanca? Kdo bi vedel. Mogoče je samo duhovna lenoba ali vztrajnost pragmatizma.

Naj bo tako ali drugače, zgodovina bo morala tudi to senco očistiti na Krležini umetniški revolucionarni in politični zastavi. Tudi leta 1939 je videl dalje in globlje od mnogih drugih. Marsikatero človeško gorje bi mu bilo prihranjeno, če tega ne bi videl. Mnogim pa je bilo prihranjeno mnogo gorja, ker je videl.

Samo ugibamo lahko, kakšna bi bila njegova pot, če ne bi tik pred usodnim spopadom ostal Krleža nerazumljen, sam in opljuvan. Mogoče bi ga ustrelili skupaj s Cesarcem. Mogoče bi bil ubit na Kordunu ali v Liki. Lahko bi se utopil v Neretvi. Mogoče bi počivale njegove kosti na Sutjeski ali Zelengori. In če bi ostal živ? Kaj bi videlo njegovo oko, snoval njegov um in napisalo njegovo pero o naši revoluciji, o njeni veličini, o njenih solzah in mukah, o njeni zvestobi in izdajstvu, o njenih žrtvah, krvi in trpljenju? Ali bi se v tem primeru Krležev ustvarjalni in lucidni duh dvignil v shakespearške višave? Bi mogoče svetovna literatura dobila novega Hamleta, Leara, Ottela? Bi mogoče Tolstojeva Vojna in mir ali Solohov Tihi Don dobila še enega brata ali sestro? Bi bilo realno upati, da bi ob strahotah fašizma Krleža umetnik in Krleža partizan - misleč tako, kot sta ga po njegovem lastnem priznanju naučila misliti Schopenhauer in Nietzsche - videl in napisal marsikaj, kar drugi niso videli, doumeli in napisali? Sama vprašanja brez odgovorov.

In zakaj se nam kljub vsemu ni aktivneje pridružil, ko so spregovorile puške? Zakaj je ostal, kjer je bil, kljuboval in izzival ter čakal smrt? Kaj je videlo njegovo oko in kaj je delal njegov umetniški duh v tem strahotnem času? Krleža je nesel s seboj v grob odgovore na ta vprašanja. Mogoče bomo našli nekaj od tega, kar nas zanima v njegovi literarni zapuščini. Mogoče! Upam! Se eno veliko skrivnost je zastrla njegova smrt. Zakaj je kot umetnik in literarni ustvarjalec molčal polnih 35 let, ko je živel med nami v razmerah socialistične graditve? Mu je zmanjkalo umetniškega navdiha? Je bil zgolj razstreljevalec in podiralec meščanske družbe? Ni imel vizij, poguma? Je bil mogoče preveč prizadet, ranjen in nezaupljiv? Vemo, da se ni zaprl, mrknil ali samo urejal enciklopedije. Bil je nemiren duh. Se je preveč zavedal, da je najbolj močan in najbolj doma tam in takrat, ko s polemično ali

umetniško besedo izpoveduje negacijo ali kritiko neke prevladujoče zavesti, stanja, idealov, dogem, mitov, iluzij, predsodkov in s tem in na ta način pospešuje razvoj? Sam je namreč nekoč dejal, da je bil socializem v kapitalizmu videti zelo lep! Je mogoče obupal nad smislom in pomenom svoje umetniške besede? To ne bi bil on. To so bili samo depresivni utrinki njegovega vulkanskega in bojevitega bistva. Vemo, da je budno spremljal, komentiral in ocenjeval vse, kar se je dogajalo pri nas in okoli nas! V sebi je kopičil spoznanja, želje, občutke, otožnost, veselje in potrnost. Toda nič! Nič velikega, silovitega, krležijanskega! Samo tu ali tam kak utrinek, posamezna misel, sarkastičen posmeh "socialistični" neumnosti ali otožna meditacija o predzgodovini človeštva. Je pisal ali ni? Če ni, zakaj ni? Če je, zakaj ni objavil? Ni hotel tvegati še enega spopada s politiko? Ali ni hotel pisati tako, da ne bi tvegäl. Čas bo povedal svoje, čeprav verjetno nikoli vsega. Nekaj skrivnosti o njem bo zaprtih za večno. Skupaj s Krležo. Njegova dela pa bodo še izredno dolgo živela med nami in med našimi potomci, nam bodrila duha, vzbujala občudovanje in zahvalo, nas spominjala na težko in krvavo preteklost ter napovedovala boljšo prihodnost - tak je ukaz njegovega duha, ki je razprostrl svoja krila skozi stoletja.

1982

LETO KONGRESNE PRAZNINE

14. januar

Nič novega na srbskem plenumu CK, ki je obravnaval spor s pokrajinama. Zgodilo se je, kar sem pričakoval. Dosežen je formalno-taktični kompromis. Sprejeli so tako široke in ohlapne sklepe, da so vse sprte strani našle v njih dovolj prostora za obrambo svojih stališč. Torej: sednica se nastavlja; razlike postoje, nastavci slijede. Summa, summarum, pokrajini sta iz tega dialoga izvlekli več kot republika. Ni ju bilo mogoče spraviti na kolena in v Canoso. Etiketiranje ni dalo rezultatov. Ustava ostane nespremenjena, čeprav je bil končni cilj srbskega republiškega vrha, da se spremene in zmanjšajo pristojnosti pokrajin. To sta pglavitna uspeha pokrajin. Zanju je bilo pametno in nujno napraviti nekaj koncesij formalno pravnega in operativnega značaja, da republika lahko sprejme nekaj zakonov, ki so jih že več let odlagali. Ne glede na vse to, ostane bodočnost Srbije nejasna, polna nevarnosti in eksploziva.

15. januar

Sinoči sem v TV oddaji gledal okroglo mizo Borbe o Dedijerjevi knjigi Novi prispevki o Titovi biografiji¹ (2. del). Močno me je spominjala na srednjeveške inkvizicijske procese. V sodnem tribunalu, ki se je odel v plašč nepristranske zgodovinske znanosti, so prevladovali oficirji in uslužbenci partijskih ustanov. Diskvalificirali so ne samo Dedijerjevo knjigo, ampak tudi njega. Obsodba je bila popolna, uničujoča in neusmiljena. Nekateri govorniki - zgodovinarji - so se trudili, da bi svoj negativni idejnopolitični odnos do Dedijerjeve knjige argumentirali ali prikrili tako, da so nizali razne konkretne slabosti ali površnosti, ki jih ima oziroma naj bi jih knjiga imela. Drugi so se odrekli takemu trudu. Zadovoljili so se s tem, da so z najbolj splošnimi etiketami idejnopolitično diskvalificirali Dedijerja in njegovo knjigo. Amen!

Zanimivo, da ni nihče napravil primerjave med prvo in drugo Dedijerjevo knjigo prispevkov za Titovo biografijo. Ta primerjava bi namreč takoj pokazala, kje je bistvo in zakaj gre pri tem hrupu in trušču. Prva knjiga je dobila samo pohvale, druga samo uničujočo kritiko. Obe sta Dedijerjevi. Obe sta pisani kot prispevek k biografiji in zgodovini, in ne kot uradna biografija ali učbenik. Pri obeh je čutiti isti stil in prijem. Torej ne nizan je zgolj suhoparnih zgodovinskih dejstev in podatkov, ampak nekoliko bolj svoboden in manj strokovnjaški Dedijerov prijem. Obe knjigi je napisal po isti metodi: najbolj splošno zgodovinsko ogrodje je obložil z raznimi anekdotami in dogodki, zbranimi od tu in tam; z memoarskimi meditacijami, pisanimi z literarnimi ambicijami in sposobnostjo, z romantično sentimentalnostjo partizana in revolucionarja; s publicistično spretnostjo in domiselnostjo in seveda z jasno izraženo idejnopolitično težnjo in prizadetostjo. Obe knjigi sta tako - zlasti pa posamezna poglavja v njih - bolj literarno-zgodovinski esej, da ne rečem roman, kot pa metodološko dovršen in suhoparen tekst in dokument zgodovinarja.

¹ Vladimir Dedijer, Novi prilozi za biografijo Josipa Broza Tita, II del, GRO Liburnija, Reka, v sodelovanju z IKRO Mladost, Zagreb, 1981.

Torej po stilu, v metodološkem prijemu in tudi glede improvizacije in površnosti med prvo in drugo Dedijerjevo knjigo ni bistvenih razlik. V obeh je prisotna ista mešanica barv in sinteza prijemov. Torej ni razlike? Nikakor. Razlika je. Zelo velika. Razlika je v vsebini in v idejnopolitičnih težnjah in prizadevnostjo avtorja. V prvi knjigi je Dedijer pisal predvsem o sončnih straneh revolucije in Tita in avtorjev idejnopolitični angažma ni nikjer uhajal iz prevladujoče in uradne struge partije. V drugi knjigi je pisal drugače. Poleg sončnih strani je v knjigi tudi precej senc, napak in zmot, ki so spremljale našo revolucijo, Tita in tudi druge voditelje in funkcionarje. Spremenil se je tudi Dedijerjev idejnopolitični angažma in odnos do naše preteklosti. Ni se spremenil do bistvenih in končnih ciljev revolucije. V tem pogledu je ostal isti kot je bil: globoko človeški, revolucionaren, progresiven in socialističen. Ali kljub temu je očitna sprememba. V čem? V tem, da je Dedijer začel nekoliko bolj kritično kot nekoč gledati našo revolucijo, posamezne dogodke v njej in tudi našo povojno graditev socializma. Če bi Dedijer tudi drugo knjigo pisal s takim peresom, kot je prvo, če bi ga namreč pomakal samo v svetlo črnilo, bi bilo vse v redu. Lahko bi bilo v njej še več površnosti, osebnih meditacij ali podrobnosti, lahko bi bila strokovno še manj utemeljena kot prva, toda, če bi bile v njej samo svetle barve, bi Dedijer doživel ponovno velika priznanja, pohvale in dobil mogoče celo odlikovanja od uradnikov, ki uradujejo v uradih. Ker zavestno ni hotel pisati tako ali samo tako kot nekoč, so ga dali na natezalnico. Besni so in razjarjeni, ker jim je postalo jasno, da Dedijer noče več - niti kot človek niti kot publicist niti kot zgodovinar - slikati naše preteklosti, revolucije, Tita in še mnoge druge samo z lepimi in rožnatimi barvami. Ker pa v partiji še vedno - čeprav ni edini - prevladuje tisti tok misli, logika in zavest, ki mora in hoče to početi, je Dedijer prišel z njim - hočeš nočeš - v spopad. S svojim kritičnim odnosom in pisanjem je namreč dregnil v to umetno in dogmatsko zgrajeno sancrosantno zgodovinsko zgradbo o naši revoluciji in preteklosti. Naslikal je nekoliko temnih barv na sveto in svetlo ikono, ki naj bi jo molili in pred njo klečali v imenu revolucije in Tita. Dedijer je torej prekoratil okvire svobode in resnice, ki so s takim religioznim pojmovanjem naše revolucije naloženi vsem vernikom. Dedijer je torej postal po tej logiki nevmik ali vsaj velik grešnik. To je torej njegov veliki greh. Zato je bilo nujno sklicati sveti inkvizicijski tribunal - ki naj bo zaradi politične taktike, domače in tuje javnosti oblečen v kostime zgodovinarjev - in ga obsoditi. Zgodilo se je. Sveta vera je ohranjena! Ikona očiščena! Še enkrat amen!

Sveti tribunal je lahko izrekel prekletstvo. Ni pa mogel preprečiti:

a) Ogromnega zanimanja za Dedijerjevo inkriminirano knjigo. Postala bo bestseller in zapustila bo svojo sled. Zavrtala bo še eno razpoko v zgodbo o naši revoluciji in o Titu. Spodbudila bo mnoga ugibanja, razmišljanja, dvome in vprašanja. Pomagala bo odpirati pota resnici, človeku in njegovi svobodi in napredku.

b) Še enega neprijetnega primera za režim in njegovo politiko. Zopet so morali sneti svojo samoupravno masko in pokazati svoj pravi birokratsko-dogmatski obraz. Za nezgodo gre nezgoda...!

P.S.

Žal se je zelo hitro pokazalo, da sem imel prav, ko sem bil zadržan do Dedijerjeve ponudbe, naj napišem oceno cestne afere za njegovo tretjo knjigo. Dedijer je nekoliko podcenjeval moč in vpliv dogmatskih sil v naši družbi. To ni samo vprašanje preteklosti kot

take. V odnosu in ocenah preteklosti se namreč skrivajo tudi plusi in minusi za sedanost in za tako ali drugačno razmerje sil sedaj in v prihodnje. Slikati in častiti ikone preteklosti pomeni izkoriščati njihov vpliv tudi za sedanost in prihodnost. Torej to ni samo dialog in spopad o tistem, kar je bilo, ampak posredno (v nekaterih vprašanih pa neposredno) tudi o tistem, kar je in kar bo. Tako se bojim, da Dedijerjeva tretja knjiga tudi brez mojega prispevka še dolgo ne bo zagledala belega dne. Zadušili jo bodo hinavsko in nasilno v labirintu samoupravnih sporazumov in odločitev.

SPOMENICA SPOMENIČARJEV²

12. februar

Vstopamo v peto desetletje naše revolucije in socialistične graditve. Za nami je dolga, težka, vendar zmagovita in slavna pot. Marsikaj smo premagali in mnogo dosegli. Napisane so najbolj slavne strani slovenskega in vseh narodov Jugoslavije. Iz hlapcev in sužnjev smo postali svobodni ljudje in samoupravljalci. Razvili smo se iz težke zaostalosti v srednje razvito industrijsko družbo, ki je že položila trdne temelje samoupravnemu socializmu.

V obdobju, ki je za nami, v viharjih, ki smo jih previharili, nas je vedno spremljal občutek, da smo bili dorusli veličini nalog revolucije, družbenim razmeram in času, v katerem smo živeli, se bojevali in delali. Zavest o lastni sposobnosti in doraslosti, ki so nam jo krepili doseženi rezultati, je bila pomemben izvor našemu optimizmu in veder navdih našim borebenim in delovnim prizadevanjem. Mislili smo, mogoče zmotno, da je tak ustvarjalni odnos med dano in šestokrat zelo težko stvarnostjo, ter med sposobnostjo avantgarde, postal eden od nespremenljivih in trajnih dejstev naše revolucije in družbenega napredka. Vedeli smo, da graditev socializma ni samo praznik in pesem, čeprav smo jo iz perspektive zasneženih gozdov v letu 1941 videli lepšo in bolj lagodno, kot se je pokazala pozneje. Razumeli smo in poskušamo razumeti vsa njena zamotana protislovja. Zato tudi nismo nikoli omahovali, ko je šlo za cilje revolucije in socializma.

Ali kljub temu in tudi zaradi tega postajamo zaskrbljeni, ko opazujemo in analiziramo razmere, v katerih živimo in trenutek, v katerem se nahajamo. Kopičijo se mnoga vprašanja, ki jim ne vemo odgovora. Vznemirja in skrbi nas, ko vidimo in čutimo, da je na nezadržnem pohodu spoznanje, nastajajoče in porajajoče se iz prakse, da postajamo ali nemočni ali nesposobni, da bi zaustavili tiste tokove in pojave v našem družbenem razvoju in njegovi praksi, ki jo neugodno bremene, zavirajo napredek, vlečejo nazaj, poglabljajo protislovja in povzročajo upravičeno zaskrbljenost, nezadovoljstvo, malodušnost in razočaranje med delovnimi ljudmi. Zavedamo se, da je od tu do potresov in spopadov samo majhen korak. Kot vemo in vidimo so ga nekatere družbe, ki se imajo za socialistične, že naredile. Kdo bi mogel trditi, da smo mi enkrat za vselej nedosegljivi za podobne družbene nesporazume, spopade in tragedije? Zato smo se tudi odločili, da bomo nekaj tistega kar vidimo, o čemer razmišljamo in kar nas teži, javno povedali. Trdno smo namreč prepričani, da je samo prava in pravočasna resnica o nas samih in o razmerah, v katerih se

² Ta sestavek je Stane Kavčič napisal 12. februarja 1982 kot osnutek Poslanice, ki naj bi jo poslali slovenski javnosti nekateri nosilci partizanske spomenice 1941. S tekstom se nekateri posamezniki, ki naj bi bili tudi podpisniki, niso strinjali, ker naj bi bil preveč kompromisarski. Zaradi tega ga je Stane Kavčič umaknil in ga vključil v svoj dnevnik. Podobnega poskusa se je lotil dve leti pozneje, vendar je tudi ta propadel iz enakih razlogov. Primerjava opisov podobnih problemov v njegovem dnevniku s tekstom Poslanice navaja k domnevi, da je Stane Kavčič hotel z bolj "zaobljeno" vsebino pridobiti čimveč podpisnikov, vendar je ob tem poskusu naletel na odpor tistih, ki niso bili za takšne kompromise.

nahajamo, pogoj, da se izognemo najhujšim ali celo takim krvavim preizkušnjam, ki bi lahko mnoge temeljne pridobitve naše revolucije nasilno uničile.

Vrnimo se za trenutek nazaj v prejšnje desetletje, da bi lahko bolj razumeli in doumeli nevamnosti in dileme sedanjega. Sredi sedemdesetih let so bile sprejete kvalitetno nove in napredne odločitve. Mislimo ustavo, zakon o združenem delu, mnoge deklaracije o poglobljanju demokracije in še mnogo drugih zakonov in predpisov, ki naj bi odpirali nova obzorja združenemu delu, socialističnim odnosom, delovni ustvarjalnosti, solidarnosti, materialnemu napredku delovnega človeka in oblikovanju njegove moralne, kulturne in človeške podobe. V to smer in k temu cilju je bila tudi pretežno usmerjena idejnopolitična in propagandna akcija subjektivnih sil z zvezo komunistov na čelu. Razrasla se je obširna mreža samoupravnih ustanov in izdano ter sprejeto je na stotisoče pravnih in samoupravnih predpisov in normativov, ki naj bi postali temeljni kodeks pri razreševanju in odločanju v vedno živi in dinamični socialistični stvarnosti.

Na podlagi družbene usmeritve in njenih bližnjih in daljnih ciljev je bilo pričakovati tudi praktične rezultate. V tem smislu so bile dane številne slovesne obljube. Predvsem bi se morali pokazati rezultati na področju materialnih dosežkov in v vse večjem prostoru in ustvarjalnosti združenega dela. To pomeni, da bi se v primerjavi s prejšnjimi desetletji morala dinamika družbenega razvoja povečati in družbenega protislovja zmanjšati. Potemtakem bi se morala okrepiti tudi zaupanje in moralna politična trdnost sistema. Biti bi moralo manj oklevanja, zaskrbljenosti in malodušja in več poleta, zadovoljstva in optimizma, sedaj in tu. Lahko to trdimo? Žal ne. Nič takega ali podobnega se ne dogaja. Nasprotno! Zato v to desetletje vstopamo z jasno izraženimi in skrb zbujajočimi pojavi v našem družbenem stanju: dinamika gospodarske rasti se zmanjšuje, primanjkljaji se večajo, družbena protislovja se zaostrejejo. Zakaj? Kaj se je zgodilo? Očitno se v tem trenutku srečujemo z nekaterimi težkimi in neprijetnimi posledicami tistih odprtih vprašanj, ki so v prejšnjem desetletju ostala brez odgovora, ali tistih odločitev, ki so bile napačne.

Danes lahko že vsakdo vidi, kako protislovni so bili družbeni premiki v zadnjih letih. Naštejmo nekatere od njih: bile so sprejete proklamacije o večji svobodi združenega dela, ali istočasno sta država in njena administracija iz dneva v dan, od predmeta do predmeta povečevali svoje pristojnosti. Tako v tem trenutku administracija suvereno gospodari s cenami, se poigrava z deviznimi tečaji dinarja, omejuje investicije in predpisuje normative celo za porabo dnevnice, kilometrine in črne kave. Iz leta v leto, iz dneva v dan smo poslušali stabilizacijske obljube in prisege. Iz leta v leto, iz dneva v dan, so se krepili inflacija, nestabilnost in primanjkljaji. Nahajamo se na samem vrhu svetovne inflacijske spirale. Neusklajenost proizvodnih kapacitet se v tem obdobju ni zmanjšala, ampak povečala. Na tisoče milijard je naprimer vloženih v razne objekte, ki sedaj delajo komaj s polovično zmogljivostjo. Na desetine je uresničenih veleprojektov, ki sedaj proizvajajo samo veleizgube. Slabo izkoriščanje delovnega časa, neodgovornost in nedisciplina so se razvile do te stopnje, da so postale že rakava rana naše družbe. Odstotek družbenega proizvoda, ki ga izvozimo, se je stalno zniževal. Zato pa so se stalno povečevali uvoz in naši dolgovi v inozemstvu, tako da sedaj lahko že vsakemu državljanju naše socialistične domovine izdamo zadolžnico za milijon dolarjev. Naše kmetijstvo stopica na mestu, izvoz kmetijskih pridelkov se zmanjšuje, uvoz povečuje. Produktivnost dela se skoraj ne povečuje. Število zaposlenih v administraciji se večja. Kapitalni koeficient investiranja pada. Stopnja akumulacije tudi. Obremenitve gospodarstva in davki se povečujejo. Dinar

nezadržno pleše svoje inflacijsko kolo. Roga se tistim, ki štedijo. Smehlja onim, ki razmetavajo in žive od kreditov. Cene se dvigajo. Standard pada. Dvojna morala in valuta sta dobili široke državljanske pravice. Flancologije se razglašajo za znanost. Kritična logika ali analiza je vedno v nevarnosti, da bo proglašena za pamflet ali da jo bodo strpali v predalček tega ali onega izma. Če bi po zaslugi kakšne čarovnije čvek lahko postal glavno gibalno družbe, bi že lahko korakali proti komunizmu, tako pa moramo še vedno posušati utrujajoča modrovanja in prenašati težave in tegobe zgodnjega socializma. Med njimi nas čedalje bolj pritiska tudi brezposelnost, ki ni več samo vprašanje mladih in nekvalificiranih delavcev, ki hočejo iz vasi v mesta, iz kmetijstva v industrijo, ampak je vse več in več tudi tistih, ki so v mestih končali srednje in višje šole in ne dobe dela. Novo strašilo hodi po naši deželi. Imenuje se inflacija. Inflacija besed, obljub, deklaracij, referatov, posvetovanj, veselje, proslav, odlikovanj in seveda tiskanega denarja. Zapičimo se v čedalje večjo gospodarsko avtarhijo in s tem dajemo potuho svoji nizki produktivnosti dela in slabemu gospodarjenju. Poleg tega se potapljamo tudi v avtarkijo naših tradicij, mitov, samoprevar in delovnih navad, ki krmijo naš ugled v inozemstvu in nas potiskajo v ozadje evropskega in svetovnega dogajanja. Izgubljam zvezo z modernimi dosežki znanosti, tehnike in civilizacije, čeprav imajo nekatere naše človeške in samoupravne socialistične vizije še vedno pomemben ugled na naprednem mednarodnem prizorišču. Kako dolgo še, če ne bomo znali in mogli ujeti potrebnega razvnotežja med našo lastno teorijo in prakso? Lahko bi še naštevali, kje in kako se bohotijo pojavi in dejstva, ki negativno obremenjujejo materialno, politično in etično stanje naše samoupravne družbe. Vendar za nas ni bistveno, ali je bilo v naši bližnji preteklosti uspehov nekoliko manj in spodrsrljavev in neumnosti nekoliko več, kot misli ta ali oni, ali obratno, kot bi hotel uradno dokazati in potrditi. Smo pa zaskrbljeni, ker čutimo, kako se trgajo vezi med delavskim razredom in njegovo avantgardo in kako se dnevna politika vrti v svojem lastnem besednem krogu in mimo resničnega življenja in dogajanja. Za nas je očitno in bistveno, da se že dolgo, predolgo več razkorak med besedami in dejanji; med cilji in stvarnostjo; med obljubami in dosežki; med biti in ne biti. Povečal se je že tako, da preti, da se v njegovih temnih in neraziskanih globinah izgubilo marsikaj, kar je bilo doseženo s toliko žrtvami, krvjo, znojem in trpljenjem v preteklosti.

Naša zaskrbljenost ni nezaupnica samoupravljanju in združenemu delu. To je najmanj krivo za stanje, kakršno je - prilagajalo se je pač danim pogojem dela in gospodarskopoličnim razmeram. Krivda pada na tiste, ki so imeli možnost in dolžnost odrediti splošne pogoje in okvire našemu delovanju in razmeram. Vemo, da niso bili v tem in pri tem popolnoma suvereni. V določeni meri so bili odvisni od objektivne danosti in stvarnosti. Vendar je bil tudi v tem okviru na razpolago precejšen prostor za take ali drugačne dločitve. In tu v nekaterih zgrešenih pojmovanjih in napačnih odločitvah, ki bivajo v višavah daleč od prakse, je po našem mnenju in prepričanju glavni izvor naših napak, težav in neuspehov.

Kaj je napačno? Kje so zmote? Kaj storiti? Za samoupravljanje in proti njemu naj bi bilo bistveno vprašanje trenutka. Mi mislimo, da to ni točno in pravilno. Ta opredelitev ima sicer svoj relativni pomen, vendar samo v odnosu do tistih, ki so mnjenja, da je samoupravljanje nesmisel in, ki verjamejo v vsemoč države. Gotovo so pri nas tudi taka pojmovanja. Vendar so še manjšinska, čeprav jih je spričo stanja, v katerega smo zabredli, vse več. Zato nam zgolj načelno opredeljevanje za samoupravljanje ni dovolj, je preveč formalno in obrambno v odnosu do resničnih potreb stvarnosti in interesov združenega

dela. Zgolj s samoupravnimi prisegami ni mogoče krepiti samoupravljanja in slabiti negativnih vplivov in posledic obstoječih protislovij in nesorazmerij. Za nekaj takega so potrebne kritične analize obstoječega. Potrebno je videti prave vzroke sedanjih težav, ki zagotovo niso samo v preveliki potrošnji ali v neizdelanosti sistema ali v zapletenih mednarodnih razmerah ali samo v zlih duhovih domačih tehnokratov in birokratov, kot so prepričani tisti, ki v imenu socializma mislijo bolj religiozno kot pa dialektično. Predvsem nam ne bi smeli biti nobeno stališče, rešitev ali norma tako sveti, da jih ne bi spremenili ali dopolnili, če je očitno, da jih praksa ni potrdila. Zagotovo obstaja nesorazmerje med splošno zamisljivo in svobodo samoupravnega odločanja in med materialnimi možnostmi naše družbe. Razmerje med pravicami in dolžnostmi je porušeno v škodo slednjih. Ni prave črte ločnice med trenutno stvarnostjo in vizijami, ki se nam kažejo. Splošna povezanost med splošnim in posebnim je mnogokrat konstituirana v korist posebnega in dogaja se, da se pod samoupravno zastavo skrivajo najbolj parazitski in monopolni interesi. Preveč veljave imajo težnje, ki rezultate dela nacionalizirajo in rezultate nedela socializirajo. Neustrezna je razmejitev med državno in samoupravno oblastjo, in tako vse bolj in bolj pravilo v korist samouprave postaja izjema in izjema v prid države pravilo. Globoko je zakoreninjeno slepilo, da je mogoče z institucionalnimi spremembami in kombinacijami pomembno vplivati na materialno bistvo stanja in na njegove posledice. Zelo je podcenjeno delovanje ekonomskih zakonitosti. Zakoreninjena je navada, da se njihove neposredne posledice prikrivajo ali s tiskanjem denarja ali z varljivimi bančnimi kombinacijami. Vendar to početje samo multiplicira materialna nesorazmerja in daje potuho slabemu gospodarjenju. Nepriznani ostajajo poskusi, ki bi hoteli realno vrednotiti težo in značaj blagovne proizvodnje in interese blagovnih proizvajalcev na tej stopnji dosežene družbene zavesti in naših materialnih možnostih. Pač pa je mnogo priznanih načrtov, idej, da bi jih zanemarili, obšli ali celo utesnili v te ali one oblike in predpise. Končni rezultat je negativen. Kajti v novih oblikah biva stara vsebina. Formalno sprejet ideološki fond in zlasti posamezni tabuji v njem so varovani skrbno in čuječe. Težko in zelo počasi se odpira prostor tudi za tiste misli iskanja in ideje (in lahko seveda tudi zmote), ki se ne bi gibale v okviru priznanih diagonal, četudi bi hotele biti korist socialistični graditvi. Zato pa je videti, da vlada do materialnih fondov in družbenih sredstev nekoliko bolj liberalen odnos. Hočemo povedati, da ni prav, če je manj tvegano in lažje počenjati na primer na vodilnem mestu neumnosti in trošiti milijarde kot pa napisati članek in javno kritizirati početje. To je tudi eden od vzrokov, da je javna odgovornost zgolj fraza, neodgovornost pa praksa in dejstvo. Nacionalne ekonomije, ki so nujna posledica večnacionalne države, so lahko izvor medsebojnega dopolnjevanja in skupnih prednosti ali pa tudi napetosti in spopadov. Sedaj so še eno in drugo. Groze namreč, da bodo postale bolj drugo kot prvo. Če se nekateri odnosi, normativi, pristojnosti in trendi ne spremenijo, bodo različni nacionalnoekonomski interesi delovali čedalje bolj navzkrižno in sredobežno. Tu se skrivajo resne nevarnosti. Dvomimo, da jih je mogoče odvrniti samo s političnim bojem zoper nacionalizem ali regionalizem. To lahko doseže samo tak ekonomski sistem, ki bo mnogo bolj kot sedaj, upošteval stabilen dinar, produktivnost dela in ekonomske zakonitosti ne samo domačega, ampak tudi mednarodnega trga. Ne samo na sestankih in pogajanjih v Beogradu, ampak predvsem na domačem in mednarodnem trgu in v konkurenci bi morale nacionalne ekonomije spoznavati, kaj je možno, donosno in kako se lahko vrednotijo rezultati njihovega dela in poslovanja.

Ne mislimo, da so vse ugotovitve in ocene, ki smo jih povedali, nove in originalne. Mnogo tega ali temu podobnega je bilo že povedano, ugotovljeno in napisano. Ali reka

kljub temu teče naprej po isti strugi, motna in grozeča. Stabilizacija, ki je postala dnevno geslo politike, je še zelo nebolgljena. Vse, kar je doseženega, je le na strani potrošnje in v izravnavi nekaterih bilanc. To ni dovolj. To je komaj nekaj več kot nič! In za kakšno ceno!

Glavni izvor naših nevarnosti in težav niso samo neuskkljene bilance. Korenine naših viharjev, sedanjih in bodočih, so žal globlje. Segajo tudi k nekaterim pomembnim in načelnim postavkam obstoječe politike. In tu so predvsem potrebne spremembe. Poleg tega je nujna taka družbena in gospodarska reforma, ki ne bo prinesla predvsem omejitev in odrekovanja, ampak bo predvsem vspodbudila ustvarjalnost, delo, znanje in jih tudi ustrezno nagrajevala. Da bi to dosegli, bi bilo nujno valorizirati in zamenjati nekatera izhodišča, pojmovanja, vrednosti, kriterije, predpostavke in verjetno tudi kadre. Besedni juriš na samoupravljalstvo nebo bi kazalo nadomestiti z realnim spoznanjem o razmerah, v katerih živimo, in o zavesti, ki je dosežena. Ne zato, da bi zavrgli samoupravljanje, ampak zato, da bi mu ustvarili ustrezne splošne pogoje za bolj uspešno delo in razvoj.

Prepričani smo, da je v naši družbi dovolj ustvarjalnih sil in kadrov, dovolj znanja in sposobnosti, dovolj pameti in volje, da razženemo oblake, ki se kopičijo na obzorju. Ali naše družbene moči se lahko polno angažirajo šele tedaj, ko se bodo razvozlati nekateri vozli in zmote v vrhovih in odstranile nekatere zapornice v tokovih človeške ustvarjalnosti, svobode in prizadevnosti.

1. marec

Takole je Dobrivoje Vidić, predsednik predsedstva SR Srbije, govoril na zadnji seji predsedstva CK Srbije in republiške konference SZDL Srbije:³

"Pri obravnavanju naših družbenih in državnih institucij smo šli čez vse meje. To zasledimo praktično v vsakem glasilu, ne bi mogel reči, da je ta pojav značilen le za Srbijo. Poglejte, kako preklinjajo funkcionarje. Pojem funkcionar je skorajda umazan. Ne smeš biti funkcionar, ker je ta obvezno svinja, pes, lopov, ki jaha delavski razred, v rokah pa ima nenehno mikrofon in kar naprej govori. Spomnite se le, koliko je karikatur v zvezi z mikrofoni. Posmehujejo se ljudem, ki morajo zaradi svojega položaja oziroma mesta, na katero so bili izvoljeni, govoriti pred javnostjo. V Borbi bi si lahko malo bolje ogledali karikature. Za spodkopavanje zaupanja v javno besedo in posmeh vsakemu, ki sploh kaj zine v naši družbi, bi lahko ta redakcija dobila prvo nagrado. Tako delajo tudi v drugih časnikih. Ne gre več za obračun z birokratskimi silami, temveč z nekakšnimi birokratskimi norci. Tudi taki so, to je res, vendar je treba vedeti, kje je meja.

Poglejte na primer, kako pišejo o stolčkih - vsak dan enako. Pa kaj naj storimo? Naj gremo pod savski most in sedemo na trinožnike? Naj zapremo Simpo in druge tovarne pohištva? Kamorkoli pogledaš, novinarji na vsa usta razpravljajo o stolčkih, češ, funkcionar je sedel nanj, zdaj ga ne premakne nihče več. To lahko razumem kot duhovitost. Toda če pri tem vztrajajo vsak dan in če poudarjajo, da je tak povprečen funkcionar in ga vrhu tega še narišejo, kot da je nekakšen idol, potem bi morali ljudje resnično zgrabiti kol in reči: 'Pojdite z milim bogom; to je naš časopis, v njem piše, da ste taki, zakaj bi vas torej prenašali.

³ Delo, 1.3.1982.

Prebral vam bom, kaj piše v Ježu, kakšen naj bi bil idealni kandidat na bližnjih volitvah: 'Sluh ni bistven, kandidat mora imeti prostomino pljuč kakih 2000 kubičnih milimetrov, možganov in drugih organov pa je lahko omejena...' To človek že prenese enkrat ali dvakrat, toda zdaj se lahko že vsak izživlja po svoje. Na naših sejah in delegatskih skupščinah naj bi govorili o tem, kaj mora še storiti naša družba, v kateri smeri se mora razvijati. Tudi agitirati moram, naše časopisje pa se nam posmehuje. Ne smeš več stopiti na govorniški oder. Dogovarjali naj bi se, prav, toda kdo se bo pogovarjal s tako podpisanimi idioti. Le koga zastopajo v naši družbi? To je že preseglo vse meje, to ni prava pot za obračun z birokratskimi in etatističnimi elementi."

Razumljiva je Vidičeva jeza in prizadetost. Žal se ni vprašal, zakaj in kako pridejo novinarji in redakcije do tega, da tako prikazujejo funkcionarje. Bil bi zelo presenečen, če bi ugotovil pravi izvor takega pisanja.

25. marec

Minilo je leto dni od kosovskih dogodkov. Vlada prisilni mir z občasnimi izpadi in izbruh "nacionalizma". Če ne bi bilo vojske in milice, ki s svojo prisotnostjo vzdržujeta mir, bi "nacionalisti" takoj prevzeli vso oblast. To pomeni, da ponujena politična rešitev ni dala rezultatov. Naša oblast na Kosovu torej počiva na grožnji oborožene sile. To je sod smodnika, ki bo nekoč eksplodiral, če se ne najde nekdo pameten, ki bi ponudil Kosovu bolj razumno in bolj demokratično politično rešitev od te, ki jo sedaj vsiljujejo in ki očitno ne more zadovoljiti večine prebivalstva na Kosovu.

5. april

Pri reformi in obnovi sedanje politike oziroma pri konsolidaciji razmer po stresu in streznitvi, bi lahko nekatere samoupravne oblike povezovanja v gospodarstvu ostale, če bi jim dali novo vsebino. Na primer sozdi. V njihovih okvirih bi bilo možno izvršiti nekatere strateško pomembne odločitve, zlasti v koncentraciji sredstev za naložbe in strukturne spremembe. Preko sozda oziroma v njem bi se lahko srečala, dopolnjevala in preverjala družbeni plan republike in iniciativa in vpliv samoupravljanja. Plan bi konkretno obvezal sozd, kam in kako se bo usmeril in razvijal, in mu dal tudi potrebna pooblastila, da bi lahko izpolnil svoje obveze. Vse ostale odločitve pa bi bile stvar delavskega sveta sozda ali od njega pooblaščenih samoupravnih ali operativnih organov tozdov. Na ta način vodstvo sozda ne bi bilo zgolj organizator brezplodnega dogovarjanja in mešetarjenja delegatov tozdov, kot se dogaja sedaj, ampak samoupravna oblast z mnogimi pomembnimi pristojnostmi. Lahko bi odločalo o smeri razvoja, o koncentraciji sredstev, o združevanju amortizacije, o kreditih, o okvirih delitve osebnih dohodkov itd. na podlagi republiškega plana ali po lastnem preudarku. Skratka, sozdi bi morali postati eden od pomembnih usklajevalcev splošnih in parcialnih interesov praviloma pri gospodarskem razvoju, izjemoma pa tudi pri tekoči gospodarski politiki.

19. april

Minil je 9. kongres ZKS. Čitam njegovo resolucijo. Nič! V njej ni življenja, ni naše stvarnosti, ni odmeva nakopičenih problemov in nesorazmerij. Vse je zavito v načelno besedičenje in podrejeno Kardeljevim dogmam in doktrinam. V tej resoluciji je fideizem popolnoma premagal marksizem. Slednji zahteva kritično analizo stvarnosti in dialektike kot podlago za akcijo. Za nekaj takega je Popitov in Marinčev duh preslaboten in pogled

preveč zamegljen in kratkoviden. Pot k resnici je vera, uči fideizem in sestavljalci resolucije so se držali tega idealističnega načela. Treba je verovati v samoupravljanje, ki je njim zamenjalo Boga, in vse bo dobro. Za ali proti samoupravljanju, je zanje edina alternativa, edini ključ, ki odpira ali zapira vsa vrata, edina čarobna palica, ki rešuje ali zapleta vse družbene probleme. Veruj in zveličan boš! Če ne veruješ, boš pogubljen. Kako grozotno se je vulgariziral slovenski rdeči klerikalizem.

Kakšen prodoren pogled, širokopotezno družbeno analizo in moralno moč izžareva resolucija 1. kongresa slovenskih komunistov, sprejeta pred petinštiridesetimi leti prav tako v neki vetrovni aprilski noči na Čebinah, v samotni in več kot skromni kmečki hiši. Ilegalno, brez blišča in trušča. In kakšno prazno besedičenje, verska zaslepljenost, omejenost pogledov, odtujenost od življenja prevladuje v sklepnem dokumentu 9. kongresa, sprejetem v novi in nališpani dvorani Cankarjevega doma in ob zvoku bučnih aktivističnih fanfar. Sijajen in poučen kontrast med vsebino in obliko; med vzponom in padanjem; med ustvarjalnim in sterilnim; med dejanjem in besedičenjem.

Devetemu kongresu ZKS je uspelo, da je skoraj neopažen odšel v kronološki koledar partijske zgodovine. Kongres ni videl življenja. Življenje ni videlo kongresa. Zob za zob. Milo za drago. Kakor ti meni, tako jaz tebi!

10. maj

Svetovna banka je objavila podatke o povečanju nacionalnega dohodka za obdobje 1968-1980 za mnoge evropske države. Iz objavljenih podatkov sem izbral 23 evropskih držav in izračunal odstotno stopnjo rasti, izraženo v dolarjih in v tekočih cenah, kar pomeni, da je pri povečanju upoštevana inflacija.

Torej v posameznih državah se je nacionalni dohodek, računani po enotni metodologiji, v obdobju 1968-1980 povečal takole:⁴

Belgija	8	krat
Avstrija	7,7	"
Španija	7,7	"
Holandija	7,0	"
Norveška	6,9	"
DR Nemčija	6,9	"
ZR Nemčija	6,9	"
Švica	6,6	"
Danska	6,2	"
Grčija	6,1	"
Finska	5,6	"
Francija	5,5	"
Bolgarija	5,3	"
Italija	5,2	"
Jugoslavija	5,1	"
Portugalska	5,1	"
Švedska	5,1	"

⁴ Povzeto po NIN-u, št. 1636, z 9.5.1982.

Češkoslovaška	4,6	"
Anglija	4,4	"
Poljska	4,4	"
Madžarska	4,2	"
SSSR	4,0	"
Romunija	3,0	"

Na žalost je še vedno tako, da je v večini evropskih kapitalističnih držav razvoj še vedno hitrejši kot pri nas in v vzhodnoevropskih državah. Gospodarski razkorak med razvitim kapitalizmom zahodnoevropskega področja in med socializmom se povečuje. To pomeni, da v gospodarskem pogledu socializem še ni v praksi potrdil svoje prednosti pred razvitim kapitalizmom. Vzeto zgodovinsko, realni socializem še ni dobil gospodarske bitke s kapitalizmom. Razumljive in na dlani so mnoge iz tega izhajajoče ideološke, politične, sistemske in pravne posledice za odnose med njima in za vsakega posebej. Kajti novi družbeni red postane zgodovinski zmagovalec nad prejšnjim šele tedaj, kadar doseže hitrejši razvoj proizvodnih sil od tistega, ki ga je dosegel in imel stari družbeni red. V odnosu med kapitalizmom in socializmom se to še ni zgodilo. Zato je gledano zgodovinsko še vedno odprto vprašanje: Kdo bo koga? V tem dejstvu je objektivna in zgodovinska podlaga blokvske razdelitve sveta.

Jugoslavija je med naštetimi 23 evropskimi državami po gospodarski rasti šele na 15 mestu, skupaj z zelo razvito Švedsko in srednje razvito Portugalsko. Samo večina sovjetskega bloka je za nami. Od kapitalističnih držav pa samo Anglija, ki očitno še vedno preživlja krizo svojega imperija. Doseženo skromno mesto Jugoslavije nas zato ne bi smelo navdajati z zadovoljstvom, ampak z zaskrbljenostjo. Tembolj tudi zato, ker smo tako stopnjo razvoja dosegli ob nadpovprečnem zadolževanju v inozemstvu. Od leta 1968 do 1980 so se naši dolgovi povečali za več kot desetkrat, nacionalni dohodek pa za polovico manj, torej samo petkrat. Ta dohodek bomo morali izravnati v tem desetletju, in to bo negativno in obremenilno vplivalo na naš razvoj.

Ni dvoma, da izgublamo bitko za tak razvoj, ki bi šel vstric z vodilnimi dosežki in ki bi nas v tem pogledu delal zanimive ali privlačne tudi za druge. Vse bolj in bolj se pogrezamo v močvirmata območja vzhodnoevropskega socializma, obremenjenega z mnogimi protislovji, napetostmi in zaviralnimi napravami.

1. julij

Čitam resolucijo in referate z dvanajstega kongresa ZKJ. Bilo je rečeno in sklenjeno, naj bo to kongres kontinuietete. Držali so besedo. Žal to ni kontinuiteta razvoja, napredka in spreminjanja stvarnosti. To ni kontinuiteta dela in uspehov, ampak kontinuiteta deklaracij, besed, fraz in stagnacij. To kontinuiteto, ki vse bolj in bolj izgublja zvezo z življenjem, ki vse manj in manj vpliva na napredek, je dvanajsti kongres vneto podprl in nadaljeval. Pri tem je bil zelo zgovoren in žal vsaj navzven tudi enoten, čeprav je bilo slišati tudi mnogo kritičnih pripomb. Tako smo na koncu dobili še eno obširno resolucijo, ki naj bi bila navodilo za delo. V njej ni nič novega ali vsaj nič takega, kar bi lahko zaustavilo ali spremenilo zagatno smer in tempo našega gibanja in dosedanje politike. V tej resoluciji so lepe pravljice o socializmu; so visoko leteče vizije o humanem in demokratičnem; so voluntaristične zablode; je tudi trdovratna indoktrinacija nekaterih temeljnih postavk politike zadnjega desetletja; je povečevanje nekaterih institucionalnih rešitev in učenje

povedanih dnevnih političnih gesel v kombinaciji z glagoloma moramo in treba je. Duh vsebine in stil resolucije je nov dokaz nemoči in krize, ki razjeda zvezo komunistov in zlasti njene vrhove. V resoluciji je naštetih toliko nalog in sprejetih toliko svetih obvez, da bi lahko samo čarodej ali vsemogočni Bog omogočil uspešno uresničevanje vsega, kar je tu napisano. Seveda to ni slučajno. S tem, da so v resoluciji tako ali drugače naštetih razni in protislovni interesi naše družbe in njenih posameznih delov, je dosežen politični kompromis med predstavniki in nosilci teh interesov. Seveda je to zgolj kompromis v besedah. Kaj se bo zgodilo v praksi, bo pokazala bodočnost. Osnovna napaka in slabost kongresa je, da ni dal kritične analize obstoječega. Ni pokazal na razkorak med dejanji in besedami, med stvarnostjo in obljubami. Ni iskal in našel vzrokov, ki so pravi povzročitelji teh razlik. ZKJ in organizatorji kongresa tega niso znali, smeli in mogli storiti, čeprav je velik del članstva in javnosti nekaj takega pričakoval. Ker se to ni zgodilo, je jasno, da 12. kongres ZKJ v ničemer ne bo spremenil sedanjega stanja. Udaril je v prazno. Bil je zgolj hrupen in drag propagandističen miting v podporo politike, ki vse bolj in bolj prihaja v slepo ulico.

15. julij

Sedaj je med politiki zelo aktualno govorjenje, da je treba spoštovati objektivne ekonomske zakonitosti. Kaj je to, nihče ne ve oziroma ne pojasni. Zmešnjava! Enako zavzeto še naprej ponujajo in propagirajo tudi dohodkovne odnose in dohodkovno povezovanje. Naj bi torej kratko malo postali višja in bolj humana socialistična samoupravna vsebina in oblika tržnih odnosov. Naj bi torej spremenili "nepravičen" značaj tržnih odnosov in ga nadomestili s "pravično" delitvijo dohodka, prihodka in izgube. Dohodkovni odnosi naj bi torej - čeprav tega popolnoma odkrito ne povedo - spremenili sam značaj in vsebino tržnih odnosov, kar pomeni, naj bi ukinili zakon vrednosti, čeprav blagovna proizvodnja še ostane. Kakšna fantastična mineštra se kuha v glavah samoupravnoekonomske ideologov in doktrinarjev. To je čista utopija in idealizem. Nekaj podobnega si je izmislil Stalin, ko je začel trditi, da v SZ ne velja več zakon vrednosti, češ da ga je nadomestil plan. Pri nas pa naj bi po filozofiji dohodkovnih odnosov - ki jo je najbolj vulgaliziral Albrecht - le ti zamenjali ali vsaj v pretežni meri nadomestili tržne odnose in igro ponudbe in povpraševanja. Če Kraigher kritizira ostanke podjetniške miselnosti in jih dela krive za gospodarsko krizo, misli pri tem na tisto "egoistično" prizadevanje delovnih organizacij, ki nočejo deliti svojega dohodka s komerkoli in za karkoli; on je torej zoper jasne in odprte tržne odnose, čeprav tega naravnost ne pove. Tudi v tej zmešnjavi ekonomskih pojmov je treba iskati vzrok za mnoge protislovnosti dnevne politike in neučinkovitosti sistema. Propagandistom dohodkovnih odnosov so tržni odnosi in iz njih izvirajoča profitorska miselnost in praksa trn v peti. Radi bi ga izdrli, pa ne vedo kako. Priznavajo zakon vrednosti, toda odstranjujejo njegove posledice.

Sergej Kraigher je na kongresu govoril, da je eden glavnih vzrokov gospodarskih težav v tem, da v tozdih še ni popolnoma premagana podjetniška miselnost. V trenutku, ko strmo pada produktivnost, ekonomizacija in se izgube v tozdih hitro dvigajo, Kraigher pridiga zoper podjetništvo, ki je v bistvu sinonim za ekonomsko logiko in pogoj za spoštovanje⁵ ekonomskih zakonitosti. Naše bilance so tako neuravnotežene v škodo dohodka, da bi nas lahko rešila samo izsiljena in neusmiljena bitka za večjo produktivnost dela, pod pritiskom tržnih odnosov in brezobzirme selekcije, čeprav tudi za ceno težkih socialnih konfliktov

⁵ V originalu "uvaževanju".

tam, kjer so visoke plače in majhna produktivnost. Vse ostalo je Blažev žegen in slepilo. Tudi dohodkovni odnosi so slepilo. Kajti možno je samo dvojje: ali so dohodkovni odnosi in dohodkovno povezovanje zgolj nova oblika za tržne odnose ali pa so zgolj popisan in podpisan papir, ki nikomur nič ne pomeni in nikogar k ničemur ne zavezuje. Torej v nobenem primeru niso in ne morejo biti tisto, kar je hotel in si izmislil Kardelj. Po njegovem mnenju naj bi bili namreč dohodkovni odnosi in povezovanje vsebinsko in kvalitetno nova kategorija samoupravnih odnosov in socializma.

Žal tu niso možne polovične rešitve. Ali - ali! Z nobenimi hokuspokusi ni namreč mogoče prevarati notranjih zakonitosti blagovne proizvodnje. Kako zadostiti povpraševanju in kako uravnavati nesorazmerje med potrebami in možnostmi sedaj in tukaj?! Ali z večjim obsegom blagovne proizvodnje - pri čemer, če hočemo biti na realnih tleh ekonomike in njenih nujnosti, je treba tako ali drugače priznavati tudi zakon vrednosti in iz njega izhajajočo profitarstvo oziroma večvrednostno miselnost in prakso tržnih odnosov. Ali pa s pridigami o neki dohodkovni filozofiji in samoupravni pravičnosti, kjer naj zavest postane nadomestilo za določeno količino ali ceno blaga. Prva pot in logika stimulira proizvodnjo in ustvarjalno delo in je podlaga materialnemu in duhovnemu napredku vsake in tudi naše socialistične družbe. Druga možnost nas pelje v stagnacijo, v siromaštvo in v skrajnosti v Pol Potov krvavi "komunistični" režim. Ne mislim, da zmeda v glavah dohodkovnih filozofov namerno koketira z nečim podobnim. To ne! Zato so podobni zmedenemu človeku, ki ne ve, kje je leva in kje desna. Najprej zahtevajo, da priznavamo objektivne ekonomske zakonitosti, in takoj nato ponujajo nekaj (dohodkovne odnose), kar je v globokem nasprotju z njimi. Zmešnjava zmešnjav!

2. avgust

Naši razgledi so 30.7. objavili zanimiv tekst.⁶ Omenjam ga zato, ker zlasti na uradnem področju institucionalne logike odpira zablode in napake, o katerih tudi sam razmišljam v svojem dnevniku. Gotovo je Jovanov tudi v mnogih drugih pogledih - zlasti kar se tiče ideološkega monopola in zaprtosti naše družbe - na vidikih opažanja in valovih razmišljanja, ki so zelo podobni ali celo enaki mojim. Nisem bil presenečen, da Jovanov tako gleda in razmišlja. Verjamem, da je vsak dan več takih ali podobnih. Presenečen pa sem bil, da so imeli Naši razgledi toliko poguma, da so to objavili. In vendar se tu ali tam pribije kratek blisk v našo dogmatsko temo. To je hrabrilno!

10. avgust

Imel sem nekoliko pogovorov s tovariši, ki поблиže poznajo zgodbe in nezgode usmerjenega izobraževanja. Ni dvoma, da se je tudi tu režimu posrečilo napraviti veliko zmedo in nepotrebne napetosti. Zelo blag protest zoper ukinitve naravoslovno-matematične smeri, ki ga je podpisalo 600 uglednih pedagogov in znanstvenih delavcev je zgovoren dokaz tega.

Reforma šolstva je potrebna. Zahteva jo tehnološka revolucija, ki je tu. Ustvarila je potrebo po stotinah novih strokovnih delavcev. Vendar je vprašanje, na katerih premicah počiva in kakšne cilje naj zasleduje in kaj je njena gonilna sila? Ali strokovnost in delovne potrebe proizvodnje? Ali ideologija in politika. Od tega, kdo reformo vodi, kdo je njena prevladujoča sila, bo odvisna tudi njena podoba in vsebina. Sedaj ima iniciativo še vedno

⁶ Naši razgledi, 30.7.1982, Intervju: Dr. Neca Jovanov.

ideologija in politika. Zato tudi to ubogo reformo že na samem začetku obremenjujejo z velikimi ideološkimi pridevniki: reforma naj razbije ostanke meščanske družbe, odpravi naj razliko med umskim in fizičnim delom, naj bo koračnica samoupravljalcev, uniči naj etatizem in razlike med mladimi; naj bo nosilec osvobajanja dela in še marsičesa drugega, izmišljenega v leporečju ideološke zagnanosti in političnih utvar. V tem ozračju imata svoj izvor tudi nestrpnost in diskriminacija, s katero politika in režim obkladata vsakogar in vse, ki na kakršenkoli način izrazijo svoj kritičen odnos do papirnatih projektov usmerjenega izobraževanja ali samo pomislek. Kaj storiti?

Umakniti ideologijo in politiko iz prve linije usmerjenega izobraževanja. Namesto nje poslati na to mesto sposobne pedagoge in strokovnjake, ki naj brez ideoloških pritiskov in političnih groženj delajo programe v neposredni povezavi med spoznanji teorije in dosežki prakse. Delati hitro, vztrajno vendar tudi v skladu z materialnimi možnostmi družbe. Pri tem so zame odločilna tri spoznanja:

a) potrebujemo nove poklice in strokovne profile; reforma je zato nujna;

b) splošna izobrazba ni z ničimer v nasprotju s socialistično osebnostjo ali z novimi poklici, ampak je njen sestavni del; zato je nesmiselna tako zagrizena logika zoper gimnazije - bolje bi bilo, če bi jih še imeli - mogoče nekoliko manj in bolj sodobne, kot da jih ukinjamo preko noči.

c) vsako prizadevanje za uravnilovko in zatiranje talentov je družbeno in človeško reakcionarno; talenti in nadpovprečja so nam potrebni in družba bi morala najti poti in načine, da njihovo odkrivanje, razvijanje in podporo.

d) taka šolska reforma, kot nam je potrebna, ni predvsem domena ideologije in politike, ampak strokovno-teoretičnega znanja, potreb in izkušenj prakse.

1. september

Danes je 43 let, odkar sem kot dvajsetletni mladenič poslušal po radiu novico, da je Hitler napadel Poljsko. Z vso silovitostjo svoje mladeniške nature sem se tedaj zavedal, da bom tudi sam bil udeležen v krvavem plesu na prizorišču druge svetovne vojne. Zdelo se mi je, da ga bom preživel. In čutil sem, da ne bo vrnitve v tedanje razmere.

Sedaj ponovno čutim, da se bližajo viharji. Zopet bomo imeli ples. Zopet bom udeležen. Ponovno čutim, da ga bom preživel. Mogoče bo to vrh moje življenske poti, ki se mi zdaj še ne zdi končana.

Poletje sem preživel v Strunjanu. Sam in z družino. Z družino in sam. Mnogo sem plaval. Z rokami v valovih modrega Jadrana in z mislimi v zmešnjavah sodobnega sveta. Ponovno sem čital Tihi Don. Kako je naša literatura o naši revoluciji še vedno črno bela. Še vedno se ni pojavil v njej nihče, ki bi bil podoben raznovrstnim osebnostim Tihega Dona. Ne da bi bil njihova kopija. Da bi bil naš, pristno naš, s te ali one strani barikad; naš s svojimi strastmi, verovanji, upi, zmotami, ljubeznijo in sovraštvom, krvav in kriv, nedolžen in mrtev, neusmiljen in živ, junaški in strahopeten, obupan in navdušen, izgubljen in rešen, izdan in žrtvovan, razočaran ali srečen. Tragika usod je večja in močnejša od fantazije literatov. Pogum ustvarjalnega peresa še vedno ni dorasel strahu zmagovalcev.

Smo žrtve svojih lastnih senc?!

Nič posebnega na gospodarsko-političnem prizorišču v Jugoslaviji se ni zgodilo v tem poletju. Kosovo ostaja (in bo tudi ostalo) naša velika rana. Odprta, krvaveča in grozeča. Zdravilo, ki ga ponujajo, ni učinkovito. To sem predvideval in nisem nič presenečen. Še zelo žalostne bodo te kosovske pesmi, predno bo vse nas in zlasti Srbe pretreslo spoznanje, da so na Kosovem polju izgubili še eno poslednjo bitko. Z veseljem opažam, da mnogi Slovenci mislijo o Kosovu trezno in razumejo bistvo spora. Z veseljem bi zaželeli Kosovčanom srečno pot v Enver Hoxhino kraljestvo. Na tihem se muzajo, ker jim je jasno, da bi v tem primeru Kosovačani zelo hitro ugotovili, po čem so hruške v Tirani. No, to je že druga pesem!

Čeprav je bilo poletje mirno, sta vendar od spomladi do jeseni v Jugoslaviji opazni dve spremembi:

- a) gospodarsko-politični položaj se je poslabšal in z njim tudi razporeditev med ljudmi;
- b) zanos pijanosti režima mineva in prihaja streznitev.

Režim je še spomladi okrog kongresov z velikim čopičem lakiral in prikrival pravo stanje. V njegovi muziki so prevladovali optimisični akordi. Sedaj ni več tako. Tudi režimska muzika je čedalje bolj turobna. Vsi priznavajo, da nekaj ni v redu v deželi balkanski. Ocene so še vedno zelo različne. Eni pravijo, da so to bolezni prehitrega razvoja. Drugi govore zgolj o preveliki potrošnji. Tretji, ki mislijo globlje, vidijo krizo samoupravljanja ali krizo zavesti ali celo krizo avantgarde, to naj bi pomenilo krizo ZKJ. Nekateri že govore o nizki produktivnosti dela. So tudi taki, ki vidijo težave zgolj v prevelikih dolgovih države. Skratka počasi, postopoma in pragmatično prihaja režim (prisiljen je) do nekaterih slabih posledic svoje zgrešene politike. Tako so vidne, tako bijejo v oči in v nos, da ne more več mimo njih. To ni dovolj. To je komaj nekaj več kot nič.

Režim vzrokov še ne vidi. Jih tudi ne išče. So še zelo daleč od tega, da bi celovito in principielno ter kritično analizirali svojo politiko. Še vedno zelo zagrizeno hranijo in ponujajo tiste ideološko-sistemske postavke svoje politike, ki so pravi in izvirni vzrok sedanjega stanja, krize in slepe ulice, v katero gremo. Zato so vsa njihova prizadevanja jalova. Mašinerija režima teče v praznem teku; teče hrupno, histerično in nesmiselno. Praksa pa prinaša račun in terja plačilo. Prinaša ga z velikimi koraki, čeprav še vedno nekoliko potuhnjeno in po stranpoteh. Nič zato, tudi tako bo prišla tja, kamor mora priti!

11. oktober

V Ljubljani je kongres sindikatov. Oh! Orožen je v svojem referatu rekel, da bi bila sedanja nesorazmerja še večja, če ne bi partija leta 1970 ob cestni aferi obračunala s tistimi, ki so hoteli razvojna vprašanja obravnavati samo s količinskimi kazalci. Ni da bi spodbijal to slaboumno kleveto. Ob tej izjavi sem se zadržal iz drugih razlogov. Cestna afera je bila na začetku prvi veliki upor tistih v Sloveniji, ki so hoteli nadaljevati gospodarsko reformo iz 1965 leta, ki so hoteli več resnične in manj formalne demokracije in ki so hoteli oslabiliti centralizem federacije in okrepiti samostojnost republik. Finale cestne afere je - žal - v slovenskem političnem vrhu predvsem s pomočjo ter avtoriteto Tita in Kardelja okrepil tiste sile in kadre, ki so nasprotovali tem ciljem. Cestna afera je bila dejansko prva zmaga - čeprav pičila in nepopolna - tiste politike in tistih kadrov, ki nas je pripeljala v naslednjem

desetletju tja, kjer smo sedaj - v kašo!!

15. oktober

Priloženi članek Borisa Ježa⁷ je več povedal o pravih vzrokih naše politične in gospodarske krize kot nešteto govorov, kongresnih referatov in resolucij. Ni torej osnovni problem v preveliki potrošnji - navsezadnje je v vsakem blagovnem gospodarstvu in potrošniški družbi stalno prisotna težnja za čim večjo potrošnjo in potreba po njej - ampak v premajhni proizvodnji. Le ta je namreč v preteklih desetih letih zelo malo napredovala, če odštejem uvoženi kapital, ki ga moramo sedaj vračati. Naš lasten napredek proizvodnje in produktivnosti dela je bil v bistvu neznanten. Njeno povečanje je bilo za več kot polovico manjše od kateregakoli desetletnega povojnega obdobja - če odštejemo (upravičeno) obdobje informbirojske blokade. Zakaj? Kako se je moglo kaj takega zgoditi v preteklem desetletju? Kaj je zaviralo produktivno ustvarjalnost naših proizvodnih sil? Blokada? Da! Čigava? Naša lastna! Napačna politika, grajena na nerealnih in utopičnih Kardeljevih filozofijah, zlasti od 1974 leta naprej, je bila tisti činitelj in tista blokada, ki je zavirala in obremenjevala našo produktivnost dela in vse naše proizvodne sile.

30. oktober

Danes je deset let od mojega odstopa. Končno so se tudi političnim slepcem in bedakom začele prikazovati prava podoba in rezultati politike, ki se je začela v začetku sedemdesetih let. Zdi se mi, da sem v teh desetih letih spremljal, videl in zapisoval vse bistvene značilnosti našega družbenega razvoja. Prišli smo, kamor smo morali priti. Kako mnogo resolucij, načrtov, obljub in učenih knjig je bilo v tem času napisanih in izrečenih! Koliko sredstev, sil in sestankov je izvenelo v nič! Kako velike so bile utvare; kako mizerni in nemočni so danes videti apostoli in pridigarji teh utvar. Končno je prišel trenutek, za katerega sem vedel, da mora priti! Imenuje se: sestanek z resnico! Režim je mnogo filozofiral, teoretiziral, pridigal, obljubljal, čeval, sleparil in onegavil, prikrival in licemeril ali kljub vsemu temu ni mogel uiti in oslepariti neusmiljenih zakonov življenja in med njimi neizprosne: Kar seješ, to boš žel! Čas žetve je nastopil. Namesto žita in obljubljene rumene pšenice smo pridelali plevel. Mnogo plevela.

Prvo dejanje je torej končano. Če vse premislim, bi moral biti srečen ali vsaj zadovoljen, kajti pokazalo se je, da se nisem zmotil, ko sem že pred desetimi leti trdil, da iz te moke ne bo dovolj kruha za vse. Nisem srečen! Preveč sem povezan s slovenskim narodom in revolucijo, da bi lahko svojo osebno usodo ali celo samo svoj prestiž dvignil nad njegove koristi. Preveč je bilo izgubljenega v tem desetletju - seveda zaradi napačne politike - da bi lahko z notranjim zadovoljstvom opazoval, kako razpada nekaj, ker je bilo še včeraj sveto in edino zveličavno. Z grenkobo, bojznijo in nemirom, ali poln samozavesti opazujem dogodke, ki se ob desetletnici mojega odstopa tako hitro in

⁷ Boris Jež, Primerjava produktivnosti ob tekočih trakovih in rezultatov na ravni tovarne pokaže tudi desetkratne razlike, Delo, 13.10.1987. Boris Jež je pred posvetovanjem o produktivnosti, ki se je odvijalo konec oktobra 1982 v Bečićih, v svojem članku nanizal vrsto podatkov, ki dokazujejo, da produktivnost v Jugoslaviji nezadržno pada, da se statistični podatki potvarjajo, da narašča brezposelnost in pada življenjski standard. Ugotavlja, da je produktivnost v neposredni proizvodnji, posebno v nekaterih panogah (tekstilna industrija) na ravni razvitih evropskih držav, vendar delovne organizacije kot celote po produktivnosti močno zaostajajo za primerljivimi gospodarskimi subjekti na zahodu. Eden od vzrokov je v pretirani družbeni režiji, ki po nekaterih podatkih znaša kar 38% vseh zaposlenih.

dramatično prikazujejo na ekranu Jugoslovanske politične resničnosti. Kaj sedaj? Kako izplavati iz tolmana zmot, neumnosti, nesposobnosti vrhov in primanjkljajev, notranjih in zunanjih, ki nas obdajajo in pritiskajo. Kako? Vse, kar v tem trenutku dela režim, ni nič ali skoraj nič. Ukrepi režima so podobni ribi, ki, ujeta v mrežo, jeznorito in nepremišljeno opleta sem in tja in se tako samo še bolj zapleta. Nisem presenečen, da je tako. Bilo bi zelo čudno, da, bil bi čudež, če bi vrhovi režima, ki so glavni in edini krivci za stanje, v katerem smo, znali in mogli poiskati pravi izhod. Za kaj takega bi morali imeti v svoji sredini genialne in izredno pogumne posameznike. Žal jih nimajo. Sedaj sedi tam na vrhu trop povprečnežev, zapletenih v rituale in dogme lastnega voluntarizma, samoupravnoutopičnega normativizma in birokratske ukrepomanije. Ti ne morejo videti in spoznati pravih vzrokov polomije, v katero so pripeljali jugoslovansko družbo. Še manj vidijo izhod iz tega stanja.

Izhoda namreč ni, če temeljito ne spremenimo ali zavržemo:

a) nekaterih temeljnih idejno-teoretičnih postavk dosedanje politike, in to predvsem tistih, ki jih je najbolj vneto zagovarjal Kardelj in tudi utemeljeval v svojih smernicah;

b) dosedanjega položaja, pravic, načina dela in vloge federacije;

c) nekaterih dosedanjih normativov, dolžnosti, pravic in možnosti kapitala in dela.

Paradoks trenutka je torej tudi v tem, da so tistim, ki (še vedno) odločajo, prave rešitve krivoverstvo in dodatne neumnosti edina možna pot v bodočnost. In še eno protislovje grozi, da bo otežilo že tako do skrajnosti napet položaj. Ni si namreč mogoče zamisliti izboljšanja sedanjega stanja, ne da bi tudi stopnjo demokracije dvignili na višjo raven, kot je sedaj. Ali položaj je tako težak in zapleten, da enostavno ni časa za preveč dolgotrajne in demokratične razprave o spremembah, ki so pogoj vsega ostalega. Drugače povedano, da bi se prebili, moramo jurišati. Juriši pa nikoli niso preveč demokratični. Da bi ustvarili razmere za gospodarsko, politično stabilizacijo - demokracija je njena mati - moramo ukrepati hitro, silovito in v tem trenutku tudi nekoliko nedemokratično! Torej, protislovje je očitno! Ali drugega izhoda ni! Neizbežen je neke vrste državni udar. Znano je, kako se napravijo take zadeve. Glede postopka ni bistvenih razlik med temi ali onimi spremembami kake politike in zamenjave vodilnih. Razlika je v tem, kdo take spremembe napravi in zakaj. S kakšnimi cilji torej in s kakšno vsebino. Kot odgovor na ta vprašanja so sedaj tri možnosti:

a) Sprememba v smeri administrativnega socializma, ki bi uničila samoupravljanje in ga nadomestila z oblastjo centralizirane države. Verjetno bi taka politika, če bi zmagala, prej ali slej Jugoslavijo pripeljala v položaj sovjetskega satelita.

b) Obnovitev meščanskoparlamentarne večstrankarske družbe, z mnogimi nevarnostmi državljanske vojne in kontrarevolucije; obstaja seveda tudi (majhna) možnost, da do tega ne bi prišlo, če bi bili dovolj strpni in če se ne bi tuje sile preveč vmešavale. V tem primeru bi mogoče lahko (zlasti v Sloveniji) zvozili s koalicijo več strank in brez prelivanja krvi.

c) Mnoge spremembe v okviru temeljnih postavk - mednje štejem: družbeno lastnino, samoupravljanje, nacionalno enakopravnost, neodvisnost sedanje ustavne ureditve Jugoslavije. Bistvo tega državnega udara bi torej bilo, da bi odpravili prevelik razkorak med načeli in prakso, med besedami in dejanji, med obljubami in možnostmi in sklatili našo politiko iz neba na zemljo in s tem izpolnili pogoj za večjo produktivnost dela in napredek.

Že dvajset let sem pristaš te tretje variante in še vedno upam, da jo bom dočakal in pomagal uresničevati, čeprav čutim, da nam groze tudi prvi dve omenjeni možnosti. Ali kljub temu sem še vedno optimist! Zato razmišljam, kaj in kako delati, če bi se zgodilo, kar želim, da bi se, in kar bi bilo v interesu vseh jugoslovanskih republik in narodov kakor tudi vseh naprednih in demokratičnih sil v svetu. Položaj zahteva korenite spremembe. Ne bo mogoče napraviti vseh naenkrat. Morali bi začeti tam, kjer je najbolj kritično. Torej v gospodarstvu.

Za sedanjio proizvodnjo imamo prav gotovo tretjino preveč zaposlenih. To je zato, ker stoje stroji in ljudje poleg njih. Ali torej odpustiti tretjino zaposlenih ali s sedanjim številom zaposlenih napraviti za tretjino več? Če bi v tem uspeli, smo na konju. Naše materialne bilance bi bile s tem vsaj za silo uravnotežene. To seveda velja za Slovenijo, ne vem, kako je v drugih republikah. Ni dvoma, da so tam rezerve še večje.

V Sloveniji so na ta način ob sedanji organizaciji dela proizvodne zmogljivosti izkoriščene nekaj več kot do polovice. Vemo, da skoraj 70% vseh zaposlenih dela samo v eni izmeni. Neposredni cilj bi torej bil: polno zaposliti stroje! Zato je nujna izredna mobilnost kapitala in dela. V okviru sedanjih normativov tega ni mogoče napraviti.

Nizko produktivnost dela obremenjuje visoka družbena režija. Tam, kjer so dosegli nizko stopnjo akumulacije, so pri tem tudi ostali. Torej mobilnosti kapitala praktično ni. Delno je mobilna samo emisija in⁸

- 3) zamrzniti osebne dohodke
- 4) dvigniti in sprostiti cene nekaterih artiklov
- 5) ustanoviti poslovne odbore v delovnih organizacijah in jim dati velike pristojnosti pri organizaciji proizvodnje
- 6) imenovati republiški komite za pospeševanje proizvodnje z velikimi pooblastili pri organizaciji proizvodnje;
- 7) vlada bi lahko pod določenimi pogoji ustanovila, združila ali odpravila sedanje sozde in tozde; blokirala amortizacijo, ustanovila fonde, usmerjala proizvodnjo;
- 8) temeljito in takoj spremeniti in nekatere sise tudi ukiniti;
- 9) izredno in povsod zmanjšati administracijo - če ne bi šlo drugače, določiti odstotek zmanjšanja;
- 10) povečati število zaposlenih v privatnem malem gospodarstvu na 15+5 vajencev; uvesti enotno, ne preveč ostro lestvico obdavčenja;
- 11) zemljiški maksimum ukiniti ali povečati;
- 12) ukiniti vse davke in dajatve pri prometu z nepremičninami;

Točke 10, 11, 12 so zelo pomembne, tako ekonomsko kot politično. To ni umik nazaj h kapitalizmu, ampak korak naprej proti eri poindustrijske družbe. Minevajo časi togo standardizirane industrijske družbe. Če sta pami in električni stroj uničila manufakturo, če je stalinizem imel in ima vsako osebno delo izven združenega dela za sumljivo in prehodno, potem je kljub temu pred nami prihodnost, kjer bosta elektronika in socializem vrnila ugled in družbeno koristnost in potrebo osebnemu delu tudi izven standardnih oblik industrijske proizvodnje in podružbljenega ali združenega dela. Slovenija ima za tak razvoj izredne možnosti, zaradi svoje strukture industrije, znanja, kulture dela, mentalitete in

⁸ Manjka stran rokopisa.

geografskega položaja. Žal naši stalinisti in bedaki tak razvoj zavirajo in preganjajo, namesto da bi ga pospeševali. Mnogo ljudi bi našlo delo tu; lahko bi se razvile najrazličnejše dejavnosti in ustvarjal bi se profit s pridelovanjem hrane, preko turizma in proizvodnjo raznih izdelkov, s storitvami in specializacijami. Družba bi morala to politično in ekonomsko podpirati. Za začetek bi še mnogo pomenilo, če bi osebno delo osvobodili obrtniško cehovskih zavor in sedanjih pretiranih davčnih bremen. Ko bi dopuščale materialne možnosti, bi bila zelo pametna investicija, če bi tudi nekaj družbenih sredstev preko kreditov investirali za razmah in tehnično modernizacijo proizvodnih zmogljivosti tako imenovanega privatnega sektorja.

13) ukiniti možnost, da se šteje stanovanjski dinar med materialne stroške;

14) zmanjšati hranarino;

15) uzakoniti možnost, da lahko poslovni odbori in republiški komite za proizvodnjo v primeru, ko organizirajo nove delovne izmene, premeščajo zaposlene iz enega delovnega mesta na drugo, iz ene izmene v drugo, iz ene delovne organizacije v drugo; Uzakoniti možnost, da isti organi lahko tudi zmanjšajo število zaposlenih za največ, na primer, 20 odstotkov, če ugotove, da s tem proizvodnja ne bo zmanjšana;

16) te spremembe bi seveda morala spremljati tudi ustrezna finančna, kreditna, emisijska in monetarna politika. Če ne bi bilo mogoče zagotoviti dovolj stabilnega dinarja, bi kazalo imeti v Jugoslaviji več plačilnih monet in njihovo medsebojno vrednost določati po nekem dogovorjenem postopku. Vse, kar bi storili, bi bilo namreč zaman, če ne bi imeli stabilnega plačilnega sredstva.

Omenjeni ukrepi, ki so lahko zelo boleči, bi bili začasni in njihov namen bi bil omogočiti polno izkoriščenost strojev, zemlje, denarja in drugih proizvodnih naprav. Da bi to dosegli, bi moralo okrog 200 000 zaposlenih zamenjati svoja dosedanja mesta. Polovica bi se jih lahko vključila v večizmensko delo v svoji ali drugi delovni organizaciji. 50 000 bi jih moralo iskati delo v drobnem gospodarstvu; 50 000 bi jih moralo nazaj na vas oziroma v kmetijstvo in med pridelovalce hrane.

Celotno spremembo proizvodnega obsega in ritma bi morali napraviti najkasneje v pol leta. To pomeni, da bi v letu dni izravnali naše bilance, potem bi ukinili izredno stanje in lahko bi se začel zelo demokratičen dialog o nadaljnjih poteh in napredku naše družbe. Pri tem ne bi smelo nič, kar je bilo in je, ulti kritičnemu umu, praktični izkušnji in temeljiti analizi. Z močjo in avtoriteto argumentov bi ocenjevali svoja verovanja, hotenja in spoznanja. Tako bi ravnali s tistimi, ki predstavljajo sedaj veljaven ideološki fond, kakor tudi z onimi, ki sodijo v območje politične prakse, normativnega sistema, njegove metodologije in mentalitete. Spremenili bi ustavo, zakon o združenem delu in še marsikaj drugega. Zgraditi bomo morali nov gospodarski sistem, ekonomsko politiko in bolj upoštevati zakon vrednosti, tržišče, selekcijo, mobilnost kapitala, stabilnost in konvertibilnost valute; nujno bo bolj uravnotežiti razmerje med splošnimi in parcialnimi interesi; bolj odpreti vrata stimulaciji za dobre in pritisku na slabe in nizkoproduktivne. Da bi zaradi funkcionalnosti - torej ne zaradi ideoloških razlogov ali dogem - bolj uravnotežili razmerje med splošnim in posebnim, med centralizacijo in decentralizacijo, bi morali v prvem obdobju premakniti nekatere pristojnosti v smeri prvega. Ali samo začasno in prehodno! To ni naš trajni cilj, perspektiva ali ideal. Kajti urejene razmere in družbeni napredek zahtevajo, da se da večji poudarek decentralizaciji, različnostim in posameznemu. Nekaj takega predpostavlja in zahteva tudi normalno oziroma usklajeno razmerje med

socializmom in demokracijo. V tem okviru je tudi možnost in potreba, potreba in možnost razvijati in krepiti samoupravljanje. Seveda se družbeni razvoj mora in more v tej smeri odvijati samo v nekem času, prostoru in razmerah. Biti mora žal v neki odvisnosti od materialnih možnosti naše družbe. V nasprotnem bi zopet izgubili stik s stvarnostjo in zabredli v novo krizo.

V obdobju izrednega stanja bi bil zlasti v operativi, organizaciji in pri zagotavljanju delovne discipline potreben diktat in deloma tudi pritisk, ki bi šel od vrha navzdol. Vendar tudi v tem obdobju ne bi smeli skoraj v ničemer omejevati svobode duha oziroma bi jo morali čim manj. Običajno izredna stanja takoj udarijo po sredstvih informiranja in omejujejo politične in osebne svoboščine in pravice. Mi ne bi smeli delati tako. Ni naš namen in cilj preganjati ljudi. Naš namen in cilj je urejati in urediti razmere! Mi hočemo preganjati neurejene razmere z namenom, da bi družba bolje funkcionirala in več proizvajala. Mi nismo diktatura za ljudi ali nad ljudmi. Če že smo kakšna diktatura, potem želimo biti diktatura dela in proizvodnje z namenom, da imajo vsi, ki delajo in ustvarjajo čim prej in čim več kruha in boljše življenje, in seveda tudi z namenom, da pritisnemo in onemogočimo tiste, ki nočejo ali ne znajo delati ali ki so ali poskušali ali še vedno poskušajo doseči in pričakujejo, da bodo drugi delali zanje.

Brž ko bi se stvari nekoliko normalizirale, bi morali ukiniti izredno stanje in odpreti vrata družbeni strpnosti, politični kulturi in argumentiranemu demokratičnemu dialogu, če je treba, vsakega z vsakomer, brez diskvalifikacij in podtikanj. Čvrsto in takoj je treba omogočiti in utrjevati državljansko pravico antiteze v najbolj splošnih okvirih in ciljih naše družbe. Zastaviti, razviti in utrditi je treba tako svobodo, da bo lahko vsakdo mislil in govoril tudi drugače, kot misli in govori oblast ali večina ali stranka. Pravica manjšine in pravica do zmote in iskanja sta: prvič sestavni del dialektike in drugič sestavni in neločljivi del svobodne človeške osebnosti. Taka literarna zamisel in praksa zlasti naše politične in družbene stvarnosti je nujna, če hočemo korakati k bolj razvitemu in bogatejšemu socializmu. Seveda se bomo na tej poti srečevali z novimi nevarnostmi, nesporazumi in pretiravanji. Zato moramo biti razumni in pogumni. Če bi se ustrašili lastnih senc, bi bil to že začetek našega konca. To bi pomenilo, da smo se ustavili in začeli zavirati dialektiko in napredek. Končali bi - čeprav nekje drugje in drugače, kot sedaj končujejo ti, ki imajo, ko to pišem še oblast, (kako dolgo še), ko mineva tudi 63 let, odkar sem se prikobal na ta svet.

Depozit

5. november

Stalinski duhovi strašijo med nami. Bilo je grozljivo gledati stanje na mejnih prehodih ob dnevu mrtvih. Kilometerske kolone čakajočih. Na tone odvrženega materiala. Obupani in razdraženi obrazi čakajočih zdomcev. Nerazumljivi postopki carinikov. Sramota in škandal. In to na najbolj odprti meji v Evropi - kot so neštetokrat ponavljali naši demagogi z Ribičičem na čelu. Vsa Evropa je gledala to naše zajebavanje naših ljudi na naših mejah in se nam smejala. Krasna propaganda za naš samoupravni socializem in demokracijo. Človek nima pravih besed, da bi lahko izrazil svoje ogorčenje in gnus nad takim početjem režima. Ne glede na vse ekonomske in druge razloge, ki so narekovali zaprto mejo, lahko kaj takega napravijo samo ljudje, ki so ljudomrzni. Ne glede na vse ekonomske stiske, finančna nesorazmerja in devizne primanjkljaje ima zaprta meja svoj človeški in moralni vidik in težo. V končni posledici je zaprta meja pavšalni policijski ukrep; je torej moralna in

človeška nezaupnica, ki so jo oblastniki izrekli svojemu ljudstvu.

Ni naključje, da je Stalin tako hermetično zaprl meje deželi Velikega Oktobra. Zgradil je dovršen sistem oboroženega kordona na mejah Sovjetske zveze, z nalogo, da enako strogo pazi na vstop kakor tudi izstop iz nje. Prehod preko meje in sovjetski potni list je dvignil v mitološke višave pomembnosti in konspiracije. Njegov režim je skoraj z enako strogostjo, nezaupljivo in sumljivo ogledoval in pretresal vse morebitne vohune, ki so šli noter, kako tudi vse sovjetske državljane, ki so izstopali iz svoje domovine ali se vračali vanjo. Skoraj verjamam, da bi se zviti in okrutni Gruzinec zadovoljno smehljal, če bi mu bilo dano, da bi lahko opazoval naša mejna prehoda na Šentilu in Ljubelju ob dnevu mrtvih. Stalinskemu duhu je prirojeno, da ne zaupa ljudem. Prirojeno mu je, da jih sumniči, preganja, mrcvari, da jih zaslišuje, utesnjuje in ponižuje. Njemu so mednarodne, nacioalne, regionalne in družinske zveze vedno nekoliko sumljive ali vsaj nepotreba izguba časa in velika potrata denarja. Stalinski duh ni samo nezaupljiv, ampak tudi ljubosumen. Misli, da je on sam žarišče sveta. Vsemogočni Bog med ljudmi. Po njem bi morala vsa stremljenja njegovih podložnikov, vse njihove potrebe, želje, sanje in hrepenenja, biti tako ali drugače usmerjena k njemu in k njegovemu neizbrpnemu in neusahljivemu vrelcu in studencu modrosti, znanja, milosti in pravičnosti. On naj bi bil balzam za vse, kar trpinči človeško dušo. In če je tako, zakaj potem potovati v tuje in neznane dežele? Zakaj si tam ogledovati to in ono? Zakaj se izpostavljati skušnjavi, kupovati tuje blago ali nositi na tuje domačo valuto. Je že res, da stalinski duh tudi računa in je jezen, ko mu statistiki prinesejo (seveda umetno in zavestno povečane) podatke, koliko dragocene domače valute je odšlo na tuje. Vendar ga še bolj boli in draži občutek in spoznanje, da ni vse obrnjeno le k njemu. Čuti se prizadetega, da, skoraj degradiranega, ko vidi, da pota njegovih podanikov niso usmerjena samo k njemu. Zakaj tako, če pa vemo, da je samo on prerok, Mohamed in Meka! Res, stalinski duh je zato prizadet, trpi in snuje maščevanje. Maščuje se tako, da zapre meje.

"Ne, dragi državljani samoupravne in demokratične Jugoslavije, ne boste več hodili na tuje menjavat našo veličastno valuto, prodajat svoje duše in kupovat cingelj-tongelj blago. Ne boste se več drenjali po avtobusih in izrednih vlakih. Ne boste več posedali po tržajskih ulicah, jedli našo čebulo in onesnaževali mediteranski zrak. In vi, zdomci, nič več ne boste prinašali in pošiljali domov svojim sorodnikom in znancem drugorazredno ali celo že obrabljeno robo. Svojega nimamo - tujega nočemo. To je naše patriotično in revolucionarno geslo. Kdor je zaveden in pošten, ne sili na tuje. Kdor je pameten, ne potuje. Preko meje hodijo samo fakini, tihotapci in vohuni. No, včasih mora preko meje tudi pošten državljan, če namreč potuje službeno, to se pravi obvezno, prisiljen in zaradi višjih interesov naše drage domovine. Tak človek potuje, ker mora, in hrepeni noč in dan, da bi bil čim prej nazaj. Vsi ostali poštene državljani, za katere ni nevarnosti, da bi morali po službeni dolžnosti itd., pa so lahko srečni in zadovoljni, da jih je njihova vlada rešila vseh skušnjav, nevarnosti in nepotrebnih stroškov, ki jih prinašajo potovanja v inozemstvo."

Odkod je ta citat? Vzel sem ga iz prvega osnutka izjave zveznega izvršnega sveta, s katero je ta hotel pred javnostjo utemeljiti depozit za prehod meje. Menda je Ribičič, ko mu je bila poslana, da bi o njej povedal svoje mnenje, rekel Milki, da izjava sicer ustreza resnici, vendar se mu zdi nekoliko netaktična, zato ker je preveč odkritosrčna. To je Milko prepričalo in naročila je, da napišejo novo, bolj taktično!

Stalinski duhovi so tako postavili plotove okrog nas. Noro so se celo desetletje zadolževali v inozemstvu in dobljene kredite razmetali kdovekam. Sedaj, ko je treba vračati in ko je devizna blagajna prazna, so razglasili, da so krivi državljani, ki odnašajo dinarje preko meje in so zato zaprli mejo. Krasen primer sodelovanja nesposobnosti s hinavščino. Tako. Mi pa naj sedaj tičimo v tej balkanski luknji, odrezani od sveta, od civilizacije, brez pravega pretoka neposrednih informacij, znanstev, človeških vezi, brez inozemskih knjig, revij in vsega ostalega, kar prinaša človeku neposreden stik z drugimi narodi in ljudmi. Navsezadnje se devizni primanjkljaji dajo odpraviti v nekoliko letih. Škode, ki jo bo povzročila zaprta meja zlasti pri splošnem napredku naših misli, znanja in zavesti, če bo to trajalo dalj časa, pa ne bo mogoče niti ugotoviti niti odpraviti. Ostala bo kot skeleča rana na organizmu naše skupnosti.

Se prav posebej pa bo zaprto mejo občutil slovenski narod. Živimo v treh državah, v treh različnih družbenih sistemih. V dveh državah smo izpostavljeni zgodovinskemu, življenjskemu in subjektivnemu političnemu raznorodovalnemu pritisku. Daleč najbolj uspešna prepreka temu pritisku je bila odprta meja. Okrepila je naše zveze, pomoč, sodelovanje, zapanje in razumevanje. Vrnila je veljavo slovenskemu jeziku na ozemlju, kjer v Italiji in Avstriji žive Slovenci, utrdila samozavest in odpirala perspektive. Dopuščala je in omogočala vsaj minimalno povezavo in ritem življenja vsem Slovincem, živečim na tem koščku Evrope, čeprav razdeljenem med tri države. Sedaj ni več tako. Naenkrat so se zopet vrinile med nas mejne pošasti. Zasekale so v nacionalni organizem novo rano. Posledice bodo težke, če bo to trajalo. Da bo ironija še večja, si te mejne zapreke ni izmislil in postavil kakšen tržaški skvadrast ali Koroški nacist. Izmisllila si jih je in jih postavila naša modra jugoslovanska vlada v Beogradu. Seveda s pomočjo ali vsaj ob soglasju Slovencev. Zaprta meja je nož v hrbet Slovincem v Italiji in Avstriji. Kako naj sedaj jugoslovanska vlada zahteva od italijanske in avstrijske vlade, da uresniči in spoštuje mirovno in in druge pogodbe o pravicah Slovencev, če jih pa sama omejuje? Kako naj si prizadeva, da bi razširili in utrdili možnosti in pogoje, da bi vsi Slovenci živeli čim bolj povezano in celovito, če pa jih sama omejuje in razbija? Ob vsem tem pa je še posebej boleče, da je celoten slovenski politični vrh strahopetno stisnil rep med noge, se ubogljivo uklonil in se omejil na nekaj fraz o upanju, da to ne bo predolgo trajalo. Zakaj so se tako obnašali in strahopetno potuhnili? Zakaj ne vidijo in nočejo videti, da pri vsem tem ne gre za večjo ali manjšo količino blaga za osebno potrošnjo, ki naj bi iz zamejstva prišlo k nam, ampak da gre za življenske interese slovenskega naroda. Ne vidijo in nočejo in ne morejo videti prave vsebine in negativnih posledic zaprte meje za Slovence zato, ker jim že dolgo niso več pri njihovi politiki primarni interesi slovenskega naroda. Primarni in najbolj pri srcu so jim njihovi lastni birokratskooblastniški fotelji in položaj njihovih riti v njih. Žalostno in sramotno! Žal, to je nova zmaga stalinskih duhov! To je nova izdaja vitalnih interesov slovenskega naroda. Prišel bo čas in dan, ko bodo tisti, ki so jo napravili, zanj tudi odgovarjali.

Delitev dohodka

10. december

V knjigarnah sem videl, kupil in prebral brošuro, ki jo je napisal Zvonimir Tanko O delitvi dohodka in osebnih dohodkov.⁹ V njej je Tanko ponovil in aktualiziral svoja že

⁹ Zvonimir Tanko, Vprašanja delitve dohodka in osebnih dohodkov, Zveza delavskih univerz in DDU Univerzum, Ljubljana, 1982.

mnogokrat povedana stališča, ki jih trdovratno brani že polnih 20 let. V začetku šestdesetih let - bil sem še v sindikatih - jih je prvokrat razlagal tudi meni. Med nama ni bilo večjih razlik glede delitve osebnih dohodkov na posameznega delavca znotraj delovne organizacije. Bile pa so pomembne razlike glede delitve dohodka med delovno organizacijo in družbo. Tanko je bil mnenja, da bi morala družba za delitev dohodka iskati in poiskati čim bolj konkretno in stimulativno merilo. Sam sem se nagibal k temu, da bi lahko to delitev že popolnoma prepustili samoupravnim odločitvam delovnih kolektivov. Za tako svoje stališče sem imel tri razloge.

1.) Bil sem kot sindikalni aktivist nekoliko enostransko, rekel bi voluntaristično usmerjen. Zdelo se mi je, da je splošna samoupravna zavest že dosegla tako stopnjo, da ji lahko zaupamo in prepustimo, da se suvereno odloča o dohodku.

2.) Odnosi med federacijo in republiko so bili tedaj še taki, da ni bilo moč misliti na to, da bi morebitna določila ali norme družbe za delitev dohodka lahko bile v pristojnosti republike. Če bi že bile, bi bile v pristojnosti federacije. Z drugimi besedami, grozili so linearni jugoslovanski normativi za ugotavljanje in delitev dohodka. Meni se je zdela ta možnost najslabša, najslabša od vseh.

3.) Tedaj sem bil še precej pod vplivom splošnih teorij o samoupravljanju, o osvobojenem delu in o preobrazbi, ki naj bi se menda dogajala z delovno silo, ki menda ni več blago, in zato naj tudi ne bi imela svoje cene.

Ko smo leta 1965 začeli veliko reformo, ki jo je vodil Boris Kraigher in ko sem sicer moral kot sekretar CK za ideološko delo nekoliko globlje in bolj vsestransko spremljati in analizirati dogodke in odnose v družbi, sem spoznal, da moja prejšnja stališča glede delitve dohodka niso pravilna. Spremenil sem jih. Od tedaj je bilo tudi moje sodelovanje s tovarišem Tankom zelo dobro in tudi plodno. Ko smo leta 1971 v izvršnem svetu Slovenije oblikovali zakon o delitvi dohodka, je bil tovariš Tanko eden od njegovih glavnih arhitektov. Ta spominski sprehod dvajset let nazaj sem napravil zato, ker Tanko sedaj uporablja v svoji brošuri Kardeljeve citate kot glavno podporo svojim stališčem. Kardelj je namreč govoril o teh vprašanjih na zaprtem sestanku na CK ZKS 28.6.1978, torej ne polno leto pred svojo smrtjo. Ta njegova razprava pa je bila objavljena šele po njegovi smrti, v Delu 23.2.1980. Kardelj je v tej svoji razpravi precej revidiral in še bolj nakazal, da misli revidirati nekatera svoja prejšnja stališča o delitvi dohodka. Tanko seveda to čuti. Zato ga citira in se sklicuje nanj. Seveda ne dela to zato, ker mu bi bila nova Kardeljeva stališča kažipot, ali zato, ker bi bil nad njimi navdušen. So namreč še vedno preveč medla, nejasna, oklevajoča in dvoumna. Kardeljevi citati mu služijo zgolj kot pripomoček, da se je prebil, da je preliščil cenzuro. Verjetno sploh ne bi bilo misliti, da bi si kdorkoli v Sloveniji upal ali bi hotel tiskati Tankovo razpravo, če ne bi bilo v njej Kardeljevih citatov.

S tem primerom hočem pokazati, kako močno je Kardelj monopoliziral pravico družboslovnih in samoupravnih teoretičnih in načelnih rešitev samo za Kardelja. Hočem ilustrirati, v kako utesnjenem in neenakopravnem položaju so v Sloveniji in deloma tudi v Jugoslaviji bila in so še, čeprav čedalje manj, vsa aktualna družboslovna razmišljanja in raziskave, če niso v strugi tistega, kar se upravičeno imenuje kardeljanstvo.

Več kot dvajset let je Kardelj energično zavračal poseg države v delitev dohodka in filozofiral o osvobojenem in združenem delu, ki naj po samoupravni poti in s sporazumevanjem poišče družbeno samoupravna merila za delitev. Že pred desetimi leti smo v Sloveniji sprejeli zakon, ki naj bi dal prve konkretne obrise družbenih meril za

delitev dohodka. Kolikor je bil še preveč splošen, preveč samoupravno filozofski in premalo konkreten, je bil tak predvsem po zaslugi Kardelja, ki je interveniral in hotel v njem čim več prostora za neskončno in nevarno filozofijo o pravicah združenega dela. Ustava iz 1974. leta in zakon o združenem delu sta seveda omenjeni zakon iz 1971. leta izničila kot protiušten in etatičen. Zabučale so velike orgle o dohodkovnih odnosih in o veliki svobodi delitve dohodka. Roman Albreht, na primer, je to muziko spremljal z jerihonsko trobento. In rezultat? Najprej visoka stopnja inflacije, vrtoglavo dviganje naših notranjih in zunanjih dolgov in padeč produktivnosti. Pri vsem tem je imela svobodna delitev dohodka in osebnih dohodkov in iz njih izvirajoča splošna potrošnja poleg zavoženih investicij glavni delež. Predvsem zaradi neurejene in samoupravno zafilozofirane delitve dohodka smo lahko živeli preko svojih možnosti, če in dokler smo lahko dobivali inozemska posojila. Ker teh ni več ali jih je mnogo premalo, ni mogoče po starem naprej. Nekaj so morali storiti. Že drugo leto z zvezno resolucijo določajo, za koliko odstotkov se lahko poveča dohodek tozdom v sorazmerju s povečanim prihodkom. Torej najbolj grob, linearen, nestimulativen in nepravilčen normativ. Kajti priznava lansko stanje kot idealno; dviganje cen; igro tržišča; monopole; inflacijski dohodek in še vse druge manipulacije, ki so možne, da tozdom prikaže večji prihodek. V Jugoslaviji smo imeli že mnogo normativov za delitev dohodka, toda tako pavšalnega in skreganega z ekonomsko logiko, kot so resolucijski odstotki, še nobenega. To je vrhunec etatizma in tehnokratizma. Da, kdor visoko leta, nizko pade.

Tako torej praksa. In kako teorija? Dvajset let so si Kardelj in njegovi vsak praktičen primer ali eksperiment delitve dohodka in osebnih dohodkov ogledovali pod povečevalnim steklom lastnih teorij in jih razpenjali na natezalnici lastnih filozofij. Tem slabše za prakso, če ni bila dovolj čista pod povečevalnim steklom in prave mere na natezalnici. In vendar je moral nekje na koncu izjaviti: "Nasploh se sprašujem, ali je treba izhajati iz teorije oziroma čisto teoretičnega pojma, ki naj določa osnovni element enostavnega dela, s katerim bi računali sestavljenost dela, ali pa začeti od prakse in potem v praksi uvajali teoretične elemente"¹⁰. Velika, pomembna, mogoče celo genialna dilema! Ali naj to pomeni, da je začutil, da z njegovo teoretično zgradbo združenega dela in dohodka ni nekaj v redu? Ali je to kapitulacija ali vsaj taktičen umik pred prakso, ki se trdovratno upira, da bi se utesnila v njegove teoretične okove in sheme? Mu je bilo jasno, ko je to govoril, da če pade ta del njegove teorije o združenem delu, potem pade tudi še marsikaj drugega v njegovem modelu, ki ga imamo in katerega tako odločno zavrača praksa in tako zagrizeno branijo kardeljanci? Sama vprašanja brez odgovorov. Verjetno jih je nosil s seboj ali vsaj razmišljal o njih, ko se je pripravljval na potovanje...

¹⁰ Delo, 23.2.1980.

1983

MARKSIZEM IN STALINIZEM

7. januar

Gospodarska politika za letošnje leto je v glavnih potezah odrejena. Nič bistveno novega ni v njej. Kar je v njej kaj pomembnega, je izsiljeno - na primer še nadaljnji padeč standarda in zniževanje investicij. Kar naj bi odpiralo perspektivo, je samoupravna fraza. Kar naj bi izboljšalo bilance, je nedosegljivo kot na primer povečanje izvoza na konvertibilno tržišče za 20 odstotkov. Tudi novi izvršni svet je tako že globoko zajadral v regresivne administrativnocentralistične vode. Postal je dekla tiste administrativne logike, ki z besedami prisega in se sklicuje na samoupravni sistem, z dejanji mu pa iz dneva v dan zožuje manevrski prostor in otežuje samostojno delovanje.

Nič čudnega ni, da so v sklopu take politike prišle pod udar devizno-bilančne pristojnosti republik in pokrajin. Zmagala je torej zahteva po večji vsedržavni centralizaciji deviz. Taka zahteva in sklep bi bila logična in stimulatívna, če bi imeli realen tečaj dinarja, če bi imeli devizni trg in če bi sicer trg v mnogo večjem obsegu kot sedaj odločal o dohodku in o rezultatih poslovanja posameznih gospodarskih subjektov. Ker pa temu ni tako, ker so vsi činitelji in rezultati poslovnosti bolj odvisni od predpisov kot od lastnih dejanj, potem tudi večja centralizacija deviz ne pomeni nič drugega kot povečan vpliv administracije na njihovo razdelitev. Ta ukrep, ki je za mnoge bolj pravičen od dosedanjega, ko so imele republike in pokrajini vsaj nekaj pristojnosti in delovne organizacije večjo udeležbo pri delitvi deviz, bo nujno deloval destimulatívno na izvoznike. Ta primer nazorno kaže, da je naš gospodarski sistem skregan ne samo z normalno gospodarsko logiko, ampak tudi s samim seboj do te stopnje, da celo posamezni ukrepi, ki jim načelno ni mogoče oporekati, delujejo v praksi v obratni smeri, kot bi sicer v kolikor toliko urejenih gospodarskih razmerah in v bolj smiselnem sistemu.

Slovenci in Hrvati so predlaganim spremembam deviznega zakona na začetku nekaj ugovarjali. Po krajšem upiranju so seveda sprejeli (kdaj še niso?) in pomirili svojo vest in kapitulacijo z izjavo, ki nikogar ne obvezuje, ki nikogar ne prepričuje in ki nikomur nič ne pomeni. Slovenci čutijo in razumejo, da pomeni centralizacija deviz v tem trenutku in pri teh pogojih udarec izvozu in izvoznikom. Zlasti tistim, ki izvažajo na trg prostih valut. Zato branijo večjo udeležbo delovnih organizacij, republik in pokrajin. Žal jo branijo aktivistično in voluntaristično. Sklicujejo se namreč na samoupravljanje in na sumljivo doktrino, da devize pripadajo sistemu, ki izvažajo. S to filozofijo, ki v nekoliko urejenem gospodarskem sistemu, v katerem mora biti domača valuta edini ali vsaj poglavitni pokazatelj uporabnih vrednosti, ni mogoče kaj početi, še dodatno obremenjujejo in povečujejo gospodarsko in idejnopolitično zmedo. Namesto da bi se zavzemali za take pogoje gospodarjenja, v katerih bi postajal dinar glavni razsodnik in cilj gospodarskih prizadevanj in trg njegov neusmiljeni pomočnik, pa nekaj pleteničijo z nekakšnimi deviznimi samoupravnimi pravicami izvoznikov. Namesto da bi vleкли naprej, potiskajo naš gospodarski sistem nazaj. Ostale republike so prepričane, da to delajo zaradi bilančnih razlogov in koristi, kajti večja devizna participacija in možnost samoupravnega

manevriranja in izigravanja (člen 68 in 69 deviznega zakona)¹ bi Sloveniji prinesle več deviz kot centralizacija. To je samo deloma res. Bilančni razlog vsekakor ima svojo težo. Vendar se mi zdi, da zlasti za vodilno skupino v Sloveniji ni bistven. Za njo je najpomembnejše, da je bila s sedanjim deviznim zakonom dana možnost, da izvozniki z ustvarjenimi devizami stimulirajo in manipulirajo v dohodkovnem povezovanju. Enostavno povedano, dobršen del toliko zaželenega in opevanega dohodkovnega povezovanja, ki je v sedanjih pogojih bolj ideološko-politična kot pa ekonomska zadeva, je zgrajenega s pomočjo špekulacij, ki jih je izvoznikom omogočal dosednji devizni zakon oziroma njegova člena 68 in 69, ali celo izključno z njimi. Slovenski politični vrh, ki je tako zavzet za dohodkovno povezovanje, se boji, ne brez razloga, da bo nov devizni režim v dokajšnji meri onemogočil tako špekulativno in protekcionalistično dohodkovno povezovanje delovnih organizacij. Boji se, ne brez razloga, da bo mnogo že sklenjenih samoupravnih dohodkovnih sporazumov končalo v arhivu v trenutku, ko se zapro vrata za razne manipulacije, ki so sedaj pod tem imenom možne in legalne. Tudi ta primer je nov dokaz, kako nekritična in negospodarska in ideološko aprioristična so velika načela, na katerih je zgrajen oziroma naj bi bil zgrajen sedanji samoupravni in gospodarski sistem. Zato ni čudno, da smo v veliki gospodarski in družbeni krizi. Njene korenine pa so v Kardeljevi ideologiji in njenih zmotah.

Politika in politiki

15. januar

Čutim in opazujem, kako izginja in kopni še tisto nekaj ugleda in vpliva, ki so ga na Slovenskem pred nedavnim še imeli politika in politiki. Politik je že skoraj sinonim za psovko in politika za prevaro. Zakaj je tako? Kje so pravi vzroki te nevarne družbene preobrazbe? Razmišljam. Vsiljujejo se mi nekatere zgodovinske primerjave.

Slovenci smo narod brez velikih političnih tradicij. Stare so komaj dobrih sto let, če štejemo za začetek novejše politične zgodovine in življenja znano geslo o zedinjeni Sloveniji in narodne tabore, ki so se začeli v drugi polovici prejšnjega stoletja. Vendar so pri tedanjem prebujanju in oblikovanju nacionalne zavesti, in v njej je možno videti pglavito vsebino tedanjega političnega življenja, imeli večji pomen literatura in literati kot pa politika in politiki v profesionalnem smislu te besede. Če iščemo politično nacionalno kontinuiteto med slovenskimi politiki, potem ni težko ugotoviti, da med njimi take kontinuitete ni. Pač pa so vidna kontinuiteta in tradicija slovenske nacionalne in politične misli Trubar - Prešeren - Levstik - Cankar. Oblikovalci in vizionarji slovenske politične misli potemtakem niso bili politiki, ampak književniki. V tem zgodovinskem dejstvu je treba iskati vzrok tako za izreden ugled in politični položaj, ki so ga imeli vse do nedavnega slovenska literatura, kakor tudi za izredno skromen položaj, ki ga je imela politika in politiki med slovenskim narodom. Težko je danes opredeliti, koliko se v takem "nepolitičnem" položaju politike in političnem vplivu literature odraža tudi izredno težak politični in zgodovinski zamudniški položaj slovenskega naroda v preteklem stoletju in v začetku tega stoletja. Ali ne more biti dvoma, da se odraža. Ne gre torej samo za to, da so bili slovenski literati zaradi svojih osebnih lastnosti bolj politični, kot so sicer, in politiki manj, kot je normalno. Vzrok temu stanju to, da je bil slovenski narod politično še tako neobglen, tako nerazvit in tako k tlem pritisnjen, da ni mogel in znal izražati svojih političnih zahtev in zavesti neposredno, to se pravi preko politike in politikov. Izkazal jih je

¹ Uradni list SFRJ, št. 23/1983 (prečiščeno besedilo deviznega zakona).

torej posredno, včasih tudi simbolično, vizionarsko in za kaj takega so bili literatura in literati najbolj prikladni.

V obdobju, ko je bilo samostojno slovensko politično dejanje še v povojih, so mu služili in ga vodili pritlikavi politiki, ki se niso mogli in se tudi niso poizkušali nikoli dvigniti nad omejene horizonte podrejenosti cesarskemu Dunaju. In v tem istem obdobju, ko si je slovensko politično hrepenenje že utiralo pota v nova obzorja, je to hrepenenje čutila, razumela in spodbujala slovenska literatura. Postala je njegov glasnik in prerok. Ko se je iztekla čas, ko so zasijale milejše in svetlejšje zvezde na slovenskem političnem nebu, se je izvršila tudi pravična sodba. Velika slava in hvala literaturi in literatom, ki so slutili in razumeli hrepenenje naroda in svobodo na obzorju. Prezir in pozabo politiki in politikom, ki so kot ponižni hlapi služili tujemu gospodarju.

Ko je ob strahotah prve svetovne vojne in na pogorišču stare Avstrije zrasla in se uredila južnoslovanska ideja, so tudi slovenska politika in politiki, ki so te ideje zagovarjali in se zanje borili, dobili večji družbeni ugled in priznanje. Politika se je izvila iz dolgotrajnega objema literature in postala zlasti v povezavi s cerkvijo samostojna družbena sila. Slovenska ljudska stranka in njen voditelj Korošec², sta imela tedaj odločujoč politični vpliv in velik družbeni ugled med slovenskim narodom. Zagotovo je tedaj obstajala zgodovinska možnost, da se slovenski narod tudi politično konstituira kot zrel in polnoleten. Dovolj je bilo nacionalno demokratične zavesti med Slovenci in vse drugače bi se za nas lahko končala prva svetovna vojna, drugače bi bile naše meje, če bi tedaj razpolagali z eno ali več sposobnimi političnimi strankami in vsaj z minimalnim številom takih politikov, ki bi bili dorasli takratnim mednarodnim in domačim političnim razmeram. Žal nismo imeli ne enega ne drugega. Politiki so hiteli izročati usodo slovenskega naroda v druge roke in bolj so se bali revolucionarnega razpoloženja slovenskih plebejcev, delavcev in revnih kmetov kot pa grabežljivosti sosedov. Imeli smo srečo, da se je pojavil dotedaj neznani oficir Maister in s svojim odločilnim nastopom rešil Maribor in verjetno tudi večji del Štajerske. In ni pretirano domnevati, da bi se tudi usoda Koroške in Primorske odločila drugače, kot se je, če bi bili naša politika in politiki bolj dorasli položaju.

Kar se je s slovenskim narodom zgodilo v naslednjem desetletju v stari Jugoslaviji, je bilo samo logična posledica tiste neodločnosti, kratkovidnosti in majhnosti, ki jo je bilo v slovenski politiki čutiti tudi že ob samem razpadu stare Avstrije. Še tisto malo samostojnega programa, nacionalne samobitnosti in samostojnosti, ki jo je v nekem obdobju izpričevala SLS s svojimi voditelji, se je izgubilo in zvedenelo v ozračju dnevnega taktiziranja, spletkarjenja in mešetarjenja ob vznožju prestola Karadjordjevičev. Zato so politika in politiki obeh tradicionalnih političnih taborov - klerikalnega in liberalnega - ostali od velike večine Slovencev odtujeni. Hodili so sicer na volitve, glasovali za to ali ono stranko in kandidata, sicer pa bili polni nezaupanja in antipatij do vsega, kar je bilo tako ali drugače povezano s početjem, ki se je imenovalo politika. Komunisti so sicer že tudi v tem obdobju gradili kvalitetno novo podobo politke in politikov, tako idejno kot moralno, toda njihov vpliv je bil še premajhen, da bi lahko bistveno spremenili splošen, precej dvomljiv položaj,

² Dr. Anton Korošec (1872-1940), slovenski politik in duhovnik, od leta 1906 poslanec v avstrijskem državnem zboru, vodja Slovenske ljudske stranke. Zavzemal se je za trialistično Avstrijo. Eden avtorjev majske deklaracije. Med obema vojnama najvidnejši slovenski politik v Jugoslaviji, zastopal je avtonomistično in klerikalno politiko.

ki sta jo med večino Slovencev imeli besedi politika in politik.

V takem položaju smo dočakali razpad Jugoslavije in okupacijo. V revoluciji je zrastle kvalitetno novo pojmovanje politike na Slovenskem. Postala je samostojna in odločilna družbena sila z velikim ugledom, povezana tudi z razumskim, moralnim in čustvenim doživljanjem velike večine Slovencev. Tako pojmovanje politike je dobilo tudi svojo personifikacijo in pojavili so se priznani priljubljeni in spoštovani narodni in politični voditelji kot Tito, Kidrič, Kardelj, Marinko, Leskovšek, Boris Kraigher, Vida Tomšič, če navedem samo najbolj vplivne.

Že je bilo videti, da smo na ta način za vedno prekoračili vijugavo reko, ki tako rada deli profesionalno politiko od folklore političnega razpoloženja in doživljanja politično mislečih državljanov. Bili smo na najboljši poti, da dokončno obračunamo s tistim skoraj že tradicionalnim političnim mišljenjem Slovenca, ki ne verjame nobeni politiki ali ki vidi v njej vedno nekaj zahrbtnega ali nečastnega. Imeli smo vse objektivne pogoje, da se razvijemo v moderen političen evropski narod, pri katerem imajo tudi politika in politiki - ne glede na možna nihanja in razne krivulje vzponov in padcev - vendar neko svojo stalno družbeno ceno, vpliv in ugled. Kot minimum družbenega ugleda vsake politike ostane med ljudmi vsaj spoznanje, da je politika potrebna, da ima svoje družbeno mesto, tako kot ga imajo kultura, znanost, izobrazba, morala, tehnika.

Pri nas se sedaj stvari razvijajo tako, da prihajajo vse navedene domneve pod vprašaj. Očitno je nekdanji pozitivni razvoj družbenega ugleda politike in politikov prekinjen. Zaustavljen je in obrnjen nazaj. Družbeni ugled politike sedaj izredno hitro pada. Ne slabi samo njen vpliv, ampak blede, bolje rečeno temni, tudi njena človeška in moralna podoba. Z velikimi koraki se prevladujoča ljudska politična zavest približuje spoznanju ali prepričanju, da so za vse ali skoraj za vse težave našega življenja krivi politiki in politika. Italijani imajo za tako stanje lep pregovor: Piove, governo ladro! (Dežuje, prekleta vlada!) Nevarna je utvara, da politika lahko stori vse. Še bolj nevarno pa je razočaranje ali prepričanje, da je politika glavni izvor in povzročitelj vsega zla, vseh zmot, težav in napak. Tudi človeško vzeto je zelo hud stres, če se neka politika v eni sami generaciji povzpne iz dna in iz nič na veliki vrh in potem zopet naglo zdrsi proti dnu in v nič. Velika je neznanka, kako in s kakšnimi posledicami bo tak mlad politični narod, kot smo Slovenci, prenesel to veliko amplitudo svoje ofcialne politike?!

Kaj je sploh politika? Zgolj borba za oblast? Je to sploh početje, vredno človeškega dostojanstva in družbene veljave? Je to znanost ali samo voluntarizem in aktivizem? Je to slepilo deli kompas človeku? Ima politika sploh svojo logiko, svoje notranje zakonitosti, pogoje in vzroke? Ali je politika samo pragmatizem ali tudi ideologija ali obratno? Koliko, kdaj in kako se politična gibanja lahko spravijo v predvidljiv okvir, in zakaj neka politična gibanja doživljajo zdaj krizo, zdaj polet in zopet zastoj in zopet vzpon? Taka in podobna vprašanja so sedaj - ne brez razloga - stalno prisotna na neformalni strani naše politične scene in med politično mislečimi državljani.

V sodobnem političnem življenju odločajo o poglavitnih političnih zadevah stranke. In v strankah odločajo o poglavitnih zadevah njihova vodstva. Ta pa so v preteženem številu tako ali drugače sestavljena iz profesionalnih politikov. Če hočemo biti stvarni, je tudi pri nas tako, in ne vidim možnosti, da bi to se v kratkem času spremenilo. Vse bistvene

politične in oblastne odločitve v svetu in pri nas sprejemajo torej vodstva političnih strank ali, še bolje, tako imenovane vodeče in vladajoče politične ekipe ali garniture. Različne so oblike, prijemi, taktika in načini, s katerimi vladajoče politične garniture, lahko rečemo, vladajo. Ne glede na vso raznovrstnost postopkov vladanja, pa konec koncev vendar vladajo. Mislim, da je pri nas bistveno drugače, se pravi biti slep ali neumen. Z vso gotovostjo trdim, da je pri nas kljub samoupravnemu sistemu še vedno mnogo lažje vladati in manipulirati s črnimi ali belimi, z zakaj in z zato, kot pa v neki parlamentarno buržoazni državi z razvito meščansko demokratično tradicijo in večstrankarskim sistemom. Mimogrede rečeno, niti približno si kaka zahodnoevropska vlada ne sme privoščiti streljanja takih kozlov, kot jih je streljala npr. primer Djuranovičeva vlada ob podpori ali toleranci vse vodilne politične ekipe pri nas. Dvignilo bi se namreč toliko hrupa in kritike, da bi jo takoj pospravila ali lastna stranka ali pa združena opozicija. Hočem povedati, da manevrski prostor vladanja in odločanja odločilnih političnih subjektov pri nas ni manjši, ampak večji od tistega, ki ga imajo vodilne ekipe v večstrankarskem sistemu. Politična odgovornost in riziko vodilnih sta potemtakem pri nas manjša kot v državah z ravno meščansko demokracijo. Tega ne trdim zaradi nezaupanja v samoupravljanje, ampak na podlagi prakse, v katero štejem tudi tisto obdobje osemindvajsetih let, ki sem ga sam preživel na raznih vodilnih položajih v Sloveniji in Jugoslaviji. Taka je torej splošna in tudi naša jugoslovanska in slovenska politična stvarnost. Vse in vsakomur, ki je hotel pri nas nekoliko spremeniti to stvarnost, vsemu in vsakomur, ki je hotel tako ali drugače zmanjšati monopol in manevrski prostor vladajočih subjektov, so ti takoj napovedali odločen boj in ga politično tako ali drugače, pod tem ali onim idejnopoličnim geslom tudi onemogočili in utišali. In tako ali nekoliko ali precej slabše je s to zadevo tudi v državah tako imenovanega realnega socializma. Politika je torej žal še vedno taka družbena dejavnost, v kateri na razne načine sodelujejo milijoni, ali kljub temu so poglavitne politične odločitve v pristojnosti ozkega števila profesionalnih politikov. V politiki je torej mnogo poklicanih, ali malo izvoljenih. Tu praviloma manjšina vodi večino. Izjemoma večina zamenja manjšino. Politika je torej sinteza mišljenja, razpoloženja, drobnih dejanj in velikih želja velikanske večine in sposobnosti, ciljev spoznanj, interesov in pomembnih odločitev male manjšine. Oblast manjšine je velika in trdovratna; ni pa, ali pa samo izjemoma, odločilna. V neprestanem dialogu ali tudi spopadu med večino in manjšino, med željami in možnostmi, med besedo in dejanjem se torej oblikuje družbena aktivnost, ki jo imenujemo politika. Sestavljena je iz svoje amaterske dejavnosti in moralne človeške zavzetosti, s katero se ukvarja večina in iz poklicne sposobnosti (če?), pooblastil in predstavnih, s katerim razpolaga manjšina.

Politika je potemtakem - zlasti v svojem profesionalnem in vodstvenem obsegu - neka posebna družbena specialnost in stroka. Seveda, naj takoj poudarim, je tudi v tej stroki tako kot v vseh drugih. Človek je lahko v njej tak ali drugačen, dober ali slab, pošten ali pokvarjen, genij ali tepec. Seveda pa ni nikjer rečeno ali že vnaprej odrejeno, da bodo v politiki takoj vsi tepci propadli ali vsi geniji uspeli - kajti čudna so pota gospodova nasploh in v politiki še posebej. V politiki se na čudne in mnogokrat zelo zamotane načine prepletajo, povezujejo ali si nasprotujejo zgodovina, tradicija, ekonomija, sociologija, psihologija, religija, realna spoznanja, utvare, fanatizem, predsodki, lepi ideali in skriti in grdi nameni. To je igra in boj močnejšega s šibkejšim, racionalnih spoznanj z nerealnimi zahtevami, realnih možnosti in pričakovanj. V politiki se vedno najbolj zrcalijo vsa nakopičena družbena protislovja in neusklajenosti njihovega razpleta, ali ravnotežja ni mogoče nikoli popolnoma izmeriti, obvladati ali predvideti. V politiki včasih propadejo

najbolj preproste in na oko zelo lahko dosegljive zamisli. Prav tako pa uspevajo tudi nemogoči načrti in čisti juriši na nebo. Življenje je polno razumnih in nerazumnih dejanj. V biti vsakega človeka, v njegovi zavesti in podzavesti se vedno prepletajo drobci racionalnega in iracionalnega. Vse to se odraža in dogaja tudi v politiki. Hladen račun, preudarna analiza, zavzeto prepričanje in genialna intuicija so v politiki skrivnostna kvadratura kroga, brez katere ni kvalitetnih odločitev. Dodatna težava je v tem, da omenjeni činitelji največkrat v praksi niso usklajeni, ampak si nasprotujejo. Gotovo je mogoče najbolj splošno smer zgodovinskega razvoja človeštva in družbenih gibanj utemeljiti in pojasniti z vsakokratnimi proizvodnimi odnosi. Ali v tem splošnem je vedno bilo in bo toliko posebnega, enkratnega, nepredvidljivega in izjemnega, da zato politike kot sinonima za vse splošno in posebno ni mogoče zreducirati zgolj na ta ali oni imenovalac, ampak je vedno sinteza mnogih in marsikdaj med seboj tudi nasprotujočih si činiteljev.

Ne glede na vse raznovrstnosti, ki se vedno zrcalijo v določenem političnem gibanju in v njegovi strategiji, pa vendar vsaka politika iz nečesa izhaja in k nečemu teži. Ocena položaja ali strukturalna analiza konkretnih družbenih razmer je tako rekoč začetek vsake politike. Če je ocena položaja napačna, je napačen tudi start in igra je že skoraj izgubljena. Hudi porazi so v tem primeru neizbežni. Mnogo družbenih gibanj, uporov in revolucij in še več političnih strank je propadlo samo zato, ker odločujoči činitelji niso pravilno ocenili in analizirali obdobja in trenutka. Včasih je v politiki lažje zastaviti cilje, izdelati program, kot realno oceniti situacijo. Vendar še tako točna ocena položaja, ki je lahko za kako politiko zelo ugoden, ni odločilnega pomena, če je cilj napačno zastavljen. Še tako močno politično ali revolucionarno gibanje bo zašlo v krize, doživelo poraze in se zlomilo in razpadlo, če ima cilje in program, ki so neuresničljivi. Samo od življenske povezanosti med realnim spoznanjem obstoječega in predvidevanjem bodočega je konec koncev odvisna večja ali manjša uspešnost konkretne politike. Kjer te povezanosti ni, kjer so zgolj cilji brez pravega spoznanja ali zgolj prava slika stanja brez realnih ciljev, tam sta kriza in poraz.

Kaj je narobe pri nas? Zakaj se ne uresničuje proklamirana politika? Ker že precej šepamo na obe nogi. Vodilni nočejo in ne morejo videti pravega stanja stvari. In tudi cilji so postavljeni med oblake. Nujne so torej temeljite spemembe.

23. januar

Gorenje je doživelo katastrofo. Končno so bili prisiljeni likvidirati Körting. Pridelali so skoraj 150 milijonov nemških mark deficita. Po današnjem kurzu je to skoraj 400 milijard starih dinarjev. To je blago rečeno zelo velik denar za slovenske razmere. Formalni krivec je staro vodstvo Gorenja z Atelškom³ na čelu. Dejanski krivec za tako veliko izgubo pa je politični vrh republike, ki ni dovolil likvidacije Körtinga že pred dvema letoma, ko je postalo jasno, da bo stvar propadla in ko je izguba znašala komaj desetino sedanje.

Republiški politični vrh je hotel z Gorenjem in Körtingom demonstrirati svojo sijajno gospodarsko politiko. Hotel je imeti reklamo zase. Hotel je prestiž. Tudi s tako gospodarsko potezo je želel narediti slavospev samoupravljanju. Ideologija je hotela reklamo. V tem primeru sta se združila voluntarizem in hohštaplerstvo. To je bil zelo drag špas. Plačali ga bodo slovenski delavci.

³ Ivan Atelšek, v tem času že bivši predsednik KPO SOZD Gorenje.

Ob likvidaciji so se mojstri sprenevedanja zopet lepo sprenevedali. Pravi krivci so molčali. Sedanjemu vodstvu Gorenja pa so naročili kako naj se obnaša in kaj naj pove. Obnašali so se zelo samozavestno in rekli so nam, da je likvidacija Körtinga nov prispevek k stabilizaciji. Uboga stabilizacija. V njenem imenu legalizirajo 400 milijard starih dinarjev izgube in se pri tem obnašajo, kot da bi šlo za gnilo vrečo krompirja. Sramota! Slovenska javnost skupaj z vso delegatsko bazo pa strahopetno molči. Kje je tu odgovornost in demokracija? Ni ju!! Zato pa se lahko dogajajo take zadeve.

27. januar

Končno smo na televiziji videli del razprave o usmerjenem izobraževanju, ki jo je organizirala SZDL zaradi pritiska javnosti. Prevladujoča vsebina razprave - kljub nasprotnim prizadevanjem režima - je bila zelo kritična do obstoječe politike in prakse. Spremenilo se ne bo nič. Ostalo bo vse po starem. Zelo drago bomo plačali in že plačujemo ta eksperiment. Potrebna bodo desetletja, in to še po tem, ko bo spoznana in priznana zmota. Torej še po tem, ko bodo statutarno spremenjeni sedanji temelji, načela, programi in praksa sedanjega sistema. Ni namreč mogoče čez noč ali v kratkem času nadomestiti tistega fonda splošnega znanja in horizonta, ki so ga ena ali več šolskih generacij izgubile zaradi neustreznega izobraževalnega sistema. Skoraj ni mogoče poiskati, vrniti ali ponovno izkopati tistih mladih talentov in nadpovprečno nadarjenih, ki smo jih in jih bomo izgubili zaradi sistema, ki daje prednost povprečnosti, sivini in uravnilovki. Za družbeni napredek zelo zaviralna je uravnilovka pri zaslužkih in prejemkih. Še bolj je zaviralna uravnilovka duha in znanja.

Bitka za ranjence

16. februar

Ponovno sem prečital Dedijerjev vojni dnevnik⁴. Sijajna, doživeta in človeško napisana epopeja partizana in borca revolucije. Pri branju se mi je ponujala primerjava med tistim, kar je o revoluciji napisal Dedijer kot partizan in Dedijer kot zgodovinar. Razlika je precejšnja. Je logična in razumljiva. Posamezna dejstva so ista ali različna. Ista je tudi temeljna idejna opredeljenost in človeška zavzetost avtorja. Bistvena razlika pa je v tem, da je Dedijer partizan subjektiven, črno-bel, politično propaganden, nekritičen do revolucije in poln skoraj verskega zaupanja vanjo. Dedijer zgodovinar išče objektivnost, razmišlja o vzrokih, je kritičen in analitičen tudi v odnosu do revolucije.

Dedijerjev dnevnik mi je človeško in intimno zelo blizu, sam sem namreč tudi doživljal mnoge enake ali podobne dogodke kot on, bil sem enako nekritičen, črno-bel in zavzet. Vendar, zame so danes Dedijerove zgodovinske interpretacije naše revolucije bolj zanimive, družbeno bolj globoke in objektivno pomembnejše kot Dnevnik. Mogoče imam tako mnenje tudi zato, ker sem prepričan, da je naša sedanja publicistika in zgodovina veliko premalo kritična do NOB. Vso zgodovino partije in revolucije hočejo ideologi, ki izza kulis uspešno uravnavajo pisanje zgodovine, spraviti v vnaprej odrejene idejne in metodološko operativne kalupe. Na ta način se posiljuje resnica, in kar je še težje, tudi s prikazovanjem in pisanjem zgodovine se hoče onemogočiti kritična in dialektična metoda mišljenja in zavesti. Tudi z učenjem zgodovine naj bi mlade generacije usmerili in vplivali nanje subjektivistično, voluntaristično in ideološko religiozno. Revolucionarna romantika

⁴ V. Dedijer, Dnevnik (v treh delih), Državni izdavaški zavod Jugoslavije 1945, 1946 in Jugoslovenska knjiga 1950.

in nezmotljivost partije in vodstva med revolucijo naj bi postala mit, ki naj pomaga oblikovati zavest mladega rodu v duhu marksistične religije. Ideološkim in teoretičnim predpostavkam naj bi se torej poleg sedanjosti podredila tudi preteklost. Oziroma, treba je vedeti in verjeti, da se je preteklost podredila, in si tako preganjati dvome o tem, da bo tako tudi s sedanjostjo. Ali še bolj enostavno: čim bolj nekdo verjame, da se je revolucija in naša zgodovina gibal zgolj v nezmotljivih ideološko teoretičnih in razrednih kanonih partijske politike, toliko lažje bo verjel in toliko manj bo dvomil, da se tako giblje tudi naša sedanja stvarnost.

Dozdeva se mi, da so torej sedanje zgodovinske pisarije in učbeniki, zlasti tisti, ki imajo javni ali skriti imprimatur režimskih struktur, bolj vpreženi v potrebe in duha sedanje politike kot pa - kljub svojim faktografskim resnicam - zvest prikaz partizanskega duha, njegove morale in iniciative. In zato tudi ni naključje, da v tej zgodovini marsikdaj vojaškooperativni dogodki prevladujejo nad moralno-političnimi. Centralna os vsega našega boja naj bi bilo po tej logiki gibanje takomenovane glavnine partizanske vojske in sovražnih ofenziv zoper njo. V resnici pa to ni bilo poglavitno dogajanje revolucije. In ta glavnina v vojaškem in številčnem pogledu ni bila glavnina, saj ni nikoli predstavljala več kot eno tretjino vseh oboroženih partizanov v Jugoslaviji. Ta glavnina, zbrana okrog Vrhovnega štaba, je bila v bistvu samo naša največja partizanska koncentracija, ki je imela izreden politični in vojaški pomen. Vendar ni bila in ni mogla biti jedro ali centralna os naše revolucije.

Tudi vsi taktični manevri te glavnine, zlasti v četrti in peti ofenzivi, se hočejo v zgodovini in teoriji partizanskega bojevanja prikazati kot vrhunec in vzor genialnih vojaških odločitev. Pri tem pa ostane brez odgovora marsikaj: tako vprašanje, zakaj je na primer glavnina vedno šla v preboj v zadnjem trenutku, takorekoč koncentrično in v isti smeri, zakaj ni šla prej in v razne smeri. Vemo namreč, da so s tako manevrsko taktiko zelo uspešno odbijale udarce in sovražno obkoljevanje mnoge partizanske formacije - odredi, brigade, divizije, korpusi - v raznih predelih Jugoslavije in to na terenih, ki so bili za sovražnikov manever še primernejši, od tistih v Bosni in Črni gori. Vsiljuje se tudi vprašanje, zakaj je bila glavnina - zlasti v prvi, četrti in peti ofenzivi - vedno tako obremenjena z ranjenci. Prisotnost ranjencev je v vseh teh ofenzivah, najbolj v četrti, zelo vplivala (lahko se reče, da jo je zmanjševala) na taktično manevrske sposobnosti borbenih enot.

Vse priznanje zasluži visoka etika partizanov, ki so se borili in umirali za ranjence. Ta morala je bila povsod prisotna. Bilo je sramotno in skoraj enako izdajstvu, če je partizanska enota pustila ranjenca. V tem pogledu torej ni bilo razlik. Razlike so bile nekje drugje. Bile so v načinu sanitetne organizacije. Nekatere enote so ranjence vodile s seboj. In to jih je zlasti v ofenzivah zelo obremenjevalo. Druge so organizirale posebno službo, intendanco skrite bolnice, bunkerje in druga skrivališča v primeru sovražnih vdorov na osvobojeno ali nikogaršnje ozemlje. Mislim, da je praksa pokazala - to bi se dalo tudi statistično dokazati - da je ta druga, ločena saniteta, zlasti če je bila dovolj preudarno, sistematično in konspirativno organizirana, dala mnogo boljše rezultate. Bilo je manj žrtev in izgub. Kajti sanitetne postojanke so bile zelo dekoncentrirane in ne prevelike. Tu ali tam je sicer sovražnik odkril in uničil tako postojanko in ranjence v njej, če jih niso pravočasno skrili v bunkerje. Ali velika večina tako skritih bolnic in ambulant, ki so bile zlasti na Hrvaškem, v Sloveniji, Vojvodini in tudi drugod, je ostala neodkrita. Tako organizirana saniteta je tudi

vsem bojnim enotam vedno omogočala veliko večji manever, bodisi v napadu ali pri umiku. Nasprotno je bilo pri tistih bojnih formacijah, ki so morale, zlasti pri umiku in v sovražnikovih ofenzivah, neposredno skrbeti tudi za bolnike. Običajno so bile kljub veliki skrbi in žrtvam med ranjenci velike izgube. Že sam premik je zelo poslabšal razmere za ranjence. Poleg tega pa je tudi sovražnik laže dohitel, razbil ali uničil predvsem tiste enote, ki so se gibale in bojevale skupaj z ranjenci. Skratka, delež smrtnih žrtev je bil veliko manjši med stacioniranimi kakor pa med premičnimi sanitetnimi enotami.

Ne delam teh primerjav in pripomb zato, ker bi hotel zmanjšati ali povečati pomen bojnega prispevka in izkušenj posameznih enot ali bojnih formacij. Pač pa je njihov smisel usmerjen zoper metodo in tako pojmovanje in pisanje zgodovine naše revolucije, ki hoče glorificirati samo omejeno, odrejeno in izbrano metodo in prakso našega boja in jo omejiti samo na nekaj dogodkov, samo na določen prostor in čas. Branim tistega duha, razum, dejanje in prakso revolucije, ki so rasli iz globoke zavesti in moralnega prepričanja partizanov in patriotov, da se bore za svojo nacionalno in socialno svobodo. Ta duh, razum, dejanje in praksa so bili neizčrpen izvir najrazličnejših iniciativ, zamisli, rešitev in prijemov. Iz njih je izhajala, iz njih se je napajala bojna taktika naše revolucije.

Zdi se mi da, posredovati z našo zgodovino tega duha mladim rodovom, tako ostajamo zvesti pravemu partizanskemu in revolucionarnemu izročilu. Taka pristno partizanska doživetja imajo tudi na mladino največji vpliv in najbolj hvaležno jih sprejema. Ni naključje, da je film Kozara, ki je prikaz epopeje in tragedije prebivalstva tega kraja, ki je v bistvu naš vojaški umik in poraz, hkrati pa naša moralna, človeška in partizanska zmaga, mnogo bolj pretresljiv in prepričljiv kot pa montirani juriši v filmu Neretva ali umetna kanonada v filmu Sutjeska. Čim bolj bomo našo zgodovino lišpali, cenzurirali, ideologizirali in lakirali, tembolj bo zgolj večni predmet ali površna propaganda. Čim bolj pa bo pisana tako, da bo ostala zvesta času, razmeram in ljudem, ki so se v njej borili in doživljali in njej tudi svojo osebno usodo, tembolj bo pristna, prepričljiva in življenska.

Stalin in stalinizem

5. marec

Na današnji dan pred 30 leti je umrl Stalin. Spominjam se, kot da bi bilo včeraj. Zbirali smo se za neko sejo okrog devetih dopoldne, ko je prišla ta novica. Prvi hip smo jo sprejeli molče. Vsakdo od nas se je zamislil. Potem smo se razživali. Komentirali smo to smrt in ugibali, kaj in kako bo poslej. Prevladovalo je mnenje, da bo v Sovjetski zvezi kmalu prišlo do sprememb. Bili smo prepričani, da bo odslej za Jugoslavijo lažje. Čutili smo našo zmago in se je veselili.

Ob takem političnem modrovanju in ugibanju so me obletavali tudi spomini na moje politično zorenje. Kako naivni in otroško zaupljivi smo bili do Stalina. Umirali smo z zadnjo mislijo nanj, z njegovim imenom na ustih. Marsikaj, kar nam je bilo svetega, je bilo nekoč tako ali drugače povezano z njim. Koliko krivic, težav in nevarnosti nam je prizadejal. Ali je sploh bila kje v zgodovini generacija, ki bi bila tako grobo prevarana, izdana in oklevetana, kot so bili jugoslovanski komunisti. Ali je sploh še kdo tako brutalno, zahrbtno in vsestransko izdal svoje zaveznike, ideološke somišljenike in zveste bojevnike, kot je Stalin izdal nas? No, to ni bila samo izdaja, to je bilo več, to je bil napad na našo svobodo in neodvisnost, na našo moralno in na našo duhovno in fizično eksistenco. Zagotovo so bili to najbolj težki, najbolj globoki in najbolj racionalni časi našega zorenja in

streznitve.

Sam sem že leta 1949 pokopal vse iluzije, ki sem jih imel v zvezi s Stalinom. Moj obračun z njim je bil silovit in popoln. Spoznal sem, da je mnogo več kot samo naš nasprotnik. Doumel sem, da je bil duhovni in praktični arhitekt nečesa, kar ni samo nasprotovalo mojemu pojmovanju socializma, ampak je bilo nasprotno tudi minimalni človeški svobodi in ljudskemu dostojanstvu. Končno bi se lahko razumel, če bi Stalin branil zgolj ozke in sebične interese Sovjetske zveze v odnosu do nas in do drugih socialističnih držav. Ali on je hotel več. Hotel je biti absolutni gospodar in tiran nad našim prepričanjem, moralo, imetjem in življenjem. Suženjstvo narodov in posameznika pod rdečim praporom - to je bil pravi smisel njegove ideologije in politike. Bilo je nevarno, ker je bil močan, premeten in grozljiv. Bil sem vesel, da je mrtev. Običajno človeška smrt zatemni senčne strani umrlega. Človeško je, da se ob grobu pokojnika poizkušajo uravnotežiti njegova dobra in slaba dejanja. Za slednja se iščejo razlogi, opravičila, razumevanje. Nič takega ali podobnega ni bilo v meni, ko sem razmišljal o mrtvem Gruzincu. Bilo mi je laže, ko sem vedel, da ga ni več.

Ne tedaj in ne kasneje si nismo delali nobenih iluzij, da bodo z Stalinom šle v grob tudi njegove strahotne sence. Stalinizem je bil še živ in vedel sem, da bo še dolgo živel. Zakaj? Zato, ker stalinizem ni bil samo ali predvsem proizvod Stalina. Ta je sicer imel zasluge zanj, ali v bistvu je stalinizem proizvod stanja v neki družbi ali državi pri njenem prehodu iz kapitalizma v socializem. To seveda ob Stalinovi smrti še ni bilo tako jasno in razumljivo, kot je danes.

Stalinizem je zgodovinski in družbeni pojav, ki še zdaleč ni popolnoma pojasnjen in s katerim se tako ali drugače drugače srečuje vsaka družba, ki ob veliki družbeni zaostalosti z velikim nasiljem razbija okove fevdalno-kapitalističnega sistema in polaga temelje socializmu. Danes že lahko rečemo, da te nevarnosti in hipoteke socialnih prevratov in proletarskih revolucij klasiki marksizma niso dovolj upoštevali. Pravzaprav stalinizem dodatno osvetljuje vso zamotanost družbenih zapletov in protislovij nasploh, velikih in kvalitetnih družbenih obratov in skokov pa še posebej. Marsikatera stanja, odnosi, pojavi in zakonitosti, za katere je bilo na koncu prejšnjega stoletja videti, da so na podlagi marksizma že pojasnjeni, danes tudi po zaslugi stalinizma niso več tako jasni, logični in predvidljivi.

Nič čudnega torej, če je še danes, trideset let po Stalinovi smrti, mnogo razlag stalinizma, njegovih vzrokov in posledic. Te razlage seveda nimajo samo zgodovinskega pomena. Čeprav so s svojo faktografijo obrnjene nazaj, z svojo vsebino in težnjo kažejo naprej. Skoraj bi lahko rekli: Povej, kako razlagaš stalinizem, in vidno bo, kako si predstavljaš socializem.

Zato ni naključje, da so najbolj enostavno razložili stalinizem v Sovjetski zvezi. Po tej oceni naj bi bil zgolj kult osebnosti - ta pa proizvod nekaterih Stalinovih napak in njegovega nekoliko grobega in muhastega značaja. Stalinove značajske poteze so gotovo imele svoj vpliv na njegove politične in zlasti policijsko-sadistične odločitve, ali bilo bi neresno trditi, da je to bistvo stalinizma. Navsezadnje vemo, da bi bil Stalin odstranjen s sovjetskega političnega vrha, če bi Lenin živel še nekaj let. Ali pa naj to pomeni, da bi bil v tem primeru model sovjetskega socializma bistveno drugačen? Nobenih jamstev ni za tako domnevo. Precej verjetno je, da bi se namesto Stalina pojavil nekdo drug. Mogoče Trocki? Možno je

domnevati, da bi bilo v tem primeru v Sovjetski zvezi več pravnega reda in manj nezakonitega nasilja. Sicer pa Trocki - če upoštevamo njegova stališča, dokler je bil na vrhu - ne vliva mnogo upanja, da bi bila njegova politika bolj široka, bolj demokratična in manj sektaška in nasilna, kot je bila Stalinova. Zagotovo bi Trocki hotel še bolj napadalno izvajati sovjetsko revolucijo in komandirati Kominterno, kot je to počel Stalin.

Ni odveč vprašanje, kako je mogoče, da je bil Stalin to, kar je bil, in to kljub Leninovemu opozorilu? V drugačnih razmerah in v bolj principielnih in strpnih odnosih v partijskem vrhu bi bila Stalinu pot k neomejeni oblasti po Leninovi smrti, predvsem tudi zaradi njegovega značaja, zaprta. Tako pa so Trocki, Zinovjev, Kamenjev, Buharin, Radek, Rikov, Tomski in drugi s svojim početjem naravnost omogočali, skoraj vabili Stalina, da izigra ene proti drugim. On si seveda tega ni dal dvakrat reči. Izkoristil je priložnost in se pri tem pokazal velikega mojstra. Ali vsa nadarjenost azijskega intriganta bi bila zaman, bila bi celo pogubna, če bi v boljševiški partiji in v njenem vodstvu vladali bolj demokratični in bolj kulturni politični odnosi in metode.

Naša jugoslovanska razlaga stalinizma je dajala in še daje glavni poudarek etatistično birokratskim odnosom, ki so prevladali v sovjetskem družbenem sistemu. Glavni vzrok in posledica stalinizma naj bi torej bil mezdni položaj delavcev, ki so ostali v najemniškem odnosu do državne lastnine in do države. Državnoadministrativni model socializma in plansko centralistično gospodarstvo naj bi bila zibelka stalinizma. Pred tridesetimi leti sem bil s tako razlago še zadovoljen, pred dvajsetimi ne več. Zame pomeni centralistično plansko in administrativno vodenje gospodarstva samo eno, in to niti ne najtežjo posledico stalinizma, še zdaleč ne tako tragično kot ideološki, estetski, umetniški, politični in moralni monopol partijskega vrha nad vsem, kar se dogaja v javnem življenju. Težji stalinizem od centralistično planskega gospodarstva je praksa, ki ne dovoljuje nobenega dialoga ali idejnopolične antiteze, ki samovoljno razglša za kontrarevolucijo vsako kritiko ali spontan izbruh množic, ki izvaža revolucijo in ki se ravna po načelu, da namen posvečuje sredstvo.

Če bi vprašali industrijski proletarijat zahodnoevropskih držav, torej sinove in vnuke tistih delavcev, ki so s simpatijami gledali in spremljali oktobrsko revolucijo, zakaj so danes rezervirani do takoiimenovanega realnega socializma in Sovjetske zveze, ali ju celo odklanjajo, potem zagotovo ne bi kot najpomembnejši razlog navedli njenega državnoplanskega gospodarstva. Gotovo pa bi naštevali take razloge in dokaze, ki bi imeli svoj izvor v ideološkem unitarizmu, v partijskemu monopolu, v omejevanju osebne svobode in v podrejanju raznovrstnih potreb in izraznih možnosti civilizirane in razvite človeške osebnosti. Nezaupanje in strah - bil upravičen ali ne, z razlogom ali ne - pred pritiskom, kontrolo, nasiljem ali dirigiranjem. Strah pred omejevanjem osebnih in državljanskih pravic je pri tem industrijskem proletariatu v odnosu do realnega socializma gotovo močnejši kot pa njegovo plansko etatistično gospodarstvo. Zame je razpoloženje industrijskega proletariata Zahodne Evrope, Amerike in Azije (Japonska) in tudi tistih srednjih slojev, ki živijo od svojega znanja in dela, važnejši pokazatelj prave vrednosti socialistične teorije in prakse kot pa učene razprave marksističnih filozofov in teoretikov na raznih simpozijih ali srečanjih.

Stalinizem je gotovo povezan s teorijo in prakso vsemogočne države in državne lastnine. Čeprav ni nujno obrnjeno. Ni nujno, da je že vsako centralistično in plansko državno

vodenje gospodarstva tudi krvavi stalinizem. Mi smo imeli še petnajst let po končani vojni zelo mogočno državnoplansko gospodarstvo. Pomen samoupravnih gospodarskih odločitev je bil mnogo manjši kot pomen državnih, celo sedaj, ko to pišem, smo zopet v takem stanju, in vendar ni mogoče reči, da je naš sistem stalinističen. Tudi državnoadministrativne rešitve in praksa v vzhodnoevropskih državah potrjujejo to trditev. Povsod povzročajo spopade in napetosti, v njihovih okvirih se kopičijo protislovja in že zdavnaj bi prebile ta oklep stalinizma Madžarska, Čehoslovaška in Poljska, če ne bi bilo stalnega pritiska Sovjetske zveze in njene Rdeče armade, ki onemogoča kvalitetne in progresivne družbene spremembe. Ob tem se moramo tudi vprašati, kako in zakaj so se ob državnem vodenju gospodarstva v teh državah razvile sile, ki zahtevajo spremembe tega modela, in zakaj se kaj podobnega ni zgodilo v Sovjetski zvezi. Odgovor je enostaven. Sovjetska zveza - kljub enaki državnoadministrativni delitvi dohodka in presežka dela - tiči globlje v stalinizmu kot omenjene države, z Jugoslavijo vred. Ali ni to potemtake dokaz, da bistvo stalinizma ni v gospodarskem, ampak v družbenem modelu in družbeni praksi. Naša uradna teorija in praksa kasni za sodobnimi dogajanjem v svetu. Kasni in zaostaja tudi v teoriji in praksi socializma, čeprav je ob Stalinovi smrti prednjačila. Zaostaja iz mnogih razlogov. Zaostaja tudi zato, ker preveč površno in enostransko tolmačimo stalinizem.

V novejšem času tudi mnogo analitikov stalinizma nahaja njegove korenine in začetke že v carski samovladi, ki je več stoletij odločala v Rusiji. Menim, da je v teh trditvah nekaj resnice. V interesu carske despotije je bilo obdržati množice čim bolj daleč od oblasti in v čim večji zaostalosti in v tem je bila tudi uspešna. Ne samo nizka, ampak nikakršna kultura političnega življenja je bila njen zaveznik. Nepismenost, politična omrtvičenost, poslušnost, pritisk, strah, knuta in izgon v Sibirijo - take so bile politične metode vladanja v Rusiji. To je bila njena politična tradicija, ki je ustrezala tudi stalinizmu, zato jo je prevzel, negoval in uporabljal. Stalinizem je od carstva prevzel tudi njegov pohlep po ekspanziji, po osvajanju novih ozemelj in novih narodov. Veliko, močno, svetovno, najboljšo - to so pridevniki in presežniki, ki so zavojevalnemu pohlepu in prizadevanju zveneli kot prijetna glasba. Stalinizem se je napajal predvsem iz velikocarskega nacionalizma, bahaštva in prepotenosti. Nevarnosti velikoruskega nacionalizma in vsega, kar je bilo z njim povezano, se je zelo dobro zavedal Lenin. Do tega pojava je bil neizprosni in še in še je opozarjal nanj. Drugače Stalin. Gruzinec je sicer veljal za nekakšnega marksističnega eksperta za nacionalno vprašanje. Zdi se, da je bila to le njegova zunanja fasada, za njo pa se je skrival janičar velikoruskega nacionalizma. Zato ni čudno, da je že v Leninovih časih začel brezobzirno zavračati celo upravičene nacionalne težnje svoje rodne Gruzije. Velikoruski nacionalizem se nikoli ni niti potrudil razumeti nacionalnodemokratske težnje potlačenih narodov. Stalinizem je nadaljeval in še nadaljuje to tradicijo.

V ruski fevdalni zgodovini je imel poseben pomen in vlogo tako imenovani prosvetljeni absolutizem kot posebna metoda vladanja. Peter Veliki je bil njegov najbolj izrazit in uspešen predstavnik. Znano je, da je bil tak način vladanja Stalinu zelo všeč. Stalin ni nikoli razumel dialektike. Njegova logika je sicer vedno upoštevala stvarnost, vendar je zgodovino in družbena dogajanja videl in ocenjeval v enosmernem ali mehanskem, ne pa v protislovnem gibanju. Iz zgodovine je vedel, da je v nekem obdobju prosvetljeni absolutizem imel napredno vlogo. Zato ga je hotel in ga tudi je v mnogočem posnemal. Pri tem je spregledal, da je bil prosvetljeni absolutizem lahko napreden samo v takih zgodovinskih okoliščinah, ko se je pojavil ali kot ravnotežje ali celo kot razsodnik v nasprotjih, ki so nastajala med poznim fevdalizmom in začetki kapitalizma. Že v razvitem

kapitalizmu in še toliko bolj pri graditvi socializma, pa je imel prosvetljeni absolutizem absolutno reakcionarno družbeno vlogo. Zato je tudi propadel in odšel v zgodovino. Stalinove absolutistično prosvetiteljske vloge, sodobna sovjetska misel sploh še ni kritično osvetlila. Zato jo še vedno spremlja legenda o zgodovinskih zaslugah in o genialnosti Visarionoviča. V bistvu je pa ta prosvetljeni absolutizem, podedovan iz fevdalne Rusije, samo še dodatna značilnost stalinizma.

Vse več je tistih, zlasti med levico na Zahodu, ki odkrivajo ali vidijo rdečo nit med leninizmom in stalinizmom. To je težko vprašanje in dvomljiva obtožba. Veliko sem razmišljal o njej.

Nekoč je veljala trditev, da je leninizem marksizem epohe imperializma. To gotovo ne drži. V obodbju imperializma je že bilo in še bo narejenih več socialističnih revolucij, in to na drugačne načine, kot jo je izpeljal Lenin z oktobrsko revolucijo. Leninizem je zagotovo samo teorija in praksa oktobrske revolucije. Videti zvezo med leninizmom in stalinizmom bi potemtakem pomenilo, da je že oktobrska revolucija postavila temelje stalinizmu. Kaj takega je mogoče dokazati samo na ta način, da se mehanično povežejo posamezni ukrepi nasilja in radikalizma oktobrske revolucije z nekaterimi ukrepi nasilja in radikalizma, ki jih je vpeljal Stalin dobro desetletje po Oktobru. Če se taka mehanična povezava in primerjava podkrepi še s citati iz del Lenina in Stalina, izbranimi seveda posebej s tem namenom, potem je ta metodologija - vsaj formalno in verbalno - dokaj verodostojna. Zveza in pogojenost med leninizmom in stalinizmom je vzpostavljena.

Če pa zanemarimo citate in posamezne dogodke, ki so si, priznam, po obliki in parcialnemu pomenu pri Leninu in Stalinu podobni, in začnemo iskati in delati primerjavo predvsem upoštevajoč drugačne objektivne in zgodovinske razmere, ki so veljale, recimo, za teror Oktobra in teror Stalinove kolektivizacije ali čistk, potem se ponujajo drugačni sklepi. Zveze med leninizmom in stalinizmom ni mogoče dokazati. V najslabšem primeru postane ta zveza za Lenina dvomljiva ali hipotetična. Tu je nekaj dokazov za to mojo trditev.

Oktobrska revolucija se je odvijala v izrednih in posebno težkih objektivnih okoliščinah. Najprej velika in vsesplošna zaostalost Rusije. Zaostreni odnosi zaradi vojne. Prepletanje in nasprotovanje interesov fevdalizma in kapitalizma z ene strani in ponižanih, siromašnih in lačnih z druge. Proletariat je bil v manjšini, kmetje v večini. Nemške armade pred vrati. Zaporedje buržoazne in proletarske revolucije. Oportunizem II. internacionale.

Lenin, ki je bil glavni in odločilni arhitekt revolucije, je pisal svoja dela in sprejemal praktične odločitve v boju z II. internacionalo in verjetno je bil do nje preveč rigorozen in tudi sektaški - z upravičenim strahom pred kontrarevolucijo; s poudarkom, da se mora takoj razbiti stari državni aparat; z nekoliko sektaškim odnosom do inteligence; pod pritiskom skrajne levice, ki je slepo zaupala zgolj revolucionarni frazi in omahovanju srednjih slojev in seveda (kar je bilo odločilno) ob popolnemu spoznanju nujnosti, da je treba skleniti mir, razlastiti kapitaliste in fevdalce ter razdeliti zemljo. Seveda, če danes čitamo, kar je Lenin takrat pisal, in če analiziramo nekatere njegove tedanje ukrepe, potem takoj ugotovimo, da je v njegovi teoriji, praksi in predvidevanjih tudi mnogo revolucionarne zanesenosti, mnogo daljnih idealov, poenostavljanja in tudi naivnosti, zlasti kar se tiče stvarnih problemov graditve socializma po prevzemu oblasti. Odkod in zakaj

take ugotovitve? Zato, ker imamo za seboj polstoletne izkušnje milijonskih množic pri graditvi socializma.

Spričo konkretnih razmer je bila Leninova zasnova socialistične revolucije enkratna. Bila je polna notranjih protislovij, radikalna, nasilna, deloma tudi sektaška in krvava. Človeško bi bilo, ko ne bi bila taka; ko bi bila bolj demokratična, bolj strpna, manj krvava in bolj humana. Mogoče tudi bolj postopna. Toda brz ko se spustimo v tak tok želja in misli moramo biti dosledni in se vprašati: in če bi bila taka, ali bi potem sploh zmagala? Kdo lahko odgovori na to vprašanje? Nihče, nikdar in nikoli. Torej kaj? Same domneve. Nepošteno je obsojati Oktober ali videti zvezo med njim in stalinizmom zgolj na domnevah. Kritiki Leninu tudi očitajo, da je bil prevelik pragmatik. Ta pripomba ima svojo težo. Vendar, objektivne okoliščine so zahtevale dokaj praktično zasnovo revolucije, kajti vsaka revolucija je predvsem praksa. Mir in zemlja sta bila cilja te revolucije - zahtevala ju je večina delavcev in kmetov. Brž ko pa so boljševiki hoteli iti dalje od tega in postaviti temelje socializma, je začelo škripati. Drugače povedano: preveč demokratična, obzima in postopna pot v socializem je bila objektivno - tudi zaradi razmerja sil - zaprta ali vsaj zelo zelo vprašljiva. Za Lenina in boljševike sta bili samo dve možnosti. Ali se ustaviti, iskati in sklepati kompromise z drugimi političnimi silami (menjševiki, eseri) in končati nekje v precej ohlapnih okvirih meščanske revolucije? V tem primeru so morali boljševiki tudi računati, da jih bodo desne sile buržoaznih političnih strank s pomočjo armade na koncu te revolucije postavile pred puške. Odnosi so bili tako zaostreni, da se je enako realno ponujal tako rdeči kakor tudi beli teror. Glede ciljev in družbenega pomena pa je bila med njima seveda bistvena razlika. Možnosti za demokratično igro vseh tako rekoč ni bilo. Da bi se vsemu temu izognili in da bi ostali zvesti samemu sebi in zgodovini, je bilo nujno iti naprej v proletarsko revolucijo. Tretje poti ni bilo. Tu se je začela usodna igra zgodovine. Zahteva po miru in zemlji je omogočila diktaturo večine nad manjšino. Ali že naslednji korak k obrambi pridobljenega in k socialno pravičnejši urejeni družbi, to se pravi k socializmu, je povzročil veliko omahovanja, odpor se je povečal in začela se je državljanska vojna. Glavno besedo so dobile pešadija, kavalerija⁵ in artilerija. Vsakdo ve, da, kadar nastopijo te boginje, ne ostane kaj prida prostora za demokracijo, človečnost in obzirnost.

Če ne izbiramo citatov iz obsežnih knjig marksizma, ampak upoštevamo konkretne družbene razmere konec leta 1917 v Rusiji in v Evropi, potem se ponuja ugotovitev: oktobrska revolucija in njena obramba pred kontrarevolucijo je bila v družbenozgodovinskem smislu lahko samo taka, kakršna je bila. Če bi hotela biti drugačna, je zelo vprašljivo, če bi sploh bila oziroma bi v letih državljanske vojne bila premagana. Če zagovarjam njeno bistvo in model v družbenozgodovinskem smislu, to seveda ne pomeni, da je bila tudi v posameznostih, v konkretnih odločitvah, lahko samo taka, kakršna je bila, in da ne bi mogla biti drugačna. Ali lahko tako trditev in oceno postavimo tudi za graditev socializma v Sovjetski zvezi, recimo od tedaj, ko je bila kontrarevolucija premagana, vse do današnjega dne. Očitno ne!

Mimodobna graditev in razvoj v Sovjetski zvezi bi lahko bila v družbenozgodovinskem smislu precej drugačna, kot sta bila. Tu se torej začne stalinizem. V tej družbenozgodovinski drugačni možnosti graditve socializma, ki so jo omogočile tudi drugačne razmere, je bistvena razlika med leninizmom in stalinizmom.

⁵ Konjenica.

Žal ne vemo, kako bi Lenin vodil vzpostavljanje socializma v mirmodobnih pogojih. Lahko samo ugibamo in domnevamo. V tem pogledu Lenin tudi ni napravil nobene celovite projekcije. Ostale so samo njegove posamezne ocene, poteze in predvidevanja. Če s tega vidika analiziramo njegovo državo in revolucijo in mnoge njegove govore, ki jih je imel v zadnjih letih življenja, potem nam to marsikaj pove. Kot vemo, je bil trdno prepričan, da so boljševiki zabredli v veliko packarijo v pogledu nacionalnih odnosov v primeru Gruzije. Lenin je bil najbolj dosleden glede nacionalnih pravic vsakega naroda in odločen nasprotnik Stalina, ki je bil že tedaj na pozicijah velikoruske hegemonije.

Lenin se je dobro zavedal, da je bila oktobrska revolucija zelo nasilna, radikalna in krvava. Njene podobe ni priporočal nikomur. Že 1921. leta je pisal kavkaškim komunistom, da ne smejo prevzemati taktike ruske revolucije. Svetoval jim je, naj pokažejo več mehkobe, previdnosti in popustljivosti do male buržoazije, inteligence in kmetov. Priporočal jim je počasnejši, previdnejši in sistematičnejši prehod k socializmu.

Nekaterih vidikov in problemov graditve socializma se je Lenin dobro zavedal, nekatere je podcenjeval, dokler se ni srečal z njimi. Ko so ga pritisnili, jih je lucidno razumel kot marksist in jih tudi upešno reševal. (To je danes moč ugotoviti vsakomur. Tisočkrat teže in nemogoče pa je bilo tedaj vse predvideti.) Lenin je naprimer podcenil zakonitosti blagovne proizvodnje v socializmu. Ali ko so zaradi vojnega komunizma prišli na rob propada, je pogumno vsilil svoj NEP in ponovno rešil revolucijo. Nenehno je poudarjal pomen zveze s kmeti in govoril o pomenu in razvoju zadrug, ki bo trajal več desetletij. Res, da je kot možen izvor odporov in težav predvideval predvsem kapitalistične ostanke ali egoistične in zaostale navade. Spregledal pa je (ni se še srečal z njimi) objektivna protislovja, ki jih poraja sam socializem in ki postanejo pglavlitna težava njegove graditve takoj po tistem, ko so nevarnosti družbene kontrarevolucije odpravljene.

Stalin je vsa objektivna protislovja socializma razglasil za kontrarevolucijo in jih izravnal v preganjal s terorjem. Kje so dokazi, da bi tudi Lenin tako ravnal? Več je dokazov za domnevo, da bi ta protislovja obravnaval in reševal drugače. Dialektično, človeško in demokratično. Lenin nasilja Oktobra in državljanske vojne ni nikoli mehanično prenašal v mimo obdobje ali celo v značilnosti socializma. Stalin vedno. Lenin je v oktobrski revoluciji videl izjemo. Stalin pravilo. Lenin je njeno nasilje doživljal kot njeno zlo in slabst, Stalin kot dobro in vrlino. Kar je imel Lenin za zavoro, radikalizem, to je bilo Stalinu pospeševalec družbenega napredka. Lenin je še in še razpravljaval z drugače mislečimi. Stalin jih je dal postreliti, misleč, da bo s tem dokazal, da je nezmotljiv.

Nastopajoči socializem že več kot pol stoletja doživlja svojo dramo. Ali ni se začela z leninizmom in oktobrsko revolucijo, ampak s Stalinom in stalinizmom. Začela se je sredi dvajsetih let in zdi se, da jo je Lenin že slutil na svoji smrtni postelji. Še prej in bolje je to dramo slutila Rosa Luxemburg, ki je nekaj pred svojo tragično smrtjo v članku o ruski revoluciji (v katerem je bilo nekaj trditev, ki jih praksa ni potrdila) napisala tudi preroške besede:

"Toda z zadušitvijo političnega življenja v vsej deželi mora tudi življenje sovjetov vse bolj in bolj usihati. Brez splošnih volitev, neomejene svobode tiska in zborovanja, svobodnega boja mnenj zamre življenje v sleherni javni ustanovi, postane le senca življenja,

v kateri ostane dejavna samo še birokracija. Javno življenje počasi zamre, nekaj ducatov partijskih voditeljev neizčrpne energije in brezmejnega idealizma dirigira in vlada, pod njimi pa dejansko vodi ducat izrednih glav. Kdaj pa kdaj spravijo delavsko elito na zborovanja, da ploska govorom voditeljev in da soglasno sprejme predlagane resolucije. V bistvu gre torej za gospostvo klike. Vsekakor je to diktatura, vendar ne diktatura proletariata, ampak diktatura peščice politikov, to je diktatura v meščanskem smislu, v smislu jakobinske vlade (premaknitev zasedanja sovjetov od treh na šest mesecev!). Da, še več: tako stanje mora prinesiti v javno življenje podivjanost: atentati, streljanje talcev itn. To je objektivni zakon, ki se mu ne more izmakniti nobena stranka".⁶

Danes vemo, da se je natanko to zgodilo. Zakaj? Zato, ker niso najkasneje sredi dvajsetih let začeli spreminjati svoje politike in sistema. Tedaj so namreč že zelo dozorele objektivne razmere, da bi socializem v Sovjetski zvezi začel v svojo hišo prinašati kvalitetne spremembe. Moral bi se začeti oddaljevati od oblik in prijemov, ki sta jih narekovala boj za oblast in državljanska vojna. Začeti bi moral dobivati bolj human obraz, blažiti razredni boj, potiskati v ospredje demokracijo, utrjevati pravni red, podpirati boj mnenj, širiti in utrjevati državljanske pravice in osebno svobodo državljanov. To se ni zgodilo. In to je bilo usodno. Pomanjkanje demokracije je onemogočalo kakršnokoli resno politično izobrazbo in samozavest množic. Z njimi je bilo možno manipulirati. Stalinizem je bil rojen. Pognal se je v kolektivizacijo. Partija se je začela birokratizirati. Vloga države se je krepila. Potem so prišle čistke in procesi. Po Stalinovem ukazu so postrelili skoraj vse stare boljševike. Dokaz več, da med Oktobrom in Stalinom ni kontinuitete. Stalinizem je postal polnoleten in Stalin vsemogočen. Tisti, ki so se upirali, so bili uničeni. Tisti, ki so dvomili, so bili duhovno zlomljeni. Tisti, ki so sodelovali, so bili kontrolirani. Vsem je bilo sporočeno, da korakajo v komunizem.

Ali je vredno resno obravnavati tiste poznavalce stalinizma, ki trdijo, da so njegove klice že v marksizmu, pri Marxu in Engelsu. Take ocene spadajo bolj v domeno ideoloških diskvalifikacij in antipropagande kot pa k zgodovinskim resnicam. Daleč sem od tega, da bi branil vse, kar sta napisala Marx in Engels, kot brani vemik svoj nauk in prepričanje. Vem, da je mnoge njihove domneve prerasel čas in da ne držijo več. Zato je za socializem razprava o vseh njunih trditvah samo koristna. Ali njuna kritična in dialektična metoda in materialističen odnos do sveta, človeštva in narave, imata svojo vrednost tudi še danes. Nesporna je tudi splošna človečnost, zaupanje v človeka, v njegov napredek in dostojanstvo. Mogoče sta v tem pogledu celo bolj vizionarja ali celo hrepeneča umetnika kot pa realna politika. Vendar to njune človeške vrednosti ne zmanjša. Mogoče jo celo poveča in raztegne na daljše obdobje človeške zgodovine. Zato ne samo, da nima stalinizem s temi značilnostmi marksizma nobene zveze, ampak je njegovo živo in nepomirljivo nasprotje. Stalinizem je še posebna oblika barbarstva pod rdečo zastavo. To je sistem, ideologija, morala in nevarna in močna sila, ki hoče eno tiranijo zamenjati z drugo.

Marx in marksizem

20. marec

Večji del resnejše publicistike se sedaj spominja stoletnice Marxove smrti in poizkuša analizirati marksizem sedaj in tukaj. Kaj je sploh marksizem, ali je samo eden ali jih je več, je v krizi ali ni, to so glavna vprašanja, na katera tako ali drugače odgovarjajo marksisti pri

⁶ K ruski revoluciji, Zbrani spisi Rose Luxemburg, Cankarjeva založba 1977, str. 773.

nas in drugod. Dilem je mnogo in vprašanj še več. Različnih odgovorov še največ. Že samo to kaže, da zadeva z marksizmom ni tako preprosta in jasna, kot bi se hotelo zdeti profesorjem in dogmatikom marksizma. Čeprav so vsi spomini in manifestacije ob stoletnici Marxove smrti izžveneli kot priznanje velikemu mislecju iz Triera, so istočasno dali slutiti, da se s tistim, kar se imenuje ali naj bi se imenovalo marksizem, tudi nekaj dogaja. Ni dvoma, da se je v tem odnosu do marksizma, in sicer tudi pri tistih, ki se imajo za marksiste, nekaj spremenilo in premaknilo. Za nikogar - izvzemši mogoče "marksista" Enverja Hoxhe - ni marksizem, takšen kot je, - popoln, celovit ali vsaj zadovoljiv, spričo sedanjih razmer, bodisi v kapitalizmu bodisi v socializmu.

Nekoč je bilo drugače. Ob koncu prejšnjega stoletja se je zdelo, da je marsikaj jasno in da so dani odgovori vsaj na najbolj bistvena vprašanja v odnosih med delom in kapitalom, med kapitalizmom in socializmom, med svobodo in nesvobodo, med odtujenostjo in avtentičnostjo delovnega človeka. Videti je bilo, da je Marx tem velikim ciljem človeškega napredka položil teoretične temelje in odprl vsaj osnovne poti za njihovo postopno uresničevanje. Od tam torej, kjer je Marx nehal, bi bilo nujno nadaljevati, upoštevaje pri tem vse spremembe, ki so se začele kazati ob prehodu iz devetnajstega v dvajseto stoletje. Žal se ni zgodilo nič takega ali skoraj nič takega. In tu in zaradi tega se je že začela kriza marksizma. Že v okvirih II. internacionale, ki se je imela za idejno, teoretično in praktično naslednico, nosilko in čuvarko marksizma, je prevladala nekakšna profesorsko dogmatska in religiozno totalitarniščna zagnanost, ki je vodila in pehala marksistično misel v stagnacijo. Zato je naenkrat postalo vse jasno. Na razpolago so bili že vsi odgovori na vsa vprašanja. Samo še gnili kapitalizem bi se moral zrušiti, in novi družbeni red bi osrečil vse človeštvo. Zato tudi ni bilo dovoljeno ali zaželeno dvomiti, iskati ali kritično misliti. Dovoljeno je bilo samo razlagati Marxove nauke. To je čutila tudi Rosa Luxemburg, tedaj eden od najbolj lucidnih duhov II. internacionale. Ni brez razloga 1903. leta v članku Zastoj in napredek v marksizmu zapisala tudi tole:

"Ni dvoma, da sistem idej, ki je zasnovan le v poglavitnih potezah, vpliva mnogo spodbudneje kot zaokrožena simetrična zgradba, kateri ni več kaj dodati, na kateri razgiban duh ne more preizkusiti svojih moči.

Ali naj bi bil to vzrok, zaradi katerega v Marxovem nauku že več let lahko sledimo dokajšnjemu zastoju? Če izvzamemo nekaj samostojnih stvaritev, ki jih lahko imamo za teoretični napredek, smo namreč po izzidu zadnjih zvezkov Kapitala in zadnjih Engelsovih del dobili sicer nekaj lepih popularizacij in razlag Marxove teorije, toda v temelju smo teoretično prav tako daleč, kot sta nas pustila oba ustvarjalca znanstvenega socializma.

Je ta zato, ker je Marxov sistem potisnil samostojno gibanje duha v preveč določene okvire? Nedvomno se ne da zanikati določen Marxov pritisk na svobodo gibanja marksistkaterga njegovih učencev. Čeprav sta se že Marx in Engels odrekli odgovornosti za duhovna odkritja vsakega 'marksista', je bil lahko tesnobni strah, da v mišljenju ostanemo za vsako ceno 'na tlu marksizma', v posameznih primerih za miselno delo prav tako usoden kot drugi ekstrem - zagrizeno prizadevanje, da za vsako ceno dokažemo 'samostojnost svojega mišljenja' tako, da popolnoma zavržemo Marxov način mišljenja.

Toda o bolj ali manj izdelani znanstveni zgradbi lahko pri Marxu govorimo samo na ekonomskem področju. Nasprotno pa pomeni tisto, kar je največ vredno v njegovem

nauku, namreč materialistično-dialektično pojmovanje zgodovine, le **raziskovalno metodo**, nekaj genialnih vodilnih idej, ki dovoljujejo razgled v čisto nov svet, ki odpirajo neskončno perspektivo samostojne dejavnosti, ki dajejo duhu krila za najdrznejše izlete v še neraziskana področja.

In vendar je tudi na tem področju - če izvezememo maloštevilna dela - ostala Marxova dediščina nedotaknjena, to učinkovito orožje je ostalo neizkoriščeno, in sama teorija zgodovinskega materializma je tudi danes prav tako neizdelana in shematična, kot je prišla iz rok svojih utemeljiteljev.⁷

Vse te upravičene tožbe Rose Luxemburg so ostale glas vpijočega v puščavi. Idejno-teoretični fond II. internacionale - torej takrat veljavni marksizem - se v naslednjih letih (če izvezememo Lenina) ni razširil ali obogatil. Nasprotno, še bolj se je utesnil in pomaknil proti ortodoksnosti, in končno skupaj s svojo "shizmo" končal med prvo svetovno vojno v neslavnih ruševinah. Lenin je s svojimi deli in z II. internacionalo poskušal reševati, kar se je rešiti dalo. V marksistični fond je prispeval dve pomembni spoznanji. Analizo imperializma in teorijo in prakso Oktobra. Veliko, vendar veliko premalo, da bi bil lahko marksizem dorasel vsemu tistemu, kar se je v svetu dogajalo med dvema vojnoma. Mnogo premalo, da bi bil lahko preprečil za marksizem uničujoče početje velikega Gruzince, ki ga je nasledil.

Stalin je v okviru in s pomočjo III. internacionale do pošastnih razmer zatrl človeški in kritični duh marksizma ter njegovo materialistično-dialektično raziskovalno metodo. Nadomestil ju je s subjektivizmom azijskega tirana, ki kot bog vlada veliki državi in ki razmišlja tudi o tem, kako bi zavladal in "osrečil" vse človeštvo. Od vseh udarcev in porazov, ki so doletele Marxovo misel in delo je bil najhujši tisti, ki ga je zadal Stalin s svojo teorijo in prakso. In kar je še huje, je to, da se to nadaljuje in da še ni videti konca.

Zato ni nobenega dvoma: marksizem je v krizi. V krizi je zaradi tako imenovanega realnega socializma, ki se kaže in razglša kot praksa marksizma. V krizi je zato, ker že skoraj sto let med marksisti prevladujejo tisti duhovi in dediči, ki utesnjujejo dialektično kritični duh marksizma, ki zanemarjajo njegovo človeško demokratičnost, ki ovirajo njegovo samostojno in iščočo dejavnost in ki njegova splošna človeška obzorja zanikajo ali falsificirajo tako, da bi služila interesom te ali one, take ali drugačne dnevne politike.

Tem subjektivističnim ponaredkom marksizma, ki ga hrome in ogrožajo, se pridružujejo tudi nekatera objektivna dejstva sodobnega sveta in njegovega razvoja, ki so trdovratna in nočejo slediti upom in napovedim Marxa in Engelsa. Vidimo, da razviti kapitalizem ne vodi v pavperizacijo proletariata, ampak mu ponuja relativno zadovoljivo blaginjo. Kapitalizem trdovratno kaže moč, sposobnost in znanje, za ekonomsko, socialno, moralno in ideološko reproduciranje, spreminjanje in prilagajanje spremenjenim zgodovinskim in konkretnim okoliščinam. Industrijska revolucija, tehnološki napredek, atomska doba, dvigajo splošno duhovno podobo proletariata. Vse manj je onih v razcapanih oblekah in vse več onih v belih haljah. Proletariat nima več samo svojih okovov in nič drugega kot je bilo tedaj, ko je Marx pisal Kapital. Ima še marsikaj drugega, česar noče

⁷ Zastoj in napredek v marksizmu, Zbrani spisi Rose Luxemburg, Cankarjeva založba, 1977, str. 211 in 212

izgubiti. Nacionalna zavest ljudi, ki je bila za Marxa in Engelsa zagotovo podrejena, je postala sestavni del razredne in človeške zavesti na našem planetu. V teh sto letih po Marxovi smrti se je tudi pokazalo, da ni tako preprosto pregnati ali zamenjati idealističnega naziranja in idealistične zavesti pri človeku. V njem namreč bivata njegov racionalni in neracionalni del in hodita svoja pota, neodvisno od njegovega jaza. Zavest in podzavest, razumsko, intuitivno in nagonsko niso lastnosti, ki bi se kar tako umikale ali spreminjale v skladu s programi ali ideologijami vladajočih strank ali družbenih sistemov. Vsekakor je lažje raložiti zavest ljudi iz njih bitja kakor spremeniti naziranje ali prepričanje milijonov, da je njihova bit posledica njihove zavesti. Kaj storiti? Komu dati prednost? Marksizmu ali človeštvu? Odgovor ni težak. Prednost ima človeštvo, njegovi problemi, nasprotja, dileme, nevarnosti, nesporazumi sedaj in tu. Mogoče bo kdo trdil, da je to lažna dilema, dokazoval bo, da je marksizem enak svobodi, napredku in sreči človeštva. Natanko to je trdil tudi Stalin. Tako govori tudi Enver Hoxha. Takega mnenja je bil tudi Pol Pot! Tudi Jaruzelski misli tako. Kakšen marksizem in kateri marksizem torej?

Ali naj to pomeni, da smo v začaranem krogu in da ni izhoda? Ne mislim tako. Izhod je! No, vsaj upanje je, da je izhod. Kje? Kako? Mnogo nas je, ki stojimo na različnih glediščih, različno doživljamo svet in trenutek v katerem se začenja in končuje naše življenje. Danes se bolj kot kdajkoli v človeški zgodovini zdi, da moramo iz teh različnih idejnih, moralnih in materialnih položajev, kjer smo, hoditi, iskati in napredovati k nekaterim skupnim ciljem: kako živeti, kako napredovati, kako se osvobajati in kako preživeti! Vprašanja so univerzalna, pereča in težka. Kako naj iščemo - mi, ki se hočemo imenovati marksisti - odgovore na ta grozeča vprašanja?

Bilo bi jalovo početje in Marx bi se nam odpovedal in se nas sramoval, če bi se vračali nazaj k njemu in pri načrtu njegovega teoretičnega sistema - ki ni bil nikoli do kraja izdelan in tudi ni mogel in ni smel biti - iskali odgovore na vprašanja sodobnega sveta. Že vnaprej bi si pot svojega iskanja zgradili s težkimi ovirami, če bi prisegali na vsa Marxova stališča, ocene, napovedi in upe. Kaj torej? Treba je premisliti in razmišljati.

Razmišljajočemu marksistu postaja čedalje bolj jasno, da ostaja od vsega, ker je ta veliki duh ustvaril, nam, njegovim dedičem, v trajno last predvsem dvojje: prvič njegovo zgodovinsko materialistično in dialektično pojmovanje zgodovine, človekovega razvoja in napredka; drugič njegovo stremljenje po svobodi, po osvoboditvi človeka vseh materialnih in duhovnih odvisnosti in okovov. Ostati marksist in slediti tem izročilom velikega Marxovega duha pomeni v današnjem času predvsem misliti in delati tako, da izhajamo iz kritične analize sedanjega stanja in njegovih značilnosti in da na njeni osnovi naredimo ustrezne sklepe - ne glede na to, ali so v skladu ali v opreki s tistim, kar se je zdelo Marxu pravilno. Seveda, bilo bi naivno in tudi nedialektično pričakovati ali zahtevati, da bo celo med nami marksisti taka analiza vedno enosmerna, sozvočna, unificirana ali celo ideološko-teoretska celovitost. Marksizem je radikalna in revolucionarna teorija in praksa. To je njegova prednost. Njegova slabost pa je, da se je marksistične logike in mišljenja vedno držala nekakšna čustvena prizadetost in fanatična zanesenost. Samo tako in nič drugače, to je bil njen moto. Kdor misli drugače, je izdajalec. Nekaj takega je bilo že pri samem Marxu. Tak način mišljenja in pojmovanja marksizma je ohromil II. internacionalo, izključil Bernsteina, povzročil dvom o Rosi Luxemburg. Lenin je nemalo prispeval k taki ekspresivni totaliteti marksitične misli. Stalin ji je utiral pot in avtoriteto tudi s policijo, zaporji in streljanjem "izdajalcev" oziroma drugače mislečih in drugače

iščočih. Če se marksizem ne bo popolnoma odpovedal takemu načinu mišljenja, ne bo premagal svoje krize in bo konec z njim. Samo logika policentrizma v svetovnem merilu in tudi v posameznem družbenem subjektu (stranki, gibanju, sistemu) lahko vrne marksizmu tisto udarno in stvariteljsko moč, ki je tako značilna za Marxa.

Torej, samo raznovrstno, mnogokrat tudi nasprotujoče in policentrično iskanje odgovorov na sedanja vprašanja lahko prinaša kažipote za izhod iz sedanjih stisk in protislovij človeštva in njegovo napredovanje k materializmu in duhovnemu osvobajanju. Enotne poti k temu cilju ni. Mogoče se nekje v višavah človeškega snovanja da čutiti neka skupna zastava, na kateri je že zapisano neizbežno: integracije sil dela, znanosti, kulture in demokracije - vse v smeri postopnega podružabljanja s posebnim odnosom do narave, da ne bi zanamcem prepustili uničenega ali tako onesnaženega planeta, da se na njem ne bi več dalo bivati. In še nekaj mora biti jasno. Stremljenje k taki usodi in napredku človeštva ni in ne more biti monopol marksizma in marksistov. Smo le eno od mnogih družbenih gibanj in stremljenj, samo ena od teorij in ideologij, ki iščejo in verjamejo, da obstajajo možnosti, da človeški rod uide sedanjim grozečim atomskim preizkušnjam in da najde pot v boljšo prihodnost, bolj človeško in osvobodeno vseh oblik zatiranja in zastraševanja človeka in narodov.

26. april

V zadnji številki Nina sem dobil zelo zanimivi tabeli. Prva kaže, koliko minut je treba delati za posamezne življensko potrebne artikle v Beogradu, Sofiji, Londonu, Budimpešti in v Rimu. Druga z isto metodo primerja leti 1970 in 1971 pri nas z letom 1983. Tu sta obe tabeli in primerjave:⁸

Tabela 1

Potrebno delo za nakup košare osnovnih živil (v minutah)

Beograd	1702
Sofija	2077
London	898
Budimpešta	1413
Rim	805

Tabela 2

Kupna moč včeraj in danes (v potrebnih minutah dela)

ARTIKEL	LETO 1970	LETO 1971	LETO 1983
KRUH	18	13	21
SV. MESO	190	146	291
MLEKO	15	16	
OLJE	50	47	63
SLADKOR	28	27	35
JABOLKA	23	25	35

⁸ NIN, 24.4.1983

Tabeli sta zgovorni in zvesta podoba stanja. Če bi k prvi tabeli napravili še primerjavo potrebnega časa za industrijske izdelke in za stanovanje, bi se prepad med Rimom in Beogradom še povečal. Razlika med nami in Italijo je gotovo dvainpolkratna. Je že res, da smo napredovali v primerjavi s stanjem v stari Jugoslaviji, vendar je prav tako, če ne še bolj, napredovala tudi kapitalistična Evropa. Torej ni razlogov za pretirano zadovoljstvo.

Naravnost katastrofalne odnose pa kaže druga tabela. Pove nam, da v standardu v zadnjih dvanajstih letih nismo napredovali, ampak nazadovali. Kot da smo preživeli vojno ali kakšno drugo naravno katastrofo. Vedel sem, ko sem leta 1972 odstopil, kam bo pripeljala politika, s katero se nisem strinjal. Ali kljub temu sem presenečen nad njenimi pogubnimi rezultati. Kako se je to moglo zgoditi? Kako je mogoče razložiti, da narodi, ki so pokazali toliko junaštva v bolju za svojo svobodo in toliko požrtvovalnosti in delovnega elana pri obnovi in graditvi socializma, zaidejo v tako stagnacijo in nazadovanje? Celi dve desetletji, petdeseto in šestdeseto, in tudi še nekaj let sedemdesetega smo bili pri vrhu svetovne lestvice gospodarskega razvoja posameznih držav. Od sredine sedemdesetih let do danes smo zlasti glede dviganja standarda zdrsnili med zadnje v svetu. Kdo je kriv za to katastrofo? Odgovor je samo eden. Kriva je politika tega obdobja, ki je bila taka, da je objektivno gledano sabotirala napredek in povzročila, da že najmanj šest do osem let ni izkoriščena najmanj tretjina, če ne celo več, vseh naših proizvodnih zmogljivosti. Za sedanje stanje torej ni krivo, da smo živeli preko možnosti (to je že posledica), ampak so krive mrtve kapacitete, ki so vsepovsod, od zemlje, industrijskih naprav, znanja do pridnosti delovnih ljudi. Utopično socialna, birokratsko regresivna in teoretično kabinetska in dogmatska politika, ki je bila vsiljena družbi od vrha navzdol, je pravi povzročitelj neizrabljenih proizvodnih možnosti in mrtvih materialno - tehničnih in človeških delovnih zmogljivosti. Tej politiki je uspelo v nepolnem desetletju zaustaviti naš prejšnji čudež uspešnega razvoja in ga nadomestiti s slepo ulico in nazadovanjem. Prizadejala nam je zgodovinsko in nepopravljivo gospodarsko škodo in nam pripravila politično sramoto mednarodnega značaja in slovesa!

Avstromarksizem in jugomarksizem

16. maj

Prebiram publicistično, memoarsko in zgodovinopisno literaturo o prevratnih dneh na Slovenskem ob koncu prve svetovne vojne. V partijsko levičarski publicistiki - in verjetno bo to prišlo tudi v oficialno zgodovino - se trdovratno vzdržuje teza, da je bila v tistem času na Slovenskem objektivna situacija tako revolucionarna, da bi bil možen tudi radikalnejši socialni preobrat, če ne bi odpovedale subjektivne sile. V tej trditvi in oceni se skriva ost kritike, naperjena zoper tedanjo socialdemokratsko stranko in njen idejni fond, ki ga poznamo pod imenom avstromarksizem.

Ni dvoma, da je bila tedaj situacija res precej revolucionarna, zlasti med delavstvom in vaškim polproletariatom. Oktobrska revolucija je imela in dobila svoj odmev tudi med revnimi in zatiranimi sloji na Slovenskem. Predpostavka o revolucionarnem upor in preobrazbi zato ni nemogoča ali popolnoma neverjetna. Če bi socialna demokracija v svojem programu imela kaj takega in če bi se odločila za akcijo, bi dobila zlasti podporo delavskih in drugih revnih slojev. Velika neznanka bi bili v tem primeru kmetje, ki so bili tedaj v veliki večini v idejni, moralni in politični SLS, ki je bila daleč najbolj vplivna stranka na Slovenskem. Ali kljub temu bi lahko dobro pripravljen in taktično premišljen program meščanske demokratične revolucije dobil tudi podporo precejšnjega dela kmetov.

Ne gre prezreti, da so revolucionarna gibanja, zlasti med revnimi kmeti, sicer nastajala spontano, zlasti v obrobni krajih kot na primer v Prekmurju in Beli Krajini. V notranjepolitičnem pogledu bi torej tako revolucionarno gibanje imelo pogoje, da uspe in zmaga, zlasti če bi bilo znotraj njega vzpostavljeno pravilno ravnotežje med socialnimi in nacionalnimi hotenji, cilji in zahtevami slovenskih delavcev, kmetov in tudi enega dela meščanov. Tako revolucionarno gibanje bi seveda v takratnih razmerah zelo hitro ustvarilo tudi svojo oboroženo vojsko, ki ne bi služila samo notranjim revolucionarnim potrebam, ampak bi šla postavljat in branit tudi našo zahodno in severno mejo.

Žal je vse to samo revolucionarno retroperspektivna konstrukcija. Vemo, da se to ni zgodilo. Zakaj? Cankar je to povedal globoko in preprosto. Rekel je: "Stranka ni videla naroda, narod ni videl stranke." In četudi ne bi bilo tako kot je bilo, če bi torej stranka videla narod in narod stranko, je veliko vprašanje, ali bi tak revolucionaren preobrat in odmev Oktobra imel realne možnosti, da zmaga. Ne smemo namreč prezreti mednarodnega političnega položaja, v katerem naj bi se bilo vse to dogajalo. Prevladujoč činitelj na tedanji evropski politični sceni so bile zmagovite antantne države. Te so bile do skrajnosti nerazpoložene do vseh socialno radikalnih gibanj. To dejstvo je imelo svoj delež in pomen tudi pri tem, da so bile zadušene vse rdeče revolucije tako na Bavarskem kakor tudi v Nemčiji in na Madžarskem. Z vso gotovostjo se zaradi tega lahko zatrdi: tudi če bi tedaj v Sloveniji obstajala taka sposobna politična stranka, ki bi revolucionarno razpoloženje ljudstva usmerila in preobrazila v organizirano socialno revolucijo, bi to zadušila zunanja reakcija in kontrarevolucija. Verjetno bi jo zadušili srbska in italijanska vojska ob hrupni pomoči avstrijskih nacionalistov, ki bi prodirali iz Koroške proti Mariboru in Celju. Naše razkosanje in narodna usoda bi bila v tem primeru še bolj žalostna od tiste, ki nam je bila usojena.

Ponovitev oktobrske revolucije v Sloveniji - upošteva je pri tem tudi vse njene specifičnosti - je zato zame čista utopija in avantura. To so lahko lepe sanje najbolj revolucionarnih glav tistega in kasnejšega časa. Realni odnos sl, zlasti v mednarodnih razmerah, ni dajal tako rekoč nobenih možnosti za zmago tisti revolucionarni akciji, ki bi se odvijala pod rdečo zastavo. Ko to trdim, pa seveda ne želim v ničemer zagovarjati tedanje politike socialne demokracije na Slovenskem. Še manj seveda politiko SLS in NNS⁹. Kar se tiče splošne zgodovinske situacije, so tudi za slovenski narod ob razpadanju avstro-ogrške monarhije dozorevali pogoji, da dobi svojo nacionalno, meščansko, državnopravno podobo. Ali drugače, dozorevali so pogoji, da se tudi na Slovenskem do kraja izpelje meščanska demokratična revolucija. Notranje in zunanje okliščine so to dopuščale in tudi zahtevale. Vendar, da se to ni zgodilo, da nismo dosegli osnovnega cilja te revolucije - zedinjeno Slovenijo in svoje jasno izoblikovanje narodnopravne podobe (čeprav samo s popolno avtonomijo v okviru SHS) - je izključna krivda vrhov tedanjih strank na Slovenskem. Ne bi imelo smisla to krivdo posebej razdeljevati na vodstva posameznih strank, konkretno torej SLS, NNS in SDS¹⁰. Vendar pa ne bi rekli daleč od zgodovinske resnice, če bi rekli: čim večji vpliv, toliko večja krivda.

Čeprav so bile med strankami razlike, ki seveda niso presegale meščanskega okvira, so imele tudi nekaj usodno skupnega. Mislile, čutile in snovale so sedanost in bodočnost

⁹ Narodna napredna stranka, ki so jo leta 1894 ustanovili liberalni mladoslovenci.

¹⁰ Slovenska socialdemokratska stranka.

slovenskega naroda v iskreni zvestobi prestolu in kroni Habsburžanov. Ta zvestoba je bila tako rekoč sine qua non njihove politike. Ta zvestoba prestolu je bila koprena, ki je onemogočala videnje agonije Avstro-Ogrske. To je bila veriga, ki je hromila vsako resno akcijo in pripravo na zgodovinske dogodke, ki so prihajali z velikimi koraki. Že božanska legitimnost habsburškega prestola je bila v glavah in dušah slovenskih politikov tedanje dobe tista fatamorgana, ki jih je držala ne samo politično in idejno, ampak tudi moralno in človeško intimno v podrejenem in hlapčevskem položaju do Dunaja. To je z današnjih in tudi tedanjih vidikov skoraj nerazumljivo. In vendar razumljivo, če gledamo tako obnašanje skozi našo tisočletno zgodovino. Tradicija fevdalne podložnosti in mentalitete je bila torej še vedno glavna poteza slovenskih politikov (v odnosu do Dunaja) ob koncu prve svetovne vojne. Vsaka stranka je seveda imela svoj repertoar in svoja gesla, s katerimi je utemeljevala in maskirala tako svojo fevdalno poslušnost in odvisnost: klerikali z vse za dom in cesarja; naprednjaki z vzori in koristmi, ki so jih videli pri avstrijski liberalni buržoaziji; socialdemokrati z avstromarksizmom. Nikogar ni bilo v vrhovih teh treh strank, ki bi bil sposoben ali, ki bi vsaj poizkušal misliti, snovati in predvidevati zunaj teh okvirov.

Ko je končno postalo jasno in vidno tudi bedakom in slepcem, da gre z Avstro-Ogrsko h kraju, so začeli tudi naši vodilni politiki kot topoglavi Butalci razmišljati mimo Habsburškega prestola. Žal je bilo takrat že veliko zamujenega. Kako drugače bi se lahko branili zlasti naši nacionalni interesi in cilji zedinjene Slovenije, če bi vsaj že od začetka vojne naši politiki mislili tudi mimo Avstro-Ogrske ali bi vsaj računali, kaj storiti, če bo izgubila vojno. Če bi se bilo kaj takega dogajalo, potem prevratnih dni na primer ne bi bili dočakali tako nepripravljeni, kot smo jih. Nacionalni podvig generala Maistra bi dobil drugačno podporo, kot jo je. Potem bi bili lahko razširili tako vojaško akcijo tudi v obrambo naših zahodnih meja. Nič od vsega tega. V Ljubljani je sedel in modroval trop zbeganih, moralno in intelektualno handikapiranih (zaradi habsburške zvestobe) narodnih vodieljev. (Mogoče bi Krek, če bi še živel, mislil in ukrepal drugače). Pokazali so se popolnoma nedorasi zgodovinskemu trenutku, ki so ga doživeli. Zvesti svoji hlapčevski in fevdalni tradiciji so zopet izročili usodo slovenskega naroda v druge roke. Namesto da bi delovali in se bojevali za pravice svojega naroda, so v Beogradu in Parizu prosili za milost in razumevanje. Tako se je zgodilo, kar se je moralo zgoditi. Sodbo so nam pisali in izrekli drugi!

Ves čas, ko to pišem in razmišljam o naših prelomnih zgodovinskih dogodkih, se mi vsiljujejo primerjave. Tu so letnice 1848, 1918, 1941, 1948 in najbrž bo ena tudi v tem desetletju. Slovenska politična desnica je imela odločilen vpliv na slovenski narod 1848. in 1918. leta. In tedaj smo odpovedali. Bili smo nedorasi zgodovini. Tepli so nas kot zamudnike in hlapce. Slovenska politična levica je odločala kam iti in kaj delati 1941. in 1948. leta. Tedaj in zato smo našli sami sebe in vzeli svojo usodo v svoje roke. Tako se torej izkaže slovenski nacionalni račun v omenjenih prelomnih obdobjih.

Ali v tej bilanci so bile in so še lahko tudi neke druge kombinacije. Če bi bila naša politična levica na leto 1918 drugače pripravljena, če bi bila tedaj nastopila z jasnim in radikalnim programom meščansko-demokratske vsebine, bi bila doživela veliko podporo ljudstva in potegnila s sabo tudi obe drugi stranki, SLS in SNS, na bolj stvarne in nacionalno aktivne položaje. Tudi v tem primeru bi bil za nas razplet dogodkov mnogo bolj ugoden, kot je bil. Vemo, da se to ni zgodilo, čeprav so bile splošne razmere za kaj takega

dobro. Tedanja slovenska politična levica (konkretno SDS) ni videla možnosti in jo zamudila. Zakaj? Zato, ker je bila slepo podrejena avstromarksizmu in zastrupljena z njim.

Čutim, kako se nam ponovno bližajo usodni in zgodovinsko prelomni dnevi. Čutim, kako v njih razmišlja in jim prisluškuje velika večina slovenskega naroda. To tudi dokazuje, da jim je in da jim bo zgodovinsko dorasla, ko pridejo. To me hrabri in mi vliiva upanje. Ali kljub temu se bojim, da se ne bi naši sedanji politični levici, to se pravi ZKS, zgodilo tisto, kar se je zgodilo njeni predhodnici leta 1918. Zakaj? Zato, ker je tudi ZKS vse preveč podrejena jugomarksizmu in zastrupljena z njim!

Vendar upam, da bo slovenski narod ponovno našel samega sebe, bodisi z obstoječo in prerajeno avantgardo bodisi brez nje bodisi tudi proti njej.

Franc Leskošek

8. junij

Umril je Franc Leskošek-Luka. Bil je pravi Martin Krpan naše revolucije in težko si je predstavljal, da ga ni več, in še težje, da je tudi njega, takega hrusta, ugonobila krivična smrt.

Dobro sem ga poznal in opazoval v najrazličnejših situacijah v tridesletnem obdobju od 1942 do 1972. Luka je bil enkratna pojava naše revolucije. Bil je njena najbolj pristno ljubka in originalna osebnost. Neposreden, praktičen, dinamičen, duhovit, prebrisan, iznajdljiv. Vedno pristen, topel in človeški celo takrat, ko je zmerjal, kritiziral ali grozil. Luka ni bil nikoli politikarski tiholazec, ni postavljaj zank, Svojega sodelavca ni nikoli čakal v zasedi. Te lastnosti - tako pogoste in že kar klasične med slovenskimi politiki, od desnih do levih - so bile Luki tuje in nepoznane. Hinavščino je pezirjal, demagogijo je zavračal. Njegovi računi in interesi so bili vedno jasni, neposredni in pošteti.

Luka ni bil teoretični ali ideološki mislec. Zato tudi ni zaklepal svojega prepričanja in mišljenja v nikakršne dogme, sofizme ali rdeče katekizme. Živel, delal in boril se je človeško-elementarno in neposredno. Zajemal je iz prakse in vračal v prakso. Kot sekretar CK je 1944. leta prišel na sejo PK Skoja, ki je bil tedaj v neki zidnici nad Semičem v Beli krajini. Še pred sejo je silovito ozmerjal vse člane PK, ker je videl okrog zidanice brkljarijo, smeti, plevel na gredah in neokopan vinograd. Krasen primer, kako je Luka postavljaj prakso pred teorijo in dejanja pred besede. Od vseh ljudi, ki sem jih poznal, je Luka najbolj ponazarjal in združeval v sebi tisto zgodovinsko praktičnost, stvarnost in prilagodljivost, ki sta jo skozi stoletja akumulirala v sebi slovenski kmet in delavec, ko sta se borila za svoj obstoj in za boljši kos kruha. Luka zato ni bil samo verbalni tribun slovenske revolucije, ampak tudi njen praktični bart. Seveda ni bil vojaški strateg, čeprav je bil prvi komandant slovenskih partizanov. Imel pa je veliko smisla za vse mogoče diverzije, ki so bile v tistem času poglavitno vojaško opravilo partizanov.

Nikoli se ni izneveril svojemu nacionalnemu poreklu. Branil je interese Slovenije, dosledno in trdovratno. Res, disciplinirano je sprejemal velike strateške in ideološko-teoretične projekte za graditev socializma, ki jih je tako vneto snoval in razlagal Kardelj. Ali kljub temu Luka ni bil slep ali gluha za razkorak, ki je pri nas marsikdaj nastajal med teorijo in prakso. Imel je svoj intimni, praktično kritični pogled na dogajanja in bil skeptičen do frazne filozofske in politične retorike. Dobro se je zavedal, da mu dokaj

skromno teoretično znanje ne dopušča, da bi se preveč pogosto spuščal v razprave ali dialoge o načelnih in strateških opredelitvah naše socialistične graditve. Zato pa ni nikoli zamudil priložnosti, za kritiko ali celo za posmeh tistim našim udarcem, ki so zadevali v prazno.

Predvsem pa je njegova skrb in ljubezen v povojnem obdobju veljala industriji. Tu je bil doma. Pri graditvi industrije se je gibal in deloval suvereno. Tu se je boril silovito, zagrizeno in strastno. Njegov ustvarjalni in praktični duh je šele tu dobil svoj kozmos. Luka je bil genialen industrialec. Zaradi njegovega industrijskega talenta in lucidnosti bi ga lahko brez pretiravanja primerjali s starim Fordom¹¹ ali Kruppom¹² - seveda upošteva druge različne zgodovinske in socialno ekonomske razmere. Nobenega posameznika ni v Jugoslaviji, ki bi ga lahko v tako širokem obsegu povezovali z določenimi industrijskimi kapacitetami kot Luko. In nihče ni imel sorazmerno tako malo spodrsrljavev pri posameznih projektih in lokacijah.

Luki je bila usoda milostna. Naklonila mu je dolgo življenje. Obdarila ga je z duhom in pametjo, ki mu je omogočila zaslugi in spoznati nujnost socialistične in industrijske revolucije pri nas. Dala mu je sposobnost, energijo in pogum, da je lahko v obeh ustvarjalno sodeloval z odločujočih vodilnih položajev.

Zastave bojne, počastite njegov spomin! Slovenski narod, daj mu mesto med zelo zaslužnimi sinovi svojimi!

25. junij

Opazujem, kako se v Beogradu razvija zasedanje Unctada.¹³ Iz dneva v dan izginjajo iluzije, ki so jih imele naša in seveda tudi druge države v razvoju. Na Unctadu se bo še posebej pokazalo, kako utopične so sedaj zahteve in pričakovanja po temeljiti spremembi sedanjega gospodarskega sistema v svetu in pričakovanju tega. Bolj "pravična" mednarodna menjava je zgolj pobožna želja lačnih in revnih. Kakorkoli bi bila v interesu pravice in človečnosti nujna sprememba gospodarskih odnosov v svetu, je to vendarle to neuresničljivo in daleč od stvarnosti.

Razvite in industrijske države stoje še vedno z obema nogama na trdnih tleh (kljub krizi) blagovne proizvodnje, zakona vrednosti in kapitalističnega sistema. Države realnega socializma s Sovjetsko zvezo na čelu, skrbno varujejo svoje interese in si pilatsko umivajo roke nad usodo nerazvitega sveta. Države v razvoju nimajo takorekoč ničesar razen svoje revščine in ideološko-moralnih pozivov k pravičnejšemu svetu in delitvi njegovih materialnih dobrin.

Spričo takega položaja je iluzorno misliti, da lahko Unctad karkoli spremeni. Izrečenih bo mnogo besed in glavni uspeh bo, če se jim bo uspelo zediniti na taki zaključni resoluciji, ki bo s frazami prikrivala vsebinski neuspeh konference. Vse bo ostalo, kot je bilo. Države v razvoju bodo bogatejše še za eno razočaranje in mi bomo siromašnejši še za 40 milijard

¹¹ Henry Ford (1863-1947) je leta 1903 ustanovil Ford Motor Company v Michiganu, ZDA, ki je postala prva tovarna za množično proizvodnjo avtomobilov.

¹² Friedrich Krupp, ustanovitelj železarsko rudarskega podjetja, ki je preraslo v enega vodilnih tovrstnih koncernov v Nemčiji in svetu.

¹³ Konferenca združenih narodov za trgovino in razvoj.

starih dinarjev, kolikor je Jugoslavijo stalo zadovoljstvo, da je bila gostiteljica VI. konference Unctada.

Uradna jugoslovanska stališča in ocene sklepov Unctada bodo morale biti zelo diplomatske. Prikrajšani smo celo za zadovoljstvo, ki bi ga imeli, če bi mogli in smeli usmeriti vse svoje ideološke propagandne topove na nerazumne in ozkosrčne razvite države. Tako grmenje bi našim pomenilo vsaj moralno aktivistično zadovoljstvo. Žal ni mogoče. Vsaj javno ne. Kajti vsi vedo, da bi nas, če bi se spustili v to, zahodni bankirji vprašali: "Kako, gospodje? Vi nas napadate in kritizirate in hkrati pričakujete od nas novih kreditov in finančnih olajšav!" Torej, to ne gre. Kljub vsemu bo modro molčati in čakati nove kredite. Škoda! Vesoljni svet bo zaradi tega prikrajšan, ker mu ne bodo sporočena nova družboslovna odkritja, do katerih je prišla jugoslovanska ideološka propaganda.

27. julij

Zadonele so zaključne fanfare Kraigherjeve stabilizacijske komisije. Še nekaj sej najvišjih forumov, še nekaj učenih referatov in naročenih in napisanih razprav, in zopet bomo bogatejši za svetlo, stabilno in dolgoročno perspektivo. Žal samo na papirju. H grmadi popisanega papirja, praznega samoupravnega leporečja in utopičnih načrtov je dodana še ena zajetna knjiga, napisana v Kraigherjevi komisiji. Niti za trenutek ne dvomim, da bo tudi ta doživela usodo prejšnjih dokumentov, resolucij in nerazumljivega in dolgoveznega besedičenja. Ostala bo torej prazna črka na papirju. Čas in življenje bosta šla mimo nje, tako kot je šla ona mimo njih. Kraigherjeva komisija namreč ni videla in razumela naše stvarnosti. To seveda ne pomeni, da so bili tudi vsi njeni, zlasti na začetku številni sodelavci gluhi ali slepi. Ne! Mnogi med njimi so mislili realno in predlagali učinkovita zdravila za naše družbenoekonomske bolezni. Ali zaman. Morali so utihniti in se umakniti pred neizprosni pritiskom ideološko politične doktrine in šablone, izvirajoče iz tistega teoretičnega fonda, ki je bil postavljen pod Kardeljevim vodstvom sredi prejšnjega desetletja. Zato sklepi, predlogi in referati stabilizacijske komisije, čeprav je v njih mnogo bridkih ugotovitev in tudi dobrih predlogov, v strateškem in vsebinskem pogledu v ničemer ne presegajo okvirov tiste napačne politike, ki je pravi krivec za sedanjo krizo. Po svoji osnovni vsebini in naravnosti so zato sklepi komisije obupna in zagrizena obramba tistih načel napačne politike, ki sta jo konstruirala Kardelj in Bakarić ob Titovi podpori pred desetimi leti.

Verjetno je to zadnji in celovit poskus - teoretični, ideološki, sistemski in politični - rehabilitacije kardeljizacije, ki jo je praksa že odklonila, zavrgla in razbila. Torej mnogo hrupa in vsiljene učenosti brez pravega učinka in razmere in protislovja. Utrujajoče jodlanje o stabilizaciji. Nerazumljivo govorjenje o samoupravljanju. Neskončno fraz o delovnem človeku. Hinavsko poigravanje s svobodo in demokracijo. Za vsem tem pa grozeče napovedi, pritiski države, gospostvo birokracije, padanje standarda in vedno nova in še težja družbena nesorazmerja in protislovja. Čedalje večji razkorak med besedami in dejanji. V tej smeri in na tej podlagi ni izhoda. Sedanja vladajoča garnitura je nam in zgodovini še enkrat dokazala svojo nesposobnost in dogmatično skleroznost.

Naše upanje in nujnost je tako samo še praksa. Praktično življenje si bo moralo na razvalinah sedanje politike in (ne)funkcionalnosti sistema izboriti svoj racionalni in življski prostor pod soncem. Kdaj, kako in za kakšno ceno, to so vprašanja, ki jim nihče ne ve odgovora. Ali nekaj je vednarle očitno. V nedogled ne bomo mogli odlašati srečanja z

resnico. In bojim se, da bo cena, ki jo že plačujemo in jo bomo morali še plačati za vse neumnosti režima, zelo velika in mogoče tudi krvava.

Miha Marinko in Aleksandar Ranković

21. avgust

Umrla sta Marinko in Ranković. Oba na isti dan. Kot da bi se dogovorila, da odpotujeta za vedno skupaj. Dve v osnovi skupni revolucionarni življenji in dva popolnoma različna človeka. V bistvu vendar dva hlapca Jerneja, ki sta zvesto in predano služila in hlapčevala idealom revolucije, čeprav vsak na svoj način in z različnimi sposobnostmi, rezultati, srečo oziroma nesrečo.

Marinku življenje ni prizanašalo. Vedno je dobival udarce. Živel je tako rekoč med mlini, med kladivom in nakovalom. Mnogokrat se je zdelo, da ga bo uničilo in poteptalo. S svojstveno vztrajnostjo in moralno doslednostjo, ideološko trdnostjo je zmagoval in kljuboval vsem viharjem in težkim preizkušnjam. Nič in nihče ni mogel omajati njegove revolucionarne zavesti in pripadnosti idejam Velikega Oktobra. Celo vse mučilne metode gestapa pri Marinku niso dale rezultatov. Premagal jih je in ostal pokončen, zvest sebi in svojemu prepričanju. Marinko ni bil človek nadpovprečnih sposobnosti. Ali moč njegovega prepričanja je bila tako silovita, da je v njenem plamenu njegova osebnost imela in dobivala nadpovprečen pomen in težo. V tej notranji trdnosti je torej treba iskati glavni izvor za njegovo uspešno revolucionarno pot.

Čeprav dokaj razgledan, načitan in izobražen kot samorastnik, z zdravim in preprosto logiko delavca, s pestrimi izkušnjami revolucionarja, ni imel ambicij, da bi odločilno posegal v strateške odločitve naše revolucije. Bolj mu je ustrezalo živeti v senci Tita, Kardelja, Kidriča in drugih kot razmišljati in odkrivati še neznana in neobdelana polja revolucionarnega boja in socialistične graditve. Ljubša mu je bila vloga uresničevalca odrejene politike kot pa snovalca njenih izvorov in temeljev. Zato njegova obzorja praviloma niso presegala vsakokratnih gesel in navodil stranke. Bil je pač otrok kominternske poslušnosti. Vendar to ne pomeni, da je bil zgolj poslušen izpolnjevalec direktiv. Nasprotno! Marinko je znal misliti z lastno glavo. Ni bil ne slep ne gluha za zahteve prakse in življenja. Mnogokrat sem ga poslušal, ko je v ožjem krogu razlagal svoje misli in opažanja o tem in onem. Pri tem ga je vodil njegov pristi instinkt ali neka neizdelana in nerazvita demokratičnost, ki je bila v njem, lastnost torej, ki je stari revolucionarji niso imeli v izobilju. Tudi strpnosti in spontane politične kulture Marinku ni mogoče odrekati. Mnogokrat me je z njo presnetil pri svojih stališčih. Ali vse to so bili pri njem samo drobci, izjeme, podtoni, ki jim ni nikoli dovolil, da bi se razrasli in samostojno ali posebno skladbo. Gledano v celoti, je bil kot sekretar oziroma predsednik KPS skoraj dve desetletji, od 1946 do 1966, zvest in poslušen uresničevalec Kardeljeve politike v Sloveniji. Četudi je imel marsikdaj drugačna stališča od tistih, ki so s Kardeljevim blagoslovom ali brez njega prihajala iz Beograda, ni nikoli tvegala, da bi jih odprto in pogumno povedal in branil. Je sicer ugovarjal in dokazoval nasprotno. Vendar je ob povečani temperaturi umolknil in se umaknil. Oh, kako značilna lastnost slovenskih politikov vseh barv, časov in ideologij.

Marinko je bil vztrajen in požrtvovalen glasnik upora in revolucije. Bil je pristen predstavnik ponižanih in razžaljenih. Bolj aktivist kot državnik, bolj priden delavec kot voditelj stranke in naroda. Za kaj takega mu narava ni naklonila potrebnih darov. Ni bil

govornik, ki osvaja množice. Delal je počasi, razvlečeno in brez sistema. V njegovi osebnosti ni bilo nič tistega zunanjega šarma, ki je tako značilen za voditelje in uspešne politike. Zrasel je in se oblikoval v notranjem delu stranke. Tu se je počutil najbolj siguren in zadovoljen. Zato so bili vsi problemi države, družbene nadstavbe in njenega funkcioniranja zanj precej oddaljeni in nezanimivi. Bil je prepričan, da je od vsega najbolj pomembno imeti dobro partijo in čim več predanih in delovnih komunistov, vse ostalo pa bo potem prišlo samo po sebi. Precenjeval je pomen tako imenovanega subjektivnega faktorja in podcenjeval vpliv in pomen tistih dejstev in okoliščin, ki kot objektivna stvarnost in celo zakonitost vplivajo na zavest in obnašanje ljudi in tudi komunistov.

Kljub takemu gledanju se ni utapjal v prevelikem voluntarizmu - to je pripisati dejstvu, da je kot nekdanji rudar dobro vedel in razumel, da tudi v socializmu brez dela ni mogoče doseči ničesar. Zato je bil tudi eden prvih v Jugoslaviji, ki je že v začetku petdesetih let začel odklanjati administrativni sistem plač in zagovarjati nagrajevanje po delu. Ker je prišel iz delavskih vrst, je dobro razumel psiho in zavest delavcev. Do kmetov je bil seveda sektaški. Inteligenci in kulturni srenji ni zaupal. Imel jo je za preveč meščansko, nestanovitno in preračunljivo. Bil je prepričan, da bomo v desetih letih zgradili novo družbo in skovali in oblikovali novega, socialističnega človeka. Zato je toliko bolj odklanjal vse, kar je dišalo po preteklosti ali celo v novih razmerah predstavljalo sence te preteklosti. Živel je pač kot mi vsi - eden bolj, drugi manj - v svojem svetu revolucionarne romantike in marksističnega idealizma. Čim bolj je namreč surova stvarnost naših možnosti in potreb, materialnih dejstev in prevladujoče zavesti gledala in rušila ideale in fantome revolucionarne romantike, toliko bolj vztrajno je tudi Marinko obnavljal svoje podobe o obljubljeni deželi Izraelcev oziroma komunistov. Ko so ga v začetku šestdesetih let začele pritiskati tudi nadloge starosti, je bilo njegovo politično poslanstvo sklenjeno. Že v petdesetih letih, ko je bil na višku svojih moči, ni nikoli znal in mogel biti dinamična in od vseh priznana osebnost gibanja, na čelu katerega je formalno bil. Tem bolj je bilo njegove povprečne sposobnosti čutiti pozneje, ko se se začela kopičiti družbena protislovja, drugačna od tistih, ki jih povzroča razredni boj.

Če bi hotel v takih razmerah korakati s potrebami časa, bi moral kot prvi človek partije odpirati nova obzorja. On pa je tudi zato, ker je čutil, da se dogaja nekaj nepredvidenega, čedalje bolj meditiral o ilegalni in partizanski preteklosti, in tako izgubljal stik s stvarnostjo in pregled nad dogodki. Mnogi od nas, ki smo delali z njim in bili v njegovi bližini, smo to čutili in opazili. Bil sem prvi, ki je to odprto povedal. S tem sem dosegel dvoje. Odprl sem vrata njegovemu političnemu odhodu. Nakopal sem si njegovo jezo, nerazpoloženje in nestrpnost - ne glede na to, da so bila obdobja, ko sva zelo dobro in tovariško sodelovala. Bil je eden od prvih iz stare garde, ki se je umaknil. Žal mi je, da je odšel ne samo utrujen, ampak tudi nekoliko zagrenjen. Ni si zaslužil take starostne osamelosti, v kateri je živel poslednje obdobje svojega življenja. Bila je posledica nizke, bolj rečeno birokratske politične kulture in nerazvite demokratičnosti v naši družbi. Lik Marinka in njegovo življenjsko delo pa je moč šteti med tiste prve borce in heroje revolucije, ki so ji služili z vsem žarom in vse svoje sposobnosti nesebično dajali za njene resnične ali izmišljene potrebe.

Ranković je najbolj tragična osebnost jugoslovanske revolucije. Ni lahko, če vernik postane brezbožnik in ga doleti prekletstvo. Izredno težko in res tragično pa je, če in kadar pravovernega izobčijo in prekolnejo. Prav to se je zgodilo Rankoviću. Njegova

revolucionarna biografija je jasna, premočrtna in bleščeča. Nikjer nobenega omahovanja, zablod ali nejasnosti vse do trenutka, ko je bil oziroma naj bi bil duhovni in operativni oče neke politike in njenih policijskih metod, za katero je bilo videti, da je preživela in da jo je treba obsoditi in zavreči skupaj z njim. Pred tem spoznanjem, odločitvijo in obsodbo je bil Ranković pojem in ideal, lahko tudi zgodovinski primer pravega proletarca, pogumnega revolucionarja, predanega komunista in zaslužnega in sposobnega partijskega in državnega voditelja. Tako rekoč preko noči je padel iz božanskih višav v peklenke globine. Zakaj? Ni glede na vse je bil Ranković isti človek in tovariš Marko - tako včeraj, ko je bil spoštovani voditelj, kakor tudi dan kasneje, ko naj bi bil nevaren nasprotnik državne politike. Bil je pač spoznan za krivega, obsojen in izločen.

Ko se je to zgodilo Djilasu, je bilo moč slutiti in povedati vsaj nekatere logične razloge in razlage. Nekaj usodne spremenljivosti in avanturizma, ki sta ga pokopala, je bilo že v njemu, v njegovem značaju, v njegovi nestanovitni naturi. Djilas je pač bil revolucionarni boem, poet, nemiren filozof, entuziast in skeptik, ideolog in revizionist, vernik in brezbožnik, svetnik in grešnik, demokrat in avtokrat, humanist in ignorant, asketski sektaš in prosvetljeni liberalce. Po logiki revolucionarne vztrajnosti in v imenu kontinuitete revolucije in njenih kriterijev je bilo zanj že skoraj od vega začetka določeno, da bo nekje in nekoč revolucija obračunala z njim. Revolucija ni mogla in smela slediti njegovim vratolomnim preobratom in spremembam. Ni se hotel in mogel podrediti njenim zakonom in potrebam doslednosti in vztrajnosti. Tu je izvor Djilasove usode. Pač ni imel sreče, da bi ga bili ujeli in zaklali četniki ali da bi bil padel v jurišu na Sutjeski ali Zelengori, kajti samo tako bi lahko ostal, kar je bil, namreč heroj, poet in vražji otrok revolucije. Ker pa ga kama in kroga nista hoteli, je moral živeti, slediti svoji iskateljski in omahljivi naravi in končati kot največji odpadnik tistih revolucionarnih idealov, za katere se je nekoč in nekje tako strastno in zavzeto bojeval. Vendar je Djilasu usoda pustila tolažbo. Zavestno, čeprav ne dovolj premišljeno, se je podal na pot brezbožnika in nemirnega iskalca novih spoznanj, resnic in vrednosti. In če je bil na teh neraziskanih poteh osamljen, nerazumljen in obsojen, sta mu osebno vendar ostala spoznanje in zavest nemirnega iskalca bolj človeške družbe in bolj demokratičnih odnosov od tiste, ki ga je obsodila in preklela.

Rankoviću ni ostalo nič. Odrekli in vzeli so mu vse. Ni mu bila dana niti uteha upornika ali sanjača in utopista, ki prehiteva čas in razmere v katerih živi. Ni imel niti možnosti niti volje in poguma zavračati krivdo, obtožbo in obsodbo, ki mu je bila naložena. Zagnil se je s svojo bolečino, molčal in upal, da bo dočakal dan svoje resnice in pravice. Ni ga dočakal. Omahnil je prej in ni mogel videti niti svojega veličastnega ilegalnega pogreba in velike množice Beograđjanov, ki so prišli, da počastijo njegov spomin in da mu povedo, da pričakujejo in verjamejo v njegov dan upanja, resnice in pravice. Mnogi inozemski novinarji niso mogli razumeti tega dogajanja. Bilo jim je nerazumljivo, da se Beograđjani tako poslavljajo od legendarnega poglavarja zloglasne Udbe. Niso pač doumeli tega, kar je bilo jasno milijonom naših državljanov. Zanje tovariš Marko ni bil predvsem nekdanji šef policije, ampak sedanji in najbolj tragični junak naše revolucije in stvarnosti.

Zasluge tovariša Marka so zgodovinske. Bil je dorasel delu in nalogam, ki so mu bile naložene in zaupane. Imel je veliko avtoriteto in bil deležen velikega zaupanja. V daljšem obdobju je bil najbolj intimen Titov sodelavec. V njegovem političnem obzorju sta bila predvsem partija in jugoslovanstvo, hočem reči federacija in interesi celote, seveda tako, kot jih je videl in pojmoval on. S teh vidikov je spremljal dogajanje, presojal in odločal, se

trudil in živel v prepričanju, da presoja in odloča pravično, nepristransko in v skladu z interesi celote in dogovorjeno politiko. Žal so mu bili gospodarski problemi precej neznani, nezanimivi in odmaknjeni. Sicer je bil zelo sposoben organizator in operativec. Pri delu učinkovit, racionalen, konkreten, obdarjen z veliko naravno bistrino, dobrim spominom in nekakšnim posebnim čutom in sposobnostjo za pravo presojo ljudi in dogodkov. Njegov instinkt je bil močnejši kot znanje. Logika bolj razvita kot fantazija. Bil je načelen in dosleden. Politikarstvo mu je bilo tuje, čeprav je bilo v njem tudi nekaj tiste prebrisanosti, ki je tako značilna za srbske politike.

Politično je živel v slepilu partizanskega jugoslovanstva. Bil je prepričan in iskreno navdušen za to, da bi prej ali slej tista zavest revolucije in skupnosti, ki je bila tako značilna za NOB, prevladala tudi vse nacionalne ozkosti in se dvignila nad posamezne nacionalne interese. V tem pogledu sta si s Titom delila romantične ideje o bratstvu in enotnosti narodov Jugoslavije, ki naj bi enkrat za vselej ustvarili čarobno formulo, s katero naj bi uspešno reševali vso zapleteno in protislovno problematiko mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji. Spričo takega, v bistvu nekoliko idealiziranega pojmovanja mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji, Ranković ni mogel vedno dovolj prozorno spremljati in razumeti dinamike dogodkov na mednacionalnem ekranu. Ni videl in doumel njihovih objektivnih in zgodovinskih vzrokov. Narode je torej pojmoval površno, voluntaristično in nezgodovinsko. Meglena koprena kominternskega internacionalizma mu je zastirala jasen in kritičen pogled. Posameznih mednacionalnih nasprotij, spopadov, različnih interesov ali afer ni doživljal predvsem kot živo in nujno dinamiko večnacionalne države, ampak bolj kot posledico osebnih napak, ozkosti ali celo nacionalizma posameznih vodstev ali posameznikov. Temu njegovemu spoznanju so bile ustrezne tudi kadrovske poteze ali predlogi. Ranković ni bil nikoli velikosrb. Tudi ni bil centralist v tistem smislu, da bi hotel uničiti ali stopiti narode Jugoslavije v novo jugoslovansko nacijo. Pač pa je veroval, da lahko samo dovolj močan politični in državni center v federaciji uspešno bedi nad interesi celote, jih brani in zavrača vse parcialne in nacionalne zablude in zahteve. Zato mu tudi ni bila pri srcu tista koncepcija, ki je slabila tako vlogo in položaj federalnega centra in krepila vlogo republik. V tem pogledu so njegova politična stališča gotovo zaostajala za potrebami časa in za iskanjem bolj demokratičnih oblik mednacionalnega sporazumevanja, kot sta dotedanja arbitramna vloga in položaj federalnega centra s Titom na čelu. V takem nerazumevanju mednacionalne dinamike in nacionalne emancipacije ena izmed klic Rankovičevega političnega brodoloma.

Ranković je bil in hotel biti vzoren komunist, z dušo in telesom. Njegov komunistični lik je več kot tri desetletja blestel na samem vrhu jugoslovanskih partijskih ikon. V nekem smislu je bil vest partije in oko revolucije. V njem je bilo nekaj partijsko puritanskega ali celo asketskega. Vztrajno je gradil in varoval ne samo ideološko, ampak tudi etično podobo partije in zlasti njenih kadrov. Gradil in utrjeval je ni samo z besedami, ampak tudi z osebnim zgledom, kajti on sam je živel tako, kot je zahteval od drugih. Razumljivo, da je bil tudi zato odločen nasprotnik vseh malomeščanskih in špekulantskih vplivov in teženj, ki so nujno vdirale v partijo, ki je imela oblast in monopol na vse pomembnejše resnice in odločitve v družbi. Ko sem ga poslušal na raznih sestankih ali se srečeval z njim v ožjem številu prisotnih, se mi je vedno dozdevalo, da nimam pred seboj samo zelo avtoritativnega in simpatičnega voditelja, ampak tudi zelo zavzetega revolucionarnega vernika. Bil je tak ne samo po naravi svojega jaza, ampak tudi po načinu mišljenja in doživljanja življenja. Njegova vera je bila tista podoba sveta, ljudi in njihovih odnosov, ki se je izoblikovala v

revoluciji, v uporabi in v zmagah partije v letih 1937-1945. Bistveno značilnost te vere sem videl v tem - čeprav mene ni nikoli v celoti zasvojila ali prevzela - da naj bi neko znanstveno spoznanje (marksizem) in neka idejna moralna podoba in kvaliteta neke revolucije (oktobrske in naše) pomenila tisti ključ, ki odpira vsa vrata k vsem resnicam in pravicam tega sveta in k vsem spoznanjem in kvaliteta za materialni in duhovni napredek človeka in človeštva. Ne trdim, da se v tej veri pri nas ni nič spreminjalo. Ne trdim, da je bil Ranković nedostopen za značilnosti normalnih in mimodobnih razmer. Ali vse to so bili samo dodatki, drobci, posamična spreminjanja, ni pa bistveno spreminjal svojega ideološko-moralnega creda ali vsaj začel kritično in analitično razmišljati o njem. Nič čudnega torej, če je Marko z dokajšnjim nezaupanjem ali celo nerazpoloženjem spremljal vse tiste teoretične, idejne in statutarne predloge in pojave, ki so hoteli tako ali drugače nekoliko spremeniti ali dopolniti ideološki fond in kanone partijske doktrine in prakse. Mislim, da je bil zavesten čuvár boljševisko levičarskih stališč v stranki.

Ranković je bil pošten in toplec človek. Znal je prisluhniti ljudem in jim tudi pomagati, če so bili v težavah. Bil je strog, ali tudi velikodušen. Znal je preganjati, ali tudi odpuščati. Lahko je bil zelo razumevajoč, ali tudi brezobziren. Bil je vrhovni poglavar policije, ne po strasti svojega značaja, ampak po svoji partijski dolžnosti. V njem ni bilo niti trohice policijskega sadizma ali živalske okrutnosti, ki je tako značilna spremljevalka policijskih psov, podobnih nekemu Fouchetu¹⁴, Hitlerju, Beriji¹⁵, Ježevu in drugim. Ranković ni pošiljal ujetih sovražnih agentov v zapor ali pred puške z veseljem ali nasladi. Pošiljal jih je notranje in človeško prizadet. Raje je izpuščal, kot zapiral. Ljubše mu je bilo, da je lahko nekoga oprostil, kot obsodil. Bil je sposoben, luciden in prebrisan šef naše policije. Krvave razmere revolucije so mu vsiljevale obračune po nujnosti ali ti mene ali jaz tebe in po geslu zob za zob, glavo za glavo. Ali Marko je pri vsem tem ostal človeško celovit, nedotaknjen in zvest visoki etiki revolucije.

Bil je pretkan v boju s sovražniki revolucije in naše neodvisnosti. Mogoče je bil nekoliko naiven in prepošten v odnosu do običajnih slabosti svojih sodelavcev. V določenem času in določenih razmerah je bilo videti, da bo Tita nadomestil oziroma nasledil Tito II. Ranković je imel mnogo razlogov, da je mislil in domneval, da je tudi on eden od kandidatov za ta naslov. Vedel je, da ni edini s takimi namerami. Tu sta bila še Kardelj in Djilas. Prvi dovolj inteligenten, da je dovolj zgodaj spoznal, da je prestolonasledništvo ne samo nerealna, ampak tudi nevarna zadeva. Drugi dovolj naiven, da so mu brez težav preprečili take namene. Zdi se mi, da je Ranković omahoval nekje v sredini med Kardeljem in Djilasom glede možnosti, da bi nasledil Tita. Po Djilasovem odhodu, zlasti proti koncu petdestih in v začetku šestdesetih let, so se razmerja med Kardeljem in Rankovićem zelo zaostila. Vzrok so bile politične razlike ali tudi tihi boj za nasledstvo je imel svoj vpliv.

Ranković je bil v tem času precej pod vplivom razmer v Srbiji in na Kosovu, in zato ni bil privrženec prehitrega širjenja preveč demokratičnih metod vladanja. Njegovemu bistremu očesu ni ušlo, da tudi Titu starost nalaga spremembe in povzroča nadloge. Bil je ponosen človek, in zato ni mogel in hotel sodelovati pri vseh ritualih veličanja Tita, ki so

¹⁴ Joseph Fouché (1759-1820), francoski državnik in uradnik, eden voditeljev jakobinskega terorja, policijski minister v vladi Napoleona I.

¹⁵ Laurentij Berija, rojen 1899, ustreljen leta 1953, ko si je po Stalinovi smrti skušal pridobiti oblast v SZ. Od leta 1934 do smrti je vodil sovjetsko policijo.

tako vidno naraščali hkrati z njegovo starostno nečimrnostjo in zamerljivostjo. Ne upam si odrediti pravega vpliva vseh teh dejstev na vrzel, ki je naenkrat zazijala med Titom in Rankovićem. Ali ni dvoma, imela so svojo zelo pomembno težo. Vsekakor je bilo že to dovolj, da je začela njegova zvezda zahajati. Ali je Titu res namestil prisluškovalne naprave, tega ne vem. Težko verjamem! Nagibam se k domnevi, da so mu to podtaknili. Nikoli nisem videl nobenih pravih dokazov za ali proti. Zato ne morem oceniti resničnega razvoja dogodkov. Vendar, naj bo tako ali drugače, ni dvoma, da so v tej partiji taroka in boja za oblast Tito, Kardelj in Bakarić (združeni) prelisičili Rankovića. O pravi vsebini razlik in o resničnih namerah udeležencev v tem boju za oblast je še mnogo nejasnega in skrivnostnega. Šele novi dokazi zgodovine in čas bodo to lahko pojasnili.

Vendar pa je ne glede na njen odgovor jasno, da:

a) je bil Ranković zagotovo personalni predstavnik levičarskih in konservativnih teženj in sil v partiji v šestdesetih letih;

b) te težnje in sile niso v ničemer delovale zunaj okvira neodvisne, samoupravne in socialistične Jugoslavije;

c) so bile razlike torej bolj taktičnega (kako, kdaj, s kakšnim tempom) kot pa strateškega značaja;

d) se je Ranković hočeš nočeš znašel v primežu tiste dogmatično-statistične monolitnosti in strumnosti partije, ki jo je prav sam skozi desetletja tako ljubosumno varoval, gradil in utrjeval.

Če bi bila namreč stopnja demokratičnosti v naši partiji večja in politična kultura v naši družbi razvitejša, potem Ranković ne bi bil padel. Bilo bi namreč dovolj prostora tudi za njegove ideje in za demokratični in tovariški dialog z njimi in z njim. Čas in praksa pa bi v tem primeru pravično pokazala, kdo je v zmoti in kdo ne. Ker pa naša partija (tudi po zaslugi Rankovića) za tak dialog ni bila zrela, mu je bilo tragično usojeno, da je bil poslan na politično grmado, čeprav na njej še ni popolnoma zgorel.

Ranković torej ni bil kriv protidržavnih dejanj ali celo izdajstva revolucije ali idealov partije. Bil je samo tragična žrtev nekega časa, razmer in boja za socializem v Jugoslaviji in tudi boja za nasledstvo Tita. Njegova tragika je toliko večja zato, ker so ga uničile razmere, ki jih je snoval tudi sam in za katere je verjel, da so pravične in človeške do vseh otrok revolucije. V tem je njegova krivda in zmota. Zgodovina mu bo to oprostila in ga uvrstila med najbolj zaslužne velikane naše revolucije.

10. september

Nisem se zmotil v oceni, kam bo zabredla in kaj nam bo prinesla politika, ki so jo brez mene in proti meni določili v začetku sedemdesetih let. Ali nikoli nisem predvideval dveh stvari:

a) da bomo tako globoko zagazili in se pogreznili v močvirje lastne nemoči, zmot in nesposobnosti;

b) da bodo množice vse to pogrezanje relativno mirno sprejemale in dopuščale.

Prepričan sem bil, da je manevrski prostor tej politiki in nesposobnosti odrejen z doseženim življenjskim standardom ljudi. Mislil sem namreč, da bo v trenutku, ko bo začel standard padati, in to je bilo prej ali slej nezibezno, prišlo do eksplozije in do nujnih in radikalnih kadrovskih in političnih sprememb. Sedaj vidim, da sem se zmotil. Precenjeval sem politično zavest, samozavest in bojno odločnost množic. Standard že četrto leto pada, padel je že skoraj za tretjino, vendar še ni prišlo do socialno-političnih ekscesov širšega obsega. Je že res, da nezadovoljstvo narašča, da je režim politično in moralno

kompromitiran, ali kljub temu mu v svojih rokah še vedno uspeva držati poglavitne položaje in vzvode oblasti. Velika večina ljudi je prepričana, da sedanja vladajoča kadrovska garnitura, tudi če bi hotela, kratko malo ni sposobna spremeniti ničesar. Toda vseeno še vedno realtivno mirno vlada in počenja, kar se ji zljubi. Vprašujem se, kje in kateri so pravi vzroki za to ponižnost in poslušnost množic. Menda niso prepričani, da ni druge poti od te, po kateri hodimo ali, bolje rečeno, se potapljamo? Ali jih zadržuje strah pred represalijami in pred nemiri, v katerih bi lahko tekla tudi kri? Je vzrok predvsem v tem, da ni nikakršne možnosti za organizirano delovanje opozicije?

Vendar so tudi sponatani izbruhi nezadovoljstva in razočaranja zakonit pojav prevelikih protislovij v socializmu. Tako je bilo v Sovjetski zvezi (upor v Kronštatu), na Madžarskem, v Vzhodni Nemčiji, na Českoslovaškem in nazadnje na Poljskem. Tudi trboveljski rudarji so v neprimerno manj zaostreni situaciji, kot je sedanja, že leta 1958 s svojim štrajkom dokazali, da mora tudi pri nas obstajati sorazmerje in povezanost med besedami in dejanji oblasti. Sicer je res, da je do zadnjega velikega izbruha nezadovoljstva prišlo na Kosovu, vendar pa je imel ta svoje specifične nacionalne in tudi nacionalistične razloge in posebnosti, in ga zato ni mogoče šteti med tiste javne in množične proteste, ki bi izvirali iz nemogočega socialnorazrednega položaja proizvajalcev, v katerem so se ti znašli spričo nepravilne splošne, predvsem seveda gospodarske politike države oziroma režima.

Ta ravnodušnost in politična pasivnost je tem manj razumljiva tudi zato, ker režim ne more več kontrolirati vsega dogajanja in kritične misli, ki postaja iz dneva v dan bolj poglabljena in glasna. Tu mislim na razne simpozije, zborovanja, posvetovanja in publikacije družboslovcev, zlasti ekonomistov, sociologov, politologov, filozofov, novinarjev, pedagogov in drugih, kjer se čedalje bolj slišijo trditve o pravih vzrokih naše sedanje vsesplošne krize. Rekel bi, da nad kritično in ustvarjalno družboslovno mislijo znanosti v Jugoslaviji nisem razočaran. Je sicer nekaj družboslovcev, ki so že zdavnaj za večno (mogoče ne za večno, ampak samo do zloma) prodali svojo dušo, pamet in znanje dnevnim politikim in potrebam oblasti. Vendar pa so manjšina, ki postopoma kopni in je čedalje manj glasna. Torej razlog več, da bi to kritično stališče družboslovnih in drugih znanosti dobilo svoj odmev v splošnem stanju in gibanju političnega položaja. Razlog več, da bi se ta položaj zradikaliziral do eksplozije. Ali ne! Prevladujoče spoznanje in geslo je: ne upreti se, ampak, preživeti, Preživeti za čim manjšo ceno, preživeti, četudi na račun drugih. Ne razumem in strah me je tega egoističnega oportunizma, ki ne vidi ničesar razen samega sebe in ki mu ni ista tuja nobena misel in dejanje razen upora, samo da bi izboljšal svoj položaj, preživel in dočakal boljše čase. Parcialni in posamični interesi so prevladali v odnosu kolektivov do družbe in tudi v njih samih. V tem je vzrok, da je v gospodarskem obnašanju združenega dela čedalje več značilnosti prvobitnega, oderuškega kapitalizma, monopolov in kartelov.

Spekulacije in vsemogoči triki na račun potrošnika in države postajajo najbolj množičen odgovor gospodarstva in vsega združenega (v resnici razdrobljenega) dela na politično-gospodarske razmere. Prizadevanja za večjo produktivnost in boljše gospodarjenje so v manjšini. Ni splošnih pogojev in stimulacije za kaj takega. Večina poskuša životariti tako, da izigrava državo od vrha do dna, da izigrava predpise, upnike, dolžnike, partnerje, potrošnike, vse in vsakogar, vedno in povsod, če je prilika in možnost. Socialno - razredna solidarnost med delavci je izredno šibka ali je skoraj ni. Slabi in uničujejo skupinsko-lastninska mentaliteta tozdov, ki se krepi iz dneva v dan. Sindikat tega ne vidi ali pa vidi in

molči. Sicer pa sindikatov ni v pravem pomenu te besede, sindikatov, ki bi bili razredno solidarni. Tam je le veliko število plačanih sindikalnih uradnikov, ki so v svojih uradih in funkcijah kot podaljšana roka in transmisija režima in njegove politike. Torej, namesto da bi se proizvajalci združili v spontan in organiziran protest in upor zoper zgrešeno politiko, razdrobljeni, vsak zase in za svoj račun, iščejo izhod in pri tem v največji možni meri sleparijo vse in vsakogar in v končni posledici tudi samega sebe. Pred našimi očmi in ob zvanečih frazah o samoupravnem socializmu nastaja nekakšen divji zahod, nekakšna džungla nezakonitosti in sprenevedanja, ki hromi ustvarjalnost naše družbe in uničuje njeno moralno podobo. Ta naraščajoči pank, ki mu je pglavilni cilj in smisel "naj gre vse k hudiču samo da jaz preživim", postaja prevladujoča značilnost v našem politično-gospodarskem in socialno moralnem ozračju. V tej demoralizirani in do skrajnih možnih meja individualizirani mentaliteti vidim glavni vzrok pasivni ravnodušnosti množic, ki še vedno omogoča obstoječi politiki nekakšen modus vivendi. Seveda, na tak pankovski način lahko živi in preživi samo nekaj posameznikov, in še ti samo na račun urejene družbe. Celovita družba - četudi se imenuje socialistično samoupravna, tako ne more v nedogled živeti ali preživeti. To je varljivo in grozljivo upanje vseh in vsakogar, ki se z njim tolažijo. V življenju in v zgodovini so morali posamezni narodi in razredi še vedno drago plačevati in plačati svoje napačne račune. In tudi mi jih bomo. Ravnodušnost in potrpežljivost in geslo ter namen preživeti, ne pomenijo v končnem smislu nič drugega kot odlaganje srečanja z resnico. Temu srečanju se ni mogoče izogniti, ni mu mogoče nikamor pobegniti. Čim kasneje bo do tega prišlo, tem bolj bo grenko - težko in bojim se, da tudi krvavo. Čaka nas še ena apokalipsa in še enkrat se lahko zgodi kot že tolikokrat na Balkanu, da bosta najbolj glasna puška in nož. Prekleta naj bo takšna naša usoda!!!

20. september

Preživljam najtežje dneve svojega življenja. Prejšnji teden sem sredi noči čakal zdravnika in nemočno gledal svojo ženo, ki se je borila s smrtjo. Upam, da jo bodo rešili. Črne misli vrtajo v mene in me glodajo, glodajo... Smrt obiskuje našo širšo družino čedalje bolj pogosto. Razmišljam in štejem. V zadnjih petih letih: najprej Ranka, potem Milan, za njo mama, nato Tereza, potem je izgubila očeta Irena, takoj za njim Milan. Sedaj je lovila Angelco... Kot da se je nekaj zarotilo zoper nas.

30. oktober

Moj 64. rojstni dan. Bolan sem kot še nikoli. Poln črnih misli in temnih slutenj. Tuj sem samemu sebi. Kot da mi je nekdo ukradel ali zamenjal dušo, misel, voljo. Čutim, kako izgubljam ravnotežje, kako me obletavajo misli in razpoloženja, meni dosedaj tuja, neznana in nerazumljiva. Verjetno je to posledica marsičesa, kar sem doživel v življenju. Kopičilo se je v meni skozi daljše obdobje, zlasti zadnjih deset, dvanajst let. Sedaj je izbruhnilo in me pritisnilo kot mora ali kot nadležne sanje ali kot vprašanje o smislu in nesmislu življenja. Vem, da so črne misli posledica stresa, ki sem ga doživel, ne da bi točno vedel, zakaj. Moram se umiriti. Oditi z mislimi in občutki proč od tu in sedaj, oditi nekam daleč, v samoto, v Indijo Koromandijo, v svet otroštva, lepote in pravice. Moram dobiti nazaj svoj lastni jaz. Čutim, da je še mnogo prezgodaj, da bi se zrušil in zapisal životarjenju od danes do jutri, brez obzorja, poguma in perspektive.

10. december

Bolezenska kriza je minila. Zdravje, samozavest in sreča se zopet vračajo v našo hišo. Ko je bila Angelca v bolnici, je bila tam med medicinskimi sestrami tudi neka Srbkinja iz

Prištine. Prejšnji mesec je bila na obisku pri svojih v Prištini. Zato so bili njeni vtisi še živi in sveži. Natančno jih je pripovedovala moji ženi in ona meni. Tak neposreden in živ stik z ljudmi in življenjem je mnogokrat bližji resnici kot uradna poročila in polakirani referati. Po pripovedovanju te medicinske sestre je jasno, da razmere na Kosovu niso urejene in da so se spremenile samo oblike boja, ne pa vsebina. No, tak sklep se ponuja tudi med vrsticami uradnih poročil in ocen. Boj za nacionalno emancipacijo Šiptarjev je v polnem zagonu. Sredstva in njegove oblike so raznovrstne in se gibljejo vse od gospodarske pasivnosti do šikaniranja Srbov in Črnogorcev. Zato se tudi izseljevanje nadaljuje. Prepričan sem, da bi ogromna večina Šiptarjev navdušeno pozdravila Kosovo kot republiko. To je tudi končni cilj gesla: nacionalne emancipacije. Zdi se, da je za veliko večino Šiptarjev na Kosovu narodni izdajalec vsak Šiptar, ki ni vsaj intimno za to, da bi Kosovo postalo republika. Mislim, da je to prevladujoča značilnost politične in nacionalne zavesti. To je kratko malo stvarnost, ki jo uradna politika Jugoslavije mogoče celo sluti in čuti, vendar je noče priznati ne de iure ne de facto. Nihče noče videti, da neki zgodovinski vidiki srbstva na Kosovu ne morejo prevladati nad sedanjo stvarnostjo, ki je pač taka, da so Šiptarji na Kosovu postali večinski narod, ki upravičeno zahteva svoje suverene pravice. In dobil jih bo prej ali slej, tako ali drugače. Strah, da bi se potem odcepili in priključili Albaniji, ni argument, da bi jim odrekli pravice suverenega naroda. Gotovo stremijo k temu, kajti želja vsakega naroda, da živi združen v enotni državi, je naravna. Ali zelo je vprašljivo, če bi to storili že sedaj, ko je v Albaniji na oblasti še režim Enverja Hoxhe? Verjetno ne. No, končno pa je to vprašanje, ki bi ga morali sami rešiti in tudi prevzeti vse posledice svoje odločitve. Verjemem, da je za srbsko zgodovinsko romantiko "izguba" Kosova zelo boleča. Ali druge možnosti ni razen vojaške okupacije Kosova s težkimi posledicami, ki bi jih taka rešitev prinesla zlasti za Srbe in Črnogorce z ene strani in za Šiptarje z druge.

Edino demokratično in revolucionarno bi torej bilo, da bi jim priznali republiko in potem lep adijo, če odidejo. V takem stališču ne vidim nič protisrbskega ali protijugoslovanskega ali protisocialističnega. Zame je to zgolj zvestoba načelom revolucije in dosledno reševanje nacionalnega vprašanja. Slovenci smo med NOB tako reševali in pojmovali svojo nacionalno suverenost. Zato je tudi slovenski narodnoosvobodilni svet, ki je zasedal 19. februarja 1944 leta v Črnolju, sprejel deklaracijo, v kateri pravi:

"Slovenski narod se je združil z narodi Srbije..."¹⁶ (cel drugi odstavek iz Deklaracije o potrditvi dela slovenske delegacije na II. zasedanju Avnoja). Kako bi lahko Slovenci odrekli Šiptarjem tiste pravice, ki jih zahtevamo in imamo zase?

29. december

Čitam ekspozé Milke Planinc. Naš največji gospodarski uspeh je po njenem mnenju to, da smo v celoti plačali naše letos dospеле dolgove in zmanjšali primanjkljaj v zunanjetrgovinski bilanci. In pri tem je pozabila povedati, da smo vse to dosegli s pomočjo

16 "Slovenski narod se je združil z narodi Srbije, Hrvatske, Makedonije, Črne gore ter Bosne in Hercegovine v enotni državni skupnosti, v federativni Jugoslaviji, zgrajeni na načelih resnične ljudske demokracije in narodne enakopravnosti, svobodno, po svoji lastni volji, na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe, vključno pravice odcepitve pa tudi združitve z drugimi narodi." Deklaracija o potrditvi dela slovenske delegacije na drugem zasedanju AVNOJ-a, drugi odstavek, sprejeto na prvem zasedanju SNOS-a, dne 19. februarja 1944 v Črnolju, objavljeno v publikaciji Sklepi in odloki, izdaja propagandne komisije pri IO OF, št. 12, 1945, citirano po ponatisu iz januarja 1984.

novih kreditov in s prolongiranjem nekaterih starih dolgov. Res, samo naši inozemski upniki in bankirji lahko ploskajo temu našemu uspehu. Nihče drug. Naš državljan čuti in vidi vsak dan bolj, kako nazadujemo in kako se kriza pogloblja. V bistvu ni dala politika ZIS tudi v letu 1983 nobenih otipljivih rezultatov. Tam doli ne poznajo ničesar razen administriranja, omejevanja in centralizma. Sedaj so zopet zamrznili vse cene in to naj bi bilo edino sredstvo zoper vse hujšo inflacijo, ki je tudi letos, v glasno razglašenem letu stabilizacije, napredovala v galopu. Ganjljivo je gledati, kako se zvezna vlada in njena prva gospa vse bolj in bolj zapletata v svoje lastne administrativne in centralistične mreže. Nemočni sta pred pritiski naših materialnih nesorazmerij in absurdnostjo sistema. V ozadju pa vse bolj uspešno kombinirajo tudi inozemski bankirji, ki se kot podaljšana roka neke politične strategije na zelo spreten način vmešavajo že v naše notranjegospodarske, s tem pa tudi politične zadeve. To so nevarne igre, ki jih vidijo tudi na Vzhodu, in ni mogoče pričakovati, da jih samo z zanimanjem opazujejo. Tudi oni pristavljajo svoj pisker k ognju. Tako je minilo še eno "stabilizacijsko" leto. Vsa stara žarišča, nestabilnosti in možni izvori eksplozije so ostali nedotaknjeni, nekateri pa so se še bolj razplamteli. Taka je resnična bilanca 1983. leta, z njo stopamo v novo, 1984. leto. Nihče ne ve, kaj nam bo prineslo. Vendar da misliti, da je vse več tistih, ki na staro konvencionalno vprašanje: "Kako si?" ne odgovarjajo več "Dobro", ampak "Danes bolje kot jutri."

1984

NOVI KONCEPTI

Samoupravní pluralizem

10. januar

Samoupravni pluralizem je teoretični, ideološki in politični vrh naše demokracije. Njegov duhovni avtor je Kardelj. Ni naključje, ampak rezultat njegove premišljene in prebrisane strategije, da je to geslo nabil na oglasno desko v rdečem kotičku sredi sedemdesetih let. Tedaj je namreč mislil, da je dokončno obračunal z vsemi političnimi koncepti, ki so mu bili znotraj socializma desna ali leva opozicija. Mislil je, da je veliki obračun, ki se je začel v začetku sedemdesetih let, končan in da je njegova oblast ideološko, kadrovsko in organizacijsko utrjena. Prišel je torej čas, tako je misli, ko lahko da neke koncesije demokraciji. Menil je, da je modro, če se umakne z idejnih in političnih okopov monolitne enotnosti in partijske strumnosti, s katero in v imenu katere so do tedaj obračunavali z drugače mislečimi in čistili politični poligon vseh sumljivih idej in še bolj sumljivih posameznikov.

Tako je nova znanstvena in marksistična resnica zasijala na našem južnem in balkanskem nebu svobode. Samoupravni pluralizem. Od takrat je minilo že deset let in ta sijajna zvezda vodnica, samoupravni pluralizem, nam še vedno žari. Sicer je njen sij ob večerni zarji prakse in vsesplošne krize, v kateri smo, res že nekoliko zbledel. Tudi mnoge misleče glave in lucidni duhovi so začeli čedalje bolj nespoštljivo govoriti in misliti o njej. Ali še vedno je tu ta sijajna ideja in tem slabše za prakso, če se ni zgledovala po njej.

Sicer je čudno, da so še vedno dokaj redki primeri, ko bi navadno in povprečno misleči politični ljudje povezovali sedanjo krizo oziroma njene vzroke tudi s Kardeljevim pojmovanjem samoupravnega pluralizma. Mnoge njegove sistemske, socialne in gospodarske vizije povezujejo oziroma štejejo med vzroke, ki so nas pripeljali v močvirje, v katerem smo. Ali njegova ideja samoupravnega pluralizma je še vedno precej priznana in negovana. Papagajsko jo ponavljajo vsepovsod, ne da bi razumeli, kaj pomeni in kaj se skriva za njo.

Pluralizem samoupravnih interesov naj bi bil po Kardeljevem mnenju boljša in bolj demokratična politična ureditev družbe, kot je na primer enopartijski ali večpartijski sistem. Kardelj je v bistvu gledal na meščansko družbo zahodnoevropskega tipa zgolj kot na rezultat zmage posejajočega razreda. V njenem večstrankarskem sistemu je videl demokracijo zgolj za zmagovalce in podcenjeval demokratične in upravljalске možnosti zatiranih. V takem gledanju na kapitalistično družbo se že skrivajo korenine dogmatizma, sektaštva in tiste ideološke zanesenosti, ki jo je bilo čutiti tudi pri Leninu in ki je v mnogočem sokriva za stalinizem in za sedanjo krizo tako imenovanega realnega socializma. Ker se je Kardelj globoko zavedal, da je enopartijski sistem stalinskega tipa stvar preteklosti in ker v večpartijskem sistemu zapadnega vzora ni videl nobenih pravih možnosti za demokracijo v samoupravnem socializmu, je pač iskal nekaj novega. Našel je samoupravni pluralizem. Pri tem pa je seveda moral v zapletenih odnosih med doseženo stopnjo demokracije v naši družbi in med njeno idejno avantgardo napraviti nekatere

redukcije. In napravil jih je tako, da je bistvo samoupravnega pluralizma utesnil ali zaprl v okvir odnosov med splošnimi in posamičnimi interesi. Na ta način je dosegel dvoje. Pustil je avantgardi njeno monopolno mesto in dal je nekaj možnosti in svobode vsakemu državljanu. Po domače bi temu rekli, da je volk sit in koza cela. Žal se v življenju vedno pokaže, da so taki kompromisi kratkega veka. Tako bo tudi v tem primeru.

Kardelj je sicer dopustil, da posamični interes konfrontira s splošnim. Ali ni dopustil možnosti, da se posamični interes lahko spremeni tudi v splošnega. In v tem je hiba oziroma pomanjkljivost njegove demokracije lahko tudi - tega ne vemo - trojanski konj njegove politične strategije. Kajti odrekanje posamičnemu interesu ali ideji možnost, da se najprej organizira s širšo težnjo splošnosti in šele potem konfrontira z nekim že obstoječim splošnim interesom v skrajni konsenkvenci pomeni, da je vsak posamični interes že vnaprej in enkrat za vselej zgolj posamični. To pomeni, v podrejenem položaju do splošnega. In obratno! Nekemu obstoječemu splošnemu interesu na ta način ne grozi nevarnost, da bi ga napadel drugi činitelj v imenu splošnosti in ga mogoče celo premagal. Torej je neki priznani splošni interes - in vemo, da je naloga idejne avantgarde odrediti in povedati, kaj je to - vedno v nadrejenem položaju do posamičnega. Torej, vsak posamični interes vedno gledati kot posamični in ga samo kot posamičnega konfrontirati s splošnimi pomeni, zaščititi obstoječi in priznani splošni interes in degradirati posamični zgolj na praktikizem ali na demokratični formalizem. Psi lajajo, kravana gre naprej. Natanko to se sedaj doaja pri nas! Vsi lajamo, ali nič se ne spremeni! V tem samoupravno pluralističnem odnosu in demokraciji ostane popolnoma ob strani bistveno vprašanje in sicer, kdaj je splošni interes res splošni in posamični res posamični? To lahko ugotovi in razsodi samo praksa, izkušnje množic. Kajti menda ni treba posebej dokazovati, da se lahko nek interes, ki je bil še včeraj res splošen, tako izrodi ali spremeni, da danes ali jutri ni več tak. Ni več splošni interes, ampak komaj še posamični. V dialektiki spreminjanja se spreminjajo tudi interesi. Tako splošni kot posamični. Splošni postajajo lahko posamični in posamični splošni. Ni nujno, da je vsak interes, ki se prikazuje kot splošni, res tudi tak. Lahko je zgolj izmišljen, preživet ali deklariran - recimo od trenutno vladajoče ekipe, sloga ali stranke. Posameznik ali več posameznikov, ki to vidijo, morajo - če hočemo imeti res demokratično družbo - imeti možnost to povedati in se lažnemu splošnemu interesu upreti z nekim drugim, novim interesom, ki naj bi spriču ugotovljenih dejstev postal resničen splošni interes.

Če bi hoteli tako demokratično igro, bi to pomenilo, da mora imeti tudi vsak posamični interes možnost, da se po določenih družbenih pravilih igre spremeni oziroma poskusi spremeniti v splošni interes. Pri nas za sedaj takih možnosti še ni. Če se zavzemam za tako demokratično igro, seveda to ne pomeni, da mislim, da je vedno nujno in možno posamični interes spremeniti v splošni. Posamični interes je lahko res posamičen, lahko pa je v njegovi posamičnosti že tudi klica in rojstvo splošnega. Kajti v vsakem splošnem interesu je tudi mnogo posamičnega. Za posamično pa ni nujno, da je oziroma da bo vedno tudi splošno. Vsak posamični interes postane splošni samo tedaj in tako, da ga tudi večina prizna za svojega. Da pa bi to lahko postal, bi moral imeti svobodno pot, da bi ga lahko praksa in ljudje sprejeli kot svojega. Ali je pri nas tako? Žal ne! Bodimo optimisti in recimo, žal še ne. Vsak posamični interes, bolje rečeno, vsak interes in zamisel, ki je drugačen od obstoječega in ki želi postati splošen, mora namreč skozi ideološki, organizacijski in politični filter obstoječega subjekta politične moči. Vse, kar gre ali poizkuša iti mimo njega, ta subjekt oceni kot sumljivo, kot kliko, kot frakcijo ali celo kot sovražnika. Torej, obstoječi subjekt politične moči vlada nad usodo posamičnega interesa, lahko se z njim

poigrava po mili volji in ga praviloma tudi takoj ugonobi, če zasluti, da bi utegnil ogroziti njegovo oblast in monopolni položaj. V tem subjektu politične moči pa ima odločilno vlogo in vpliv vrh obstoječega upravljskega sloja. Tako je krog sklenjen - Kadija tuži Kadija sudi! Tej praksi - dominaciji obstoječega - je na primer prilagojen tudi sedANJI volilni sistem. Temelji na prepričanju, da bo vedno odločujoči vrh avantgarde - tako kot je bilo to med revolucijo - vedno in povsod najbolj avtentičen zagovornik in predstavnik splošnega interesa, lahko bi rekli socializma sedaj in tu. Na tem zmotnem prepričanju in seveda na želji ostati in vladati, je usidran monopol, ki se še utrjuje in obnavlja s pomočjo demokratskega centralizma v stranki. V tej ideološki zasnovi je tudi temelj naše organizirane neodgovornosti. V vseh demokratičnih državah - s še tako "gnilim" parlamentarizmom - bi že zdavnaj padla vsaka vlada, ki bi napravila pol toliko neumnosti kot jih je naša. Naši se ni zgodilo nič. Še več kot to!

Sedaj mnogi na primer predlagajo in zahtevajo precej radikalne spremembe; hočejo, da se spremeni politika, ki že celo desetletje ni v skladu s splošnim in zgodovinskim interesom večine, hočejo spremembe v sistemu, v ustavi, v zakonih, v obstoječem teoretičnem fondu itd. Ali sedanji vrh režima vse to odklanja, ker ve in čuti, da bi predlagane spremembe ogrozile njegov monopol. Torej tisti in vse tisto, kar je povzročilo sedanje krizno stanje, imajo moč in legalno pravico ocenjevati, sprejemati ali odklanjati vse tiste predloge in zahteve, ki bi nas lahko pripeljale iz sedanjega balkanskega močvirja. Torej, naš toliko slavljenei samoupravni pluralizem je zasnovan in postavljen tako, da tisti, ki so glavni krivci za težko stanje, monopolno in samozvano presojaio - v imenu revolucije, socializma in samoupravljanja - o vsem, kar je ali ni v skladu z obstoječimi. Vladajoča politika ima na ta način ustavno in politično možnost, da v imenu tako imenovanega splošnega interesa vse, kar ji ni všeč, kratko malo razglasi za posamični interes, za zmotno ali za protisamoupravno ali celo za sovražno. Na ta način seveda krepi, varuje, in obnavlja svoj monopolni položaj in z ustrezno negativno kadrovsko selekcijo skrbi za svojo kontinuiteto - mnogim kadrovskim spremembam navkljub.

Iz povedanega sledi, da pluralizem samoupravnih interesov v bistvu ni kvalitetno nova stopnja socialistične demokracije. Prej je nova oblika in nova metoda starega monopola enopartijskega sistema. Res je, da je prinesel nekaj več prostora za izpovedovanje in usklajevanje različnih interesov samoupravnih subjektov in tudi državljanov. Ali mejne reke k višji stopnji demokracije v socializmu ni prestopil. V ničemer ali skoraj v ničemer ni ogrozil monopolnega položaja strank in še bolj monopolnega položaja, ki ga ima upravljski vrh. Res je, da se je v mnogih primerih in na mnogih področjih stopnja demokratičnosti v zadnjih letih povečala. Ali te izboljšave niso toliko rezultat sistema in deklariranega pluralizma samoupravnih interesov kot rezultat splošne klime, nezaupanja in nezadovoljstva državljanov. Stanje se spreminja po načelu: čim bolj smo nezadovoljni, toliko več si tudi upamo, toliko bolj smo kritični. Tudi občuten padec političnih avtoritet je dvignil avtoriteto argumentov, ki krepijo tok demokratizacije. Vendar je vse to še vedno samo v parterju in na periferiji oblastne panorame. Ključni vzvodi oblasti so še vedno krepko v rokah vladajočega vrha. Ni videti znakov, da bi imeli namen kaj spremeniti. Torej, v bistvu tak samoupravni pluralizem interesov, kot si ga je izmislil in ga utemeljil Kardelj, ni nobena nova zgodovinska kvaliteta na relaciji socializem-demokracija. Prej bi rekel, da brez demokracije ni socializma. Kardeljev samoupravni pluralizem ni zgodovinski model socialistične demokracije. Je v najboljšem primeru neka kratkotrajna vmesna stopnja - med stalinizmom in razvitim in res demokratičnim socializmom. Zato

ima tudi dvojne vrat. Ena vodijo naprej - v demokracijo, druga nazaj - v odprto diktaturo stalinizma. Se vedno so oboja odprta!

Blagovna produkcija

27. januar

Dohodkovna oziroma dogovorna ekonomija, kot jo imenujejo mnogi ekonomisti, ni dala rezultatov. Odpovedala je! Samoupravno dogovarjanje ni nadomestilo in ni moglo nadomestiti ekonomskih zakonitosti in prisile trga. Zato sedaj čedalje več gospodarskih funkcij prevzema država s svojim aparatom. Razmerje med državo in samoupravljanjem, med državo in državljanom postaja čedalje bolj napeto. Čutiti je vse več in več nesporazumov. Država vse bolj in bolj posega in se vtika v blagovno-denarne in tržne odnose. Predpisuje, prepoveduje, dovoljuje, zapira, odpira, deli, grozi, obljublja in povzroča vsepovsod negotovost, tako da nihče ne ve kaj bo jutri. Vedel sem, da je Milka Planinc politično konservativno usmerjena. Njeno politično obzorje se napaja iz zastarelih teoretičnih spoznanj. Ali mislil sem, da je pametnejša in da ne bo postala služkinja svojega aparata in njegove administrativne logike. Žal se je zgodilo ravno to. Položaj administracije se krepi; samoupravljanje slabi. Država postaja vse močnejša kljub svečanim deklaracijam o samoupravljanju. Vendar, čeprav je formalno močna, je praktično neučinkovita, kajti družbena folklorja ji vrača milo za drago. Vara jo, špekulira, skriva, se spreneveda in prebrisano razmišlja zgolj o svojih parcialnih interesih. Zanimivo, kako se v popolnoma spremenjenih razmerah ponovno vzpostavlja star balkanski odnos med državo in državljanom, ki ima svoje zgodovinske korenine še v časih turške okupacije. Njegovo bistvo je, da država in oblast poizkušata pretentati državljana, le ta poizkuša oslepariti državo. Nastaja večno že nezaupljiv in neulovljiv odnos kot ravnotežje nestabilnosti in nezaupanja.

Nehote se spominjam razprav o delitvi dohodka in osebnih dohodkov, ki smo jih imeli v začetku sedemdesetih let. Tedaj je bila poglavitna dilema, ali se družbena skupnost sme ali ne sme vmešavati v to delitev oziroma predpisati pravila igre. Odgovor na to dilemo je bil kompromis. Tisti, ki smo bili za taka pravila igre, smo to bitko teoretično izgubili in praktično dobili. Nismo mogli zavrniti teorije o dohodku, ki je zavračala ali vsaj meglila pravo podobo proizvodnih odnosov v tem obdobju. Tu je zmagal ideološki monopol nezmotljivih marksistov! Zato pa nam je kljub temu uspelo sprejeti zakon, ki je nekako določal gibanje in delitev dohodka in osebnih dohodkov z odvisnostjo od produktivnosti dela. Ta zakon so seveda kmalu po mojem odstopu ukinili in razglasili popolno svobodo tozdov pri delitvi dohodka in osebnih dohodkov.

Od te svobode ni sedaj ostalo nič razen svečanih besed. Država namreč z najbolj povprečnimi in pavšalnimi normativi predpisuje okvire in izračune za delitev dohodka. Ali kljub temu je ostala teorija dohodka z vsemi svojimi nejasnostmi še vedno edino zveličavna.

Ta teorija je zgrajena na splošnih Marxovih predvidevanjih o socialistični družbi, prikazanih v spisu Kritika gothskega programa. Pri tem so avtorji teorije dohodka spregledali ali namerno zamolčali ali napačno razumeli Marxa. V teh svojih predvidevanjih je imel v mislih namreč neblagovno proizvodnjo, kjer se torej delo ne pojavlja več kot vrednost blaga, kjer torej delo ni posredno, ampak že neposredno sestavni del celotnega družbenega dela. Taka neblagovna proizvodnja, v kateri bi vsakdo delal po svojih najboljših sposobnostih in zavesti in dobil za eno količino dela v eni obliki drugo količino

dela v drugi obliki, je zaenkrat še čista komunistična utopija. Za kaj takega razmere preprosto še niso zrele. Ljudje pač stopajo in morajo stopati v proizvodne odnose neodvisno od svojih želja in volje. Diktira jih dosežena stopnja razvitosti in moči, materialnih proizvodnih sil. Namesto da bi torej naši teoretiki in filozofi sistema vzeli za podlago splošne zakonitosti družbenega razvoja in proizvodnih odnosov, tako kot jih je Marx ugotovil in razložil v Kapitalu, in temu dodajali naše specifičnosti, so ravnali drugače. Vzeli so njegova splošna predvidevanja o bodočnosti socializma kot neblagovne družbe, jih prekrojili po svoje, našo stvarnost pa hoteli in še hočejo prisiliti, da se ji podredi. Pri tem so spregledali dvoje: prvič, da so proizvodni odnosi vedno posledica lastninskih odnosov, in ne obratno; drugič, da ekonomske zakonitosti niso mistično obnašanje stvari, blaga ali denarja, ampak so samo neko določeno, rekel bi logično in svojemu interesu zvesto obnašanje ljudi, seveda v določenih družbeno ekonomskih razmerah.

Za naše proizvodne odnose torej veljajo zakonitosti blagovne, to se pravi lastninske proizvodnje. Za vsako lastninsko-blagovno proizvodnjo pa so odločilnega pomena:

a) proizvodna sredstva;

b) delovna sila oziroma delovna sposobnost delavcev.

Vse dotlej, dokler oba činitelja proizvodnega odnosa, proizvodna sredstva in delovna sposobnost, ne izgubita lastninskega značaja, bodo kljub raznim spremembam v gospodarstvu prevladovali zakonitosti blagovne proizvodnje in iz nje izhajajoči tržni odnosi.

Čeprav so v naši družbi proizvodna sredstva družbena, pa niso izgubila svojega lastninsko vrednostnega značaja. Zakaj bi se sicer, če ne bi bilo tako, toliko prepirali o tem, kje, kakšne in kako velike naj bodo nove naložbe; zakaj bi potem toliko govorili o zgrešenih investicijah? Zakaj jih sploh lahko financiramo s krediti, ki jih je treba žal tudi vračati, in to skupaj z velikimi obrestmi. Potemtakem imamo mnogo dokazov, da so proizvodna sredstva, kljub temu da so družbena, še vedno vrednostna, to se pravi blagovna. In zakaj so taka, kljub temu da so družbena in ne privatna? Zato, ker so naši proizvodni odnosi neodvisno od naše volje in želja še vedno blagovno vrednostni, to se pravi lastninski. Zakaj so taki, če so sredstva družbena, to se pravi ne več lastninska v ožjem pomenu te besede? Taki so zato, ker se še ni spremenil značaj obeh činiteljev, ki določata značaj proizvodnih odnosov. Očitno je, da tudi družbena oblika - torej ne več klasično lastninski značaj proizvodnih sredstev, sama po sebi ni mogla spremeniti značaja delovne sile oziroma značaja delovnih sposobnosti delavcev. Ta je namreč, kljub temu da se potrjuje in uresničuje ali, če hočete, dela z družbenimi sredstvi, še vedno zadržala svoj lastninski značaj. Navsezadnje lahko vse stvari nacionaliziramo. In taki predlogi obstajajo. Vendar pa nihče ni predlagal nacionaliziranja delovne sposobnosti delavcev. Če bi to storili, potem bi se naša družba spremenila v koncentracijsko taborišče. Delovna sposobnost je torej privatna lastnina vsakega državljana, z njo svobodno razpolaga v skladu s pravili, ki jih določajo ustava in zakoni. To pomeni, da bodo vse dotlej, dokler se lastninski značaj delovne sposobnosti ne spremeni v nelastninskega, tudi pri nas - ne glede na družbeni značaj proizvodnih sredstev - prevladovali blagovno tržni proizvodni odnosi. Od oktobrske revolucije naprej je bilo mnogo poizkusov, da bi pri graditvi socialističnih družb to zakonitost zanikali, obšli, ukinili ali preskočili. Vsi so propadli. Prvi je to poizkušal Lenin, potem Stalin, Mao Zedong, Pol Pot, Fidel Castro - vsi zaman!

Pri nas takih grobih poizkusov zanikanja nujnosti blagovno vrednostnih odnosov ni bilo. Hočeš nočeš smo jih tudi teoretično priznavali. Ali očitno je, da so hoteli avtorji teorije dohodka in dogovorne ekonomije, s Kardeljem in Bakaričem na čelu poiskati in napraviti nekakšen kompromis med blagovno in neblagovno proizvodnjo. Ker so šli po tej poti, tudi niso hoteli nikoli priznati in odprto povedati, da je pri nas delovna sila še vedno blago in da ima delovna sposobnost vsakega posameznega državljana še vedno izrazito lastninski značaj. Zato so v tem pogledu ostali nejasni ali nedorečeni ali pa so nekaj motovili s tem, da je družbeni značaj sredstev za proizvodnjo spremenil tudi lastninski značaj delovne sile v nelastninski. To seveda ni res. To so le pobožne želje filozofov ali zablude vizionarjev. Kompromisa med blagovno in neblagovno proizvodnjo kratko malo ni in ga na sedanji stopnji materialnega razvoja naše družbe ne more biti. Kakšne bodo oblike, pota in kompromisi med blagovno in neblagovno proizvodnjo v bodočnosti, ki bo materialno mnogo bogatejša od sedanjosti, tega ne vemo. In tudi nobena tragedija, če tega ne vemo. Pustimo našim zanamcem, naj se ukvarjajo s temi problemi, in se vrnimo nazaj v stvarnost.

Delovna sposobnost delavca je tudi v naši družbi njegova osebna in privatna lastnina. Z njo suvereno razpolaga in upravlja. Kdor tega ne vidi ali noče videti, je spregledal eno od temeljnih značilnosti naše družbe, ki obstaja sama po sebi in mimo naše volje. Drugo je seveda vprašanje, ali so splošne razmere, v katerih naš državljan razpolaga s svojo delovno sposobnostjo, lastnino, iste ali drugačne kot v kapitalizmu. Ni treba dokazovati, da niso iste, ampak različne in za lastnika, delavca boljše. To mu sicer daje širši manevrski prostor, boljše pogoje pri prodaji svojega blaga, to je delovne sposobnosti, ali bistveno in kvalitetno ne spreminja njenega lastninskega značaja. Tudi pri nas hoče delavec svojo vrednost, delovno sposobnost, prodati ali zamenjati za drugo vrednost, ki je izražena v splošni menjalni vrednosti denarja. Preprosto povedano, čim manj bi rad delal in čim več zaslužil. Načelo kupoprodaje. Dati čim manj, dobiti čim več! Grobe odnose tega načela sicer nekoliko omilijo splošne razmere, v katerih se uresničuje, kajti naši delavci prodajajo in kupujejo in zamenjujejo delovne sposobnosti v okviru združenega dela v delovnih organizacijah. Ali osnovni smisel načela kljub temu ostane. Ne trdim, da sta zavest in obnašanje delavca enaka kot v kapitalizmu. Ne, v mnogočem sta spremenjena! Ali kljub temu je očitno - in dokazov je še in še - da hočejo tudi naši delavci čim manj delati in čim več zaslužiti. Ne obnašajo se torej in svoje delovne sposobnosti ne ponujajo zgolj na podlagi altruistične zavesti, ampak na podlagi računa in svojih interesov. Razprave o delitvi dohodka z normami milijon brezposelnih in nešteto samoupravnih in državnih predpisov - vse to - dokazuje, da je temu res tako. Ne zato, ker bi bili delavci pokvarjeni ali nezavedni, ampak zato, ker delo oziroma njihova delovna sposobnost in storilnost, torej njihova lastnina, ni svobodna poezija, ampak suženj njihove materialne eksistence. Tega preprostega dejstva ni mogoče spremeniti z nobeno deklaracijo. Tu sklicevanje na zavest nima uspeha. Pri sedanjih možnostih naše družbe sta tako pričakovanje in prizadevanje podobna marksistični alkimiji, ki išče komunizem v slabo razviti blagovni in siromašni proizvodnji.

Privatna lastnina delovne sposobnosti vedno, objektivno in subjektivno teži k temu, da se v vseh oblikah sredstev za proizvodnjo - od suženjske do začetne socialistične - izražala in vrednostila kot individualni ali skupinski interes. To težnjo povzroča dejstvo, da delo ni ali še ni življenska radost, ampak nujno zlo in pogoj za življenje. Zato tudi v naših razmerah, ki so s samoupravljanjem zelo specifične in protislovne, popolna svoboda delovnih organizacij pri delitvi dohodka in osebnih dohodkov preveč široko odpira vrata

individualnemu in skupinskemu interesu - v škodo splošnega interesa in napredka. Neki okviri in družbeno določena pravila igre za to delitev morajo biti. V nasprotnem primeru bi sedanja zavest in interes že zaposlenih kaj hitro spremenila sedanjo družbeno lastnino sredstev za proizvodnjo v skupinsko, združeno in individualno lastnino. Naslednja generacija bi živila v neokapitalizmu in vse bolj in bolj bi se poglobljala razlika med tistimi, ki imajo poleg svoje delovne sposobnosti tudi kapital, in tistimi, ki nimajo ničesar razen svoje delovne sposobnosti. V popolnoma drugačnih, bi se ponovil isti proces, kot se je začel nekoč v preteklosti. Takrat so razpadle praskupnosti in začela se je sužnjelastniška doba. Sedaj bi razpadlo združeno delo in na njegovih razvalinah bi začele poganjati nove kali kapitalizma.

Kako so stvari včasih paradoksalne. Ekstremni filozofi in zagovorniki teorije dohodka in avtonomije njegove delitve v delovnih organizacijah počenjajo vse to v zgodovinskem interesu delavskega razreda. Tako pravijo in ni razloga, da bi dvomili o njihovi iskrenosti. V resnici pa s svojimi ekstremnimi stališči in idealiziranjem obstoječih proizvodnih odnosov mimo naše volje odpirajo vrata privatnim in skupinskim interesom. Mi, ki vidimo in razumemo lastninski značaj delovne sile in ki se zato tudi zavzemamo za okvire, ki naj jih ima družba za delitev dohodka in osebnih dohodkov, pa smo ožigosani kot etatisti, ki ne verjamejo v zavest delavskega razreda in ki nasprotujejo njegovim zgodovinskim interesom. Čudna igra. Tisto, kar je črno, se prikazuje kot belo! Tisto, kar je belo, kritizirajo in žigosajo kot črno!

12. februar

Nikoli doslej še nisem videl teksta, ki bi tako preprosto in točno analiziral pglavitne silnice in cilje spopadov v začetku sedemdesetih let in tudi posledice napačne politike, ki je tedaj slavila zmago. Zato ga sprejemam med svoje zapiske v celoti.¹

Edvard Kocbek

15. februar

Nova Revija v nadaljevanjih objavlja Kocbekov dnevnik iz leta 1951 in 1952. Zaustavil sem se pri njegovem zapisu iz dne 16. novembra 1951 leta.² Takole piše: "Moji občutki so se zjedrili v tragično ugotovitev: ves socializem se je reduciriral na skrajno reševanje gospodarstva, na obupno zadrževanje vode v ladji, ki vsepovsod vdira vanjo, zato je prelaganje bremen na kmečka ramena izgubilo sleherni smisel, ker je zavzelo patološki obseg. Ves večer se je razgovor vršil v tem sramotnem obsegu, ki so ga imeli za naravnega in skoraj častnega, ne samo ideološko, politično in gospodarsko pametnega." To je njegov komentar k seji izvršnega odbora OF o gospodarskem položaju. Na svoj način je pomemben zato, ker zelo nazorno slika takratno Kocbekovo razpoloženje in politično

¹ Janez Šmidovnik, Trg, samoupravljanje in država, Naši razgledi, 10.2.1984. Šmidovnik v svojem članku piše o tržnih zakonitostih in v zvezi z njimi ugotavlja, da smo jih pri nas v sedemdesetih letih že dokaj učinkovito uporabljali. Po njegovem mnenju se je takrat kratkoma začela v izrazitejši obliki pojavljati realna socialna in politična problematika, ki je pač v tej družbi prisotna in ki bi jo bilo treba reševati z vso politično modrostjo v njenih koreninah. Ker pa v tem času v jugoslovanski politiki ni bilo dovolj moči za konfrontacijo z realnimi problemi družbe, so prevladale sile, ki so glavno nevarnost videle ne v obstoječih problemih, temveč v politično-ekonomskem sistemu, ki je te probleme odkrival. Članek v bistvu govori o konfrontaciji, katere ena od posledic je bila tudi odstranitev Staneta Kavčiča iz političnega življenja ter o krivdi za sedanje stanje. Bralcu vsekakor priporočava v branje celoten članek.

² Nova Revija, št. 19-20, stran 2029.

oceno položaja. Zlasti je pomembna ugotovitev Kocbeka, da se je ves socializem zreduciral na skrajno reševanje gospodarstva...

Ob njegovem političnem koncu - komaj pol leta po tem, ko je to zapisal v svoj dnevnik - katerega povod so bile njegove novele Strah in pogum, je v našem političnem vrhu prevladala ocena, ki so jo zagovarjali zlasti Kardelj, Kidrič, Marinko in Kraigher, da se je Kocbek popolnoma oddaljil od naše politike, da jo ne odobrava in da je pod močnim vplivom naši družbeni ureditvi sovražnih ljudi. Potemtakem naj novele Strah in pogum ne bi bile predvsem plod njegove umetniške ustvarjalnosti, ampak rezultat njegovih političnih hotenj. Čeprav umetniške stvaritve - in Strah in pogum to je - ni mogoče razstaviti na umetniški in politični credo - je vendar značilno, da citirani odlomek iz dnevnika kaže, da tedaj Kocbek res ni bil kos svoji dolžnosti. Kratko malo ni znal in mogel realno oceniti političnega položaja. To se mu je večkrat dogajalo in tudi v tej njegovi politični slepoti in iracionalnosti so korenine njegove človeške, umetniške in politične tragedije.

Da v naši takratni politiki ni videl ničesar drugega kot pritisk na kmete, ki je 1951. leta že slabil, je res kratkovidno in zmotno. Na milijone običajnih državljanov in patriotov je tedaj čutilo, da bijemo težko ideološko, politično in gospodarsko bitko ne samo za svoj obstoj, ampak tudi za nove kvalitete in odnose v mednarodnem delavskem in demokratičnem gibanju. Naša ideološka misel se ni nikoli relativno razpela višje kot takrat. Nikoli nismo bili manj prakticisti in bolj zgodovinsko idejno pomembni kot v obdobju težkega spopada s Stalinom v letih 1948 - 53. Nikoli nista imela naš boj in naša politika širšega in pomembnejšega smisla. Rušili smo do tedaj sveto trdnjavo stalinizma in vse druge cilje in naloge - pravilno ali nepravilno - podredili temu neenakemu boju, Kocbek pa sredi tega boja ugotavlja, da smo ves smisel socializma "zreducirali" na skrajno reševanje gospodarstva. Mogoče ni naša politika nikoli prej in nikoli kasneje imela tako široke podpore doma in v svetu kot takrat. Skoraj je težko verjeti, da Kocbek tega ne vidi, ne čuti in ne razume. Ne samo citirani zapis, ampak tudi duh ostalih njegovih dnevnih zapisov dokazuje, da je Kocbek tedaj resnično hodil svoja pota, se oddaljeval od naše politike in boja za biti ali ne biti. Ostane nepojasnjeno, zakaj je bilo tako, kaj se je z njim dogajalo in kaj je hotel. Toda njegovo takratno razpoloženje in nerazumevanje razmer ga je moralo prej ali slej pripeljati v spopad z obstoječo stvarnostjo in mu ograditi njegovo politično podobo in avtoriteto, ki si jo je pridobil kot partizan in vodilni funkcionar OF. Ta spopad je bil spriči njegovega stanja in takega političnega videža stvari res samo vprašanje časa. Pravzaprav smo imeli še srečo - tako on kot mi - da je bil, ko je do njega prišlo, zamegljen in prikrit v literarno-umetniškem in estetskem ozračju. Če ne bi bilo tako in če bi spopad in razlike imele in dobile zgolj idejne in politične razsežnosti in barve, bi se vse skupaj za Kocbeka lahko končalo še bolj grobo in tragično.

Kocbek je bil čuden in tragičen človek. Usoda se je z njim poigrala. Cenim ga kot umetnika in poeta in prepričan sem, da ima trajno mesto med velikani slovenske besede in literarne umetnosti. Cenim in spoštujem ga kot tovariša in partizana, ki je pomagal ustvarjati in krepiti moč OF. Zelo pomemben je njegov upor in spor s klerofašističnim krilom stranke, ki ji je pripadal. Tako sploh ni mogoče dvomiti o njegovih splošno človeških, naprednih in demokratičnih socialnih stremljenjih in vizijah, ki mu skupaj z njegovo zavezanostjo slovenstvu dajejo osnovno podobo - umetniku, borcu, partizanu, kristjanu in politiku. Ali kljub temu vsemu je zlasti kot politični filozof in vizionar, živel v mnogih zmotah. Bil je zelo prevzet in zanesen z vizijo očiščenega in obnovljenega

krščanstva, ki naj omogoči vsem, ki hodijo za tem križem, raj ne samo tam, ampak tudi tu. Ali iz njegovih meditacij je bilo marsikdaj videti, naj bi komunisti skrbeli za materialni, Cerkev pa za duhovni blagor tega raja! Sem daleč od tega, da bi kristjanom in Cerkvi odrekal pomen in možnost duhovnega-človeškega poslanstva tudi v socializmu. In seveda še bolj daleč, da bi sprejel mnenje, ki je komunistom odredilo samo puško, kramp in lopato.

Skratka, Kocbekov filozofsko-politični credo je poln naivnih in zmotnih vrzeli. V njej je bilo preveč reformatorskega teologa, da bi lahko bil realen in napreden politik in preveč politika, da bi bil upešen teolog. Zato je pri presoji posameznih političnih dogodkov tudi bil zdaj izredno stvaren in luciden, hip zatem že popolnoma v oblakih ali v oblačilu in kadilu blodečega in trpečega apostola. Ne samo primer iz Dnevnika, ki ga citiram, ampak tudi mnogo mnogo odstavkov in misli v njegovi Tovarišiji in Listini potrjuje to oceno. Kocbek je bil vnet pristaš demokracije in trd nasprotnik enopartijskega sistema. Njegov umetniški svet je bil globoko človeški, duhovno in čustveno luciden in obdan z zapeljivo kopreno lirične omame. Ali kot politik Kocbek ni bil svoboden človek. Bil je ujetnik svojih lastnih filozofsko-političnih konstrukcij in meditacij, in to takih, ki so bile daleč od stvarnosti in zakonitosti družbenih gibanj, napredka in spopadov. Te svoje ječe, ki si jo je zgradil že v rani mladosti ni mogel nikoli trajno zapustiti. Bila so obdobja in trenutki v njegovem življenju, ko jo je zapustil in se dvignil visoko in daleč od nje. To so bile njegove višave. Potem pa se je zopet vračal nazaj v svojo ideološko ječo in omamo in slednjič v njej dočakal svoj konec.

Dolomitska izjava

Te dni mineva 41 let od dolomitske izjave. Obletnica, ki je izredno pomembna za našo preteklost, sedanjost in bodočnost. Vse, kar je bilo do sedaj napisanega in objavljenega v njej, spada v okvir tistih načel in pojmovanj KPS, ki so povzročila, da jo je tudi predlagala in dosegla, lahko bi se reklo, izsilila. Sam takrat o pravih vzrokih za dolomitsko izjavo ali o njenih namenih nisem vedel veliko. Rekli so nam, aktivistom, da so se z njo krščanski socialisti odrekli svoji stranki in da se je na ta način avantgardna vloga partije okrepila. Strinjal in odobral sem tak razvoj dogodkov, ne da bi seveda razumel njegov zgodovinski pomen, ki je bil dvojen in protisloven. Šele kakšnih deset let kasneje sem začel resno razmišljati o njem in ga gledati tudi z drugačnih vidikov.

Dolomitska izjava je z vidika takratnih političnih razmer in neposrednih potreb oboroženega boja gotovo pozitiven politični dogodek. Strnila je vrste OF, preprečila omahovanja v njej in zožila prostor za manevriranje naše buržuazije, ki je organizirala odkrit in prikrit, oborožen, politični in verski boj zoper cilje naše revolucije. Do tedaj so bile namreč še vedno vsaj minimalne in realne možnosti, da bi se koalicija OF po zmagi pokazala kot dovolj širok dežnik, pod katerega bi se dalo spraviti marsikaj, kar ni bilo v skladu z ideološko političnimi in moralnimi pojmovanji KPS. Tudi argument, da je koaličijski značaj OF v množicah že presežen in da se zato koalicija v vodstvu OF vzdržuje umetno, je bil samo relativno, pogojno pravilen. V OF je bila enotnost množic samo pri dveh vprašanjih: prvič glede borbe zoper okupatorja; drugič glede tega, da ni vrnitve v družbene razmere stare Jugoslavije. Kakorkoli odgovor na prvo vprašanje ni ponujal različnih variant, ampak samo zmago in uničenje fašizma, pa z drugim vprašanjem ni bilo tako. Glede naše lastne prihodnosti - čeprav smo bili enotnega mnenja - da ni poti nazaj, so bile in bi bile različne poti. Zagotovo bi se pokazale takoj po končani vojni in vojaški zmagi revolucije. Če bi te razlike imele možnost, da se organizirano izrazijo, bi oslabele enotnost

OF in zagotovo pripeljale do večstrankarskega sistema v socializmu. Težko je verjeti - čeprav tudi take možnosti teoretično in politično ni moč izključiti, da bi recimo med krščanskimi socialisti, ki bi bili v večstrankarskem sistemu pomembna in močna stranka - prevladale antisocialistične težnje.

Splošno vzeto bi tudi ta stranka zagotovo podpirala graditev socializma in ostala zvesta temeljnemu programu OF in revoluciji. Končno tudi njen prvi človek, Kocbek, ki ni nikoli bil socialno radikalen, ni dvomil o zgodovinski nujnosti socialistične preobrazbe slovenske družbe. Poleg tega je bila partija takoj po vojni tako močna, da bi lahko vedno - če ne drugače pa s pomočjo partizanske vojske, ki je bila popolnoma pod njenim vplivom - preprečila vse morebitne poizkuse kapitalistične restavracije. No, to bi bila res samo zadnja in verjetno nepotrebna možnost! Splošni ekonomsko-socialni položaj, ki je bil zelo zaostren in težak, politični in moralni vpliv OF in partizanov, ugled Sovjetske zveze in idej socializma, popolni bankrot vseh načrtov buržuazije, oslABLJENA Cerkev - vse to so dejstva, ki so ne samo omogočala, ampak tudi zahtevala radikalne družbene spremembe po vojni. Te spremembe so bile možne in nujne samo v smeri socializma in enakosti. V nobenem primeru - če govorim sistemsko pravno - za veliko večino Slovencev ne bi bili spomi taki ukrepi nove oblasti, ki bi v osnovi odpravili materialne temelje kapitalizma. Za veliko večino Slovencev torej zagotovo ne bi bila spoma razlastitev kapitalističnih izkoriščevalcev. Če gledamo tak socialno revolucionarni ukrep nove oblasti v politično-moralnem in socialnem ozračju povojnih let, potem odločilni preobrat in prodor - idejni, politični in pravni - v smeri socializma, sploh ni vprašljiv. Je naravna posledica oborožene borbe zoper okupatorja in njegove sodelavce. V njem bi se - sicer na poseben slovenski način - uresničila nacionalna in socialna osvoboditev Slovencev.

Vsestranska analiza stanja in možnosti, ki so bile vidne že ob Dolomitski izjavi, pokaže, da torej ni šlo za to, da se zagotovijo pogoji za socialistično preobrazbo slovenske družbe po zmagi, ampak za to, da se zagotovijo pogoji dominacije partije v njej.

Dolomitska izjava torej ni bila v ničemer dokončni odgovor na vprašanje: socializem - da ali ne, kot hočejo prikazati posredno ali neposredno, odkrito ali sramežljivo partijski ideologi, propagandisti in zgodovinarji. Je samo dokončni odgovor na vprašanje, kakšen naj bo ta socializem in kdo in kako bo določal njeogve poglavitne strateške cilje in taktične prijeme. Dolomitska izjava je končno opredelila odgovor na vprašanje: kakšen naj bo naš socializem. Ali naj bo socializem osvobodjenega in prerojenega slovenstva avtentično slovenski - in kot tak bi lahko bil samo pluralističen, demokratičen, human, evropski - ali pa naj bo kopija leninistično - stalinističnega originala? Dolomitska izjava je s svojo vsebino dokončno in zgodovinsko odprla vrata sovjetskemu modelu, ki smo ga sicer v mnogočem spremenili, popravili in izboljšali, ali kljub temu nismo do sedaj - ne vem kako bo v prihodnosti - zavrgli nekaterih njegovih temeljnih značilnosti. Dolomitska izjava je potemtakem resničen pomemben mejnik in dogodek naše revolucije. Žal je za slovenstvo v njej več negativnega kot pozitivnega.

Če je ustanovitev OF z njenimi temeljnimi točkami predstavljala najbolj originalen in specifičen primer družbene vstaje in revolucije v slovenski zgodovini, primer, ki je omogočil enkratni vzpon slovenskega naroda, potem je dolomitska izjava začetek konca te zmagovite in za slovenstvo tako slavne poti. Do takrat smo bili samosvoji, enkratni in samozadostni. V vsakem pogledu. Gospodarji na svoji zemlji! Kmarji svoje usode.

Zavezani najprej ciljem in potrebam prebujenega slovenstva. Ni težko predvideti, da bi, če bi tako nadaljevali, imeli veliko težav, sporov in nesporazumov tako doma, v svoji hiši, kakor tudi v Jugoslaviji. Ali končni rezultat bi bil neprimerno ugodnejši in boljši od doseženega. Izognili bi se marsikaterim napakam, pretiravanju, sektaštvu. Naša politična kultura bi bila na neprimerno višji ravni. Naš slovenski socializem bi bil duhovno in materialno bogatejši. Dolomitska izjava je potemtakem nov začetek tiste, v slovenski zgodovini skoraj nenehno prisotne navade in tradicije, katere glavne značilnosti so:

da se prilagajamo, da se ravnamo po tujih vzorih, da se gibljemo ekstremno, da sklepamo kompromise, da živimo zapisani dvojnemu prepričanju, da se prepuščamo malodušju in da se tolažimo z upanjem preživeti, preživeti, preživeti...!

Ponuja se vprašanje, kako je mogoče, da se je to zgodilo? Da se je zgodilo takrat? Bolj bi bilo razumljivo, če bi se to zgodilo, ko bi revoluciji in boju trda predla. Vemo, da ni bilo tako. Nasprotno! Odpirali so se novi vidiki dokončne zmage! Verjetno je prav zavest in spoznanje, da prihaja zmaga, v vodstvu KP porodila misel in potrebo, da vsaj načelno opredelijo položaj svoji stranki tudi v svobodi in novi družbi.

V teh okoliščinah vidim štiri režiserje dolomitske izjave.

Najprej vodstvo partije s Kidričem in Kardeljem na čelu, ki je vendar, kljub vsemu posluhu in razumevanju nacionalnih in slovenskih posebnosti, videlo v sovjetskem modelu najboljši, da ne rečem idealni vzor socialistične družbe. Bili so pač učenci in otroci boljševiske šole. Ko so torej pritiskali na krščanske socialiste in zlasti na Kocbeka, da naj se definitivno odreče svojemu videnju slovenske družbe po vojni, so bili prepričani, da to zahteva sveta in pravična stvar revolucije in sreča slovenskega naroda. Niso vedeli in niso mogli vedeti, da so s tem zapuščali resnično človeške in demokratične temelje OF. Niso vedeli in niso mogli vedeti, da so s tem zajadrali v razburkane, krvave, nedemokratične in nečloveške valove stalinizma. To partijsko vodstvo je bilo leta 1941 sposobno organizirati upor in mu določiti našim razmeram ustrezno strategijo, taktiko in vsebino.

Dve leti kasneje, ko so se že kazali vidni obris zmage in ko so se na obzorju že svetlili prvi žarki svobode, je to isto vodstvo zatajilo. Ni bilo doraslo in zrelo, da bi do kraja samorastniško odredilo tudi vsebino, strategijo in taktiko pri graditvi nove prihodnosti oziroma socializma. Kapituliralo je pred tujimi vzori. To je njegova zgodovinska iluzija, ki bi se končala tragično, če ne bi bilo 1948 leta, ko je Stalin odkril pravo resnico o socializmu v Sovjetski zvezi. Zaradi te iluzije vodstvo KPS ni mogoče obtoževati, češ da ni bilo lojalno do zaveznikov v OF ali da je celo izdalo njeno širino in prigrabilo vso oblast. V naravi vseh političnih strank je, da žele sebi pridobiti čimveč oblasti. Umiranja druge stranke se vedno vesele, ker jim to odpira nove možnosti. Vse stranke so si v tem enake ali podobne. Razlika je samo v zunanji podobi te vsebine. Ene to počnejo v imenu idealov demokracije, druge v imenu diktature proletariata. Vse so prepričane, da je tako njihovo prizadevanje najbolj v skladu z interesi družbe ali vsaj razreda, ki ga zastopajo. Komunisti niso nobena izjema pri tej zakonitosti političnega boja, katerega končni cilj je oblast, čimveč oblasti! Drugo je seveda vprašanje, ali je monopolna oblast ene stranke in njena popolna ideološka in politična dominacija res v skladu z interesi družbe. Izjemoma da, praviloma ne! Dolgotrajna dominacija in monopol ene stranke prej ali slej vedno konča v stagnaciji in v težkih protislovjih družbe. Tudi pri tej zakonitosti komunistične partije niso nobena izjema.

Drugi režiser dolomitske izjave je bilo vodstvo krščanskih socialistov. Že to je bila njegova velika slabost, da je bil Kocbek edini med njimi sposoben misliti in v strateških razsežnostih kombinirati podobo slovenske družbe po vojni in v zmagi. Breclj in Fajfar sta bila sicer poštena Slovenca, dobra partizana in demokratična človeka, ali žal je doseg njunih vizionarskih misli skromno kratek. In ker je tudi Kocbek nihal med apostolom in revolucionarjem, med pridigarjem in politikom, med voditeljem in poetom, komunisti, Kardelj in Kidrič, niso imeli težkega dela. Ni preveč drzno domnevati, da bi bila naša povojna zgodovina drugačna, če bi Stanovnik ostal živ in bil na čelu krščanskih socialistov. Daljnoviden strateg krščanskih socialistov bi moral že prej drugače opredeliti razmere po zmagi in si zagotoviti mesto in pravico misliti drugače o poteh in stranpoteh socialistične graditve v Sloveniji in tudi njenega položaja v Jugoslaviji. Kidrič bi kaj takega sprejel, če bi bilo povedano dovolj jasno, pogumno, iskreno in odločno. Dovolj je bilo v njem zavzetega Slovenca, dovolj demokrata in evropskega človeka in dovolj realista, da zaradi tega ne bi sredi boja tvegala odprtega razkola v OF. Kaj takega bi bilo tudi sicer nemogoče storiti, če bi se krščanski socialisti nedvoumno opredelili za socialno revolucijo, hkrati pa zahtevali možnost in pravico, da izražajo svoja mnenja in poglede o njenih poteh prav tako, kot so jih izražali oboroženem boju. Hočem reči, da bi dobro, organizirano in politično sposobno vodstvo krščanskih socialistov kljub ideološki indoktrinaciji komunistov uspelo ohraniti svoj prostor pod soncem. Ali vemo, da ni bilo nič od tega. Breclj in Fajfar sta koketirala s partijo. Kocbek se je izmikal jasni besedi o prihodnosti, s tem pa še povečeval nezaupanje pri partiji, njihovi aktivisti pa so hodili po terenu kot razkropljena čreda, brez jasnega programa in cilja. Objektivno in zgodovinsko so krščanski socialisti imeli možnost, da v viharjih druge svetovne vojne in revolucije nadaljujejo in ohranijo nekaj idej in vizij svojega predhodnika Evangelista Kreka. Imeli so možnost prispevati svojo barvo, zastavo in ton slovenskemu socializmu. Marsikaj bi bilo drugače, če bi to storili. Slovenija je imela in ima možnosti za prvi eksperiment pluralističnega socializma, ki ne bi ostal brez odmeva v svetu in zlasti v zahodno - evropskem prostoru. Poseben položaj in odmev bi imel tudi v Jugoslaviji. Z njim bi vplivali nanjo v smislu evropske demokratične in kulturne tradicije. Tako pa oni vplivajo na nas, žal s svojo tisočletno, bizantinsko-turško in balkansko folkloro in zaostalostjo. Žal je bila iz subjektivnih razlogov ta sijajna in enkratna možnost slovenskih krščanskih socialistov zamujena. Namesto da bi se s svojim sodelovanjem v narodno-osvobodilnem boju obnovili, prepodirali in utrdili, so životarili in hirali. Še več! Jalovo so filozofirali in prepevali svoj labodji spev.

Poslednji ostanki nekdanj mogočne slovenske klerikalne stranke so umirali. Desnica blagoslovljena od škofa Rožmana skupaj z okupatorjem kot bela garda. Sredina, potuhnjeno pričakujoč Angleže. Levica ali v intelektualno bleščeči in politično impotentni filozofiji kockekovščine ali v približevanju marksizmu in komunistični partiji. Razkroj je bil popoln.

Slovenski Sokoli so pri dolomitski izjavi imeli vlogo tožilca. Zdi se mi, da so jo opravili natanko tako, kot je predvideno v scenariju. Tudi ob tej priložnosti se je pokazalo, da je slovenska liberalna stranka nekaj storila in razumela o nacionalnih potrebah slovenstva, da pa je bila vedno nepismena, slepa in gluha za njegove sociološke družbene značilnosti in potrebe. Levo krilo Sokolov, ki se je uprlo politični ponižavosti svoje stranke, je dalo veliko odličnih partizanov, junakov in komandantov. Vendar pa ni bilo tako uspešno pri političnih mislecih in vizionarjih. Tudi v Dolomitih jih ni bilo.

Posredno ima mnogo zaslug za Dolomitsko izjavo tudi slovenska buržuazija. Pri oceni vojnega in povojnega obdobja se sploh premalo upošteva stanje, obnašanje in vloga slovenske buržuazije in cerkvenega klera, ki je bil z njo tesno povezan. Družbenih gibanj, spopadov in revolucij namreč ni mogoče obravnavati in razumeti celovito, če ne vidimo vloge, pomena, taktike in strategije vseh pglavitnih činiteljev in antagonistov, ki so bili udeleženi v njih. V družbenih dogajanjih se prepletata vzrok in posledica, teza in antiteza, zakaj in zato, belo in črno, napredno in reakcionarno, novo in staro. Tako je bilo tudi v naši revoluciji. Obnašanje buržuazije je imelo in dobilo svoj odmev v politiki partije.

Slovenska buržoazija je bila ekonomsko revna in nerazvita. Zapoznili odmev razvitega zahodno evropskega kapitalizma. Brez demokratične tradicije in izkustva. Zato je bila politično brutalna, nestrpna, ekstremna in sovražna vsemu, kar je mislilo drugače. Sploh ni razumela časa, v katerem je živela. Ni videla, da so nujne evlucijske ali revolucionarne spremembe v družbi. Bila je tudi brez lastne državotvorne vizije, hlapčevska na tujem in gospodovalna doma. Povezala se je s Cerkvijo kot duhovnim in moralnim žandarjem komunizma in levičarstva. Bila je tako zaslepljena s svojim sovraštvom do vsega, za kar je menila, da jo ogroža, da ni videla širine in moči protifašistične koalicije, ki so jo vodili Churchill, Stalin, in Roosvelt. Tako je v usodnih časih druge setovne vojne ostala brez svoje taktike in političnega realizma. Ni iskala ali videla nobenih prehodov, kompromisov ali celo sodelovanja z OF. Spričo take politične topoglavosti ji ni ostalo drugega kot odprto sodelovanje z okupatorjem in oborožena kontrarevolucija. Torej brezumna igra na vse ali nič.

Če bi slovenska in jugoslovanska buržuazija izbrala drugo pot - in imela je možnost izbire, če bi pokazala vsaj nekaj razumevanja za nacionalne in socialne interese narodov Jugoslavije, ne bi ostala brez možnosti. Boj zoper okupatorja bi bil lažji; bilo bi veliko manj žrtev in povojna graditev nove družbe ne bi bila tako radikalna in ekstremna. Navsezadnje je Tito že leta 1941 z Mihajlovičem sklenil sporazume o skupnem boju partizanov in četnikov zoper Nemce. Mihajlovič ga je prekršil, izdal in napadel partizane in sodeloval z Nemci. Ob koncu vojne potem londonska jugoslovanska vlada ni mogla prikriti in nadomestiti sodelovanja buržuazije z okupatorjem z rafiniranimi diplomatskimi manevri. S svojo politiko narodnega izdajstva in sodelovanja z okupatorjem je tako jugoslovanska in slovenska buržuazija izkopal nepremostljiv prepad med sabo in NOB. S tem je tudi potiskala partijo kot vodilno silo tega boja v položaj, v katerem je bila trdnost kontinuietne revolucije videti in tudi bila premosorazmerna trdnosti njene vodilne vloge in dominacije. Izdajalsko početje slovenske buržuazije in velike večine klera ni bilo v korist, ampak v škodo demokratični in pluralistični naravi OF. Bilo je razlog več za strah in nezaupanje komunistov do kakršnegakoli koalicijskega značaja in razmerja v OF. Lahko bi rekli, čeprav zveni paradoksalno, da je slovenska buržuazija bila stvarni zaveznik komunistične partije pri utrjevanju njenega monopolnega položaja in enopartijskega sistema. Bila je na ta način četrti režiser, čeprav nehoteni in posredni, Dolomitske izjave.

Skupna jedra

Imam pred seboj popoln osnutek skupnih jeder za osnovno izobraževanje v Jugoslaviji. Sicer sem pozorno spremljal javno polemiko okrog tega vprašanja, vendar si nisem pravilno predstavljal vsebine jeder. Mislim sem, da naši slovenski pisatelji, v tem primeru na čelu z Zlobcem in Menartom nekoliko pretiravajo. Sedaj vidim, da sem se zmotil. Jedra

so resnično nerazumljiva, nesprejemljiva in škandalозна.

od junija 1948 leta, ko smo objavili resolucijo informbiroja, nisem videl in prečital bolj sramotnega in za prihodnost slovenskega naroda bolj katastrofalnega dokumenta kot so jedra. V njih je prisoten perfidni in povampirjeni duh vidovdanske ustave in Karadjordjevičevega jugoslovanstva. Če bi jih sprejeli in uveljavili, bi bila to smrtna obsodba najprej samobitne slovenske kulture in potem tudi slovenskega naroda. To bi bil začetek stapljanja v enoten jugoslovanski narod, ki se ne bi vršilo tako, kot je bilo to na primer v Ameriki, kjer so se priseljenci raznih narodov postopoma povezovali in asimilirali, tako da je nastala nova nacija. Ne! Naše jugoslovanstvo bi nastajalo v duhu jeder točno tako, kot so to hoteli velikosrbi v stari Jugoslaviji. Nesrbski narodi bi se morali postopoma utopiti v srbsko-hrvaškem kulturnem in jezikovnem prostoru. Nastal bi v praksi nov državni jezik in srbsko-nova državna kultura. Bilo bi sicer mnogo sporov kako razmejiti to hegemonistično in umetno tvorbo med Srbi in Hrvati - ali tudi to bi uredili verjetno z internimi kompromisi. Skratka, to kar ni uspelo grobi sili, to kar niso mogli doseči niti Germani, niti Romani in tudi ne Karadjordjevičevi žandarji, to kar ni uspelo slovenskim izdajalskim politikom in mešetarjem, to naj bi uspelo s pomočjo jeder. Kajti njihov strateško politični cilj je: najprej omajati pri Slovencih - in tudi pri drugih narodih in narodnostih, ki imajo svojo kulturno in nacionalno identiteto - zavest o lastni kulturni samobitnosti in tako uničiti enega od najbolj bitnih temeljev nacionalne eksistence. Če pri tem upoštevamo še sedanjno ekonomsko teorijo in prakso, ki zanika oziroma ne priznava nacionalnih ekonomij, in kateri tako kratkovidno naseda tudi večji del naših slovenskih ekonomistov-teoretikov, potem vizije in napovedi o novem jugoslovanskem narodu Vukmanoviča, Kosta Nadja in drugih ne izgledajo preveč zgrešene. Če bi uspeli na ideološkem planu servirati še prepričanje, da je jugoslovenstvo najbolj napredna in revolucionarna nacionalno -socialistična zavest, potem bi vse ostalo napravil čas in taktični pritiski unitaristov, ki bi na ta način dobili krila in sijajne možnosti.

Če bi unitaristi uspeli podtakniti jedra, bi seveda to izkoristili kot argument, s katerim bi tudi na drugih področjih na novo ustanovili in uzakonili pozicije centralizma in "zajedništva". Že brez jeder se gibljemo v to smer, kajti iz dneva v dan se krepe pristojnosti zvezne administracije in vlade in ob samoupravnih frazah njene predsednice Milke je na pohodu unitaristični etatizem.

Ni naključje, da so se jedra pojavila v tem času. V začetku sedemdesetih let si česa takega ni bilo mogoče misliti. Sedaj se je to zgodilo. Jedra so logičen rezultat in spremljevalec tistih družbenih tokov, ki čedalje bolj prevladujejo v naši jugoslovanski stvarnosti. Ti tokovi, bolje rečeno ta politika, je prisiljena vse bolj in bolj kazati svoj pravi obraz in vsebino, ki zapira in zožuje prostor in možnosti tako človeku in državljanu, kakor tudi narodom in samoupravnim celicam. Vse bolj in bolj gremo proti birokratskemu centralizmu in neostalinistični diktaturi. Če narašča in dejansko tudi narašča število pojavov pluralističnih idej, stališč in mnenj, če imamo in v resnici imamo široko izražene kritike in negotovanja, to ni rezultat demokratičnih teženj vladajočega sloja, ampak spontan, deloma že organiziran in revolucionaren odpor večine in strah pred grozečimi dokazi vsesplošne krize in degeneracije v kateri je naša revolucija. Drugače rečeno, opozicija se ne širi, ker je vlada dobra in demokratična, ampak zato, ker sta režim in vlada slaba in nedemokratična. Torej, šele ko gledamo jedra v sklopu zgrešene splošne politike in krize, ki nas pritiska, postane razumljiv njihov vzrok in namen. Zagotovo se niso skotila v

profesionalnem pedagoškem ambientu. Zagotovo jim niso botrovali samo šolniki. Pravi duhovni očetje tega sramotnega dokumenta so politiki, je vladajoči sloj, ki je pravi krivec za splošno stanje, nesposoben, da bi deloval učinkovito, še vedno željan oblasti in trdno odločen, da jo ohrani v svojih rokah ne glede na ceno in žrtve. Intimno in moralno je ta vladajoči sloj že precej obupal nad samim seboj. Čuti se vse bolj in bolj nemočnega in zbezanega. Ne ve, kje ima levo in kje desno stran. Živi od danes do jutri. Razen fraz nima ničesar ponuditi. Odločen je samo v eni stvari: obdržati oblast in ostati v sedlu. Ne glede na vse! Za ta cilj tudi preko trupel. To je začarani krog. Ker so nesposobni, da bi se učinkovito zoperstavili krizi, in trdno odločeni, da se ne umaknejo, jih dinamika tega protislovja potiska v obrambo. Njihova obramba je samo sila in moč oblasti - v tem primeru represivne in čedalje bolj diktatorske oblasti. Jedra so samo en odtенок tega dogajanja.

Slovenski politični vrh je sestavni del vladajočega sloja. V ničemer ne odstopa od njegovih splošnih značilnosti. Zato tudi ni reagiral na jedra. Če ne bi bilo slovenskih pisateljev, ki so javno napadli jedra kot nesprejemljiva, in slovenske javnosti, ki jih je odločno podprla, bi uradna Slovenija ta jedra sprejela. Dali bi nekaj nebitvenih pripomb, stisnili rep med noge in jih podpisali. Tako! Skoraj neverjetno ali resnično! Ne morejo in ne znajo drugače. Oni vedo, da so v istem čolnu z jugoslovanskim vladajočim slojem. So enako nesposobni in enako trdno odločeni, da ne dajo oblasti iz rok. Dovolj so politično pametni, da vedo, da medsebojni spori in razlike ne krepijo njihovega položaja, ampak ga slabijo. Zato čim manj trušča! Čim manj razlik. Čim več sporazumov in smehljajev! Svoj lastni interes - oblast - so že zdavnaj postavili pred stvarne interese slovenskega naroda. Jedra? Zelo važno! Zakaj? Ni vredno! Pomembno je, da smo in da vladamo! To je mentatliteta, ki narekuje gnile kompromise, popuščanje in umikanje. Boje se sicer centralizma in unitarizma. Ali istočasno sklepajo kompromise z njim. Korak za korakom! V skupno spiralo represij in z vojsko, kot skupno rezervo v slučaju najhujšega. To igro enako dobro razumejo v Ljubljani kot v Beogradu. Predmetni duh Pašičeve in bizantinske šole spretno izkorišča nemoč, jalovost in odvisnost slovenskega političnega vodstva od njihove vojaško-strateške pomoči. Zgodovina se ponavlja. Nekje v ozadju se zadovoljno smehlja posmrtna maska Aleksandra Karadjordjevića. Pašić nekaj brunda v svojo dolgo in sivo brado! Z nami je Titov duh, zaneseno vzklika šef jugoslovanske policije, tovariš Stane Dolanc! Scena za bogove!

Vsa čast in priznanje slovenskim pisateljem, kulturnikom in humanistični inteligenci. Pokazali so se vredni nasledniki svojih prednikov. Bili so dovolj pogumni, da so se uprli. Slovenski vladajoči politiki so se tako znašli v precepu. Umaknili so se in pri tem sprenevedali, češ saj smo tudi mi proti jedrom. Slovenska kultura tako slavi še eno zmago nad slovensko politiko! Ni prva in tudi ne zadnja. To človeku krepí upanje. Slovenski kmet in slovenska kultura sta se skozi stoletja pokazala politično bolj zrela in nacionalno bolj zavedna kot slovenski politik, gospodarstvenik in proletarec. To da misliti. To nasprotuje sociološkim obrazcem marksizma! Skoraj ne bo na Slovenskem z njimi kaj početi. Ali samo na Slovenskem?!

Objavljene so bilančne številke za lansko leto, ki je bilo razglašeno za prvo leto resne stabilizacije. Za največji uspeh velja, da smo v redu plačali naše dolgove v tujini in se tako izognili moratorija. Dolgove smo plačali tako, da so nam jih nekaj odložili, dali so nam tudi nove kredite za odplačilo starih dolgov in tudi sami smo s pomočjo zmanjšane uvoza napraskali nekaj deviz za anuitete. Celotna zunanja zadolžitev se kljub odplačilu skoraj pet

milijard dolarjev ni zmanjšala, ampak povečala. Kot dolžniki torej nismo dosegli nobenega uspeha, razen discipline, ki jo narekuje strah pred moratorijem in pritisk inozemskih bankirjev, ki se postopoma in premišljeno stopnjuje. V tem pogledu zagotovo drsimo v polkolonialno odvisnost in izgubljam težko pridobljeni ugled v svetu.

Notranja gospodarska bilanca za leto 1983, ki naj bi bilo prelomno, je porazna. Inflacija 58 odstotna; življenjski stroški so se povečali za 60 odstotkov; devalvacija za 87 odstotkov. Standard je zopet padel za 12 odstotkov po uradnih podatkih, v resnici še več. Povečanje notranjih dolgov je veliko in v celoti neznano. Brezposelnost se je povečala. Storilnost stagnira ali pada. Celotni učinek gospodarjenja je torej manjši, čeprav se je industrijska proizvodnja povečala za 1,3 odstotka. Izvoz je ostal na ravni 1982. leta, čeprav je dinar katastrofalno padel in je propaganda postavljala izvoz na prvo mesto med gospodarskimi nalogami. Ob takem padcu vrednosti dinarja doseženi izvoz ni rezultat realne moči našega gospodarstva, ampak je predvsem posledica panične razprodaje naših proizvodov. To se najbolje vidi pri turizmu. Realni obseg investicij se je zmanjšal, in tako še naprej žagamo vejo, na kateri visimo, in tudi to je dokaz več, da obeg investicij sploh ni bil vzrok naše gospodarske krize, kot so že leto prej začeli trobentati politiki. Da so zgrešene in zavožene investicije veliko breme za naše gospodarstvo, drži. Nikakor pa ni samo obseg investicij vzrok za krize.

Med poglavitnimi pokazatelji gospodarske bilance za 1983 leto torej ni niti enega, ki bi bil pozitiven in ki bi dajal vsaj upanje in perspektivo. Naši notranji in zunanji primanjkljaji so katastrofalno veliki in še vedno naraščajo, kljub padanju standarda in širjenju brezposelnosti. Točnih števil o teh primanjkljajih nočejo objaviti. Tudi nisem prepričan, da jih vedo. Moj račun je tak (računano v ameriških dolarjih):

20 milijard zunanji dolgovi,
20 milijard obresti za te dolgove,
11 milijard tečajne razlike,
10 milijard devizne vloge občanov,
30 milijard medsebojni notranji dolgovi,

91 milijard dolarjev.

Če računamo, da je sedaj nacionalni dohodek na prebivalca v Jugoslaviji okrog 2500 ameriških dolarjev, smo pod vodo skoraj za dva letna nacionalna dohodka. Pošastna številka. S tako politiko v tem stoletju za nas ni nobene perspektive, ampak samo balkansko životarjenje.

Zvezna vlada in politični vrh sta se gospodarske krize lotila površno in birokratsko. Z administrativnimi ukrepi, zlasti z zaviranjem raznih izdatkov hočejo uravnovesiti bilanco. Bistvo gospodarske in s tem tudi politične krize pa je v tem, da je naš gospodarski sistem in tudi del političnega sistema tako neživljensko in slaboumno postavljen, da sam po sebi neprestano proizvaja primanjkljaje, katerih zunanja podoba se sicer spreminja, vsebina pa ostaja. Ker pa vladujoči sloj tega ne vidi in ne razume, tudi ni pripravljen spremeniti sistema, tako da bi bil sposoben življenja. Smo torej v začaranem krogu agonije. Hitimo torej od zmage do zmage v končni poraz!

5. april

Kako prodira kritično spoznanje in nezadovoljstvo med ljudi in končno tudi med nekdanje borce, ki jim gotovo ni mogoče očitati protisocialističnih namenov, kaže tudi objavljeno poročilo v TV 15 o letni skupščini zveze borcev v Velenju. Sprejel sem ga v svoj dnevnik, ker pove več kot deset referatov naših "voditeljev".³

7. april

Zanimivo in potrebno se mi zdi dopolniti to časopisno poročilo meni neznanega poročevalca, iz katerega dihata razočaranje in jeza starih borcev zaradi sedanje prakse, še z nečim drugim in drugačnim. Pozorno spremljam in se čudim anketi Naših razgledov, ki jo ima z jugoslovanskimi ekonomisti. V njej je mnogo sijajnih misli in stališč. Čudim se, da so jih dovolili objaviti. Najbolj me je do sedaj impresionalni odgovor Dragana Veselinova. V izredno bleščečem stilu ekonomista in filozofa, lucidno in v zgodovinskih refleksijah, je točno in pogumno pokazal na prave vzroke naše krize, naših zablod in kar tako, rekel bi mimogrede, prevrnil poglobitve temelje Kardeljeve ekonomske in politično utopične filozofije. Res, briljanten tekst. Tu je.⁴

2. maj

Na predvečer prvega maja smo okrog devete ure zečer imeli nenavaden obisk. Prišla je patrula štirih miličnikov in zahtevala, naj snamemo rdečo zastavo, ki je visela na hiši, češ da je sovjetska. Nekdo nas je očitno prijavil, da na ta način agitiramo za Sovjetsko zvezo. Miličnike je sprejela Angelca in jim dopovedovala, da zastava ni sovjetska, ampak samo rdeča, to se pravi delavska. Snela je zastavo in jo prinesla miličnikom. Eden od njih je bil dovolj pameten, da je ugotovil, da zastava ni sovjetska, ker je bila samo rdeča s srpom in kladivom, brez zvezdice in brez napisa. To zastavo ob prvem maju razobešamo v naši hiši že od 1967 leta. Ali kljub temu je vodja patrole napravil zapisnik češ da bo Angelca poklicana na zagovor. Ob tem je Angelca pobesnela, nastal je hrup, vse to se je dogajalo na stopnicah pred vhodnimi vrati, ki je dvignil tudi mene, ki sem gledal televizijo, ne da bi vedel za policijski obisk. Prišel sem k vhodu in dobl ženo, ki je jezna in razburjena govorila miličnikom marsikaj. Komaj sem jo pomiril in spravil v hišo, kamor sem povabil tudi miličnike z namenom, da bi lahko brez hude krvi razjasnili cel primer in identificirali zastavo. Vabilu se je odzval samo vodja patrole, ki ni reagiral na moje pojasnilo, da je rdeča zastava s srpom in kladivom od nekdaj bila simbol delavske borbe. Rekel je nekaj pomirjevalnih moji ženi in odšel, ne da bi se poslovil.

Je to zgolj bedast slučaj in spodrsrljaj milice, ki je nasedla nerazgledanemu ovaduhu? Je to načrtovana provokacija? Je napisani zapisnik zgolj blefiranje vodje patrole, da bi z njim

³ TV 15, 5. april 1984, rubrika Rekli so, poročilo z letne skupščine ZZB Velenje, ki ga je pripravil Milenko Strašek, nosi naslov Plače niso več plače...!

Velenjski borci so na svoji skupščini najostreje protestirali proti stališču, češ da smo za sedanje težave vsi enako krivi. V ospredju sta bila konkretna problema Gorenja oziroma Körtina in velenjskega rudnika, privilegiji funkcionarjev, ekološki problemi in zahteve po neposredni in osebni odgovornosti vodilnih funkcionarjev.

⁴ Dragan Veselinov, Teoretična podstat "prehodnega obdobja" je pripeljala do politične proizvodnje, Naši razgledi, 24. 2. 1984. Dragan Veselinov v članku ugotavlja, da so vzroki gospodarske krize v Jugoslaviji prvič, v dušitvi blagovne proizvodnje in denarja ter drugič v pogostih "epohalnih" spremembah gospodarskega sistema, kar le-tega samo destabilizira. Drugi vzrok ni povzročil toliko škode kot prvi, in sicer zaradi tega, ker kljub pogostim spremembam gospodarskega sistema (povprečno na 6 let) praksa na srečo ni vedno sledila zahtevam teorije.

omogočil patroli dostojen umik ali je formalni dokaz za prijavo in tožbo zoper nas? Bodo v tem primeru ponaredili opis zastave, kot da je sovjetska, saj ne verjamem, da smo že tako daleč, da bi preganjali internacionalno rdečo delavsko zastavo s srpom in kladivom. Nekaj zame pomembnih vprašanj, ki jim v tem trenutku ne vem odgovora. Vsekakor tudi to, da sem dočakal, da nas ob praznovanju prvega maja obišče policija, nekaj pove. V mladosti in med okupacijo sem imel ob tem prazniku opravka z jugoslovanskimi žandarji in italijanskimi karabinerji. Sedaj so prišli miličniki...

30. maj

Včeraj sem se na sedežu SZDL pogovarjal z njenim predsednikom Šetincem. Na njegovo željo. Sprejel me je vljudno, taktno, kulturno in z rahlo tovariško zadržanostjo. Vzrok srečanja in pogovora - moje pismo Kreftu, poslano Mladini za objavo. Povzemam vsebino pogovora. Najprej mi je Šetinc rekel, da je pisanja o dachauskih procesih preveč in da nima smisla, da posamezniki nastopajo s svojimi izjavami. Odločili so, da politično vodstvo da izjavo in stvari postavi na pravo mesto. Dodal je, da so to hoteli soriti že davno, vendar do tega ni prišlo, ker je taki izjavi nasprotoval Marinko! Razumel sem, da se v tem pojasnilu skriva njihov sklep, da se moje pismo Kreftu ne objavi. Zato sem odgovoril, da je moj tekst v splošni publiciteti od dachauskih procesih - zlasti RTV in Nedeljski dnevnik (članek Medena) kvantitativno nepomemben, glede vsebine pa ga ni mogoče imeti zgolj za osebnega, saj s tem, ko navajam točna dejstva, ne branim samo sebe, ampak tudi izvršni svet in tedanji izvršni komite ZK Slovenije. Moral je torej bolj jasno povedati, kaj so sklenili. Povedal je, da je res, kar sem povedal, in dodal, da na moj tekst nimajo pripomb, ali kljub temu so mnenja, da ga ni mogoče objaviti, ker bi to sprožilo razne politične kombinacije in špekulacije. Bil je iskren in ni skrival strahu, ki ga imajo pred mojim imenom. Povedal sem mu, da so z menoj bile, so in verjetno še bodo razne kombinacije, ne glede na to, kaj jaz počnem in mislim. To je pač dokaz, da sem politično mrtev. Razlogi, ki jih imajo zoper objavo mojega pisma, zato zame niso prepričljivi in bodo morali pač pismo vreči v koš brez mojega soglasja. Nadaljeval sem, da to ni prvič in dodal, da žal nimam nobenih možnosti, da bi lahko javno odgovarjal na napade in klevete, ki so uperjene zoper mojo osebno integriteto. Rekel sem mu, da sem v tem pogledu na slabšem kot kak belogardist, ki je zaradi svojega izdajstva bil po vojni obsojen na 15 let ječe. Tej ugotovitvi ni oporekal, dal mi je razumeti, da sem za tako stanje kriv sam in me spomnil na razgovor, ki sta ga pred leti imela z menoj on in Janžič z namenom, da mi dajo priložnost. Dodal je, da razgovor ni bil uspešen. Odgovoril sem mu, da sem razumel pravi smisel tedanjega pogovora. Hoteli in želeli ste, da na ta ali oni način priznam, da je bil obračun z menoj jeseni leta 1972 potreben in za socializem koristen. Jaz sem bil tedaj in sem še sedaj nasprotnega mnenja. Ker je bilo obema jasno, da sva glede tega vprašanja zopet prišla do mrtve točke, sva najin pogovor usmerila drugam. Ponovno sva se pogovarjala o dachauskih procesih. Šetinc je splošno orisal izjavo, ki jo pripravljajo. Imel sem vtis, da tudi sedaj niso pripravljene obsojencev politično, pravno in materialno do kraja rehabilitirati in da bodo ponovno obstali nekje na pol poti. Rekel se mu, da se mi zdi nepravilno mešati moralno-politične kriterije, ki veljajo za člane ZK, s pravno, moralno in materialno odgovornostjo državljanov. Sploh tudi nisem prepričan, sem dodal, da je možno pravilno ocenjevati zadržanje internirancev s tistimi splošnimi in etično konvencionalnimi merili, ki so v veljavi v normalnih življenjskih razmerah. Taborišča so bila predstava smrti in tam je bila obsojencem vsiljena borba na življenje in smrt, možnosti za preživetje pa so bile minimalne. Končala sva s skupno oceno, da imajo te zadeve različne vidike in pristope.

Pred koncem pogovora, ki je trajal 45 minut, mi je še enkrat rekel, da je redakcija Mladine sklenila, da mojega pisma ne bodo objavili. Nasmehnil sem se in rekel, da v tem sklepu vidim zgolj formalnost. V zvezi z mojo pripombo, da nimam možnosti, da bi se branil, in primerjavo z belogardistom je izjavil, da bo to sporočil vodstvu. Nisem reagiral na to njegovo obljubo. Zdelo se mi je, da Šetinc politično razume, da v sedanjih okoliščinah ni mogoče imeti drugačnega odnosa do mene. Človeško in moralno pa je dovolj pošten, čuti, da to ni prav. Protislovje v njem samem, ki mu ne vidi rešitve? Prepričan sem, da taki ali podobni pomisleki sploh ne vznemirjajo Popita, Ribičiča, Marınca ali Dolanca. Ti bi v obrambi svojih položajev hladnokrvno in premišljeno šli - mogoče bodo nekoč tudi šli - tudi preko mojega trupla. Tudi sam vem, da me senca smrti spremlja vsepovsod. Štiri leta med vojno in dvanajst po vojni, v socializmu. Skupaj 16 let! Četrtno mojega življenja. Res sem rojen pod srečno zvezdo!

Ko sem pisal pismo Kreftu, sem računal samo z enim odstotkom možnosti, da ga bodo objavili. Nisem se zmotil. Nisem razočaran. Politika in ideje, ki smo jih zagovarjali v začetku sedemdesetih let, so danes še vedno tako močne in ljudem razumljive, da politični vrh ne more in ne sme dopustiti ničesar, kar bi lahko bilo videti kot njihovo, četudi rahlo in simbolično znamenje ter odmev.

Tu je moje pismo Mladini in Kreftu⁵:

Tovarišu Ivanu Kreftu!

Pozorno čitam in spremljam tvoje spore in spopade. Verjamem, da bodo prispevali k temu, da bo podoba naše preteklosti in polpreteklosti dobe nekoč prikazana čim bolj resnično. Zato sem bil še toliko bolj presenečen, ko sem v tvojem pogovoru, objavljenem v 18. številki Mladine, dne 3. 5. 1984 ugotovil nekatere nejasne, dvoumne ali nedorečene trditve. Imam pripombe na zadnji del tvojega pogovora, ki se glasi: "To je bilo 25. marca 1970 leta. Danes vidim, da si vsi mogoči ljudje pripisujejo zasluge, ne vedo pa, kako težka je bila ta pot do rehabilitacije. Tisti 25. marec je važen zato, ker so bili faktorji postavljeni pred dovršeno dejstvo. Tu je skupščinska tribuna in na njej je postavljeno vprašanje, kaj je zdaj s temi, ki so po nedolžnem obsojeni. In zdaj niso mogli ničesar več. Najprej so me sicer napadli, kako sem mogel storiti kaj takega. Branil sem se, da sem že prej opozarjal na vso stvar. Edino, kar so me na koncu lahko prosili, je bilo to, naj ne zahtevam, da v zakonskem roku osmih dni pripravijo odgovor. Na to sem pristal in tako je vse trajalo kar tri mesece."

Na podlagi citiranega teksta mora bralec ugotoviti:

- a) s svojim poslanskim vprašanjem si postavil faktorje pred izvršeno dejstvo;
- b) faktorji so te zaradi vprašanja napadli;
- c) faktorji so te prosili, da ne zahtevaš odgovora v osmih dneh;
- d) faktorji so ti dali odgovor šele čez tri mesece.

⁵Pismo za revijo Mladina je bilo v tiskarni že postavljeno, vendar ga je glavni urednik Milenko Šetinc po intervenciji Franca Šetinca umaknil. Prvič je bilo javno objavljeno šele spomladi 1987, prav tako v Mladini

Nisi povedal, kdo so bili ti faktorji. Tudi ni jasno, ali so te na primer napadli in prosili isti ali različni faktorji. Torej so možni različni sklepi. Vendar, ker je znano, da si svoje vprašanje naslovil na Izvršni svet, se vsiljuje mnenje, da je bil neimenovani faktor tedanji Izvršni svet. Ali iz tega potemtakem sledi, da je tedanji Izvršni svet SRS zaviral rehabilitacijo? Resnica je namreč nasprotna!

Že skoraj leto dni pred tvojim poslanskim vprašanjem sem kot edini tedanji predsednik Izvršnega sveta SRS, na podlagi sklepa izvršnega komiteta CK ZKS imenoval komisijo in se z njo sestal 26. maja 1969 z namenom, da skupaj ugotovimo, kako naj komisija dela, da bi lahko razkrila resnico in samo resnico o dachauskih procesih. V komisiji so bili: Ivo Janžekovič, predsednik, in člani Rihard Knez, Ivan Ros, Francka Strmole, Savo Šifrer.

Ko si postavil svoje poslansko vprašanje, je komisija končevala svojo desetmesečno preiskavo. Pisala je končno poročilo in predloge. Čeprav je bilo njeno delo v interesu preiskave interno, njena splošna ugotovitev, da so obsojenci nedolžni, že tedaj ni bila preveč varovana državna tajnost. Vedeli smo namreč, da je javnost največkrat dober zagovornik resnice.

Kolikor vem, se do tvojega poslanskega vprašanja ni vsebinsko opredelil noben kolektivni faktor, hočem reči, noben oblastni ali politični organ. Proceduralno se je opredelil samo Izvršni svet, in sicer tako, da je v skladu s skupščinskim poslovnikom zahteval daljši čas za odgovor. Hoteli in mogli smo namreč odgovoriti šele potem, ko bi imeli v rokah pismeno poročilo komisije. Vsebinsko, to se pravi politično, so se torej do tvojega vprašanja opredeljevali samo posamezniki. Znano mi je, da so se opredeljevali različno, odvisno od tega, kaj so vedeli ali hoteli vedeti o dachauskih procesih, kako so hoteli tudi v tem primeru služiti resnici in kakšni so bili tudi sicer njihovi interesi. Zame je bilo na primer tvoje poslansko vprašanje zelo dobrodošlo. Napravilo je vso zadevo še bolj javno in zaviralo ponovno preprečiti prizadevanje tistih posameznikov, ki so hoteli iz raznih razlogov ponovno preprečiti, da bi ugotovili resnico in popravili (kolikor je bilo mogoče) krivico.

Praviš tudi, tov. Ivan, da si danes vsi mogoči ljudje pripisujejo zasluge za to, da je ugotovljena resnica o dachauskih procesih. Ne vem, koga misliš? Če je to res, se mi zdi žalostno, neokusno, skoraj grozljivo. Ali bomo licitirali naše zasluge ob neznanih grobovih? Ob policijskih zmotah in strahotah? Vsi, ki smo se na poligonu oblasti tako ali drugače srečavali z dachauskimi procesi, smo samo izpolnili svojo dolžnost ali je nismo izpolnili. Nam torej ne gredo nobene zasluge za resnico. Vse zasluge, če že moramo govoriti o njih, gredo obsojencem, ki so umrli pred puškami ali nesli svoje trpljenje na Golgoto, ali hirali dolga leta po ječah, kljubovali pritiskom, omahovali ali se lažno obtoževali in kljub vsemu temu pustili dovolj sledov in dokazov, da so nedolžni. Za resnico so v tem primeru zaslužne tudi njihove žene, vdove, starši, bratje in sestre, ki so sodoživljali njihovo tragedijo, verovali, da so obsojeni nedolžni, doživljali ponižanja in hodili leta in leta zaman trkat in prosit na gluha vrata pravice. Zaslužni so otroci in vnuki obsojencev, ki so tiho in trpeče prenašali razne žalitve, z bolečino ljubili svoje drage in čakali dan, ko bodo lahko brez sramu povedali ali zapisali svoj priimek.

Ta dan je končno prišel in še prihaja. Seveda ne oporekam oceni, da je tudi tvoje spore in

spopade, spopade in spore šteti med njegove zaveznike.

Tovariški pozdrav!

Stane Kavčič

Ljubljana, 5. maja 1984

5. junij

Nekoč pred leti sem zapisal nekaj pohvalnih in pozitivnih političnih ocen o Stipetu Šuvarju. V njegovih stališčih so bile tudi lucidne misli in čutiti je bilo, da sprejema polemiko z argumenti. Sedaj se je že preobrazil in razvil v pravega sektaša, ki na ideološko - kulturnem področju zagovarja taka stališča, ki bi jih brez oklevanja sprejel tudi Ždanov. V mislih imam posvetovanje o idejnem boju na področju kulture in ustvarjanja, ki so ga pod Šuvarjevim vodstvom imeli v CK ZK Hrvatske. Njegova podlaga je bila 240 strani debela knjiga, imenova tudi "cvetje zla", ki so jo napravili tako, da so v njej zbrali sumljive odstavke ali vrstice iz knjig, razprav, pesmi in člankov raznih, predvsem srbskih in slovenskih avtorjev. Takega načina "idejnega boja" ni mogoče imenovati drugače kot lov na čarovnice, ki je poznan že iz časov cerkvene inkvizicije. To v bistvu tudi je sodobna idejna partijska inkvizicija, tako po obliki kot po vsebini. Avtorji inkriminiranih tekstov seveda niso bili navzoči, čeprav so med njimi zelo znana imena naših kulturnih in literarnih ustvarjalcev. Bili so torej obsojeni, ne da bi bili zaslišani in ne da bi imeli možnost obrambe. Težko razumljiv način "idejnega boja" v Orwelovem letu 1984.

Kaj se dogaja na Hrvaškem? Očitno političnemu vrhu Hrvaške sedanja stopnja demokratizacije in strpnosti v Jugoslaviji, čeprav je še vedno zelo skromna, ne ustreza. Zanje je preveč velikodušna. Preveč ohlapna. Čutijo namreč, da v taki idejni in politični klimi vse bolj in bolj izgubljajo iniciativo, vpliv in oblast. Zato hočejo bolj sektaško in totalitarno politiko. Pri njih so očitni znaki, da že koketirajo z bolj ali manj odprto drugo obliko diktature oziroma s takimi in podobnimi posvetovanji pripravljajo politično klimo zanj. So že nekakšen trojanski konj možne prosovjetske politične ali celo vojaške intervencije v Jugoslaviji. Zelo nevarna igra, ki ima nekatere grozljive podobnosti z vlogo ustašev pred Hitlerjevim napadom na Jugoslavijo 1941. leta. Če bi se ekstremni levi Hrvaški politični orientaciji, ki jo predstavljajo zlasti Vrhovec, Bilić in Baltić, uspelo sporazumeti z unitaristi v srbskem političnem vodstvu, potem bi to nevarno okrepilo najbolj konservativna politična stališča v Jugoslaviji. Naša sreča, da ni mnogo možnosti za tak sporazum. Razlike so prevelike, se poglobljajo in slikajo nejasne in grozeče sence na zemljevidu Jugoslavije. Zgodovina se ponavlja!

15. junij

Od pogovora, ki sem ga imel s Šetincem, sta minila že dva tedna. Še vedno nobene izjave o dachauskih procesih. Nisem začuden. Izjave ne bo! Dachavuki procesi so namreč še vedno tako živ in moralno ter politično celo simboličen primer, da z njim sedANJI politični vrh ne more in ne sme imeti čistih računov. Če bi objavili izjavo, ki bi služila resnici, bi s tem tudi legalizirali možnost, da se postavi vprašanje politične in moralne odgovornosti tistih, ki so zrežirali dachauske procese in več kot tri desetletja zavirali popolno rehabilitacijo nedolžnih obsojencev. Če javna izjava ne bi bila v pravem sorazmerju z resnico, če bi torej v njej poizkušali tako ali drugače zagovarjati laž in krivico dachauskih procesov - bi bil to politični minus za vodstvo, kajti javnost je sedaj že toliko poučena o

procesih, da z njo ni več mogoče manipulirati.

Logični račun je torej enostaven. Če ne poveš vse resnice, če nisi dosleden, potem je bolje, da molčiš, kajti z lažjo in sprenevedanjem ne boš nikogar več prepričal. Ker pa ni mogoče biti do kraja dosleden in pravičen, je nujno biti moder in molčati. Zato sem prepričan, da bodo molčali, dachauske procese ponovno poslali v arhiv, od sredstev javnega obveščanja pa zahtevali, da prenehajo poročati o tem primeru. Ne morejo drugače. Dachauski procesi so bili po svoji obliki in metodi popolni stalinizem. V vsebinskem pogledu njihov začetek in motiv praviloma ni bil stalinističen. Njihovi pobudniki so bili res predvsem zmotno prepričani, da so na sledi veliki gestapovski mreži. Toda kolikor bolj se je štrena preiskave, obsodb in morebitnih rehabilitacij zapletala, toliko bolj so morali režiserji in zagovorniki procesov uporabiti take pravne, politične in moralne prijeme in argumente, ki so poznani v zakladnici stalinizma. Med tistimi, ki so bili udeleženi pri procesih kot njihovi duhovni očetje ali kot preiskovalci, zasliševalci, sodniki in tožilci, so vsi ravnali tako, z eno samo izjemo - tovariša Krivica. On je bil kot tožilec zaveden in prevaran. Zahteval je ostre kazni, ali nikoli ni nikogar z ničemer oviral pri tem, da bi ponovno dobili in ocenili vso vrednost in pomen novih dejstev za krivdo in kaznen obsojenih. Nikoli ni zatiskal oči pred novimi dokazi. Naprotno! Vedno se je zavzemal za to, da bi se odkrila vsa resnica, potem ko je ugotovil, da preiskava ni bila v skladu z zakonom. Žal je bil med akterji procesov edina svetla izjema. Vsi ostali so vedno hoteli in tudi danes hočejo resnico o procesih ponarediti, zamegliti ali vsaj zamolčati. Pri takem prizadevanju so v slovenskem političnem vrhu vedno imeli zaveznike in nasprotnike. Na ta način so dachauski procesi - čeprav so se začeli kot vohunsko vprašanje - prerasli v politično vprašanje. Uradna resnica o njih tako ni bila odvisna predvsem od stvarne resnice, ampak tudi od odnosa sil v političnem vrhu, od odnosa sil med zagovorniki in nasprotniki določene politike, morale in metodologije, ki jo v tem primeru lahko imamo za stalinistično. In ker se v tem trenutku v slovenskem političnem vrhu razmerje sil nagiba v korist zagovornikov in v škodo nasprotnikov dachauskih procesov, je tudi razumljivo, da bo resnica o njih ponovno ostala zamegljena, zamolčana in nedorečena.

Enigma Kopinić

20. junij

Enigma Kopinić. Začel sem jo brati z zanimanjem, končal sem jo precej razočaran. Knjiga⁶ je napisana slabo, ohlapno, ponekod celo dolgočasno in brez notranje napetosti. Pisana je brez smisla in talenta za delo obveščevalnih služb. Dober pisec in poznavalec obveščevalnega dela in obveščevalnih dogodkov bi iz Kopinićevih doživljajev in iz njegove biografije napravil svetovni bestseller. Brez pretiravanja ali izmišljanja. Ali moral bi imeti vsaj nekaj talenta ali ambicije recimo kake Agathe Christy. Cenčič, žal, nima ničesar podobnega.

Ni dvoma, da je bil Kopinić velik in zelo sposoben obveščevalec, organizator in, lahko bi rekli, tudi avanturist. Mislim, da ga lahko uvrstimo med najboljše obveščevalce na svetu med drugo svetovno vojno. Obvladal je zakonitosti obveščevalnega dela, bil je drzen, iznajdljiv, luciden in imel je neki posebni čut, s katerim je zaznal šibko točko nasprotnika kakor tudi njegovo past in namero, kateri se je vedno pravočasno izmaknil. Da, Kopinić je imel tudi srečo, da ga niso dobili in ustrelili. Ali ta sreča ni bila samo dar usode, ampak tudi

⁶ Vjenceslav Cenčič, Enigma Kopinić, Rad, Beograd 1983

posledica njegovega znanja, pameti in talenta. Zato je tudi njegovo obveščevalno delo in življenje polno dramatičnih dogodkov in prevratov. Razvija se kot napet film ali kriminalni roman.

Žal za tako podobo in delo Kopiniča pisec knjige ni imel ali pokazal pravega smisla. Hote ali nehoti je vse to potisnil v ozadje. Dal je prednost nekaterim drugim, manj pomembnim vidikom Kopiničevega dela. Cenčič je Kopiniča postavil v standardni okvir in ozračje političnega partijskega dela, partijske linije, doktrinacije in propagande. Dal je preveliko težo odnosom Tito-Kopinič in ga tako podredil zahtevam ideologoklanstva, ki je bilo Kopiniču vedno tuje. Kdo drugi bi si še upal očitati Titu, da ga je prodal kakor vola (Tito Kopiniča) Ta očitek, ki je točen in upravičen, pove marsikaj tako o Kopiniču kakor tudi o Titu. Kopiničev lik bi bil namreč zgodovinsko mnogo bolj zanesljiv, jasen, močan in samosvoj, če bi bilo njegovo delo prikazano bolj samostojno, bolj operativno - obveščevalno in z logično napetostjo in dramatičnostjo posameznih dogodkov. Tak način pisanja bi tudi povečal zanimivost knjige.

Ni dvoma, da je bil Kopinič predvsem sovjetski obveščevalec in kot tak, z mnogimi ideološkimi in moralnimi vezmi vezan za Sovjetsko zvezo. Bilo bi skoraj normalno in logično, da bi se 1948 leta opredelil za Stalina, ostal v emigraciji in dobil vidno mesto v garnituri "zdravih" sil, ki jo je Stalin imel pripravljeno za Jugoslavijo po padcu Tita. Ali Kopinič je ubral drugo pot. Ostal je zvest naši revoluciji in zavrgel Stalina. Tudi to dokazuje, kako samobitna, raznišljajajoča in inteligentna osebnost je bil. To dokazuje, da je tudi kot sovjetski obveščevalec imel svoj ideološki in moralni svet. Imel je svoja pojmovanja revolucije, marksizma, stalinizma, socializma in odnosov v njem. Imel je svoje vrednosti in kriterije, po katerih se je odločal. Komaj je mogoče verjeti, da Cenčič vsega tega ni videl ali slutil. Bolj je verjetno, da Cenčiča to ni zanimalo. Videti je, da ni želel razrešiti te res nekoliko subjektivne enigme Kopinič! Morda je hotel in tudi dosegel nekaj drugega. Morda je hotel izkoristiti biografijo Kopiniča za določene politične cilje in namene? Če je to res, potem so ti cilji, predvsem veličanje Tita in napihovanje slabosti KP Hrvaške. Ta težnja je namreč v knjigi zelo navzoča. Kopiničeve izjave v navedeni knjigi tej težnji ne nasprotujejo, ampak jo podpirajo. Je to Kopinič v celoti odobral in podpiral? Ne vem, zdi se, da je. Je bila to cena, ki sta jo morala Cenčič in Kopinič plačati, da je knjiga dobila imprimatur? Je to ceno moral plačati samo Cenčič ali samo Kopinič? Ne vem! Enigma Kopinič je še vedno nerešena.

Tudi glede dogodkov, v katerih je bil Kopinič ali samo delavec ali zgolj opazovalec, ostajajo še mnoge nejasnosti. Zaustavil sem se ob najbolj pomembnih.

Zgodovinski podatki, ki so že dostopni, povedo, da ni bilo nujno, da bi Tito leta 1937 postal sekretar CK KPJ. Bilo je tudi možno, da bi bila KPJ razpuščena ali da bi postal sekretar kdo drug in da bi Tito izginil kot mnogi drugi v taborišču ali na strelišču. Razmere v Kominterni in tudi v vrhu KPJ so bile leta 1937 take, da pri izbiri kadrov niso veljali politični razlogi in človeške kvalitete, ampak povsem nekaj drugega. Veljala in odločala so naključja, sreča, zveze, intrige in seveda mnenje NKVD. V takih okoliščinah je lahko bilo mnenje ali poročilo nekega obveščevalca, ki je užival popolno zaupanje NKVD, v tem primeru Kopiniča, izredno pomembno, mogoče celo odločilno. Kopinič je bil za Tita. Je to rešilo Tita in KPJ? Vprašanje brez odgovora. Tito je priznal Kopiničeve zasluge in vpliv pri mandatu, ki ga je dobil od Kominterne. Tito jih ni izmeril, ni jih imenoval odločilne.

Ali tega ni hotel ali ni mogel storiti? Je to svojo skrivnost odnesel s seboj v grob ali jo je zaupal svojim pisanim spominom? Ne vem. Tudi Kopinič ni glede tega kategoričen in tako ostane zgodovini in zgodovinarjem, da še naprej vrtajo in tiste meglene razmere leta 1937.

Leto 1941. Kopinič v Zagrebu. Zmeda v CK KPH in Kerestinec. Kopinič ni bil samo tehnični relej ali samo obveščevalec brez političnih ambicij. Bil je predvsem komunist, revolucionar in človek, ki je imel trdne in jasne politične vizije in tudi ambicije. Če upoštevamo tedanje stanje, ni pretirano čudno, ampak kar razumljivo, da je zabredel v politično avanturo. Ali ta avantura ni bila zgolj njegova. Kopinič ni bil njen vzrok, ampak posledica. Česa? Zmede, ki je nastala v vodstvu KP Hrvaške ob napadu Hitlerja na SZ. Ta zmeda pa je bila neposreden proizvod stanja in tedanjih metod Kominterne na eni strani in politične nezrelosti v vodstvu KP Hrvatske na drugi strani. Verjetno so se tega dejstva zavedali tudi Tito, Ranković in Leskošek, ki so 1945 leta glasovali zoper partijsko kazen, strog ukor, ki jo je tedanji politbiro kljub temu izrekel Kopiniču za njegovo politično vmešavanje v razmere na Hrvaškem v obdobju junij - avgust 1941. Mislim, da ta kazen precej zaudarja po birokratizmu in maščevalnosti. Tudi se mi dozdeva, da ni imela pretiranega vpliva na Kopiničevega samosvojega duha.

Glede Hebranga ni v Cenčičevi knjigi nič novega. Ali ob Hebrangu so nekatere nove nejasnosti in domneve. Če verjamemo Titu, da ni vedel, da je Hebrang izdajal in postal ustaški in gestapovski agent, potem je logično in verjetno, da je Moskva že 1942. leta zadržala Kopiničeve depeše, ki so razkrile Hebrangovo izdajstvo. Tito jih torej ni dobil. Je sicer možno, vendar ne povsem logično in prepričljivo, da bi Stalin že v začetku 1942. leta pripravljaval rezervo za Tita, in to v osebi gestapovskega agenta! Veliki Gruzinec je bil preveč nezaupljiv - če že dopuščamo, da je bil dovolj nepošten - da bi delal tako kombinacijo. Poleg tega je bil Hitler tedaj še preveč močan - njegove armije so bile še pred Leningradom, Moskvo in Stalingradom - da bi se šel negotove igrice s Hebrangom kot gestapovskim agentom in dvojnikom Tita! Stalinu je bila zelo dobrodošla vsaka partizanska puška - kot pomoč v boju s tedaj še premočnim Hitlerjem. Končno je leta 1942 tudi Tito še zelo zelo ubogal in častil Stalina, tako da Stalin tedaj res še ni imel razloga tuhtati, kako bi ga po vojni zamenjal s Hebrangom kot agentom Gestapa. Tu torej še vedno marsikaj ni jasno. In sedaj še tri nejasnosti.

Kopinič trdi, da je rekel Krajačiću, ki je 1943. leta odhajal k Titu v vrhovni štab, naj mu reče, da je Hebrang izdajalec. Je Krajačić to Titu povedal? Če ni, zakaj? Kdor pozna odnose med Titom in Krajačićem, tudi ve, da ni bilo stvari, ki si je Krajačić ne bi upal povedati Titu, zlasti še, če ni bila pozitivna za Titove sodelavce. Torej, če je molčal, je imel tehtne razloge?! Kakšne?!

Dalje! Takoj po vojni je Kopinič predal vse materiale o izdaji Hebranga Rankoviću. Le ta je rekel, da se zaradi Hebranga in Kopiniča ne bo prepiral s Titom. Ta izjava ni v stilu Rankovića, ki je bil za take zadeve zelo natančen, odločen in principialen. Zakaj bi se zato bal prepira. Rankoviću se ni bilo potrebno prepirati s Titom, ampak bi kratko malo obremenilni material o Hebrangu izročil Titu in čakal, kaj bo napravil. Tito bi bil v tem primeru prisiljen imenovati komisijo in začeti preiskavo. Rankovićevo vedenje, če je res to, kar pravi Kopinič, ni jasno. Pri meni zbujata dvom! Ranković je politično veliko več tvegaj, če je dal material o Hebrangu v arhiv, kot pa če bi ga bil izročil Titu ali politbiroju. Če Ranković tega ni napravil, potem je imel za to posebne razloge in interese, ki jih je

skrival. Ti razlogi gotovo niso bili strah pred prepirom s Titom!

Seveda se moramo tudi vprašati, zakaj ni Kopinič povedal Titu, da je Hebrang izdajalec. Pri Titu je bil že februarja 1945 leta. Zakaj je molčal? Imel je močne dokaze in kljub temu je dovolil, da ga je Hebrang lovil, mu grozil in izsiljeval. Ve to je zelo neverjetno. Kot vidimo, je imel Kopinič vedno odprta vrata pri Titu. Za marsikaj jih je odprl. Za Hebranga nikoli. Zakaj? Vsi smo tudi vedeli, da je Tito Hebranga že v tem času gledal zelo kritično. Že 1944. leta ga je zamenjal kot sekretarja CK Hrvatske. Leta 1944 ga je zopet zamenjal kot predsednika gospodarskega sveta pri zvezni vladi. Ali kljub temu molčijo vsi, ki marsikaj vedo, in med njimi Kopinič, Ranković in Krajačić. Čudna in nerazumljiva igra naključja, intriga ali interesov. Nejasno in zamegljeno.

Možni sta samo dve razlagi.

Prva: Tito in ostali so že pred Informbirojem o Hebrangu marsikaj vedeli in slišali, vendar niso verjeli oziroma niso hoteli verjeti in ugotoviti resnice.

Druga: Hebrangov primer - kakršenkoli je že bil - so uporabili, mogoče tudi napihnili in prikrojili šele tedaj, ko se je odločil za Stalina.

Nekaj dima o Hebrangovem primeru se kadi še naprej. Več kot dvajset let kasneje, septembra 1969 je Cenčič napisal prvi feljton v knjigi. Tito je dal svoj imprimatur s pismom, ki je objavljeno v knjigi. Urednik tedanjega Vusa Novak daje ultimatum: nič o Hebrangu, sicer feljton ne bo objavljen. Zopet Hebrang! Novak gotovo ni avtor te zahteve. Odločitev je politična! Ali je mogoče misliti, da bi nekdo iz hrvaškega vrha to zahteval, če bi bilo o Hebrangu vse jasno? V tem primeru bi bil to politični samomor za tistega, ki bi to zahteval. Tembolj, ker je bil tedaj Bakarić še vedno prvi človek Hrvaške in med Titom in tedanjim vodstvom na Hrvaškem še ni bilo nobenih večjih razlik. Nasprotno! Savka in Tripalo sta bila njegova ljubljenci in zaupnika. Kopinič in Cenčič bi torej lahko ob taki Novakovi zahtevi napravila veliko politično afero, češ da se na Hrvaškem ščitijo izdajalci in agenti Gestapa. In vedar je nista. Umaknila sta se in molčala. Moralo je pasti tedanje hrvaško vodstvo, da se more in sme pisati tudi o Hebrangu kot izdajalcu. Vse to da misliti. Preveč je protislovij, da bi jih bilo mogoče pojasniti samo s takimi ali drugačnimi dnevnimi igrkami in intrigami. Enigma Hebrang - Kopinič mi še vedno ni jasna!

Nejasna je tudi vloga Kopiniča v Turčiji. Tja je šel na sovjetsko zahtevo. Sovjeti so mu še vedno popolnoma zaupali. Je bil še vedno njihov obveščevalec? Mogoče. Ne bi verjel, da niso imeli dovolj svojih ljudi, da bi jih poslali v Turčijo. Prej je mogoče, da so imeli s Kopiničem, o katerem so vedeli vse, tudi to, da je prijatelj s Titom, posebne namene. Molotov je leta 1947 zahteval, naj Kopinič odide iz Turčije. Je res izgubil njihovo zaupanje? Zakaj? Ali je bila ta zahteva zgolj maska za kaj drugega? Vsiljuje se tudi možnost, da so Sovjeti odredili Kopiniča, da preko njega pošljejo Titu poslednje opozorilo z namenom, da se spokori, preden ga javno napadejo. Kopinič je lahko v tej igri sodeloval hote ali nehot. V vsakem primeru pa je čudno in malo verjetno, da bi že jeseni 1947 neki sovjetski general, ki je delal v Turčiji že vedel za vseh 17 točk obtožnice, ki jo je Stalin pripravljajl za Tita. Verjetno je, da bi tak obveščevalec vedel, da je Tito v nemilosti; verjetno je, da bi vedel tudi za splošne razloge nemilosti. Da bi pa mu povedali vso vsebino obtožnice, navedeno po točkah - ni verjetno. Osebnost sem bolj nagnjen k domnevi, da je NKVD določil tega generala, da posreduje Titu poslednji Stalinov opomin. To je metoda in igra podobna Stalinovemu značaju in azijski mentaliteti. Samo Kopnič torej ve, ali je bil

on sam zgolj lutka ali tudi igralec v tej obveščevalni igri zlobnega Gruzincea? Kljub dvema obsežnima knjigama še marsikaj ni jasno o Kopiniču in o dogodkih, v katerih je sodeloval ali bil s njimi tako ali drugače povezan.

10. julij

Včeraj so v Sarajevu obsodili Vojislava Šešlja na osem let zapora. Še ena diktatorska in zastrašujoča poteza režima.

Bil je naiven in pošteno povedal svoje misli v anketi "Kaj storiti"⁷. Ni predlagal, naj se ukine socializem in vrne kapitalizem, ampak nekatere sistemske spremembe v socializmu. Svojih predlogov, ki jih ne poznam v celoti, ni širil ilegalno, ampak jih je poslal redakciji Komunistov v Beograd kot prispevek k nameravani anketi. Zato je dobil osem let. Fantastično! Če so njegovi predlogi še tako nesprejemljivi in v bistvu velikosrbski - v nobeni demokratični državi ne bi odgovorili s policijsko-sodnim pregonom. Zavrnili bi ga politično in idejno. Take kazenske sankcije so značilne samo za režime, ki so diktatorski ali se bližajo diktaturi.

Ta obsodba bo imela velik odmev. Maske režima padajo. Čedalje bolj mora kazati svoj pravi obraz. Tradicionalno balkansko sovraštvo dobiva nove razsežnosti. Lahko se še enkrat spremeni in eksplodira v državljanski vojni. Grozno!

Šešljev zapor je tudi zelo poučen za vse, ki kritično gledajo sedanje krizo in dobronamerno iščejo izhod iz nje. To je nov udarec ustvarjalnosti iskateljskemu nemiru in demokratičnemu dialogu. Vi, ki razmišljate in sodelujete v raznih anketah - pazite se! Vaši predlogi lahko pridejo na mizo javnega tožilca! Obtoženi boste kontrarevolucije, in osem ali deset let vam ne uide! Misliti postaja nevarno! Čeprav je misel po ustavi svobodna! (To določilo je višek Kardeljevega sprenevedanja.) Nekakšna svinčena groza mi sili v dušo, ko razmišljam o tej obsodbi. Kam smo prišli in kaj je nastalo iz velikih idealov naše revolucije! Balkan ali bojišče ali taborišče! Demokracije in prave svobode ne pozna. To je naša zgodovinska kletka, v kateri čepimo in životarimo. Žalostno, ali resnično.

12. julij

Zmotil sem se, ko sem menil, da politično vodstvo Slovenije ne bo objavilo izjave o dachauskih procesih. Včeraj so jo objavili, čeprav je bila napisana že pred sedmimi leti. Precenjeval sem jih. Verjel sem, da so bolj politično modri, občutljivi in stvarni. Niso! Živijo pač v svojem svetu in zaostajajo za dogodki v vsakem pogledu. Zato so tudi objavili sedem let staro pisarijo.

Izjava je bolj kritično propagandna kot pa človeška in iskrena beseda o nedolžnih dachauskih obsojencih in žrtvah. Bolj je mračna kot demokratična. Bolj grozeča kot razumevajoča. V njej imajo več prostora obsojenci in njihova tragika. Namerno se njeni avtorji izmikajo pravi resnici in nam ponujajo polresnice, nejasnosti, dvoumna namigovanja in tudi laži. V njej je veliko notranjih protislovij, in je zato, zlasti še z uvodom, ki je napisan sedaj, bolj podoba stanja v političnem vrhu kot pa prave resnice o

⁷ Anketo pod naslovom Kaj storiti? je vidnim politikom in nekaterim znanstvenim delavcem poslal urednik Komunistov Dušan Bogavac in zaradi nje še pred kakršnokoli objavo tekstov izgubil službo. Z anketo je nameraval osvetliti aktualni politični položaj v Jugoslaviji ter zbrati mnenja različno mislečih ljudi o poteh reševanja družbenoekonomske krize.

dachauskih procesih.

Priznali so - v sedaj napisanem uvodu - da je pri dachauskih procesih prišlo do napak, ki jih ni mogoče opravičiti. To je nekaj novega, čeprav niso povedali, katere so te napake. Priznali so, da so nekatere metode UDBE (katere?) pripeljale do usodne zmote. Samo ti dve priznanji sta sorazmerno jasni in čisti, čeprav nista dorečeni. Vse ostalo je propaganda, polovičarstvo ali dim na pogorišču hiše, katere požigalci so še vedno skriti ali neznani.

Pravijo, da sta pogum in kritičnost do odločitev, ki se danes kažejo v drugačni luči, vrednota in moč revolucije. Niso povedali, katere bi lahko bile te odločitve. Zato pa grožnja tistim, ki bi kaj takega poskušali brez političnega blagoslova. Torej, možno je biti kritičen in pogumen, ali samo z našim dovoljenjem. In zato tudi obsodijo za nazaj in za naprej "liberalizem", ki si je upal brez dovoljenja biti pogumen in kritičen, in mu za nameček še podtaknejo namene, ki jih demokratičen kurz razvoja v letih 1966-1972 nikoli ni imel. V tej obsodbi je tudi napad name. Končno sem dobil tudi neizpodbiten dokaz, da so zoper mene organizirali udar tudi zato, ker sem se zavzemal, da bi o dachauskih procesih odkrivali vso resnico in popravili (kolikor je mogoče) vse krivice.

Podpirajo oprostilno sodbo za dachauce, ali istočasno govore o njihovi moralno politični odgovornosti. Ker ne povedo kateri, kje in zakaj, je to v bistvu moralna politična diskvalifikacija vseh... Ker dopuščajo možnost, da so še neodkriti agenti Gestapa, je to moč razumeti tudi tako, da so taki agenti tudi med preživelimi obsojenci. Ker mehanično primerjajo, vrednotijo in povečujejo etiko tistih, ki so v taboriščih umrli, z etiko tistih, ki so ostali živi, je v tej primerjavi tudi nekaj diskvalifikacije vseh. To je zelo blizu tisti Stalinovi doktrini, ki je v vsakem preživelem taboriščniku videla izdajalca ali vsaj moralno-politično manj vrednega človeka.

Za konec še dve laži, ki sta v izjavi. Ni res, da je komisija izvršnega sveta ugotovila, da sodbe niso izvirale iz individualne krivde posameznikov, marveč iz predpostavke, da je bilo že članstvo v taboriščnem komiteju dokaz za kazensko odgovornost posameznika. Res je, da so sodbe upoštevale tudi to neresnično predpostavko. Ali kljub temu so sodbe predvsem izvirale iz individualne krivde posameznikov, ki so jo posamezniki priznali oziroma so se lažno obtoževali, zato ker so jih v preiskavi strahotno mučili in drogirali. Kot danes vemo, je samo Pufler zdržal to mučenje, in zato tudi ni ničesar priznal.

Splošni politični položaj v obdobju 1948 - 1949, o katerem govori izjava, je bil res tak, ko gre za nevarnost z Vzhoda. Nikakor pa ni točen, ko gre za nevarnost Zahoda. V globalnem strateškem pogledu je bil interes Zahoda, da Jugoslavija preživi Stalinov pritisk. Če ne bi bilo tako, bi Zahod tedaj brez težav dosegel delitev Jugoslavije "fifty-fifty" v skladu s sporazumom Stalin - Churchill iz leta 1944. Ker Zahodu to ni ustrezalo, nas je deloma ekonomsko in politično podpiral, ne da bi nas pri tem pretirano ljubil. Podpiral nas je zaradi svojih blokovskih interesov. Če torej kdo izenačuje nevarnost, ki je v letih 1948 - 1953 (do Stalinove smrti) pretela Jugoslaviji z Vzhoda in Zahoda, ponareja zgodovinska dejstva. Izjavo je deloma mogoče razumeti tako, čeprav v njej ni take eksplcitne trditve.

Gotovo je pri nekaterih posameznikih, ki so imeli v svojih rokah niti priprav za dachauske procese (Kraigher, Kardelj, Marinko) imel določen vpliv tudi naš odnos s Stalinom, ki je grozil, da bo prerasel v javen spor in obračun. Toda delovni ljudje, s

katerimi se v izjavi tako farizejsko manipulira, niso ob prvem in najbolj krvavem dachauskem procesu, ki je bil aprila 1948 v Ljubljani, vedeli še ničesar o sporu s Stalinom. Spor s Stalinom je postal javen šele 28. junija 1948, ko smo objavili resolucijo IB in naš odgovor nanjo. Avtorji očitno in namenoma potvarjajo zgodovinska dejstva, ko dajejo v isti čas vse dachauske procese in spopade s Stalinom. Gotovo je imel spor s Stalinom vpliv na dachauske procese. Ali neskončno večji vpliv na dachauske procese so imeli naše prijateljstvo z njim, njegov ideološki vpliv, njegove metode, teorije o nujnosti zaostrovanja razrednega boja in način obračuna z drugače mislečimi. Nikoli ne bo mogoče ugotoviti in izmeriti vseh vplivov in okoliščin - mednje moramo šteti tudi karakterne lastnosti posameznikov - ki so povzročile in omogočile dachauske procese. Ali ni in ne more biti dvoma, da so zanje imele veliko več zaslug stalinistične kot pa antistalinistične okoliščine in težnje. Izjava bi nas rada prepričala o nasprotnem. Zdi se mi, da v javnosti brez uspeha. Izjava torej ni povedala, osvetlila ali spremenila nič o dachauskih procesih. Takšna kakršna je, samo ponovno dokazuje, da stalinistične sence še niso končale svojega mračnega plesa okrog dachauskih procesov.

Ali je zgolj igra naključja ali premišljena poteza, da je bila včeraj objavljena v istem časopisu tudi izjava PEN kluba o teh procesih. Je pravo nasprotje politični izjavi. Kratka, človeška in preprosta. Prizna krivico, hoče resnico in pravico za nedolžne obsojence. Če ne bi bili procesi krvava drama, bi ta epizoda z izjavami lahko bila samo zabavna burleska.

16. julij

V enem zamahu sem prebral knjigo Ruže Vregove - Podeželska zdravnica⁸. Imenitno piše. Pokončna, moralno trdna, dosledna in samosvoja postava in osebnost, je glavna junakinja tega romana. Roman je sijajna kritika brezdušnega formalizma, birokratske doktrine in prakse, ki grozi da bo uničila človeka, njegovo vest in zavest. Avtorica je dobro razumela, doživela, nazorno in domiselno pokazala, kakšno vrednost ima neposredna etika in kako potreben je tudi naši družbi moralni svet, ki bo stkan na zavesti in spoznanju ljudi in razmer, zgolj takšnih, kakršni so, in ne takšnih, kot bi želeli biti. Živimo v času, ko med svetom idej in med svetom dejstev nastaja čedalje večji prostor. Vregova se tega zaveda in zato se bojuje zagrizeno in neustrašeno zoper to nevarnost. V tem boju doživlja zmage in poraze. Ne sešteva ne prvih ne drugih. Zanje je najpomembnejše, da ostane zvesta svojemu moralnemu videnju človeške družbe in človeka, svoji vesti in prepričanju. Njen notranji človeški svet je trden, nepremagljiv, neuklonljiv in nepodkupljiv. V tem pogledu je podobna neustrašni partizanki. Njena trdnost in zagnanost sta njena glavna krepost in orožje. V tedaj prevladujočem ozračju nezaupanja, kritiziranja in hlapčevstva deluje kot fata morgana ali kot Don Kihot s svojimi boji z mlini na veter. V resnici pa njeni moralni kriteriji, njen čut do človeka in pacienta niso samo lepe sanje ali utopija. Giblje se, deluje in bojuje v okviru dosegljive realnosti, v dosegu možnega, pod pogojem, da podeželski zdravnik tako hoče in mora zaradi samega sebe in da mu družba in ustanova česa takega ne prepoveduje, ampak ga razume in podpira. Včasih hodi svoja pota in ji dela zapreke. Ali Vregova ne odneha. Ona ve, da jo je instinkt preprostega človeka razumel. Vsi cigani tega sveta so njeni zavezniki. Mnogo jih je. To spoznanje ji daje moralne moči pri njenem boju s smrtjo, zaostalostjo in birokracijo.

V romanu se odvijata dve zgodbi oziroma dve pripovedi. Prva, lahko bi rekli zunanja in

⁸ Ruža Vreg, Podeželska zdravnica, roman, Pomurska založba, 1984

sedanja, se dogaja na Goriškem in nam kaže podobo tega kraja in ljudi, gledano skozi očala podeželske zdravnice. Druga je pretekla in notranja in v njej nas avtorica seznanja s svojo notranjo psihološko erotično tragedijo in grozo, ki jo kot odmev preteklosti doživlja tudi v sedanjosti. Prva zgodba je napisana živo, konkretno, prepričljivo, bralca zagradi in vodi z močjo literarne čarovnije od dogodka do dogodka. Druga je podobna prvi samo na začetku, potem pa njena notranja literarna moč začne padati in se konča v ponavljajočih se verbalno tragičnih meditacijah, s katerimi pa nisem našel tiste magične zveze, ki jo dobra literatura vedno neopazno posreduje bralcu. Ali ne glede na to literarno šibko točko romana zapusti Podeželska zdravnica močan vtis in podobo tudi v literarnem smislu. V njej je več revolucionarnega partizanskega in človeškega duha kot v neštetih referatih in deklaracijah, ki samo s frazo častijo revolucijo in njeno sedanjost. Več je v njeni knjigi umetniško človeškega doživlja in neposredne izpovedi kot v mnogih knjigah, napisanih v sedanjem obdobju, ki hočejo biti literatura, čeprav so samo literarna poza ali literarna konstrukcija ali celo samo dolgočasen in banalen čvek. Vregova se je s svojo knjigo uvrstila med tiste družboslovne in literarne avtorje na Slovenskem, ki je pogumno, pronicljivo in doživeto povedala nekaj težkih resnic in spoznanj o naši bližnji preteklosti in sedanjosti, ki žal ne kaže mnogo volje in znakov, da bi se spremenila. V tem je tudi glavna vrednost Podeželske zdravnice.

21. julij

Skupnosti za cene so najboljši partner in tehnologija delovnih organizacij za pridobivanje dohodka.

28. julij

Milatović je odstopil. Odstop so prikrili s splošno frazo o mladih kadrih. To je nov primer in pojav sedanje krize. Končno je bilo tudi njemu vsega dovolj in preveč. Ker je bil vedno - upošteva razmere v Čmi gori - usmerjen napredno in demokratično, ni mogel in hotel več nositi soodgovornosti za sedanje stanje. Milatovičeva ostavka je dokaz, da je tudi v Čmi gori prišlo do spopada v republiškem vrhu, čeprav dokaj pozno, ali z istimi zgodovinsko vsebinskimi alternativami kot v začetku sedemdesetih let na Hrvaškem, v Srbiji, Sloveniji in Makedoniji.

Goli otok

1. avgust

Goli otok. Kaj smo hoteli? Kakšen je bil politični dogovor? Kaj se je zgodilo! Bilo je jasno, da je leta 1948 ob spopadu s Stalinom neodvisnost in samostojnost Jugoslavije visela na nitki. Partizanski generaciji je grozila Sibirijska in smrt, če bi zmagal Stalin. Spominjam se, da smo se v tedanjem političnem vrhu Slovenije in zlasti v vodstvu partije - to se pravi v politbiroju - tega dobro zavedali. Poleg duhovnega in moralnega stresa, ki ga je vsakdo od nas doživljal na svoj način, ker se je zamajalo in podrlo v naši zavesti marsikaj, kar nam je bilo do tedaj najbolj sveto, smo čutili tudi diš fizične smrti in telesnega terorja in mučenja, do katerega bi prišlo, če bi zmagal Stalin. Skratka, Informbiro, kot ideološko-politična zastava Stalinove hegemonije in množičnega terorja je postal naš politični in fizični smrtni sovražnik. Za nas, ki smo bili tedaj v vodstvu, ni bilo samo vprašanje take ali drugačne politike, samostojnosti ali odvisnosti Jugoslavije od Stalina, ampak je šlo tudi za biti ali ne biti, šlo je za življenje in smrt.

Kaj storiti v takem položaju s tistimi našimi komunisti in državljani, ki so se tako ali

drugače solidalizirali z Informbirojem? V vsakem primeru so ne glede na svoje osebne motive, želje, cilje in ideološka spoznanja in prepričanje bili Stalinova peta kolona. Če bi jim pustili proste roke, bi se organizirali, napravili upor in poklicali Rdečo armado na pomoč. Postali bi - organizirana "zdrava sila" naše revolucije in politično moralna kulisa za sovjetsko okupacijo Jugoslavije. Nekaj podobnega se je kasneje zgodilo tudi na Madžarskem in Čehoslovaškem in to je čakalo tudi Poljsko, če ne bi sama poljska armada z Jaruzelskim na čelu in v soglasju z Moskvo naredila državni udar. Glede na partizansko tradicijo in realno razmerje sil leta 1948 v Jugoslaviji bi domači informbirojevci poizkušali zanetiti najprej odprt ideološko-politični spopad in ga stopnjevati v državljansko vojno kot uvod v sovjetsko okupacijo, vsaj okupacijo vzhodnega dela države, kajti verjetno bi Stalin zahodni del - v skladu z dogovorom s Churchillom - prepustil Zahodu.

Takšne so bile torej naloge in taktične možnosti naših informbirojevcev. Mi smo se spričo tega našli pred dilemo, ali jih pustiti, da zagrižejo v Stalinovo vabo, in šele potem udariti po njih z vsemi sredstvi ali pa delovati preventivno, to se pravi ne dopustiti, da postanejo organizirana, operativna in oborožena sila. V drugem primeru bi prišlo do vsakovrstnih izpadov in kaznivih dejanj zoper ustavno ureditev Jugoslavije in informbirojevci bi bili deležni težkih represivnih in kazenskih ukrepov. Velika veličina informbirojevcev je pošteno in iskreno sodelovala v NOB, krivo je bilo zato to, da so bili ali preveč sektaški ali dogmatski ali preveč religiozno navezani na Stalina in Sovjetsko zvezo. Bili so torej bolj podobni zaslepljenim in fanatičnim vernikom - in njihov papež ali Mohamed je bil Stalin in njihov Rim ali Meka je bila Moskva - kot pa političnim izdajalcem in sovražnikom naše domovine in revolucije. Zato so se nam v političnem vrhu Slovenije preveč represivni in kazenski ukrepi zdeli nepravilni in nečloveški. Bolj smo jih pomilovali kot sovražili. Več smo razmišljali o tem, kako bi jih rešili, kot o tem, kako bi jih uničili.

Zato se nam je v Sloveniji zdela ideja o njihovi preventivni izolaciji ne samo dobra, ampak celo odrešilna. Taka je torej bila naša miselna in moralna logika, ki nas je pripeljala do Golega otoka.

V političnem vrhu Slovenije nismo nikoli odločali o tem, kje naj bi izolirali oziroma zaprli informbirojevce. Mnogo misli in razgovorov pa smo namenili pogojem in razmeram, ki naj vladajo v tem izoliranem prostoru. Jaz, in kolikor je meni znano, tudi vsi ostali tovariši v partijskem vodstvu Slovenije, smo živeli v prepričanju, da imajo konfinirani informbirojevci vse tiste možnosti in pogoje, glede katerih smo se v predhodnih razpravah tudi z jugoslovanskim vodstvom sporazumeli, dogovorili in jih določili. Poglavitne zahteve so bile:

a) normalni bivalni prostori kakor tudi hrana in vse ostale higienske razmere, ki jih zahteva tedanjim razmeram ustrezajoč povprečni standard naših državljanov;

b) dostop do vseh legalnih publikacij in informacij;

c) strpne in tovariške razprave o vseh aktualnih idejno-političnih dogodkih s posebnim poudarkom in namenom, da se dokažejo laži informbirojevske propagande in njeni pravi nameni;

d) individualno in skupinsko politično delo z informbirojevci, ki naj bi ga organizirali in vodili za to določeni predavatelji, kot nekoč politični komisarji v prvih partizanskih četah;

e) določen hišni red, ki naj bi vključeval tudi fizično delo, seveda v normalnem obsegu in v ustreznih razmerah, upošteva fizične, umske in strokovne sposobnosti in želje vsakega posameznika.

Skratka administrativna izolacija oziroma obsodba informbirojevcev, katere podlaga so bile za posameznike njihove izjave ali obveščevalni podatki, bi potemtakem morala biti bolj prisilen seminar za ideološko politično vzgojo in prevzgojo kot pa zapor ali koncentracijsko taborišče. V tem prisilnem seminarju, če bi to res bil, bi moral vsak posameznik prebiti čas, ki bi bil odvisen od njegovih političnih spoznanj in od razvoja odnosov med nami in Stalinom.

Potem ko so Goli otok določili za začasno skupno prebivališče informbirojevcev iz vse Jugoslavije, bi moral biti (vsaj po zamislih slovenskega partijskega vrha) nekakšen partijski internat za tiste komuniste in revolucionarje, ki so izgubili orientacijo v tistih težkih letih našega spopada s Stalinom.

Danes vemo, da se to ni zgodilo. Goli otok je postal težko in krvavo koncentracijsko taborišče za jugoslovanske komuniste in levičarje. Goli otok je zato naša sramota; spomenik nečlovečnosti; nasilen krvav madež na naši partizanski morali in eden od najbolj temnih dogodkov naše revolucije. Potrebno, koristno in humano je bilo, da je bil. Grozotno in sramotno je bilo, kakšen je bil.

Kje je krivda, da se je kaj takega zgodilo? Kje je napaka? Dedijer v svoji tretji knjigi o Titovi biografiji, kjer piše o Golem otoku, ni odgovoril na to vprašanje. Mnogi literati in publicisti, ki so se ukvarjali z usodo informbirojevcev, tudi ne. Jaz mislim, da je začetek in glavni vzrok deformacije Golega otoka v tem, da je bil v rokah tajne policije. Brž ko je na Golem otoku dobila in imela vse pristojnosti tajna policija, to se pravi najbolj nevaren instrument kazenske represije, so bila koncentracijskemu taborišču odprta vrata. Vse, kar se je potem dogajalo in zgodilo, je zgolj posledica dveh dejstev:

a) železnih notranjih in temnih zakonov, ki odločilno vplivajo na logiko, moralo in mentaliteto vsake tajne policije in v njej tudi prevladajo, če imajo prosto pot; to je vedno tedaj, ko se taki policijski logiki ne uprejo občeveljavna, demokratična, zakonita in na javno in trdno določenih človeških pravicah utemeljena merila;

b) temne in v bistvu živalske lastnosti, strasti in maščevalnosti, ki ju je še vedno zelo mnogo v človeški naravi in ki v določenih življenjskih okoliščinah (zapor-vojna) dobesedno podivjajo kot rakaste celice v obolelem organizmu. Seveda imajo v takem spletu teh dejstev in okoliščin posebno vlogo tudi posamezne človeške kreature. Goli otok je samo še dokaz te trditve, v zgodovini človeštva že nešteto krat potrjene.

Če bi imela Goli otok na primer v rokah neposredno partija, vzemimo s pomočjo v ta namen ustanovljene politične - kadrovske uprave, čim dlje od policije in čim bliže duhovni podobi široko razgledanih, demokratičnih in tolerantnih političnih aktivistov tedanje dobe, potem bi Goli otok postal in ostal šola zmedenih komunistov. Ker ga je imela v rokah

policija, je postal njihova mučilnica in kar je še strašnejše, tudi njihov množičen grob.

Ena od največjih višav KPJ je njen boj in zmaga nad Stalinom. Med njene največje nižine spada Goli otok. Dialektična igra ali dvoličnost usode? Večno odprto vprašanje!

11. avgust

Meteorološko poročilo: sonca ni. Kopičijo se težki oblaki. Depresija. Kriza je vsestranska - ideološka, politična, gospodarska, mednacionalna, sistemska in moralna. Zaplet se pogloblja v zavesti ljudi in v stanju stvari. Režim je nemočen, s skrajno odločnostjo onemogoča opoziciji, da bi se konstituirala.

Nismo še dosegli najnižje točke. Višek zapleta bo torej:

- a) javni spopad in obračun v jugoslovanskem vrhu;
- b) protest ulice ali a in b skupaj.

Če in ko se to zgodi, bodo štiri možnosti:

a) nastop armade z vsemi neznankami, ki so možne v tem primeru; najbolj verjetna je status quo z določenimi operativnimi izboljšavami;

b) demokratizacija ZK in družbe;

c) razpad Jugoslavije;

d) državljanska vojna.

Opozicijski tokovi so v ofenzivi. Režim je v defenzivi. Glede vsebine so med njimi velike razlike:

a) neostalinizem, unitarizem, trda roka s položaja popolnega monopola partije in jugoslovanstva;

b) demokratizacija - strateška kontinuiteta razmer iz začetka sedemdesetih let;

c) antikomunizem s poudarjeno socialno demokracijo, ki bi se lahko utrdila kot tolerantna večstrankarska socialistična družba z mnogimi specifičnostmi prehodnega obdobja; lahko pa bi se tudi končala v popolni kontrarevoluciji in belem terorju;

d) personalizem kot filozofija in prepričanje, da je sistem dober in kadri slabi. Torej menjati kadre, in vse bo dobro.

Sklep - perspektiva:

Glavna nevarnost sta neostalinizem in državljanska vojna. Antikomunizem ju napaja in je njen embrio. Armada na oblasti je lahko samo začasna oblika, ki se bo morala vsebinsko opredeliti ali v smeri zapiranja (neostalinizem) ali v demokratizacijo. Najbolj verjetno je, da bo vso zadevo prevzela armada in potem se bo boj za prevlado te ali one smeri nadaljeval

v spremenjenih okoliščinah.

Tudi demokratizacija ima nekaj izgledov za zmago, zlasti če bo dovolj:

- a) ideološko osveščena;
- b) taktna in široka;
- c) organizacijsko povezana;
- d) strpna in elastična.

Upori na Madžarskem, Čehoslovaškem in Poljskem, ki so imeli pretežno socialistično demokratični značaj, zbujaajo upanje, da je taka pot objektivno možno in nujno napredovanje socializma od politične revolucije k resničnim spremembam in napredku vse družbe. Bili bi uspešni kljub mnogim nevarnostim in težavam, če ne bi intervenirali Sovjeti. Ker Jugoslavija ni sovjetsko lovišče, ampak specifični geopolitični medprostor med blokoma, je v primeru naše demokratizacije možnost in verjetnost intervencije Sovjetov minimalna. Torej razlog več za upanje, da še ni vse izgubljeno.

20. avgust

Zelo poudarjajo, da je med vodilnim kadri samo 5 odstotkov partizanov. Mahajo tudi s številkami o rotaciji. To naj bi bil dokaz, kako "revolucionarna" je kadrovska politika. Ti podatki ne dajo prave podobe. Ni namreč bistveno, ali na vodilnih mestih prihaja do fizične zamenjave ali ne. Bistveno je, kakšna je njihova idejna, duhovna, politična in moralna podoba. Pomembno in za kadrovsko politiko v nekih obdobjih naravnost odločilno je, na kakšni ideološki podlagi in v kakšni družbeni klimi se kadri vzgajajo, oblikujejo in delujejo. Prav tako kot kadri vplivajo in oblikujejo splošne razmere, tudi te vplivajo na kadre. Ta odnos je istosmeren. Čim bolj so splošne razmere revolucionarne in dinamične, tembolj so tudi kadri dinamični, sposobni in revolucionarni. NOB je lep primer za to trditev. Sposobnost kadrov torej pada hkrati z notranjo intenzivnostjo in močjo družbenega gibanja. Vzrok in posledica se dopolnjujeta v spirali. To pomeni, da bo neka družbena kriza vedno imela oziroma dobila svoj odmev tudi pri podobi kadrov. Če na primer postane teoretični fond kakega gibanja ali politike zastarel, če praksa zavrže njegove cilje, če je neučinkovita in daleč proč od dejanskih potreb časa in razmer, bo vse to vedno imelo svoj negativni odsev tudi pri kadrih - ne glede na njihovo starost ali tempo rotacije. V takih razmerah namesto Petra lahko pride Pavel, namesto Pinića Nipić, ali spremembe ali izboljšave ne bo nobene. Vsaka politika namreč oblikuje svoji vsebini in ciljem tudi primerne in od nje same odvisne kadrovske kriterije.

V času NOB, katere revolucionarna, ustvarjalna in dinamična vsebina je bila povezana tudi z izjemnimi in visokimi moralnimi kvalitetami, so tem njenim lastnostim ustrezali tudi njeni kadrovske kriteriji. Zato se se v tem obdobju tudi oblikovali, vzgajali in napredovali (in tudi umirali) predvsem uporniki, heroji in bojevniki bistrega duha, polni nesebičnosti, predani ciljem revolucije, neomajnega prepričanja in izrednih moralnih kvalitet. V oseki družbenih gibanj, torej tedaj, ko na primer neka politika postane napačna, sklerotična, neučinkovita in jo uničuje tudi velikanski razkorak med besedami in dejanji, bodo paviloma tudi kadri (seveda so možne tudi izjeme) imeli njej ustrezne lastnosti. Predvsem bodo hromi, uboglivi in malodušni, dvolični in zelo omejenih sposobnosti. Kajti cel sistem kadrovske selekcije je v takem primeru postavljen tako, da neprestano povzroča, da odhaja iz obstoječega kadrovskega sestava vsakdo, ki se noče ali ne more podrediti vsebini

prevladujoče politike, bolje rečeno njenim zmotam in napakam. Hkrati z veljavnimi kadrovskimi kriteriji tudi onemogoča, da bi v dani politični klimi dobili vidna vodilna mesta nadpovprečno sposobni, dinamični in ustvarjalni poedinci. Prav to se sedaj dogaja pri nas. Kljub velikim nominalnim kadrovskim spremembam imamo v bistvu reprodukcijo kadrov na čedalje nižji intelektualni in moralni ravni. Čedalje bolj se odpirajo vrata kamicem, povprečenjem, bedakom in backom, ki blejajo naučene samoupravne fraze od jutra do večera. Seveda ne zaradi idealov, prepričanja ali predanosti skupnim interesom, ampak zaradi sorazmerno dobrih plač in drugih ugodnosti, ki so jih deležni.

Zato v takih razmerah tudi ni nič čudnega, ampak je skoraj nujno in logično, da se tudi na samem vrhu protokolarne družbene levice pojavijo posamezniki podpovprečne sposobnosti, topega duha in dvomljivega značaja. Tako se na primer lahko nekdo znajde na takem mestu, čeprav bi bil po svojih sposobnostih komaj lahko komandir milice v kakem podeželskem kraju - ker je namreč dovolj postaven, da bi ga opazili pri paradah, dovolj len, da ne bi oviral krajanov pri delu, dovolj siromašnega duha, da ne bi ogrožal pameti drugim in dovolj silen, da bi znal ustrahovati krajevne suroveže.

31. avgust

Tehnološko čedalje bolj zaostajamo za razvitim svetom. Zakaj? Zato, ker smo bili zaostala balkanska država? Da! Zato, ker nimamo dovolj denarja za tehnološki napredek? Tudi! Ampak predvsem in najbolj zato, ker se pri nas precenjuje pomen politične revolucije in podcenjuje pomen tehnološkega napredka. Pri nas se previsoko šopiri ideologija in vse kar je z njo povezano ali iz nje izpeljano. Na oltar je postavljen odnos človek-človek in v prahu se valja odnos človek-stroj, človek-sredstvo za delo. Visoko na družbeni lestvici je marksistično ideološko znanje in socialistična politična zavest; tehnično znanje in delovna zavest sta skoraj zadeva svobodne presoje in prepričanja posameznika. Kardelj je živel v prepričanju, da je stopnja družbenih odnosov vedno in enako dominantno in odločujoče pri korakanju v socializem. Praksa kaže, da temu ni tako. Družbeni odnosi imajo svojo težo. Politična revolucija - kot instrument družbenih odnosov - lahko začasno na neki točki prehití razvitost in pomen tehnologije v družbi. Toda zlasti v daljšem obdobju - nikakor in nikjer ne more nadomestiti njenega pomena pri celoletnem razvoju in napredku.

Bilo je na primer modro, da so obglavili Ludvika XVI. in zrušili fevdalizem, ali ekonomskega napredka kapitalizma ni pospeševala samo krvava kraljeva glava; pospeševala in utrdila ga je zlasti para in za njo elektrika. Zdi se, da je Marx to zadevo tako razumel. Lenin tudi, ko je dejal (sicer nekoliko poenostavljeno), da je socializem sovjetska oblast plus elektrifikacija. Nisem prepričan, da se je v tem pogledu ideološko spoznanje v Jugoslaviji gibalo na ravni Marxa in Lenina. Mogoče da, kar se tiče kvantitete (industrializacija nasploh) zagotovo pa ne tehnologije, produktivnosti dela oziroma kvalitete. Pri nas je vedno prevladoval politični vidik nad ekonomskim in tehnološkim. Vse naše mačke so morale biti najprej rdeče, šele nato so dobile dovoljenje, da smejo loviti miši. Žal še ni dokazano, da rdeče tudi vedno in povsod največ ujamejo. Tudi bele in črne jih namreč zelo uspešno love. Vedno je bilo v ospredju razmerje človek - človek, človek - oblast, človek - avantgarda, partija; potem prazen prostor, in v njem vsi mogoči zajedalci, šarlatani, demagogi, neumnost in neznanje in javašluk; šele potem razmerje človek - stroj, tehnika in znanost. Večina ekonomskih, pravnih, socialnih in sistemskih normativov je urejala odnose med ljudmi in lastnino nad stvarmi. Zelo malo je bilo namenjenih odnosom,

ki naj jih ima družba in posameznik do sredstev za delo, njihovi tehnološki razvitosti in napredku.

V ospredju je bil vedno veliki cilj samoupravljanja - oblast in nekje v ozadju delo, vrednost in večvrednost. Zato je tudi samoupravljanje doživelo svojo degradacijo. Vse do danes se izčrpava kot neuspešen instrument integracije med manualnim delavcem (vsi naj odločajo o vsem) in oblastjo, to se pravi integracija v političnem smislu s partijo in v funkcionalnem z administracijo. Rezultatov ni in jih ne more biti. Nočejo videti in razumeti, da smo prišli že do tiste stopnje razvoja, ko je naš stvarni napredek bolj odvisen od pare kot pa od krvave kraljeve glave. Sedaj ga lahko bolj pospešuje tehnika kot politika. Bolj je odvisen od čipa, računalnika ali robota kot pa od lastnine ali razredne borbe. Oblast, ideologija, stranka imajo dovolj, mogoče celo preveč prostora in veljave. Zapostavljeni sta znanost in tehnologija. Nujno jima je dati več veljave in prostora. Ali ne tako, da bi bili dekli oblasti in ideologije. Svoje poslanstvo lahko izpolnita samo, če imata možnost delovati kot avtonomni (čeprav ne edini) družbeni sili in dejavnik napredka. Brez tega bomo postali še bolj zaostali kot smo. Še težje bomo živeli. Še bolj bo upadel naš ugled. Čaka nas usoda motnega močvirja Evrope.

12. september

Zopet smrt v družini. Umrla je Vera, sestra Angelce. Imela je komaj 42 let. Zadnjih šest let se smrt neprestano sprehaja v našem širšem družinskem krogu in neusmiljeno kosi. Ranka, Nedja, Marija, Tereza, Janez, Milan in sedaj še Vera. Še ni zaceljena stara bolečina, že pride nova. Grobovi tulijo in mi nosimo in skrivamo svojo prizadetost, solze in temne misli drug pred drugim. Kdo je naslednji..... prosim..... izvolite potovanje.

6. oktober

Človek je vesel, ko prečita Sočanov intervju⁹. Dokaz več, da imamo ljudi, ki gledajo stvarno in mislijo pametno. Žal bo vse to ostalo brez odmeva in rezultatov. Odločujoča politično-ekonomska misel je še vedno poslušna dekla stalinistične mitologije o težki industriji in Kardeljeve tozdarje, ki razdrobi še tisto malo akumulacije, ki je na voljo. Prvič je Sočan tudi javno povedal nekaj zelo pametnih besed o slovenski elektro oziroma energetske bilanci. Že pred dvajsetimi leti sem se o tem prepiral s planerji in predstavniki elektrogospodarstva. Volunterska politična in ekonomska pamet vidi samo tri številke: koliko energije imamo; koliko je potrebujemo in koliko je manjka. Sploh se ne vpraša, kako jo porabimo. Ni namreč vseeno, ali naprimer za 1000 dinarjev družbenega proizvoda porabimo 1 ali 3 kilovatne ure. Ta odnos je namreč zelo odvisen od tega, v kakšnem obsegu so med porabniki udeležene posamezne gospodarske panoge. Pri tem je jasno, da električni plavž (ali težka industrija) porabi za isto vrednost svojega proizvoda veliko več energije kot na primer elektronika ali turizem. Namesto da bi naše modro vodstvo tudi s pomočjo negativne energetske bilance pritisnilo na gospodarstvo, da spremeni svoj sestav, da prednost lahkaj ndustriji, elektroniki, robotiki, kmetijstvu in turizmu, so najprej ostro kritizirali mojo politiko, ki je to hotela doseči in potem pohiteli z gradnjo elektrarn, da bi lahko pokrili vse energetske zahteve zastarelega in neustreznega gospodarskega sistema Slovenije. Tudi v bodoče hočejo iti po isti poti. Zato bodo gradili elektroplavž na Jesenicah, tovarno aluminija v Kidričevem in zaradi tako povečane porabe tudi elektrarne. Na vse to

⁹ DELO, 6.10. 1984, Aktualen pogovor z dr. Lojzetom Sočanom: Prihaja čas, ko vlada ljudem predvsem znanje.

so ponosni. Zlasti Marinc je nešteto krat poudarjal, da bi doživeli katastrofo, če ne bi pravočasno povečali energetske zmogljivosti. Kaj hočemo. Česar se pametni sramuje, s tem se bedak hvali.

Spomenica spomeničarjev¹⁰

SKUPŠČINISRS
CK ZKS
SZDL
ZVEZI BORCEV

TOVARIŠI!

Podpisani partizani, nosilci spomenice 1941, smo čedalje bolj zaskrbljeni nad splošnim stanjem, v katerem se je znašla naša socialistična družba in še posebej nad nekaterimi pojavi, težnjami, nevarnostmi in razpotji, ki nam groze. Mi nismo zaskrbljeni ali nezadovoljni iz osebnih ali zasebnih razlogov. Ne toži se nam po oblasti, kajti izkusili smo njeno minljivo slavo in spoznali njene mnoge nevarnosti. Tudi nismo zagrenjeni zaradi svoje osebne življenske poti ali usode. Nasprotno! Previharili smo mnoge viharje. Imamo priznanja, odlikovanja in relativno dober materialni položaj. Lahko bi bili ravnodušni do družbenega stanja - pod pogojem, da bi se upokojili tudi duhovno in moralno in če bi seveda zmogli in znali svoje osebne interese popolnoma ločiti od interesov vse družbe in humanega socializma. Ker tega ne znamo, ne moremo in nečemo, ostanemo pokolenje revolucije in sestavni del njene usode, vesti in morale. In zato vam pišemo to odprto pismo.

UGOTAVLJAMO,

DA SMO V VELIKI DRUŽBENI KRIZI, IN SICER V :

- politični, ker se že četrto leto znižuje življenjski standard; povečuje se neskladje med besedami in dejanji; pri državljanih kopni zaupanje v proklamirano politiko in v najbolj odgovorna vodstva;

- ekonomski, ker se ne upoštevajo zakonitosti blagovne proizvodnje; ker hočemo s silo oblasti sedaj in tu uveljaviti take ekonomske rešitve in normative, ki bodo možni šele v zelo razviti socialistični družbi; ker ni pravega razlikovanja med delom in nedelom, med znanjem in neznanjem; in tudi zato, ker so po krivdi zvezne skupščine in zveznega izvršnega sveta bili pred leti uzakonjeni taki pogoji, ki so omogočili in deloma celo stimulirali neodgovorno zadolževanje doma in v inozemstvu. Res, sedaj to ni več mogoče, čeprav se zdi, da bolj po zaslugi Mednarodne banke kot pa našega vodstva;

- idejni, ker se trdovratno vzdržujejo in obnavljajo nekatere teoretične in sociološke postavke in pojmovanja, ki so bila sicer točna pred pol ali četrto stoletja, danes pa spričo doseženih sprememb in moči socializma že izgubljajo svojo nekdanjo veljavo ali zahtevajo po vsebini in obliki ustrezno prilagajanje;

¹⁰ Stane Kavčič je k temu datumu svojega dnevnika priložil tekst, ki ga je sooblikoval skupaj z nekaterimi nosilci partizanske spomenice 1941. Nameravali so ga ponuditi v podpis tudi ostalim spomeničarjem in poslati najvišjim organom v republiki. Tekst ni bil poslan, ker med njegovimi avtorji ni prišlo do soglasja o končni vsebini pisma.

- sistemski, ker so obstoječe pravno normativne rešitve zgodovinsko napredne ideje samoupravljanja v mnogočem neustrezne, protislovne, neučinkovite in neracionalne; praksa kaže, da samoupravna normativna utopija bolj škoduje kot koristi stvarnemu samoupravljanju;

- kadrovski, ker se že dolgo in predolgo obnavlja negativna kadrovska selekcija; pri kadrovski selekciji imajo večjo veljavo poslušnost, fraze, povprečnost in osebni interes posameznika kot pa sposobnost, znanje, požrtvovalnost, pokončna in samostojno misleča podoba kandidata; žalostno je gledati, kako smo se pri kadrovski izbiri že oddaljili od pogumne, poštene, bojevit in veliki stvari revolucije popolnoma predane podobe slovenskega partizana;

- moralni, ker je čedalje več takih (in tudi najbolj varno je), ki so jim misel, beseda in dejanje tri uboge sestre, ki hodijo vsaka svojo pot, ker imamo odgovornost v teoriji in organizirano neodgovornost v praksi.

ZAHTEVAMO

Take poglobljene in poštene analize zgrešene politike, ki ne bodo ugotavljale samo njenih posledic, ki jih ljudje že tako poznajo in prizadeto čutijo, ampak bodo pokazale tudi njene prave vzroke. Kaj takega se do sedaj še ni zgodilo ali vsaj ne v dovoljenem obsegu. Eden od pglavitnih vzrokov sedanjega stanja je gotovo v pomanjkanju odgovornosti in v omejenih možnostih javne kritike. Nikar nam ne recite v odgovor na to trditev, da so sredstva javnega obveščanja, brez katerih tudi ni učinkovite javne kritike in brez nje v politiki tudi ni prave odgovornosti, že podružbljena. Če bi politični vrhovi tako vestno, organizirano in sistematično kontrolirali tiskanje denarja, zadolžitev ali izdajanje menic brez kritja, kot to počno v redakcijah pglavitnih sredstev obveščanja, potem ne bi bili, kjer smo! Zavračamo uravnilovko v odgovornosti. Smo v položaju, ko se mora vsa družba in vsak posameznik soočiti sam s seboj. Čim višje je nekdo bil in je na lestvici odločanja, tem večja je tudi njegova odgovornost. Prva zahteva vsakomur, ki se hoče srečati sam s seboj je, da vidi in spozna stvarnost in trenutek tako, kakršen je, in da neha verovati, da je tak, kakršen bi želel. Sedanja kriza namreč našo družbo postavlja na razpotje, ki ga je po težini in posledicah možno primerjati z letom 1948. V kateri smeri bomo torej iskali izhod iz nastalega položaja, kajti očitno je, da sedanje stanje, v katerem se čedalje več ljudi čuti čedalje bolj nemočnih, ne more trajati v nedogled? Ali bomo šli nazaj v tako podobo naše družbe, v kateri bo diktatura vrha postala odločilni center odtujene moči?! Ali bomo šli naprej v novo kvaliteto in vsebino demokracije, ki naj prevlada v zvezi komunistov in v družbi?! Tako se glasi neizprosna alternativa zgodovinskega trenutka, v katerem smo! Če bi se začeli vračati nazaj, bi zelo hitro uničili vse, kar je bilo dosedaj s toliko napori in težavami doseženega pri graditvi samoupravnega socializma. Verjetno nas v tem primeru nekje čaka težka usoda najbolj nerazvite države vzhodnega bloka ali celo apokalipsa jaltske kupčije.

Vemo, da je težko iti naprej. Ali ni drugega izhoda, če želimo biti zvesti velikemu izročilu našega narodno osvobodilnega boja in zgodovinskim interesom slovenskega in ostalih narodov in narodnosti Jugoslavije. Vemo, da bo težko in brez radikalnih sprememb tudi nemogoče zaustaviti nadaljnje padanje življenskega standarda. Težko bo plačevati

dolgove. Ne bo lahko stisniti birokracije v znosne okvire. Ne bo lahko bolj uspešno usmeriti vseh ustvarjalnih sil naše družbe k večji produktivnosti in k večji kulturi dela. Če hočemo vse to doseči, moramo najprej odkriti in ugotoviti prave vzroke sedanjega stanja. Kako naj zdravimo, če ni prave diagnoze bolezni? Pogoji, da do nje pridemo, je v bolj strpnem in demokratičnem družbenem ozračju, v večjem boju mnenj predlogov in protipredlogov. Brez širših možnosti za javno, strpno, argumentirano in kultivirano kritiko, česa takega ni mogoče doseči. Brez trde odgovornosti vsakogar, v skladu z njegovimi dolžnostmi in položajem, ni mogoče spremeniti dosedanje slabe prakse odločanja.

PROTESTIRAMO

Zoper grozeča znamenja stališč in prakse, ki so temu nasprotna. Bilo bi skrajno nevarno podcenjevati sile in težnje, ki hočejo že doseženo stopnjo demokracije in državljskih pravic omejiti in znižati. Naše meje so še vedno zaprte. Imamo nekatere kazensko-pravne norme in prakso, s pomočjo katerih je možno vsako kritično misel ali idejo o naši družbi proglasiti za napad na njeno ustavno ureditev. Pišejo se elaborati, v katerih na podlagi citotomanije in ideološkega sektaštva politično diskvalificira na desetine intelektualnih, kulturnih in umetniških osebnosti. Zaradi enega članka, gesla ali protesta se obojajo državljani na težke zaporne kazni. Pravi povzročitelji takih investicijskih naložb, s katerimi so šle v nič stotine milijard družbenih sredstev, pa so še vedno neznani in nekaznovani! Ali ni to dovolj močan dokaz, da je nekaj gnilega v deželi Danski? Čitamo razprave, ki hočejo v imenu pravega marksizma označiti kritične misli in trditve o našem času in razmerah, kot proizvod in delo razrednega sovražnika. Ponavljanje že tisočkrat izrečenih trditev tako polagoma postaja dokaz zvestobe samoupravnemu socializmu.

Samostojna, originalna, pogumna in seveda tudi zmotna ideja ali misel pa ne samo, da ni dobrodošla, ampak je avtorju celo nevarna. Sicer redki posamezniki, ki smo jim dali v podpis to javno spomenico so rekli: strinjam se z vsem kar tu piše, ali oprostite, ne upam si. Torej jih je strah? Vzeti puško v roke in iti v gozdove leta 1941 jih ni bilo strah! Kakšna grozna spaka strahu se je pritihotapila v našo hišo? V zvezo komunistov rinejo razni priskledniki, kimavci, čvekači in špekulatni. Iz nje odhajajo prekaljeni borci, španci, partizani, pošteni in misleči tovariši! Ali vam to kaj pove? Z močjo kadrovskega zamenjav se poizkuša posamezni mediji javnega obveščanja naravnati zgolj na mlin dnevne politike. Videti je, da politiki zmanjkujeta moči in sil, da bi se različnim trditvam in spoznanjem duhovnega in strokovnega iskanja in ustvarjanja uprla z močjo argumentov, zato jih poizkuša obvladati in naravnati s pomočjo argumentov moči. Tak način dialoga se bije v čedalje širšem razponu, od zgodovine, družboslovja preko ekologije do metalurgije. Bilo bi katastrofalno, če bi prevladalo mnenje tistih še vedno dokaj vplivnih posameznikov v višjih vodstvih, ki so prepričani, da je mogoče sedanje stanje preseči in položaj obvladati z sektaško, represivno, cenzurno in kazensko politiko.

VIDIMO

tudi svetla znamenja na našem zamegljenem obzorju. Ljudje še vedno verjamejo v ideje in vizije samoupravnega socializma. Pripravljeni so tudi bolje delati, če bi imeli od tega neposredne koristi. Ali nihče ni bedak, da bi pridno delal, če vidi in ve, da od tega nima nič, razen čedalje težjih življenjskih razmer. Kdor hoče in zna tenko prisluhniti vsem utripom

naše družbe, temu ni težko ugotoviti, da že razpolagamo z obsežnim idejnim, duhovnim in strokovno kadrovskim potencialom srednje in mlade generacije samoupravljalcev. Čutiti je, kako želijo biti povezani z najbolj naprednimi znanstvenimi in tehnološkimi tokovi v svetu. Pri tem je tudi opaziti kakšne težave imajo, ko morajo premagovati ovire, ki so jih postavili neki oddelki naše teorije in carine. Zato se zelo počasi prebijajo njihove ideje, stališča, spoznanja in protipredlogi. Če hočemu obstoječemu in ustvarjalnemu nemiru, iskanju znanosti in tehnološki revoluciji široko odpreti vrata, potem se moramo začeti hitreje poslavljati od nekaterih rešitev in trditev, ki jih je praksa, poleg tega, da jih ni potrdila, tudi zavrgla. A kljub temu se propagirajo in obnavljajo. Ker nimajo možnosti, da se napajajo iz večno živih sokov življenja, ker ji praksa zavrača, je logično, da iščejo in žal tudi uživajo podporo neke politike. Na ta način se čedalje bolj spreminjajo ne v napotilo za ustvarjalno delo, ampak v nekaj, kar že dobiva patino religioznih resnic in nedotakljivih svetinj.

Bojevali smo mnoge bitke. Uprli smo se Hitlerju in Stalinu. Zato je grozljivo gledati, kako nam preti, da se pogreznemo, uničimo in izginemo kot demokratična in človeška socialistična družba v močvirju svojega dogmatizma, nesposobnosti in slabokrvnosti.

Tovariši! Vi, ki imate v tem trenutku še moč in oblast, ali se zavedate svoje zgodovinske odgovornosti?!

Tovariške pozdrave!

Glavni cilj teksta je obramba demokracije, dialog in odogovornost. To so sedaj ključi, ki odpirajo vsa druga vrata. Vtis bo močnejši, če ostanemo pri nekaterih splošnih idejnih, miselnih in moralnih kategorijah. Torej, ne biti preveč konkreten, aktivističen in ne se spuščati v organizacijske in operativne podrobnosti. Mi v bistvu ponujamo koalicijo vseh antistalinističnih sil in pripadnikov humanega socializma - ne glede na razlike, ki so znotraj te koalicije. Ponujamo najširšo možno platformo in želimo oslabiti konservativno in ohrabriti demokratično krilo v sedanjih strukturah.

Ne dati v podpis takim, ki so v zadnjem desetletju sodelovali v pomembnem odločanju ali bili na izpostavljenih funkcijah, čeprav samo kot statisti! Mogoče bo potrebna neka skupina, ki bi to organizirala. Če bi nam kdo očital, da smo nedorečeni ali nejasni, mu bomo rekli, da ima prav. Bomo pač javno pojasnevali svoje trditve in ocene, če nam dajo to možnost. Ne bojimo se javnega dialoga, ampak ga želimo. Mogoče bi lahko kdo kasneje zbral podpise med vidnimi Slovenci, ki bi rekli samo to, da podpirajo našo spomenico.

Avtorja teksta ni, to je skupno delo. Tekst je treba lektorsko obdelati. Dopolnitvam ali popravkom so vrata odprta. Vendar bi bilo verjetno dobro, da osnovni koncept ne doživi prevelikih sprememb.

8. oktober

Da ne bi imel v svoji zbirki samo dobrih člankov¹¹, sem iz ogorčenja obdržal tudi tega.

¹¹Duga, 7.10. 1984, Milomir Marić: VLADIMIR DEDIJER, biograf jedne epohe, KOMESAR ZA ISHRANU RADOZNALIH. Marić v članku obračunava z vsemi tremi deli Dediđerjevih Prispevkov za biografijo Josipa Broza Tita. Ta obračun ne temelji na argumentih oziroma protiargumentih, temveč na ideoloških etiketah, čeprav Marić očita Dediđerju ravno to: pomanjkanje argumentov.

Bolj umazanega, mizernega in zlobnega pamfleta, ki hoče biti objektivna kritika, že dolgo nisem videl. Celo Goebbels bi bil zadovoljen z njim. Tudi ta članek je svojevrsten prispevek h gradivu za biografijo Tita in naši zgodovini.

27. oktober

"Španci" so na svoji letni skupščini v Sarajevu izrekli nezaupnico našemu partijskemu in s tem tudi državnemu vodstvu. Zahtevajo izreden kongres. To je huda moralno politična klofuta režimu in njegovi politiki. Slišim, da je Marinc že naročil in ukazal, da ne smejo širiti pisma Španskih borcev. Marinc tega gotovo ni napravil na lastno pest. To je dogovor. Krasno! Prišli smo tako daleč, da španski borci, katerih starost je v povprečju okrog sedemdeset let, nimajo možnosti javno povedati, da so zaskrbljeni zaradi družbene krize, v kateri smo. Sijajen dokaz hinavščine in sprenevedanja režima z demokracijo in svobodo javne besede in tiska. Nasilje nad osnovnimi pravicami in revolucionarno zavestjo španskih borcev, ki so se bojevali in umirali v Španiji, na Estramaduri in pred Madridom. Ko so se umikali preko Pirenejev niso mogli slutiti, kakšna usoda jih čaka na stare dni v njihovi socialistični domovini, ki jim je tedaj bila kot obljubljena dežela. Sedaj jim je zavezala usta. Rekli so jim: nimajo pravice biti zaskrbljeni; nimate pravice ljubiti te domovine in trepetati za njeno bodočnost. Mi smo tu, režim in oblast! Njega ljubite in njega podpirajte. To je vaša dolžnost! In naša pravica, so vprašali Španci? Režim jim je odgovoril: postarali ste se, dragi tovariši! Spodobilo bi se, da umrete čim prej in čim bolj neopazno! To je vaša pravica! Nasilje se uničuje z nasiljem. To je zakon narave. Tudi nam grozi! Sedaj jih bodo hinavsko napadali glede procedure. Podtikali jim bodo vse mogoče. To ni samo politična slepota, ampak tudi moralna grozota oblastnikov.

30. oktober

Dvanajst let od mojega odstopa. Imam torej že Odisejev staž. Nisem optimist. Naša generacija bo slabo končala. Danes imam 65 let. Gledam heroje okrog sebe. Vsi so utrujeni in samo jadikujejo. Nihče si ničesar ne upa. Vsi samo čakajo. Vse bolj sem prepričan, da je naša prihodnost težka in krvava. Naše upanje je upor in boj. Hlapčevanje je enako samomoru ali počasnemu umiranju. Ne na obroke, kot piše Torkar, ampak stalno in žalostno. Vse bolj in bolj se mi vsiljuje spoznanje, da mi starci (moja generacija) ne bomo storili ničesar več razen umrli. Metastaze so tu. Čutim jih in tipam. Žalostna diagnoza nekega pokolenja, ki mu pripadam. Osebnost sem poln idej; mnoge misli se pode skozi mojo glavo. Na obzorju vidim razne možnosti; kako premagati omrtvelost in umiranje, ki nam gospodari. Poizkušam to in ono. Nič! Meni so zaprte vse poti. Popolna blokada, iz katere ne vidim izhoda.

Nikoli v svoji zgodovini ni imel slovenski narod tako enkratnih možnosti, da s tako malo upora in političnega boja doseže tako mnogo, kot bi lahko dosegel danes. Ne samo zase, ampak tudi za ostale narode in narodnosti Jugoslavije. Vendar te možnosti bodisi ne vidi, če pa jo vidi, ostaja poslušen hlapec čakajoč na Godoja. Čaka in pijančuje. Pijančuje in čaka. Pijančuje in čaka.

Za 65 rojstni dan mi delajo družbo žalostna spoznanja. Ne pijem in nikogar ne čakam. Vse lepo in veliko je že za menoj. Jutri bo še en dan in za njim še eden in tako naprej..... Bodočnost pripada samo mladini. To je edina tolažba, ki jo imam in v katero še upam in verjamem.

6. november

Dachauski procesi še vedno vzbujajo veliko pozornosti. Nin objavlja feljton na to temo. Zelo hitro se je pokazalo, kako hinavska in neiskrena je bila julijska izjava obeh predsedstev. Žalostno, da večina članov ne ve prave vsebine in zgodovine, ali kljub temu glasuje za take politično bedaste in moralno dvolične izjave. Tudi to je rezultat negativne kadrovske selekcije.

Krivokapić je bil pošten do mene. Citiral me je obširno. Celo popravek so mi objavili na neobičajen način. To je prvi tekst, ki je pod mojim imenom objavljen po 12 letih. In to v cirilici. Bridko!!! Ali našim se je kljub temu precej pokadilo. Niso pustili mojega imena v Mladino. Sedaj je v Ninu. Bedaki!!!

13. november

Milka Planinc je imela dolg govor na Gorjupovih dnevih v Radencih. Dokaj spretna ženska. Ima Bakarićevo šolo. Hotela je šarmirati poslušalce. Velika večina novinarjev je ostala hladna. Niso ji nasledli. Bilo je seveda tudi nekaj takih. Sicer pa je Milka trnje, v katerem smo, okrasila z rožicami in servirala kot našo edino možnost in perspektivo. Ujeta in obsedena je v začarani krog obstoječe politike in ne more iz njega. Nič se ne bo spremenilo tudi v letu 1985. Zdi se mi, da se tega zaveda tudi Planinčeva in zato sadi rožice in odštevata dneve svoje mandatne dobe.

Sedaj se je še Srbija prištela med nerazvite, tako da smo res lahko ponosni na našo politiko do nerazvitih. Čedalje več jih je. Planinčeva je tudi o tem v Radencih previdno molčala.

15. november

V Beogradu imajo proces zoper "sovražnike", ki so jih poleti odkrili in aretirali po Dolančevem nalogu. Nobene velike neumnosti v Jugoslaviji ne napravijo brez Slovenca. Tako ali drugače je zraven. Človek ima trpek občutek.

Ves svetovni tisk v svetu je zagnal hrup zoper proces. Nič! Otrok vidi, da nam to škoduje doma in zunaj, ali vse zaman. Režim hoče pokazati svojo moč, zato so skonstruirali obtožnico in padle bodo tudi sodbe. Nekaj, kar je za pametnega in poštenega človeka nemogoče, je pri nas mogoče in v skladu z obstoječim pravnim redom. Zakaj? Zato, ker so pravni normativi taki, da pri političnih zadevah lahko oblast, to se pravi partijski vrh, poljubno manipulira in kvalificira tako imenovano politično delikvenco. Ima možnost, da vsako kritično besedo, dejanje ali celo misel o naši družbi razglasi za napad na ustavno ureditev in za kontrarevolucijo. Takšna je torej v praksi videti demokracija velikega demokrata Kardelja. Pod njegovim duhovnim in operativnim navdihom in vodstvom je namreč zakonodajalcem uspelo formulirati tako megljena določila, ki vse to omogočajo. Namenoma in preišljeno so tako ohlapna, da puščajo politiki prosto presojo o obsegu in značaju političnega kriminala. Spričo take zakonodaje, ki je v nasprotju s temeljnimi človekovimi pravicami - čeprav bi hoteli biti neizprosni borci zanje, kadar gre za Angolo, Vietnam ali Nikaragvo in druge - je škandalozen tudi položaj našega vodstva. V političnih zadevah je naše sodstvo čista transmisija partijskega vrha. V tem pogledu smo še daleč za samostojnostjo sodstva, ki ga imajo v razvitih buržuazno-parlamentarnih državah in sistemih. Brez neodvisnosti sodstva pa tudi ni prave demokracije in državljanskih pravic. In tako smo zopet pri jedru problema. Beograjski proces je v bistvu manifestacija naše

šepave demokracije in pravnega reda. Reda namreč, ki ima v sebi še mnogo elementov politične totalitarnosti. Formalno sodijo nasprotnikom totalitarnosti. Dejansko bo partijski vrh obsodil samega sebe. Pred domačo in inozemsko javnostjo bo prisiljen s svojo obsodbo sneti še eno masko s svojega obraza.

17. november

Že trikrat sem se pogovarjal z Dedijerjem. Skupaj devet ur. Pri zadnjih dveh razgovorih na mojem domu sta bili prisotni tudi ženi Vera in Angelca. Dedijerjev človeški in demokratični angažma je osrednja točka njegove duhovne in miselne biti. Skozi to zavzetost gleda in opisuje tudi zgodovinske dogodke. Izkazalo se je, da površnost, ki jo je tu in tam čutiti v njegovih knjigah o Titu in ki je tudi mene motila, ni zgolj naključna. Je predvsem posledica njegove taktike in preišljenih odločitev. V to ga silijo razmere pri nas. Njegova svoboda iskanja resnice je zelo omejena. Omejen je tudi tedaj, ko piše o resnici, ki mu je že znana in odkrita. Drugače rečeno, kadar se zaveda, da ne sme biti popolnoma izviren, je pač površen. Mnoge dogodke in osebe zato samo nakaže, ne da bi jih analiziral. Piše torej tudi med vrsticami.

Njegov pogled na sedanost pri nas je zelo podoben ali soroden mojemu. Verjamem, da so bili zato razgovori koristni za oba. Kljub vsemu, kar je doživel neprijetnega in težkega in kar še doživlja, ostaja zvest revoluciji, etiki Sutjeske, Zelen gore in Kočevskega roga in seveda čimbolj človeškemu socializmu, borben in tovariški. To so najini skupni temelji, na katerih počiva in živi vse ostalo, kar sva in kar hočeva biti, čeprav vsak na svoj način.

Od mene je želel dobiti tudi splošno podobo odnosov med Titom in Kardeljem ter skico o pravi podobi Djilasa. Dal sem mu jo. Tu je.

Prvi in drugi

Obema je skupna teoretična in ideološka osnova, obema je skupen isti cilj: revolucija - zmaga - nova družba;

Strateške premike pri obeh iste: delavski razred - diktatura proletariata - KP kot avantgarda - družbena lastnina in socializem kot družba pravic, enakosti in napredka;

Razlike v značajih:

Prvi: rojen tribun in vodja, upornik, vojak, neposreden in zvit, strateg in diplomat, taktik in pragmatik, blag in oster, odločen in samozavesten, impulziven in luciden, čeprav je znal povezovati prakso in teorijo, so vendar pri njem prevladovali praktični razlogi in vidiki; mislec in govornik - nagnjen h kultu osebnosti in močne oblasti.

Drugi: hladen znanstveni analitik; bolj ideolog kot politik; dokaj zaprt, strateg in taktik, zvit in vztrajen; mnogokrat padal in nikoli padel; znal prenašati svoje poraze in tudi skrivati svoje zmage; pri njegovih odločitvah so teoretični vidiki prevladali nad praktičnimi, bil je trd privrženec boljševiške doktrine, toda pri njem ni bila brez vpliva tudi zahodno-evropska duhovna in politična kultura in civilizacija; v njem je bilo nekaj evropskega - žal tudi preveč ekskluzivnega; s seboj je nosil neke komplekse manjvrednosti in invalidnosti - radosti in grenkobo večno drugega; sijajen institucionalni improvizator.

Drugi se je znal in tudi moral bolj prilagajati kot prvi; prvi je dopuščal možnost in razmišljal o tem, da bi ostal brez drugega; za drugega nikoli ni bilo realno ostati brez prvega ali izkopati bojno sekiro zoper njega, ali istočasno je bil drugi edini, ki si je upal v pomembnih odločitvah in ocenah oporekati prvemu. Torej nikoli brez njega, vednar včasih tudi zoper njega, to je bila misel voditelja in mojstrovina drugega v odnosu do prvega. Zdi se, da je v tem odnosu na koncu zmagal drugi, čeprav tudi s pomočjo biologije.

V odločnosti in v razumevanju zgodovinskih trenutkov je prvi zelo prekašal drugega. Bil je kratko malo večja zgodovinska osebnost - to je dokazal zlasti 1941 in 1948 leta. Tudi moralno je bil trden: bitka za ranjence.

Zaradi nakazanih idejnih, metodoloških in značajskih razlik med prvim in drugim je tudi v medsebojnih odnosih prihajalo do nesporazumov, napetosti in trenja. Ta medsebojni odnos je šel skozi razna valovanja, približevanja in oddaljevanja. Da ni prišlo do prekinitve, je bolj zasluga drugega kot prvega.

Celotno zgodovinsko, politično in moralno težo zaslug obeh ni mogoče primerjati; v tem je prvi višji za celo glavo. Tudi osnovna ustvarjalna misel in dejanje revolucije sta mnogo bolj povezana s prvim, vendar so bila posamezna obdobja in dogodki, ki jih je drugi prej začutil, globlje ocenil in bil modrejši, naprednejši in dalekovidnejši. Če je prvi bolje razumel, videl in vplival na celoto revolucije, potem to isto velja za drugega glede posameznih delov te celote. Protislovje, ki je že samo po sebi tudi moralo povzročati razlike in napetosti.

Tu nekaj primerov:

- NOB - koalicija - OF
- diktatura proletariata
- demokratični centralizem
- transmisije
- nacionalno vprašanje
- Informbiro
- svoboda in zakonitosti duhovnega ustvarjanja
- kmetje?
- 70 leta - zasuk v levo

1. Širino antifašističnega boja in tudi njene elemente koalicije je pojmoval bolj vsebinsko, in ne samo taktično. Med prvimi je zaslutil, da se naša revolucija ne bo razvijala v dveh etapah: demokratični meščanski in proletarski. Branil je njeno širino v severozahodnem delu države, kjer se je gibal, seveda tudi zaradi poraznih rezultatov, ki jih je sektaštvo povzročilo zlasti v sotočju Neretve in Drine. Ker je bil prvi tudi odličen vojak, je včasih precenjeval pomen vojaško-operativnih dogodkov in uspehov in podcenjeval pomen političnega dela in zavesti množic; drugi je bil v tem pogledu bolj realen in trezen.

2. Glede diktature proletariata je prvi kazal zelo blage rezerve do modela in izkušenj ruske revolucije. Drugi je imel večje rezerve; hotel jo je na čim širši podlagi in čim manj brutalno ali krvavo. Izhajal je tudi iz nekih tradicij pravne države; bližje mu je bila pravna norma kot juriš; bolj je zaupal sodemu postopku kot vesti in objektivnosti posameznega

revolucionarja. Drugemu je bila demagogija tuja; zelo je cenil konstitucijo in vedno se je bal ponorele ulice; tudi sociološki čut in analiza sta mu dopovedovala, da se s klasičnim delavskim razredom nekaj dogaja, čutil je in razmišljal o integracijskem procesu med fizičnim in intelektualnim delom

3. Oba sta bila za transmisije, ali prvi je bil dokaj enostavne, neposredne, močne in tudi operativno funkcionalne, drugi je izbiral bolj elegantne, manj vidne in manj operativne. V vplivu idejne moči partije je videl poglavitni instrument transmissijskih prenosov. Tako ali drugačno pojmovanje transmisij in njene tehnologije je seveda imelo izredno pomembne posledice za graditev sistema in vseh njegovih normativov in tudi za prakso dnevne politike.

4. Tudi demokratični centralizem je bil predmet razlik med njima. Prvi je imel v tem pogledu bolj trda in ostra stališča, bolj odločno bi vedno obračunal z vsem, kar se ni utesnilo v linijo. Drugi je bil bolj elastičen, bolj tolerant, bil je dovolj pameten, da je vedel, da tako posredno varuje tudi svoj položaj. Drugi so bili bolj jasni, vedno odprti problemi v odnosu demokracija - socializem. Prvi je tudi to čutil. Hotel jih je obvladati z disciplinirano partijo. Tudi drugi je v tem videl veliko težo ali vedel je, da to ni dovolj. Njegove vizije in tudi poizkusi so šli bolj v širino in globino. Sedanji institucionalni sistem je realizacija take njegove strategije. Žal ima poleg dobrih lastnosti tudi resne slabosti.

5. Prav tako tudi enotnost - prvi je želel enotnost monolitno, statično, drugi je gledal tudi na enotnost dialektično - enotnost - neenotnost - enotnost; vsakokratna enotnost se je drobila v neenotnost in se zopet obnovila kot enotnost. Razlike med njima niso bile principialne, kajti oba sta hotela mir v hiši. Bile so v stopnji strpnosti do pojavov in primerov neenotnosti in razlik.

6. Nacionalno vprašanje. Tu je bila mogoče največja razlika. Zopet je bil drugi za radikalnejše rešitve. Oba sta hotela posamezne nacionalne interese realizirati na tri načine:

- a) s federacijo - konstituenta,
- b) z enotno partijo,
- c) z enotnim delavskim razredom.

Prvi je pod a videl okvir z malo vsebine, bolj deklaracijo kot prakso - pri njemu je bila teža na b in c.

Drugi je poizkušal težo nacionalnega vprašanja enakovredno razdeliti na a - b in c. Prvi je mislil, da je nacionalno vprašanje pri nas v glavnem rešeno. Če je bilo kaj narobe, je iskal in našel sovražnika - nacionalizem. Drugi se je zavedal, da stvari niso tako enostavne, iskal je pota in način, da tudi mednarodnim odnosom da novo vsebino. Prvi je preganjal posledice - drugi je razmišljal o vzrokih. Drugi je prvemu pri teh problemih popuščal in sklepal kompromise, rezultati niso dobri.

7. Informburo: odločilna zasluga prvega je, da smo rekli Stalinu ne! Glavni motiv niso bile ideološke razlike, ampak obramba neodvisnosti. Kasneje, ko so zavrtali ideološki in teoretični svedri, se je pokazalo marsikaj - vso globino spora in razlik je drugi analiziral točneje in natančneje kot prvi. Prvi je tu in tam še upal, da se ne bo našel modus vivendi. Drugi je želel in vedel, da to ni mogoče, vedel je, da je tudi nevarno. Za to razliko so vedeli

tudi Rusi in so jo spretno izkoriščali. Oba sta otroka Oktobra, pri prvem je ostalo več vezi in vplivov kot pri drugem. Oba sta se oddalejevala od Oktobra, pri tem je drugi prišel bolj daleč - to ni bilo brez posledic za njuno prakso in odnose.

8. Duhovno ustvarjanje: v tridesetih letih ob sporu na književni levici je imel prvi bolj napredno ali vsaj širše, bolj tolerantno stališče kot drugi. Zakaj? Iz vsebinskih, taktičnih in osebnih razlogov. Kasneje je bilo obmjenjeno. Drugi je bolj lucidno doumel posebne zakonitosti duhovnega in posebej še umetniškega ustvarjanja. Oba sta sicer želela tudi to območje "politizirati, naravnavati in angažirati", ali poizkusi in načini so bili različni, bolj tudi ozki, bolj ideološki pri prvem kot pri drugem - avtonomni kozmos umetniške misli je drugi bolj doumel kot prvi. Razlike so bile prej taktične kot vsebinske, vendar ima tudi taktika svojo težo in posledice. Zdi se, da je bil prvi kot politik bolj ozek do ideološke vsebine umetnosti. Hkrati pa kot človek širši in bolj človeški do vsega, kar je človeškega. Pri drugem je bilo nasprotno: čeprav je bolj strpen, je bil politično ožji, bolj zaprt, manj elementaren in v nekaterih pogledih celo klerikalno ozkosrčen do posameznih proizvodov in manifestacij človeškega duha.

9. Ker je bil drugi kljub vsemu bolj človek načel kot prakse, se je to izražalo tudi v njegovi praksi. Veliki poizkus kolektivizacije vasi v letih 1949 - 1953, ki ni ustrežal našim razmeram, je padel predvsem zato, ker je bil zasnovan na nekaterih dogmah kolhozne politike, ne pa na stvarnih interesih našega kmeta. Zdi se, da je imel pri tej napačni politiki več zaslug drugi kot prvi. Prvi je bil s kmeti previdnejši, bolj življenski. Drugi bolj v knjigah in receptih.

10. Drugi je bil tudi obremenjen s posebnim institucionalnim formalizmom. Precenjeval je pomen mnogoštevilnih oblik in hipertrofirane institucionalizacije. Z njihovo pomočjo je hotel preveč uravnavati in razpletati družbeno vsebino in protislovja. Že tedanja in zlasti sedanja praksa ga demantira. Prvi je bil glede moči in pomena oblik stvarnejši. Bolj je razumel vsebino in zakonitosti življenja v odnosu do institucionalne forme, v katerih se lahko kaže pravi odsev stvarnosti, lahko pa tudi nemoč neživljenske doktrine.

Skica Djilasa

Začel je iz nič - razen ponosa, kljubovanja in nejasnih predstav o mehanizmu oblasti ni imel ničesar. V njegovem obzorju so bili krš, ovce, pes, pleme, oblast in misel, ki je tudi izhajala iz nič; ni imel torej nikakršne dediščine, ne kmečke, ne delavske, ne meščanske.

Ko je postal intelektualec, njegov miselni in duhovni profil ni bil evropski; njegov miselni sistem ni imel zveze in ni izhajal iz duhovnega razsvetljenstva 18. stoletja. Voltaire, Diderot, Kant, Hegel itd. so mu bili tujci, če jih ni celo zaničeval - ni se torej že od vsega začetka naučil imeti in iskati, verovati in dvomiti, primerjati da in ne, belo in črno;

Ker tudi ni poznal značilnosti odnosov med delom in kapitalom, je tako vstopil v marksizem in v revolucijo predvsem kot vernik. Ni mislil dialektično, ampak religiozno (ni bil edini); tudi v njegovem značaju je bilo nekaj umetniško boemskega, bogoiskateljskega in radikalnega, skoraj mističnega.

V njem in v njegovi zavesti in zlasti v podzavesti ni prevladovala sinteza ali ravnotežje med teorijo in prakso, med stvarnostjo in vizijo, prevladovala je sinteza med vero in

strastjo. Vera je bila marksizem; strast so pomenili revolucija, upor, boj, ljubezen, sovraštvo, junaštvo, neučakanosti. Zato je živel v območju lastne vere, idej in strasti; stvarnosti ni poznal in tudi ni čutil pretirane potrebe, da jo spozna. Delal je občasne izlete vanjo, vendar se niso končevali preveč bleščeče.

Njegovi levi in potem tudi desni odkloni zato niso bili naključni, ampak logični. Pri levih je bil vernik, pri desnih antivernik - vedno na skrajnem možnem robu. Vsakokratna politika partije je seveda delovala nanj, ali ne do te stopnje, da bi lahko skočil iz svoje kože (nihče ni); v njem je nekaj robespierovskega radikalizma.

Ko je leta 1948 začel dvomiti, je to delal hitro, vztrajno in seveda tudi strastno in radikalno. Ker je bil tudi ustvarjalni mislec, je hitro odkril neki njemu dotlej nepoznani svet odnosov in pogojenosti socializma in demokracije. Tu je njegov idejni vrh, ki mu ga je treba priznati; lucidno je ugotovil, da je v tem pogledu tudi naš socializem še zelo nerazvit in poln protislovij. Zato je ponudil svojo vizijo demokratičnega socializma. V njej je bilo marsikaj resničnega in naprednega, ali:

a) ker je bil ekonomsko neizobražen in brez izkušenj iz zapletenega carstva odnosov blagovne proizvodnje, je začel rušiti in graditi pri strehi namesto pri temeljih; manipuliral je s humanistično inteligenco, precenil je njen pomen in težo; spregledal je delavce in njihov presežek dela;

b) bil je tudi vodja in tribun, željan oblasti, in zato je tudi s tem obremenil svoje vizije in članke;

c) sploh ni bil taktik; preko noči je hotel nekaj, kar je bilo komaj možno v petih ali desetih letih;

d) bil je zaslepljen, tako da je v Titu že videl zavoro demokraciji, in to tedaj, ko je Tito še bil personifikacija našega boja s stalinizmom;

e) stvari ni znal gledati celovito; iz posamičnosti je rad in hitro naredil celoto; marsikdaj je mislil, da je dovolj hoteti, želeti in verovati; bil je v dokaj slabih odnosih z dialektiko;

f) ko je ostal sam, zavržen in razočaran, je iz njega spregovorila predvsem starost; začel je sovražiti kar je prej ljubil, in ljubiti, kar je prej sovražil, spreobrnil se je tako rekoč svetopisemsko in religiozno - iz Pavla je postal Savel, iz vernika nevernik, iz svetnika grešnik;

g) vse, kar je potem napisal, je komaj slab plagiat meščanskega družboslovja - nič novega razen negacija revolucije; v svojem "revizionizmu" ni dosegel Bronštajna, Kavckega niti sedanjih evrokunistov;

h) svoja teoretična dela je bolj pisal s strastjo kot pa z resno družbeno analizo - zopet ne vidi celote, ampak samo posameznosti v njej in jih obarva belo ali črno;

i) imel je možnost, ali ni je videl in razumel; če bi pred tridesetimi leti vztrajal pri stališču, da razmerje med socializmom in demokracijo ostaja v vsakem pogledu še zelo

nejasno in odprto in ostal pri tem dosleden, ne bi sicer rešil svoje funkcije, rešil pa bi svoj obraz, postal in ostal bi lahko pojem borca za demokratični socializem (nekateri drugi posamezniki pri nas so to znali); ni znal opredeliti samega sebe v družbeni realnosti, zato je zašel v popolno meglo iz katere verjetno ni izhoda. V tem je njegova tragika. Kljub njegovi omahljivi naravi in občasni idejni zmedenosti, ki ga je spremljala tudi v njegovih najboljših časih, ni mogoče zanikati, da bi lahko revoluciji dal še marsikaj, četudi samo kot njen vražji otrok. To bi verjetno lahko celo ostal, če bi bila naša politična kultura na višji stopnji.

V tem je pa naša tragika!

4. december

Rekli so - tu sta dva izvlečka iz govorov, ki se zelo posrečeno dopolnjujeta. Prvega je imel Stane Dolanc¹² na Jesenicah, drugega dr. Jovan Djordjević¹³ v intervjuju za Dugo.

Stane Dolanc je eksemplaričen primer osebkca, ki ustvarja, širi in zagovarja tako mistifikatorsko meglo.

26. december

Sedaj je že vidna temeljna ekonomska politična in idejna projekcija uradne politike za prihodnje 1985. leto. Ni predvidenih nobenih bistvenih ali kvalitativnih sprememb. Nadaljevala se bo torej sedanja politika. Seveda z istimi poraznimi rezultati. Vse, kar smo dosegli v letošnjem letu, je nekoliko manjši zunanje-trgovinski primanjkljaj, in to za ceno, ki se v celotni naši bilanci ne bi pokazala kot uspeh - izvoz za vsako ceno! Če bi seveda kdo sploh čutil potrebo po taki analizi. Ker tega nihče ne čuti, tega tudi nihče ne dela. Zato potem ostane samo nekaj števil o našem izvozu in uvozu, s katerim se ponaša propaganda. Stvarna dejstva odnosov in vrednosti pa ostajajo zamegljena. Torej od stabilizacije samo besede. Prvo popolno koledarsko leto toliko propagirane stabilizacijske politike nam je prineslo največjo stopnjo inflacije v vsem povojnem obdobju, preko 60 odstotkov. Komentar je nepotreben.

Na idejno-političnem področju, v ravni družbene zavesti, zaupanja, se je kriza v 1984 letu poglobila. V ofenzivi je kritično opozicijsko mišljenje. Režim se brani z vsemi sredstvi in posega tudi po kazensko represivnih ukrepih (Šešelj, sedanje sojenje šesterici v Beogradu). Pri tem je vidna tudi diferenciacija v vrhovih, čeprav do sedaj še ni povzročila večjih spopadov. Posamezne praske, na primer Marković - Popit, Ribičič - Vrhovec in druge, še vedno uspejo hitro zaustaviti in peteline pomiriti. Med vrhovi prevladuje spoznanje, da so vsi v istem preluknjanem čolnu, da v primeru stresa vsem grozi potop in tega se najbolj boje. Ne enotnost pogledov, ampak strah pred neznanim je temelj njihove enotnosti in povezanosti.

¹² Delo, 3. december 1984, Samoupravljanje terja in poraja Delo povzema Dolančev govor v SOZD-u Slovenske železarne na Jesenicah, v katerem je Dolanc "obračunal" z meščansko ali tako imenovano "nesocialistično" demokracijo. Njej nasproti postavlja demokracijo novega tipa, socialistično demokracijo, ki temelji na demokraciji združenega dela in položaju delavcev v družbi. Govor se splača prebrati v celoti, saj je toliko poenostavljanja glede vprašanja demokracije težko najti na kateremkoli drugem mestu.

¹³ Duga, št. 281, 2-15.12.1984, dr. Jovan Djordjević - intervju. Djordjević v intervjuju ugotavlja, da je samoupravljanje pri nas fasada in da se glavni nosilci etetizma javno najbolj zavzemajo zanj. Samoupravljanje jim služi kot megla, s katero pokrivajo in olepšavajo oblast, ki dejansko ni odgovorna nikomur.

Kritična zavest in stvaren pogled na prave vzroke krize med ljudmi sicer napredujeta in zorita. Toda bolj se spreminjata v nemoč in ravnodušnost, kot pa v odpor in akcijo. Več je v tej kritični zavesti oportunističnega malodušja kot pa aktivne odločnosti. Več je neboljlenega hlapčevstva kot pa pokončnega upora. Tako nastaja in se širi čudna mlakuža živetarjenja, ki razjeda in hromi naše umske in materialne sile. Žalostna bilanca vspodov tudi za leto 1984. Umiranje na obroke! Bojim se, da se bo tudi v naslednjem letu nadaljevalo.

1985

TIITO, KARDELJ, KIDRIČ, DJILAS

Pismo Rudiju Rizmanu

17. februar

Spoštovani tovariš Rizman!

Hvala lepa za knjigo, ki sem jo čital z velikim zanimanjem. Mislim, da v Jugoslaviji nimamo o tem vprašanju bolj kvalitetnega teksta. Impreisonira zgodovinska širina, temeljitost in metoda, s katero ste posamezne avtorje in njihova spoznanja obravnavali in ocenili s kriteriji tistih splošno družbenih in tudi specifičnih razmer, v katerih so živeli in delali.

Zelo se strinjam z Vami, da oblikovanje nacionalne zavesti in konstituiranje nacionalnih državnosti še ni doseglo svojega vrha. Vse to se bo zagotovo dogajalo in nadaljevalo tudi v naslednjem stoletju. Nacionalno vprašanje na ta način še vedno pridobiva svoj družbeni in revolucionarni pomen. Manifestira se v široki skali interesov in zahtev od ekonomskih do etnično-kulturnih. Nacionalno vprašanje vidim v mladeniškem poletu in marsikje šele v puberteti, ne pa v starostni agoniji. Calendemus daje samo nove in bogatejše izrazne možnosti, vendar ji ne uničuje nacionalne zavesti.

Ker ste želeli tudi moje kritične pripombe, se uklanjam vaši želji. Imam dve:

1. Bili ste preveč prizanesljivi do Marxa in Engelsa. Vi pravite, da nista dala idejno-teoretskega okvira nacionalnemu vprašanju. Zelo točno in elegantno povedano. Vendar bi dodal: nista doumela in videla v celovitosti njegove družbene in revolucionarne teže. Preveč sta ga podredila svojim revolucionarnim kalkulacijam, ki jih zgodovina niti koledarsko niti geografsko ni potrdila. Delno se je v to past revolucionarne kalkulacije ujela tudi Roza Luxemburg in za njo še mnogi drugi vse do današnjega dne. Lenin je bil v tem pogledu najbolj celovit. Globok, načelen in daljnoviden. Njegov prispevek gre zato res v temelje človeštva.

2. Ko ocenjujete naše razmere v začetku 70. let, na strani 301 pravite, da smo ostali na pol poti. Začel se je boj "za dediščino federacije", kot pravi Suvar. S to oceno se je Suvar od zadaj nehote približal resnici. Toda, če kdo misli, da je sedaj in tu - že možno, da postane edini dedič združeno delo - potem se predaja utopijam. Utopije pa imajo v politiki to grdo navado, da se začnejo z levo frazo in končajo z desno akcijo. Nekaj takega se sedaj hoče dogajati z nami in ni še jasno, kako in ali se bomo spravili iz vsega tega. Da bi to dosegli, bo prav gotovo treba nekoliko revidirati tudi naš obstoječi teoretski fond, kajti praksa kaže, da je še precej obložen z dediščino Kominterna, delno pa tudi z zmotami gospoda Duhringa in Proudhona. Ne mislim, da so vsemu temu krive samo subjektivne napake, ampak vidim predvsem tudi objektivna protislovja, in to v širokem razponu od družbene lastnine preko blagovne proizvodnje, zaostalosti družbene in nacionalne zavesti in interesov milijonov. Zato sem tudi precej skeptičen do formule, ki hoče zgolj z bojem (verbalnim) zoper unitarizem in nacionalizem imeti vedno odprta vrata v nebeški raj bratstva in enotnosti. Če ne zamenjujemo posledic z vzroki, potem ni težko ugotoviti, da se

že polnih 30 let vrtimo okrog vprašanja, kako sedaj in tu konstituirati zmagoviti proletariat kot narod. V tem zgodovinskem poizkusu se seveda v ospredje potiskajo sledeča vprašanja.

- a) proizvodni odnos,
- b) demokracija,
- c) nacionalno-ekonomski interesi,
- d) nacionalna državnost,
- e) kultura in njen izraz.

Okrog njih hodimo kot maček okrog vroče kaše. Ali še vedno smo (žal) s te strani Rubikona. Torej na pol poti, in ni še popolnoma jasno, kje bomo končali: ali v demokratičnem socializmu ali v balkanskem močvirju samoprevare. Pri iskanju zadovoljivih rešitev na omenjena vprašanja ima mnogonacionalen značaj Jugoslavije večjo težo in pomen, kot sta pripravljena priznati in upoštevati naša uradna misel in dejanje.

Zato sem z zadovoljstvom prebral čudoviti Engelsov stavek "ničesar bolj trajno...", ki ste ga modro uvrstili v zaključni odstavek svoje ocene o jugoslovanski marksistični misli in praksi. No, ne gre samo za Engelsov citat. V celoti se strinjam s oceno in opozorili, ki ste jih zapisali v zadnjih dveh odstavkih (str. 428-430) tega (6.) poglavja.

Želim mnogo uspehov in tovariške pozdrave!

Ljubljana, 17. 2. 1985

3. marec

V nadaljevanju sledijo rokopisi o teoretičnem prispevku in pomenu Tita, Kardelja, Kidriča in Djilasa. Napisal sem jih kot grobo skico za VI. Dedijerja, na njegovo prošnjo. En pretipkan izvod sem mu izročil s pripombo, da je to material - še neobdelan in nedokončan - samo za njegovo interno uporabo.¹

Tito

Tita ni mogoče imeti za družboslovnega teoretika ali ga uvrstiti med klasike marksizma. Bil je predvsem praktičen revolucionar, politik, vodja revolucije - seveda z izrednim poslušom za taktiko in strategijo revolucionarnega boja. Imel je izreden revolucionaren instinkt in seveda tudi svoje vizije in iluzije.

Njegov praktičen revolucionaren prispevek ima kljub temu svojo teoretično vrednost in sicer:

- a) glede specifične vsebine in oblike socialistične revolucije, do katere je prišlo v NOB;
- b) odpor Stalinu in razkrinkavanje njegove teorije in prakse;
- c) začetek izgradnje bolj demokratičnega in humanega socializma s samoupravljanjem;

¹ Avtor je skice Tita, Kardelja, Kidriča in Djilasa uvrstil v dnevnik pod datumom 3. marec 1985, čeprav jih v celoti verjetno ni napisal prav tega dne. Stane Kavčič je, kot bo bralec lahko sam razbral iz vsebine teksta, elemente za skico velike četverice deloma pobral iz svojih razmišljanj v prejšnjih letih dnevnika. Skupaj z orisi njihovih osebnosti na predhodnih straneh ta skica predstavlja dovolj zaokroženo celoto, ki dokaj jasno in celovito odraža avtorjev odnos do svojih sodobnikov in nekdanih sodelavcev. Zaradi tega vsebinskega razloga in seveda zaradi dejstva, da je Stane Kavčič skico sam uvrstil v svoj dnevnik pod določenim datumom, sva se pri urejanju leta 1985 odločila, da skica ostane v dnevniku.

d) neuvrščenost in mednarodna koeksistenca.

Vse te nove, tudi teoretične komponente socialistične revolucije v Jugoslaviji Tito ni izpeljal iz teorije, ampak iz prakse in danega družbenega položaja. Teorija je hodila za njim in jih šele kasneje teoretično (Kardelj in drugi) osmišljala. Seveda to ne pomeni, da je bil Tito brez svojega teoretičnega fundusa. Imel in videl ga je v teoriji in praksi Oktobra.

Najbolj čist, dosleden in izdelan je bil glede vloge partije oziroma avantgardne revolucije. Do zadnjega je bil ne samo teoretično, ampak tudi psihično in čustveno vezan in prepričan, da so načela in teoretične postavke boljševiske organiziranosti avantgarde pogoj revolucije in izgradnje socializma. Mislim, da je vsa ostala teoretična spoznanja marksizma (alienacija, ekonomija, demokracija, nacionalno vprašanje, agrarno vprašanje itd.) doživljal z ravnodušnostjo praktičnega politika, jih je uporabljal in se nanje skliceval samo tedaj, ko so mu to narekovale praktične politične potrebe. Zanj je bila teorija zapovednik in model za prakso.

Tito je postal stvarni voditelj partije tako, da je likvidiral različne teoretične in praktične postavke (frakcije) v njej. Privedel jo je na enoten teoretični in praktični imenovalec. Ostal je buden čuvar svojega uspeha. Zaradi tega je tudi glede pomena in vloge teorije postopoma prihajal v nasprotje s časom, potrebami in dialektiko. V tem je eden od vzrokov, da naša družboslovna teorija:

- a) ali zaostaja za prakso,
- b) ali je preveč ideologizirana,
- c) ali je premalo kritična do prakse.

V tem dejstvu se nahaja tudi eden od temeljnih vzrokov naše sedanje krize in meglene perspektive. Naš teoretični fond, na katerem stoji vsa sistemska, normativna gospodarska in politična nadgradnja, je neustrezen, deloma zastarel in obložen z dediščino Kominterne in zmotami gospoda Dühringa² in Proudhona³. Ujeli smo se v past lastne ideologije. Kadar namreč zastane ideološki boj, kadar prevlada monolitnost in ko se hoče ideologija proglasiti za izvor vseh družboslovnih znanosti, tedaj teoretskemu napredku primanjkuje zraka in prostora.

Teoretična celovitost ekonomije, človeške odtujenosti, filozofske biti in demokracije je bila Titu precej oddaljena. V kolikor se je z vso to materijo srečeval, se je odzival z ostrino svojega razuma, z bogastvom revolucionarnih izkušenj in s prefinjeno intuicijo revolucionarja, tribuna in vladarja. In nič več.

Bolj živ in pomemben je Titov (tudi) teoretični odnos do nacionalnega vprašanja. Videl in razumel ga je v smislu Leninovih stališč. Mislim, da mu je to zelo pomagalo pri njegovi politiki neuvrščenosti. Tudi v Jugoslaviji mu je bila prezentna revolucionarna teža nacionalnega vprašanja, pa vendar mu ni priznaval tiste suverenosti in avtonomnosti kot na mednarodnem področju. V Jugoslaviji ga je teoretično in praktično podredil njeni celovitosti in vsakokratni taktiki in strategiji partije. Vse znake, interese in želje nacionalne zavesti, ki bi prekoračile okvire, ki jih je načrtala partija, je on vedno in povsod

² Karl Düring Eugen, 1833-1921, nemški filozof in ekonomist.

³ Pierre-Joseph Proudhon (1089-1865), francoski socialist, eden predhodnikov anarhizma. Bil je proti organiziranemu delavskemu gibanju, za drobno blagovno proizvodnjo, za odpravo denarja in davkov.

označil ali kot nacionalizem ali kot (velikosrbski) hegemonizem in jih takoj - teoretično in praktično - likvidiral. In tako ni naključje, da se tudi njegova zapuščina v mednarodnih odnosih ne kaže preveč urejena ali bleščeča. Obremenjena je s težkimi protislovji in polovičnimi rešitvami.

Potemtakem se vsiljuje sklep, da je Titov teoretični opus več ko skromen.

Kardelj

Kardelj je bil in je hotel biti predvsem teoretik. Svojih vizij in navdihov ni iskal predvsem v praksi ampak v teoriji. Praksi je želel ukazovati in jo krmariti na podlagi teorije. Pri njem je zato teorija dobivala prizvok religije - marksistične religije - katere poglaviti izvor nista bila Lenin in Oktober, ampak pariška komuna in Marxove in Engelsove vizije o zgodnjem socializmu. Zlasti zadnjih petnajst let svojega življenja je bil Kardelj močno prepričan, da je prav njemu zgodovina naložila to poslanstvo, da položi teoretične in praktične temelje nekaterim vizijam klasikov marksizma. V teoretičnem pogledu je Kardelj začel kot Sperans. Iztrgal je slovensko nacionalno vprašanje iz rok buržuazije, ga dal proletariatu in ugotovil njegovo suverenost in revolucionarno identiteto. Pri tem je bil radikalen in kos zgodovinski nalogi. Manj dosleden in nedorečen je bil kasneje, ko je bilo treba odgovoriti na vprašanje, kako in kdaj tu konstituirati zmagoviti proletarijat kot narod; oziroma še točneje - kako konstituirati narod v večnacionalni socialistični Jugoslaviji. Pri tem je v teoriji in praksi delal - moral je delati - kompromise z drugimi, s Titom. V ta namen je celo nekoliko priredil drugo izdajo Speransa.⁴ Ali ne glede na Kardeljeve kompromise moramo šteti njegovo teoretično misel in dejanje o nacionalnem vprašanju v sam vrh naše teorije in prakse. Njegovo delo spada med temeljne vrednosti nacionalne emancipacije narodov Jugoslavije.

V začetku petdesetih let se je poskušal kot vodilni teoretik naše agrarne politike. Če se vse tisto, kar je ponudil, očisti vseh verbalnih okraskov, potem se pokaže nekoliko bolj strpna, bolj humana in manj prisilna politika kolhozne kolektivizacije. Praksa jo je zavrnila. Vendar so negativne posledice ogromne. Vse do danes je ostal pomen in družbeni značaj privatnega kmeta podrejen in z njim tudi neizkoriščene možnosti kmetijstva. Nadrsali smo zaradi pretiranega forsiranja industrije in urbanizacije. Ali kljub temu Kardelj ni nikoli radikalno spremenil svojega sektaškega odnosa do privatnega kmeta. Navajam konkretna dokaza za to trditev:

1. Še ob koncu šestdesetih let sem se z njim prepiral, ali sme imeti privatni kmet traktor. Trdil je, da kmeta traktor kapitalizira; jaz sem trdil, da mu dviga produktivnost dela.

2. Še danes imamo 10-hektarski maksimum, ki je ideološka norma - usmerjena zoper "kulake". S stališča moderne agrikulture je ta norma čista sabotaža.

Kardelj je bil vodilni teoretik, ko smo odkrivali in spoznavali vso globino in širino spora s Stalinom. Vedno se je zavedal etatiistično osvajalskih namer in želja sovjetskega sistema, videl je nevarno vsebino njegovih teorij in deformacij.

Ko smo premagovali mednarodno osamljenost, je bil zopet Kardelj tisti, ki je teoretično poizkušal utemeljiti naša nova pota in načrte.

⁴ Edvard Kardelj-Sperans, Razvoj slovenskega nacionalnega vprašanja, 2. izdaja.

Bil je odprt do odnosa socializem-demokracija. Vedel je, da človeške sreče ni mogoče nacionalizirati. Legaliziral je pluralizem interesov. Do maksimuma je hotel demokratizirati tako projekcijo graditve socializma, v kateri ima še vedno ideološko-strateški monopol v rokah en subjekt, organiziran po načelih boljševiške partije. Preko teh meja ni šel in ni verjel, da je možno iti. Bil je trdno prepričan, da ima marksizem-leninizem še vedno monopol nad socializmom. Verjel je, da marksizem ni samo ideologija ampak predvsem znanost. V taktičnem okviru je prekoračil okvire Kominterne, v idejno filozofskem nikoli. Zato je v odnosu demokracija-socializem ostal nedosleden in nedorečen. Hotel je dati državljanom čim več prostora, istočasno pa zahteval, da se gibljejo pod dežnikom politike, ki jo odreja vrhovno partijsko vodstvo. Nekoč smo to imenovali dirigirana demokracija.

Značajan, čeprav ne celovit je njegov teoretični prispevek o državi in samoupravljanju. Tu njegovih teoretskih spoznaj v Jugoslaviji še nihče ni dosegel ali presegel. Pripada mu pionirska vloga pri razbijanju klasičnega državnega prava, čeprav je isti pravni konstrukcijski logiki dal mnoge koncesije, seveda pod zastavo samoupravljanja. Nova oblika ni nujno že nova vsebina. Ker je nove institucionalno - pravne oblike vedno idealiziral, hkrati pa ostal tudi kritičen do njih, ga je praksa stalno prisiljevala kaj spreminjati in popravljati. Tu je glavni izvor naše normativnopravne inflacije.

Po smrti Kidriča in Kraigherja je Kardelju pripadala tudi vodilna vloga pri naših teoretično-ekonomskih sistemskih rešitvah. Kardeljeva ekonomska stališča so najbolj vprašljiva in sporna. Njegovo poglavitno delo s tega področja Protislovja družbene lastnine zelo pravilno odkriva stanje in spregleda posledice.

Kardelj je priznaval zakone blagovne proizvodnje v socializmu. Gledal je družbeno lastnino ne samo kot pravni, ampak tudi kot ekonomski pojem. Ali, namesto da bi to stvarnost ekonomskih dejstev upošteval sedaj in tu in iskal tudi njim ustrezna ekonomska pravila in kriterije obnašanja gospodarskih subjektov, je ubral drugo pot. Na našo grobo ekonomsko stvarnost, ki je blagovno in proizvodno še zelo nerazvita, je nataknil nekatere pojme in kriterije, ki bi bili komaj sprejemljivi za tako stopnjo socialistične družbe, ki že polagoma zapušča blagovno proizvodnjo in v kateri se produkti menjavajo ne po prometni vrednosti, ampak po kvantumu dela. Torej stanje, ki ga je Marx omenil v Kritiki gothskega programa. Torej, naša ekonomika in zavest ter vizije zgodnje neblagovne socialistične družbe. Ta Kardeljeva ekonomska utopija se je pokazala že pri njegovi "socializaciji" vasi v začetku petdesetih let; kazala se je v njegovih rezervah, ki jih je imel do tistih ekonomskih ukrepov Kidriča in Kraigherja, s katerimi sta širše odpirala prostor neposrednemu vplivu ekonomskih zakonitosti in kapital odnosa v naših razmerah. V začetku sedemdesetih letih so bila tem njegovim vizijam odprta vsa pota. Tako je v novi ustavi družbena lastnina že koncipirana kot nelastnina, kot nekapital; začeli so preganjati kapital odnos, deset let pozneje pa so sprejemali ne samo dolarje⁵, ampak tudi ideje in zahteve mednarodne banke;

⁵ V jeku obračuna s tako imenovanimi liberalističnimi tendencami v Jugoslaviji je Kardelj izjavil tudi naslednje: "Ni naključje, da leta nismo mogli dobiti kreditov v tujini, v tistih časih, ko smo imeli do nacionalizma in podobnih pojavov oportunističen odnos. Zdaj pa, ko smo krepkeje prišli stvar v svoje roke, lahko dobimo kolikor hočemo kreditov od tistih kapitalistov, ki nas napadajo, češ da smo to ali ono." (podčrtala urednika) Govor Edvarda Kardelja na sestanku medobčinske konference ZK za Hercegovino, Mostar, Komunist, posebna priloga, Ljubljana, 20.10.1972, str. 7.

vrgli so parolo o svobodni menjavi dela, o dogovorni ekonomiji, o suvereni pravici delitve v delovnih kolektivih; zavlada je evforija tozdarije in združeno delo naj bi postalo čudežno zdravilo za vse naše nadloge.

Dokler so nam v inozemstvu posojali milijarde dolarjev, je ta naš ekonomski sistem še nekako funkcioniral. Ko je bilo tega konec, je zaškripal. Nikoli večja inflacija, nikoli manjša rast, nikoli tak padec življenjskega standarda kot v desetletju 1975-1985. Utopije imajo to grdo navado, da se začnejo kot leva fraza in končajo v desni akciji. Nekaj takega se nam ponuja sedaj. Juriš na nebo se je končal s padcem na zemljo. Pravljice je konec. Prepri o Kardeljevi senci se začenja.

Ko je Kardelj delal in ustvarjal svoje teoretične vizije, so na to vplivale tudi njegove osebne lastnosti in izkušnje. Tako kot vsakdo tudi on ni mogel iz svoje kože. Čeprav je bil zelo nadpovprečno močnega razuma, duha in volje, čeprav se je gibal v širokih obzorjih, so v njegovi zavesti in podzavesti ostali nekateri odenki mladostnega zorenja.

a) Svojo mladost je preživel in se oblikoval v zelo utesnjenem socialnem okolju. Živel je skoraj na robu revščine in pod močnim vplivom revolucionarno-romantičnih in egalističnih pričakovanj skrajne levice dvajsetih let. Ta leвица je bila skrajno odklonilno razpoložena do vsega, kar je bilo meščansko ali malomeščansko. Verjetno je Kardelj ostal še iz teh časov nekoliko preveč nezaupljiv do mnogih civilizacijskih, materialnih in duhovnih dosežkov meščanske družbe.

b) Očitno je bil nekoliko ujet v okvir svojega učiteljskega poklica. Zlasti levo usmerjeni učitelji na Slovenskem so se gibal v nekem vmesnem prostoru med fizičnim in intelektualnim delom. Bili so preveč oddaljeni od prvega in izobraženi, da bi se identificirali z njegovim plebejskim utripom. In zopet so čutili, da so jim vrata v elito znanja in razuma precej zaprta. Zato so si ustvarjali svoj svet, v katerem sta pedagogika in socialna revolucionarno sanjarjenje imela svoje pomembno mesto. Cankar je zelo dobro poznal to delovno in mentalno podobo slovenskega učitelja in jo naslikal v mnogih svojih delih.

c) Njegova invalidnost mu je povzročala nekatere občutke manjvrednosti, ki jih je nadomestil s posebnimi demonstracijami večvrednosti. Zato je tudi zelo nerad govoril o svojih zmotah. Ko jih je odkril, jih je popravil, ne da bi jih tudi kritično osvetlil. Pogosto jih je skušal prikriti s plaščem družbenih in teoretičnih okoliščin, ne da bi se zavedal, da se tako podaja v nevarno mrežo teoretično kabinetskih konstrukcij.

Moje razlike in spori z njim so bili predvsem načelne narave, in sicer:

a) glede nacionalnega vprašanja, kjer sem menil, da dela prevelike compromise, on pa mi očital, da sem nacionalist;

b) glede demokracije, kjer sem trdil, da v danem sistemu in praksi ni dovolj prostora za drugače misleče; rekli so mi, da sem liberallec, in me uradno politično upokojili;

c) glede ekonomije, kjer sem ga svaril pred utopijami in dobil etiketo tehnokrata.

Kar ostane, pripada praksi, času in zgodovini.

Kidrič

Kidrič je bil med vsemi jugoslovanskimi voditelji pri povezovanju teorije s prakso najbolj nadarjen. V njem so bile na čudovit način združene teorija - praksa - razum - erudicija.

Zanj velja, da je bil samo ekonomski teoretik. To je samo deloma res. Kot vsestranski arhitekt OF je nakazoval, odkrival, pisal in razmišljal o taki vsebini revolucije in perspektivah graditve socializma, ki jih niti Oktober niti KPJ nista pokazala. V določenem obdobju - zdi se mi, da do konca 1942. leta - je bil iskreno prepričan, da je in da bo ideološka pluralistična in političnokoalijska tvorba OF ostala družbena stalnica socialne in nacionalne osvoboditve slovenskega naroda. To njegovo v teoretičnem in praktičnem pogledu popolnoma novo stališče je zaslutiti v mnogih njegovih člankih. Še bolj nazorno se to vidi v spominih Kocbeka in Vidmarja, kjer popisujeta svoje obširne razgovore z njim. Kidrič se je zavedal možnosti in tudi nujnosti, da socializem zmaga brez ideološkega in političnega monopola in hegemonije ene same (komunistične) stranke. Je to prepričanje predhodnica evrokomunizma?

Vsekakor je to ena od možnih in celo najbolj verjetnih perspektiv socialistične preobrazbe razvitih kapitalističnih držav.

Spomladi leta 1943 je Kidrič od take svoje prakse in vizije (Dolomitska izjava) odstopil. Vsekakor pod vtisom in pritiskom mnogih konkretnih dejstev, med katerimi je imelo največji pomen prepričanje, da je v taki ali drugačni obliki, treba zagotoviti partiji ideološki monopol pri vodenju revolucije. Torej druga etapa.

Trideset let za Kidričem je Kardelj legaliziral pluralizem samoupravnih interesov. Bilo bi krivično, če bi zgodovina spregledala, da je Kidrič že trideset let pred tem Kardeljevim odkritjem gradil in vodil OF kot množično gibanje, ki je bilo sicer ideološko pluralistično, ali kljub temu socialistično in razredno revolucionarno.

Kidričev duh se je suvereno in lucidno gibal v Leninovih pojmovanjih nacionalnega vprašanja. Spominjam se - na podlagi intimnih pogovorov, ki sva jih imela ob koncu 1945 in v začetku 1946 leta - da so bile njegove zamisli in želje glede konstituiranja narodov v Jugoslaviji bolj vsestranske in nacionalno bolj emancipirane od tistih, ki smo jih, precej pod vplivom sovjetske teorije in prakse, zapisali v našo ustavo.

Ko je Pirjevec - kot tedanji prvi bombaš agitpropa - začel nekaj po svoje ideologizirati Prešerna, je Kidrič pobesnel. Razlagal mi je posebne in zapletene pogoje umetniškega ustvarjanja in estetike in dodal, da je v partiji v tem pogledu bilo in ostalo še mnogo sektaštva in primitivizma. Mislim, da so ga neka estetska sorodnost pogledov in umetniške intuicije občasno še posebej izzivale k obširnemu pogovorom z Vidmarjem in Kocbekom, ki sta tedaj bolj razumela magijo umetnosti kot pa Stalinov Diamat.

Poglaviten teoretični prispevek Kidriča je bil seveda v ekonomiji. Prvi pri nas in mislim, da dosedaj najbolj globoko, je odkril in na naše specifične razmere apliciral:

a) zakon vrednosti,

- b) blagovno proizvodnjo,
- c) tržišče in cene,
- d) planiranje,
- e) višek dela in akumulacijo.

Izhodišče Kidričevih teoretičnih misli niso bile vizije klasikov marksizma o socializmu. Izhajal je iz realnega sveta blagovne proizvodnje in iskal pota in načine, kako in do kod njegove zakonitosti upoštevati, uravnavati in obvladovati v naših specifičnih razmerah. Od vseh jugoslovanskih voditeljev je bil Kidrič v svojem ekonomsko-teoretičnem mišljenju najbolj realen, najmanj voluntarističen, čeprav se tudi njemu ni vedno uspelo ubraniti zapeljivim skušnjavam humanističnih iluzij. Zato imajo tudi njegova ekonomsko-teoretična dela še vedno svojo polno vrednost. Zvenijo sveže, kot bi bila napisana danes, in ne pred tridesetimi leti. Nihče jih še ni z ničemer dosegel ali presegel.

Kidrič je bil izreden talent. Vsestransko nadarjen. Suverena, močna in celovita osebnost. Revolucionar ni postal zaradi svojih socialnih potreb, ampak zaradi prepričanja. Od mladega se je gibal v širokem razponu; opazoval je steklarje v Rogaški Slatini in bil stalen obiskovalec univerzitetne knjižnice. Zanimali so ga vsi dosežki civilizacije, umetnosti, kulture in znanosti; ali kljub temu je dobro vedel, da delavcem primanjkuje kruha in svobode.

Ta obsežnost njegovega zanimanja in znanja se odraža tudi v njegovem teoretičnem in praktičnem delu.

Djilas

Djilas je prevozil veleslalom od modrosti črnogorske plemenske zaupnosti preko skrajne leve do skrajne desnice. Ne poznam njegovih knjig, ki so izšle v inozemstvu. Če bi hotel človek odkriti njegov pomen za teorijo, bi bila zlasti pomembna njegova knjiga *Ideje in sistem*, ki je izšla v francoskem in nemškem jeziku. Ker mi ni na razpolago, nočem in ne morem soditi. V njegovi praksi je bilo mnogo različnega: herojstvo, intelekt, intuicija, lucidnost, neumnost, ambicija, publicistika, literatura. Ima trenutke visokega vzpona in tudi globokih padcev. Vsekakor precej neuravnotežena osebnost, polna vitalnosti, emotivno in razumsko močna, in zato tudi nestabilna in nepreračunljiva. Njegova slaba usoda je bila politika. Ostati bi moral pri literaturi.

7. marec

V Beogradu se je končala 16. seja CK ZKJ. Nič posebnega. Čutijo, da sedijo na sodu smodnika. Vzrokov ne vidijo, in zato govore v prazno. Boško Šiljegovič je duhovito pripomnil, da so seje CK podobne ljudskemu reku "trla baba lan". Perišin je ugotovil, da je protiinflacijski program propadel. To sta bili dve najbolj iskrevi misli plenuma.

Popit je zopet dokazal, kako slabo razume stvarnost in teorijo. Ko je govoril tistim, ki so zoper tozde, je rekel, da so tozdi dokaz, da je pri nas prevladal socialističen produkcijski odnos. Kdor je zoper tozde, je torej zoper ta produkcijski odnos. Blagor nam, ki smo tako prišli do novega teoretičnega odkritja. Ubogi Marx, kako se je motil, ko je trdil, da vsakokratno proizvodni odnos na posameznih stopnjah zgodovinskega razvoja odreja:

- a) značaj - lastninski - sredstev za delo;
- b) položaj - lastninski - delovne sile.

Na podlagi značaja ali vsebine teh dveh faktorjev stopajo ljudje v medsebojne proizvodne odnose neodvisno od njihove volje. To velja tudi za našo družbo. Popit izvaja vsebino proizvodnih odnosov iz neke trenutne organizacijsko-pravne oblike. Popolnoma v skladu z omejenostjo njegovega duha in znanja.

Ozračje plenuma se mi je zdelo kot grozeče zbiranje oblakov pred hudo nevihto. Razlike se poglobljajo. Strasti se razvnamajo. Kam gremo? Nič dobrega se nam ne obeta!

15. marec

Prebral sem Čosićevega Grešnika⁶. Zanimiv, rekel bi, da ne popolnoma posrečen spoj literature in politike. Knjiga razburja in odmeva. Kritika, bolj rečeno politika, je v center postavila vprašanje, ali je prikaz razmer med zaprtimi komunisti v Sremski Mitrovici zgodovinsko točen ali ne. Neumno in nebitveno vprašanje. Grešnik ni zgodovina ampak predvsem literatura, in zato ni dolžan biti zgodovinsko niti točen niti enovit. Ali kljub temu je vsaj v osnovnih potezah zelo zelo blizu zgodovine. Toda to ni bistveno. Poglavitno je, da v tej povezavi med literaturo in politiko pripada prednost prvi. Literatura v Grešniku je imenitna, močna, prepričljiva. Pisalo jo je talentirano pero. Čosić se je tudi tu pokazal kot močan in prodoren pisec. Preseneča in pleni z ostrino zapažanja, s širino domišljije, z razumom, intuicijo in znanjem. Kjer se ni popolnoma prepustil svoji umetniško stvariteljski moči, kjer je v svojo literarno izpoved in zgodbo preveč nasiloma gnetel svoje politične ideje, tam je ostal na površini. Manj prepričljiv in že skoraj bliže propagandistu kot pa literatu. Skoraj bi rekel, da je njegov politični angažma toliko manj prepričljiv, kolikor bolj je oddaljen od pristne umetniške izpovedi in doživetja. Rezultat je v obratnem razmerju s političnim prizadevanjem. Ali takih mest v Grešniku ni mnogo. Zblede spričo njegove literarne moči.

Kot politik je Čosić s svojim Ivanom Kotićem padel v brezizhodno Stalinovo past. Ali z neresnico proti zlu (fašizmu) ali z resnico v kapitalizacijo. Ivan Kotić je to lažno dilemo sprejel kot danost - in sprejeli so jo mnogi profesionalni revolucionarji in se z njo mučil brez upa zmage. Ta dilema je, preprosto povedano, največja taktična mojstrovina Stalinove politike. Tudi naša KPJ ji je plačala svoj davek. Spopad s Krležo in njegovimi to dokazuje. Vendar, to je bil spopad v vrhu, komaj kaj več kot boj za oblast v vrhu. Kasnejši zgodovinski dogodki so to dilemo razbili. Milijoni in milijoni, na vzhodu in zahodu, skupaj z našimi partizani niso vedeli o njej ničesar. Šli so v boj zoper zlo in ostali zvesti svoji človečnosti, svoji resnici, sreči in življenju. In ta tretja pot, ki je Čosić v Grešniku žal ni videl in pokazal nanjo, je premagala fašizem in neresnico, zlo in nečlovečnost. Seveda ne absolutno, ampak v danih zgodovinskih možnostih in omejenih perspektivah. Ali vendar. Ta zmaga je bila tako močna, resnična in človeška, da je tudi Stalinu in Kominterni povedala svoje. Poslala jih je zgodovini, da jim sodi in jih obsodi. Upajmo, da bo Čosić svojem Ivanu Kotiću dovolil, da tudi on to spozna in da začne ponovno verjeti, da je tretja pot še vedno tu. Brez nje tudi ni perspektive človeštvu in njegovi civilizaciji.

10. april

Vse bolj počasi pišem svoj dnevnik. Dogodki se ponavljajo. Kriza se pogloblja. Izhoda ni. To je vse. Stanje osnovnih družbenih silnic je jasno. Podrobnosti postajajo nezanimive.

⁶ Dobrica Čosić, Grešnik, BIGZ, Beograd 1985.

18. maj

Stipe Šušar je končno pokazal svoj pravi obraz. Kongres jugoslovanskih književnikov je označil za nenevarno diverzijo. Po njegovem bi zadostovala četa vojakov, da bi napravila red. S to Šušarjevo izjavo bi bil zadovoljen tudi Goebels. Sorodnost je očitna. Goebels: "Ko zaslišim besedo kultura, se primem za pištolo." Šušar: "Dajte mi samo četo vojakov in napravil bom red med jugoslovanskimi pisatelji." Zdi se, da je bil Goebels hrabrejši kot naš Stipe!

30. maj

Imel sem dolg razgovor s Tonetom Kebetom, na njegovo željo, ker piše o razmerah v Dolomitih in vrhniškem okrožju v letih 1941-1942. Obujala sva spomine in ugibala to in ono. O mojem boju s tedanjimi stalinisti mi je pokazal dve zanimivi pismi. Mojega in štabnega. Prilagam ju (fotokopija) skupaj s pismom, ki sem ga poslal Kebetu.⁷

Že več kot štirideset let se spopadam s sektaštvom, radikalizmom in stalinizmom. Ali kljub temu se mi dozdeva, da sem še vedno na začetku. Skoraj nič in nikamor se ne premakne. Žalostno!

O družbeni lastnini⁸

20. junij

Naš teoretični in pravni koncept državne lastnine je v popolni krizi. Je tudi vzrok mnogim našim političnim in gospodarskim težavam. Poglavitne slabosti naših rešitev so:

a) Ustavna opredelitev družbene rastline izenačuje njen ekonomski in pravni pomen. Stoji na stališču, da je z nacionalizacijo lastnine že dosežena njena pravna in ekonomska istovetnost. To je velika zmota. Ni težko dokazati, da ta razlika obstaja. Nekdo ni pravni lastnik neke lastnine, kapitala, minulega dela, ali kljub temu ima od nje lahko ekonomske koristi. Ali obratno, družba je pravi lastnik, pa kljub temu neki pravni subjekt (tozd) to ekonomsko izkorišča oziroma vrednost določene "družbene" lastnine (minulega dela) pretvarja (nerealna amortizacija) v svoj osebni dohodek. V tem primeru je pravi lastnik - družba - ekonomsko oškodovan, privatni kolektivni nelastnik pa ima nezaslužen dohodek. Ustavna norma, da si nihče ne sme ničesar prisvajati na podlagi družbene lastnine, ampak svojega dela, je zgolj idealistična fraza brez praktične vrednosti. Pri tem se v ekonomskem smislu čedalje bolj krepi skupinska lastnina v megletem pravnem okviru družbene lastnine

⁷Prvo pismo je dopis Sekretarja okrožnega komiteja KP za Notranjsko(II), 26.6.1942 komisarju 4. bataljona Notranjskega odreda. NO je 19.6.1942 izvedel rekvizicijo v Št. Joštu. Akcija je bila izpeljana brez odobrenja pristojnih odborov OF in Partije in je povzročila na terenu veliko politično škodo. V pismu, ki ga je napisal in podpisal sekretar Đuro (Stane Kavčič), je prisotna zahteva po pojasnilu in odgovornosti za samovoljno ravnanje. Drugo pismo je dopis Štaba Dolomitskega odreda (Št. 218/X, dne 29.8.1942) Glavnemu poveljstvu slovenskih partizanskih čet, v katerem se skuša vsa krivda za nastajajočo belo gardo v Št. Joštu zvaliti na Đurota, ki naj bi s svojim popustljivim oziroma oportunističnim ravnanjem predstavljal potuho reakciji. V pismu Tonetu Kebetu Stane Kavčič pojasnjuje razloge za svoje ravnanje ter navaja, da je na partijskem posvetovanju 5. in 6. julija 1942 na Rogu dobil za svoje načelno stališče do bele garde podporo Borisa Kidriča. Iz nekaterih drugih razpoložljivih dokumentov in virov pa je mogoče sklepati, da so Kavčiču njegov "popustljiv odnos" do kontrarevolucije očitali tudi kasneje in da je bila na tej osnovi pripravljena velika politična spletka 25 let pozneje. To pa bo predmet posebne obravnave.

⁸Mednaslov je avtorjev.

- vse do tega, da je za osebni dohodek čedalje manj pomembno, kaj nekdo dela, in čedalje bolj, kje dela. Ta nerazumljiva in ekonomsko absurдна zamenjava kaj s kje ni posledica razlik v individualni ali skupinski produktivnosti dela. Je posledica in rezultat tega, kako in v kakšnem obsegu si je posamezen kolektiv uspel prisvojiti tisti del družbenega kapitala, s katerim lahko tako suvereno upravlja ali ga izkoristi. Sedanja suverena delitev osebnega dohodka je v bistvu pravno konstituirana pravica in možnost skupinskega prilaščanja ekonomskih koristi s pomočjo družbene lastnine. Oblike tega prilaščanja so mnogovrstne: nerealna oziroma neekonomska amortizacija, izgube nizka ali nikakršna akumulacija, neizkoriščena sredstva za delo, monopolni položaj skupine - kolektiva - glede pravice do dela.

b) Družbeno lastnino so koncipirali kot nelastnino. Bila naj bi last vseh in nikogar. Spregledali so, da je družbena lastnina tudi v naših razmerah še vedno minulo delo in v ekonomskem smislu - kapital vrednost - ki je poleg delovne sile poglavitni faktor proizvodnje. To ni zgolj slučajno. Teoretični arhitekti te rešitve - Kardelj, Bakarič, Sergej Kraigher in še mnogi drugi - so hoteli in želeli z družbeno lastnino kot nelastnino, kot nekapitalom vplivati tudi na blagovno-denarni značaj proizvodnih odnosov. Hoteli so ukiniti družbeno lastnino kot vrednostni faktor proizvodnje - na ta način naj bi omogočili, da se v proizvodnji ukine kapital in nadomesti z nekim nejasnim in izmišljenim pojmom - združenim delom. Iz njega je kasneje izpeljan tudi dohodek, ki naj ne bi bil več rezultanta blagovno tržnih odnosov, ampak posledica načrtovanja, dogovarjanja in zavestnih, to se pravi političnih odločitev subjektov združenega dela.

Vendar pa ta utopični socializem, ki hoče že sedaj in tu negirati zakon vrednosti, v ustavi in drugih pravnih predpisih ni izpeljan dosledno in radikalno. Avtorji te utopije so se zavedali, da to sedaj še ni mogoče. Jasen jim je bil blagovni značaj naše proizvodnje. Zato so ga morali priznati, istočasno pa so storili vse, da bi ga z ideološkimi, političnimi in pravnimi sredstvi čimprej spremenili. Rezultat tega početja je popolna konfuzija in čedalje večji razkorak med teorijo in prakso, med filozofijo in stvarnostjo na tem področju.

d) Družbeni kapital kot dejavnik proizvodnje so ideološko in pravno ex ante nacionalizirali. Pravni status družbene lastnine je tako postal monopolna, rekel bi znacionalizirana lastnina vse družbe. Torej, družba je zavrгла možnost, da bi bila lahko tudi privatna lastnina proizvodnih sredstev in kapitala činitelj ekonomskega napredka, pri katerem bi vsa družba tudi participirala. Vse kar je izven monopola družbene lastnine, torej ni (kmetje, obrtniki) načelo, ampak zgolj izjema (kot nujno zlo) sistema. Naša ideologija potemtakem ne priznava objektivne ekonomske družbenosti nikomur drugemu kot pravno nacionalizirani lastnini. Tu smo se ujeli v zanko formalizma in voluntarizma. Ni torej važno, kaj se z lastnino (kapitalom) ekonomsko dogaja. Važno je, da je pravno družbena, to se pravi, nacionalizirana. Nismo torej prebili zvočnega zidu, ki ga je tem odnosom postavila oktobrska revolucija. Madžari, Vzhodni Nemci in v zadnjih letih tudi Kitajci so v tem pogledu že daleč pred nami. Družbenost lastnine pojmujejo širše kot mi. Zavedajo se, da je lahko tudi tako imenovana privatna lastnina važen činitelj ekonomskega stanja in napredovanja vse družbe.

Vse tri navedene slabosti jugoslovanskega pojmovanja družbene lastnine imajo skupni imenovalec. Izpeljane so iz teorije in ne iz prakse. Napravljene so mimo stvarnosti. Podrejene so nekim idejam utopičnega socializma in tistim Marxovim ugotovitvam, do

katerih je prišel v svoji Kritiki gothskega programa. Govoreč seveda o takem socializmu, v katerem bo blagovna proizvodnja ekonomsko že presežena.

Teoretično pojmovanje in sistemska ureditev družbene lastnine pri nas bosta zato nujno doživela velike spremembe. Morala se bosta prej ali slej prilagoditi stvarnosti. Morala bosta tako ali drugače upoštevati ekonomske zakonitosti. Pokazalo se bo - in se že kaže - da Kardeljeve, v ustavi zapisane ideje o družbeni lastnini ne morejo vzdržati kritike prakse. Vse to je eden od pogojev, da začnemo premagovati družbeno krizo, v kateri smo.

Mogoče sem obstoječe zmotne teorije in uradne teoretike prikazal preveč enostransko in radikalno. Recimo, tudi Kardelj je pisal in opazil protislovnosti družbene lastnine. Mogoče. Če sem bil in bom v kritiki obstoječega nekoliko enostranski in radikalen, bom tak zato, ker hočem v obstoječe zmote posvetiti do dna. Ne oporekam teoretikom, da so poleg svojih idej videli še tudi druge sestavine naše stvarnosti. Zlasti Kardelj je bil v tem pogledu zelo luciden mislec. Ali eno je gotovo. Četudi so videli stvari, ki niso potrjevale njihovih utopičnih iluzij, in videli so jih, jih niso dovolj upoštevali in niso napravili ustreznih sklepov. Je tudi jasno, zakaj. Podrl bi njihovo utopično in idealistično zgradbo. Tega pa niso hoteli.

Oglejmo si sedaj tiste ekonomske zakonitosti in značilnosti, ki odrejajo položaj in pomen lastnine v začetnem obdobju socialistične družbe.

a) Zakoni in nujnost blagovne proizvodnje delujejo z isto neizprosno vsebino kot v kapitalizmu, čeprav lahko v posebnih oblikah in (tudi lahko) s specifičnimi posledicami.

b) Lastnina je še vedno vrednost, kapital, ki ga zelo primanjkuje, čeprav se v mnogočem spremenijo možnosti in oblike prisvajanja, država, deli države, skupina, posameznik.

c) Pravni in ekonomski vidik lastnine nista istovetna, ampak avtonomna in v ekonomskem pogledu neodvisna drug od drugega.

d) Delovna sila je blago v privatni lasti, ki ima svoj poseben status, zaščito, ceno in interes. Čeprav se je izgubila politična ostrina, ki v kapitalizmu prevladuje med delom in kapitalom, še ni in še dolgo ne bo osvobodena vseh materialnih protislovij med delom in kapitalom kot činiteljem proizvodnje. Ali drugače: delo in kapital (kot minulo delo) sta še vedno temelj proizvodnje.

e) Brž ko je proizvodnja presegla potrebe proizvajalcev, ko sprejme blagovno-denarno (ali celo samo naturalno) menjavo in se vključi vanjo, postane na ta način že družbena. Zadovoljuje namreč neke širše družbene potrebe in interese. Ko se to zgodi, ima vsaka družba možnosti, pota in obveznosti, da družben značaj take proizvodnje oziroma ekonomske dejavnosti tudi postavi v določen družbeni okvir, pravila igre, da bi na ta način konstituirala in zaščitila interese vseh ali vsaj enega dela družbe. V tem pogledu socializem očitno nima samo ene možnosti - nacionalizacijo - ampak so še druge, bolj racionalne, manj doktrinarne in skladnejše s splošnimi in posebnimi interesi družbe.

f) Vse dotlej, dokler se ne doseže stopnja obilja proizvodov, vse dotlej, dokler se proizvodi delijo po zaslugah, in ne po potrebah, to se pravi, po delu, bo trajalo tudi

protislovje med delom in kapitalom. Tega protislovja ni mogoče ukiniti z drugačno obliko delitve (dohodek). Ukine ga lahko samo neblagovni, nedenami, nevrednostni značaj proizvodnje. To je še zelo zelo daleč. Pustimo našim zanamcem veselje in dolžnost, da najdejo rešitev te naloge. Če je tako, potem to pomeni, da se bo nasprotje med delom in kapitalom, torej med lastnino in delom, manifestiralo v najrazličnejših vsebinah, oblikah in smereh. Vse to se dogaja že sedaj. Najrazličnejši posamični, skupinski, lokalni, republiški, podjetniški kartelni interesi in interesi med panogami niso v bistvu nič drugega kot konkretna muzika in razglašena simfonija objektivno danega protislovja med delom in kapitalom. Ni ga mogoče ukiniti ali prepovedati. Možno ga je samo uravnnavati in usmerjati v določenem okviru in do določene stopnje. Vse ostalo je zmota in utopija.

Tudi ni mogoče eliminirati skupinskih in posamičnih ekonomskih interesov s pravno nacionalizacijo družbene lastnine ali z dohodkovnimi teorijami samoupravljanja. Vse dotlej, dokler bo blagovna proizvodnja, se bodo ti interesi pojavljali in se v širšem ali ožjem obsegu tudi realizirali. Graditi je treba torej sistem, ki bo skupinske in posamične interese, obstoječe v družbeni lastnini, pogojeval in postavljajl v neko soodvisnost s splošnimi. Gradil torej med njimi istosmeren interes.

Torej družbena lastnina objektivno ne more biti čisto in idealno stanje. V ekonomskem smislu je v njej več interesov - več kandidatov za prisvajanje, zlasti vsa družba, posamezni deli družbe, skupina, posameznik. Ali drugače: obstaja torej objektivna meja čistega ekonomskega podružabljanja družbene lastnine. To čisto ali popolno podružabljanje na sedanji stopnji našega razvoja (blagovne) proizvodnje ni v tem, da si izmislimo sistem ali filozofijo, ki bo s čarovnijo eliminirala vse druge subjekte in interese razen splošne družbe. Nekaj takega so hoteli s sedanjim dohodkom. Rezultat je znan:

1) da protislovne interese posamičnih že omenjenih subjektov ugotovimo in priznamo kot dano stvarnost;

2) da jih povežemo v čimbolj skladen in medsebojno odvisen sistem; v tem pogledu ni idealnega recepta, je samo spoznanje družbene avantgarde, da je to potrebno, in prizadevanje, da bi našli temu cilju najbolj ustrezne konkretne rešitve.

Iskati oziroma proglasiti čisto ekonomsko družbenost sicer čiste in totalne pravne družbene lastnine je alkimija utopičnega socializma. Kardelj, Bakarič in tovarišija so bili njeni neuspešni mojstri.

Namesto da bi naši teoretiki in ideologi priznavali in ugotavljali mejo in možnosti ekonomskih interesov posameznih subjektov znotraj (pravne) družbene lastnine, namesto da bi med njimi določali pravila igre, in jih tako objektivizirali, so šli v nasprotno smer. Z deklaracijo so ukinili ekonomske različnosti in protislovnosti, z deklaracijo in v teoriji so proglasili splošno kot prevladujoče, in tako v praksi dali prevlado posamičnemu nad splošnim. Juriš na nebo - padec na zemljo.

Treba je priznati, da so bili mojstri alkimije dosledni. Zato so tudi integracijo živega in minulega dela razlagali pod klobukom žongliranja. Rekli so, naj se ukine minulo delo kot lastnina, kot kapital in kot vrednost. Ukinili so tudi delovno silo kot blago, in nevesta (kapital) ter fant (delovna sila) sta tako dobila vse pravice in možnosti za srečen zakon. Dokler je ta srečni zakon kreditiral mednarodni kapital, je še nekako šlo. Ko je bilo pred

leti tudi tega konec, je v njem nastopila kriza. Ona vara njega, on vara njo. Jebi ga na sve strane. Ja tebe, ti mene!

Hočem povedati, da ima tudi tudi integracija živega in minulega dela objektivne meje, ki jih ni mogoče odpraviti s filozofskimi traktati ali ustavnimi deklaracijami. Z njimi je mogoče stimulirati samo dezintegracijo, kar se sedaj pri nas v velikem obsegu dogaja. Prevladujoča je namreč težnja prisvajanja ne z lastnim, ampak tujim - bodisi živim ali minulim - delom.

Osnutek sprememb (teze)⁹

1. Lastnine:

a) Pravno družbena, ki mora dajati minimum akumulacije, predpisane in razdeljene z družbenim planom. Lahko je okvir federacija, konkretno republike. Vsaka delovna organizacija bi morala pred svobodno delitvijo dohodka izločiti:

- realno amortizacijo,
- minimalno akumulacijo.

Če tega ne doseže, je v izgubi, in tedaj nastopi poseben režim.

b) Zadružna, k prinaša dobiček lastnikom; med njimi so lahko posamezniki ali pravne osebe.

c) Privatna - do 30 ali 50 delavcev, ki od neke stopnje naprej participirajo tudi v dobičku lastnika. Poleg tega jim pripadajo tudi samoupravne pravice na področju sociale. Poslovne odločitve so v pristojnosti lastnika.

d) Mešana: $a+b$; $b+c$; ali $c+a$, $b+a$, $a+b+c$.

e) Osebna: predmeti za osebno rabo, všteti stanovanje.

2. Delovna sila je blago v privatni lasti. Med delom in kapitalom je določena igra. Njene pogoje določata tržišče in družba.

3. Dohodek družbeno usmerjati. Svoboda delitve za delovne organizacije samo v okviru in pod pogoji, ki jih določijo republike. (Nadaljevati politiko usmerjanja po zakonu SRS iz 1971 leta.)

4. Pogoje gospodarjenja določa:

- a) zakon vrednosti preko tržišča,
- b) družba s plansko, finančno in administrativno politiko.

Temelj sistema je a, b so izjeme, popravki, usmerjevalci na podlagi spoznanj in dogovorjenih političnih, ekonomskih, socialnih in strateških opredelitev.

5. Hektarski maksimum zelo povečati.

6. Samoupravljanje: sedanjo avtonomijo, ki naj laično odloča o vsem, razdeliti na tri dele:

⁹ Mednaslov je avtorjev.

- a) vodenje - strokovne odločitve in operativa - poslovodni organ z direktorjem na čelu;
- b) širša skupnost - republika, ki naj prevzame nekaj pristojnosti pri delitvi in v socialni politiki;
- c) delavski svet:
 - svobodno razpolaganje z delom dohodka,
 - v splošnih okvirih konkretno delitev osebnega dohodka. To pomeni, da bi bil osebni dohodek zaposlenega bi sestavljen iz dveh delov:
 - A) iz družbeno določene minimalne cene delovne sile,
 - B) iz participacije pri dobičku - več vrednosti;
 - nekatere pristojnosti pri poslovnih, investicijskih, kadrovskih in socialnih politiki.

Ko sem to pisal, me je prišel obiskat Blaž, naš štirileten vnuk. Ker je videl, da sem zatopljen v pisanje in da mi ni za pogovor, je sedel zraven mene, vzdihnil in me nekaj časa molče opazoval. Čutil sem, da razmišlja, kako bi se me lotil. Uporen kot sulec in zviti kot kujon. In res, kar naenkrat: "Deda, kdaj bodo tebi lasje zrastle?" Zasmehal sem se in odgovoril, da ne vem. "Zakaj si ne posadiš nove?" je vrtal dalje. "Kje naj dobim sadike," sem ga izzival, "ali mi ti posodiš nekaj svojih las, da jih posadim?" Zamislil se je. Čez čas: "Ne posodim, naj ti jih da babica, ona jih ima več kot jaz." Bil sem iskreno vesel tega nauka o "socialistični" ekonomiji in moja koncentracija je postala Blaževa trofeja. Zmagal je. Potem mi je poročal o vrtcu, kamor je začel hoditi pred nekaj tedni. Vse lepo po vrsti: o tovarišici, o hrani, o prijateljih, o telovadbi. "Ali je kaj punc v vrtcu?" sem ga vprašal. "So," je vzdihnil, očitno nezadovoljen. Potem sva imela debato o anatomiji "Zakaj imaš lulek?" "Zato da lulam," se je odrezal in bil nekoliko začuden, da ga sprašujem to. "Ali imajo punce tudi lulek?" sem ga dražil. "Nimajo," je rekel in se zadovoljno režal. "Kje pa potem lulajo?" sem se delal nevednega. "Na riti!" je ustrelil odgovor kot iz puške. Vrgel sem proč vse filozofije, lastnine in sisteme tega sveta in se predal čudovitemu, skrivnostnemu in neizmernemu kozmosu otroške fantazije, čustev, logike in intuicije.

10. julij

Zanemarjam dnevnik. Skoraj nič ne pišem. Poletje me vedno napravi pisateljsko lenega. Toliko je drugih mikavnosti, ki me vlečejo proč od pisanja.

Včasih sem v zadregi. Vrednost mojega dnevnika ni v zgodovinskem pričevanju oziroma v opisu konkretnih dogodkov in premikov. Moje politične analize in zapažanja na družbenem ekranu mu dajejo (če) neko vrednost in zanimivost. Ali tudi v tem pogledu se mojemu dnevniku ne obeta nič dobrega. Moje misli in zapažanja o nekaterih problemih naše družbe, ki sem jih zapisoval v sedemdesetih letih, so bile za ta čas nove, lucidne, nenavadne, deloma celo izjemne. Odkrivalo so globlje vzroke nekega stanja in nakazovale bodoči razvoj oziroma družbeni zastoj in krizo. Zadnja leta o vseh teh problemih že jasno čivkajo vsi vrabci. Postajajo splošno znana dejstva. O vzrokih in posledicah naše krize oziroma o nepravilni politiki, ki jo je povzročila, je čedalje več kvalitetnih člankov, elaboratov, razprav, anket in intervjujev. Pišejo teoretiki, filozofi, ekonomisti, pravniki, sociologi, politologi, literati, profesorji, raziskovalci in strokovnjaki. Veliko število mislečih in strokovno usposobljenih kadrov kaže ogledalo naši zavoženi politiki. Samo politiki molčijo in trmasto in bedasto ponavljajo svoje molitve in se z njimi delajo gluhe in slepe, da bi na ta način vendar demonstrirali dvoje:

- a) trdno odločenost, da ne dajo oblasti;
- b) svoj podcenjujoč ali celo nihilističen odnos do kvalitetne in strokovno utemeljene

kritične misli in analize.

Jaz sem seveda teh kritičnih analiz in publikacij zelo vesel. Moralno in razumsko me krepe. Potrjujejo moje ocene in predvidevanja izpred destih, sedmih, treh let. Ali, vsa ta pisana ali javno povedana kritična spoznanja (simpoziji, posvetovanja itd.) mi tudi zmanjšujejo vnašo za pisanje dnevnika. Čemu pisati, ko postaja že vse jasno? Koga še lahko zanima moj dnevnik, če bodo v njem predvsem tiste misli in ocene, ki so bile že javno in mogoče celo bolj celovito in argumentirano povedane? Kdo bo še z zanimanjem čital moje fragmentarne misli in opažanja o zadevah in dogodkih, ki so sicer že opisani in razčlenjeni v dolgih člankih, referatih ali knjigah. Včasih čutim, da moj dnevnik izgublja svojo aktualnost in s tem tudi svoj smisel. Ne bi ga pisal, če bi vedel, da bo, ko in če bo objavljen, imel zgolj vrednost spominov. Čas mu postaja tudi nasprotnik. Tudi jaz sem izgubil bitko s časom. Z dogodki ne. Poglavitno smer in razvoj sem dobro predvidel. Padli smo celo bolj globoko, kot sem pričakoval. Ali zmotil sem se, ker sem predvideval, da bo naša družba vendar sposobna po petih do desetih letih krize opraviti obračun sama s seboj. To se ni zgodilo. Zdi se mi, da se tudi še ne bo tako kmalu. Vse bolj in bolj sem pesimist. Naša tradicionalna balkanizacija je še vedno tako močna, da sem čedalje bolj prepričan, da bomo kmalu izgubili vse možnosti, za vključitev v razviti evropski prostor. Životarili bomo kot provinca na robu vsesplošne azijsko-afriške zaostalosti. Tu bo naše mesto. Videti je, da je to tudi realen doseg marksistične misli in prakse, ki jima ga je določila zgodovina ob koncu dvajsetega stoletja. To je grenko spoznanje, do katerega prihajam v pozni jeseni svojega življenja. Še posebej grenko tudi zato, ker smo imeli zlasti mi Slovenci realno možnost, da bi si na izvirnih temeljih Osvobodilne fronte zgradili evropsko, demokratično, socialno in pluralistično narodno skupnost. Uničila sta jo praksa in teorija boljševikov in kominterne, preleti v našo teorijo in prakso in podprti z avtoriteto Tita, Kardelja, Bakariča in drugih. Generacija, ki ji pripadam, je dobila vojno in izgubila mir. To je nesrečna generacija!

5. avgust

Komite za SLO in DS je v Luki Koper zaradi štrajka razglasil izredno stanje, ukinil oblast delavskega sveta in jo sam prevzel. Režim je pokazal še eno karto svoje demokracije. Model za rdeči teror nad nezadovoljnimi delavci je razkrit. Ni nov. Precej spominja na Hitlerjevo SA¹⁰. Z oboroženim lumpenproletariatom nad neoborožene delavce. Vso zadevo politično vodi ZK, operativno pa policija. Politični vrh računa na nemire in je nanje tudi pripravljen. Idejo splošnega ljudskega odpora so izkoristili in spremenili v prvo oboroženo bojno črto zoper splošni ljudski odpor obstoječi politiki. SLO tako postaja oborožena pest oblasti, usmerjena zoper tiste, ki z njo niso zadovoljni. Še en posmeh partizanstvu in revoluciji. Še ena strašna deformacija naše družbe. Vodilna gamitura bo uporabila vsa sredstva, da ostane na oblasti. To je menda edino vprašanje, kjer so enotni in odločni. Tudi to nekaj pove. To je nevarna igra z ognjem. Prve iskre tega ognja so se že vžgale v Luki Koper. Umika in pameti ni! Torej samo naprej v eksplozijo.

5. september

V zadnji številki Nove revije me neki Marjan Dolgan¹¹, ki ga ne poznam, javno na

¹⁰ Sturm-Abteilung, jurišni oddelki v začetnem obdobju nacizma v Nemčiji. Hitler jih je po obračunu z njihovim vodjem Röhmom razformiral.

¹¹ Marjan Dolgan, Vprašanje tov. Stanetu Kavčiču, Nova revija, št. 39/40 1985.

policijski način zaslišuje o direndaju na predstavi Tople grede¹² 1964. leta. Hoče vedeti, kdo je to organiziral. Ne bom odgovoril. Ne dam se policijsko zasliševati. In tudi sicer nič ne vem o ozadju takratnih "gledaliških" dogodkov.

Taras Kermauner piše dolge in zarukane članke. Pri njem hodijo složno skupaj: lucidna odkritja, filozofske konstrukcije in politične neumnosti. Kljub ogromnemu znanju, ostremu razumu in publicističnemu talentu, je politično precej zbeigan in kratkoviden. Zgodovinska obremenjenost slovenskega veleintelektualca. Kakšna razlika od srbskih. Ti so predvsem politično prebrisani. Naši naivni. Srbski ločijo taktiko od strategije. Slovenski mešajo eno z drugim, in zato ne vedo, kaj hočejo. Srbski to vedno vedo, Slovenci smo kot narod še vedno v puberteti. Samo pridnosti, trmoglavosti in poštenosti slovenskega kmeta se imamo zahvaliti, da nismo že zdavnaj izginili.

Hribar je s svojimi članki (Samoupravljanje)¹³ obračunal tudi z Marxom. Odpisal ga je kot utopista in očeta leninsko-stalinske totalitarnosti. Škoda, da je bil (Hribar) tako radikalen in odločen. V mnogočem ima seveda prav. Zlasti razmerje med družbo in državo ni tako preprosto in kratkotrajno, kot so mislili Marx, Lenin ali Kardelj. Marx in njegovi na ta odnos gledajo skozi očala utopičnega komunizma in zato je zanje vse zelo preprosto. Človek je osvojil idejo; ideja je prerodila človeka. Ideja je postala vse in človek nič. Za to lažno in utopično fasado je sedaj realni socializem in za njim totalitarna oblast ideje oziroma revolucije. To se pravi bolj ali manj krvava ali celo nekrvava orwelovščina. Hribar je dobro začutil in razkril nevzdržnost in zgodovinsko zgrešenost take osvoboditve človeka. Ostal je zvest evropski tradiciji človeškega razvoja in njegovi avtentični subjektivnosti, ne da bi zavrgel oblast in državo kot nujen aparat človeškega sožitja in v nekem smislu tudi njegove svobode in napredka.

Hribar se je povzpel na sam vrh sodobne ustvarjalne slovenske in tudi jugoslovanske filozofske misli. Kardeljevi zvesti učenci in uradniški marksisti mu niso do kolen. Razveseljivo in obetajoče!

Delitev dohodka

2. oktober

CK ZKJ je ponudil v javno razpravo material - teze - za delitev osebnih dohodkov. Glavna avtorja sta Hadživasilev in Sergej Kraigher. Po tem predlogu naj bi se osebni dohodek delavca oblikoval iz dveh delov. Iz tistega, ki bi ga delavec dobil kot nadomestilo za svoje delo - neodvisno od finančnega rezultata delovne organizacije. Bil naj bi torej cena dela oziroma delovne sile, ki bi ga določila država. Drugi del delavčevega dohodka naj bi bil odvisen od njegovega samoupravljanja, kar naj bi pomenilo, da je odvisen od dohodka podjetja oziroma sorazmeren z njim.

Ideja ni nova. V sistemu smo jo imeli že v začetku 1961. leta. Stara je torej 25 let. Je precej meglena, zahteva mnogo administriranja in je zlasti problematična, če naj bi, preden se določi drugi del delavčevega dohodka in dohodka delovne organizacije, izločili tisti del, ki bi bil rezultat monopolnega položaja delovne organizacije. Tu gre za tako imenovano

¹² Predstava Topla greda Marjana Rožanca je bila po pričevanju očitidcev prekinjena po posredovanju skupine naročenih provokatorjev (delavcev Agrokombinata iz Grosuplje), kajti vsebina je bila kritično nastrojena do takratne socialistične politike na vasi.

¹³ Tine Hribar, Samoupravljanje, članki v Novi reviji, št. 33/34, 35/36, 37/38 in 39/40.

izenačevanje pogojev. Kdo, kako in do kod naj nekdo izenači pogoje v blagovni proizvodnji in kolikor toliko svobodnem tržišču, ostaja slej ko prej nerešljiva uganka in računica. Ali vedno znova se obnavlja in utemeljuje. Vedno ima svoje zagovornike. Njen pravi smisel je zelo jasen in enostaven. Pobirati del dohodka od bolj produktivnih gospodarskih subjektov, ga preliti v skupne fonde in od tam potem deliti manj produktivnim. Torej na Balkanu nič novega. To prelivanje monopolnega dohodka je tako velika neznanka, nevarnost in nesmiselnost, da bi takoj uničilo še tisto malo racionalnega in smiselnega, ki je v predlogu o novi delitvi osebnih dohodkov. Poleg tega ima ta predlog še mnoge druge slabosti in je v mnogočem neizdelan in protisloven. Zato verjetno ne bo sprejet. končal bo v debelem arhivu stabilizacijskih modrosti. Ali kljub temu je zanimiv, ker razkriva del ozadja in globlje probleme sedanje gospodarske politike in sistema. Očitno so se začeli posamezniki zavedati, da sedanji sistem delitve osebnih odhodkov ni dober. Preveč je avtonomen, samolasten in premalo ali skoraj nič odvisen od rezultatov dela. Zato tudi poraja čedalje večje razlike med zaposlenimi. Čistilka v podjetju A zasluži več kot inženir v podjetju B. To je preveč celo za najbolj zagrizene samoupravne avtonomiste.

Počasi, zelo počasi, se tudi v nekatere politične glave tihotapi misel, da ima tudi pri nas delovna sila določeno ceno, čeprav ni blago oziroma je majčkeno tudi blago ali vsaj nekaj blagu podobnega, zato ker le ima določeno ceno. Aha! Tu smo! Je bog ali ga ni. Boga ni? Mogoče je (še) samo njegov rep. Sicer pa bo tudi ta izginil, danes ali jutri, uničili ga bodo samoupravljanje, delavski razred, ZK, ustava, zakon o združenem delu. Torej litanije. Ali kljub temu delavec noče delati za 100 dinarjev na uro, če se mu nekje druge ponudi možnost, da jih dobi 150. Da, to je vredno premisleka. Ne da bi spremenili katekizem, v katerem je zapisano, da delovna sila pri nas ni blago, so avtorji predloga o drugačni delitvi osebnih dohodkov vendarle predlagali, naj se delavcu prizna in izplača določena vsota za njegovo delo. To seveda ni nič drugega kot posredno priznanje, da ima vsaka delovna sila ceno. Dodajmo: je torej blago! Majhen žarek resnice je posvetil v našo ideološko temo!

Predlog ni bil dobro sprejet. Slovenski sindikati so ga odločno odklonili. Odklanjajo ga tudi kolektivi, zlasti tisti, ki imajo še vedno kaj deliti, čeprav tudi na račun manjše akumulacije in zmanjšane amortizacije. Skupinsko-lastninska zavest je še zelo močno usidrana v delovnih organizacijah. Zelo težko jo bo premagati. Ta zavest je še edina učinkovita obramba delavcev zoper vsesplošno krizo in čedalje težji gospodarski položaj. Z njo delavci rešujejo sebe in svoj kos kruha v splošnem brodolomu obstoječe politike.

Tudi bolj razgledani ekonomisti niso naklonjeni predlagani spremembi v sistemu delitve osebnih dohodkov. Zavedajo se, da s parcialnimi ukrepi ni mogoče ničesar popraviti in izboljšati. Ker razmišljajo širše in vidijo globlje, se jim zdita možna samo dva izhoda iz sedanje situacije. Eni bi šli nazaj v popolno centralizacijo, ukinili bi samoupravljanje in končali v administrativnem socializmu vzhodnega tipa. Drugim se zdi, da je izhod v radikalni gospodarski reformi, in to taki, ki bi na mnogo bolj selektivni podlagi upoštevala zakon vrednosti in ostale zakonitosti blagovne proizvodnje.

Čedalje več je torej tistih, ki so mnenja, da je minil čas polovičnih rešitev in gnilih kompromisov. Ne može više devojka Jugoslavija nevinna i jebena biti. Bojim se, da jo bodo čas in razmere posilile.

15. oktober

Dodatni material za VI. Dedijerja

Vtipkati:

a) šestdeseta leta

b) odnos Kardelj-Bakarič

Skica Josipa Vidmarja

16. oktober

Josip Vidmar slavi svojo devetdesetletnico. Kljub temu ali tudi zato, ker je tako star, te dni piše, govori, nastopa tu in tam, daje intervjuje suvereno, domišljeno in nepremišljeno, kot da bi imel komaj petdeset let. Ljudje mu tako ali drugače izražajo svoje priznanje, občudovanje, zahvalo, zadržanost in tudi kritiko. Proslava njegovih 90 let je tako pristna, zdaj topla in človeška, zdaj samo hladna in razumska, zdaj protokolarna in neiskrena.

V svojem življenju sem srečal in imel mnogo znancev, sodelavcev, prijateljev in nasprotnikov. To je pisana galerija obrazov, talentov, značajev, želja, namenov in razlogov. Večkrat razmišljam o njih. Vračam se nazaj in se spominjam prvih srečanj, vtisov, spoznanj in usod, ki sem jih doživljal z njimi. Tu so najprej tisti, s katerimi sem že ob prvem srečanju vzpostavil neko posebno zvezo, razumevanje, skladnost duha in sorodnost misli. Potem se je to nadaljevalo desetletja, čeprav to ne pomeni, da med nami ni bilo razlik. Ali razlike so nas bolj privlačile, kot razdvajale. Spominjam se tudi onih, ki so mi bili dobri znanci, sodelavci in prijatelji, ali samo nekaj časa. Potem je vse to prenehalo. Nekaj z razlogom, nekaj brez pravega razloga. Naš poti so šle vsaksebi in lep adijo. Postali smo si tuji ali samo nekdanji znanci. Srečeval sem se in sodeloval tudi s takimi, ki so mi bili tuji in nerazumljivi že od samega začetka. Same razlike, hlad, zadržanost in nezaupanje vsepovsod. Bili so mi antipatični, čudaški in nedostopni. Mogoče niso bili popolnoma taki, ali jaz sem jih videl in doživljal take. Verjetno so oni mene tudi videli in doživljali na enak način. Kako veliko je subjektivnega, neutemeljenega in neraziskanega med ljudmi. Koliko usod, nesporazumov, krivic in človeških nesreč ima svoj pravi vzrok v posebnih in osebnih lastnostih človeške narave.

Josipa Vidmarja sem prvič srečal 22. maja 1943. leta v Rogu na Bazi 20. Tega dne sem namreč prvič kot sekretar PK Skoja prišel tja, videl tedaj še maloštevilne prebivalce tega glavnega mesta paritzanske Slovenije in med njimi tudi Vidmarja. Že nekje v svojih spominih sem napisal, da mi je snidenje z njim zbudilo usmiljenje, kajti dejal sem si: ubogi stari mož, prišel si umret v partizane. Niti en sam trenutek nisem pomislil, da se bova srečala in modrovala še več kot 40 let.

Ko sem ga naslednje dni ponovno srečal pod mogočnimi krošnjami stoletnih smrek, ko sva za hip ali dva izmenjala nekaj besed, sem že vedel in čutil, da sem srečal človeka, s katerim imam nekaj skupnega ali podobnega. Bil mi je simpatičen, zanimiv in valovne dolžine najine biti sicer niso bile iste, pa vendarle take, da je bila možna komunikacija, razgovor in sporazumevanje. Nikoli nisva bila sodelavca ali prijatelja. On se je gibal v drugačnem okolju kot jaz. Moji horizonti, odgovornosti in možnosti so bile drugačne od njegovih. Zato sva se vedno srečevala nekje na mejni črti ali v prostoru njegovega in mojega snovanja, dela in življenja. Toda v tem prostoru je bila med nama (vsaj jaz sem to čutil, ne vem za njegovo mnenje) neka stalnost. Imenoval bi jo neko posebno duhovno in miselno vezovčje. To je bilo oзраčje simpatije, tolerance, spoštovanja in strpnega dialoga o

marsičem, kar sva videla in vedela o času in razmerah, ki so gospodovale tam in tedaj. Med nama so bile vsakršne in velike razlike. Ali pogovarjala sva se o njih neposredno, neprisiljeno in lahkotno. Najini dialogi so bili bolj podobni Rossinijevi glasbi kot pa politični zavzetosti. V mnogočem sem ga gledal in doživljal kritično. Prepričan sem, da mi ni ostal ničesar dolžan. Tudi on je meril mojo dalj. Kljub temu je med nama bilo nekaj toplega, človeškega in razumevajočega. Po mojem odstopu se poglobilo in utrdilo. To sem znal ceniti. K temu so gotovo mnogo pripomogla najina strunjanska srečanja in debate. Ostala so mi v lepem spominu.

Vidmar ni bil politik. V politiko ga je pripeljalo slovenstvo, ki mu je bil vdan na prav poseben način. Iskreno in zavzeto. Imel je mnoge vplivne in pomembne položaje, ali kljub temu politika in oblast nista bili njegov svet. Za politiko ni imel ne daru ne smisla ne želje. Ne rečem, da je bil docela nedovzeten za blišč oblasti. To je človeško. Čeprav ga je blišč oblasti izzival, se mu je istočasno tudi posmehoval. Rad je govoril, da je paradni konj oblasti. V tem njegovem cinizmu je bilo nekaj resnice. Res, bil je tudi paradni konj. Ali ne povsod in vedno. Javno in na paradah je korakal, kot mu je bilo naročeno. Tu ni kvaril predvidenega scenarija. Za kulisami oblasti pa ni rad vedno ubogal. Brcal je, grizel in rezgal. Vedno je bil kritičen do obstoječega. Pri tem je seveda imel mero in vago. Natančno je vedel kje, kdaj, kako in zakaj lahko razgraja. Politični vrh je je tudi razumel in spregledal njegove ugovore. Tudi vrh je vedel, da Vidmar ni bil politik in zato tudi ni bil nevaren. V njem je bilo preveč samosvojega, aristokratskega, da bi se mogel in hotel približati množici, in tako povečati svojo politično težo. Povprečnost mu je bila tuja. Preziral jo je. Politik je prisiljen z njo manipulirati. To je zakon politike. Če to postane njegov edini cilj in smisel, potem je seveda konec. Politika, ki je lahko velik dobrotnik in mobilizator človeštva, narodov, ljudi, se v tem primeru spremeni v svoje nasprotje. Postane prostitutka in zgolj sredstvo v boju za oblast posameznikov. Vidmarju je bilo vse to tuje in zoprno. Kljub nekaterim nesporno pametnim političnim odločitvam (ustanovitve OF, odhod iz partizane, zavzemanje za širino OF, položaj Slovenije) je bil Vidmar tako zavezan svoji viziji slovenske kulture, da ni hotel niti ni mogel in znal narediti politične in strateške sinteze družbenih dogajanj med vojno in po njej. Brez take sinteze pa ni uspešne politike. Kdor nima tega daru, znanja in želje, bo ostal vedno samo bolj ali manj viden politični statist. Mednje spada tudi Vidmar.

Ni mogoče trditi, da je bil Vidmar samo to. Bil je tudi pomemben soustvarjalec nekih, lahko bi se reklo zgodovinskih odločitev. Zopet mislim na OF, na oboroženi odpor, na dolomitsko izjavo. Bil je tudi zelo vztrajen, včasih tudi nadležen zagovornik takih konkretnih odločitev, ki so se kasneje pokazale kot dobre, pravične in človeške. Vidmar je bil, kolikor je bil in dokler je bil, dobrohoten oblastnik. Hotel je odločati dobro in pravično. Ni bil maščevalen, malenkosten ali samopašen. Mnogim ljudem je olajšal usodo. Mislim, da je zelo zgodaj instinktivno in človeško (ne seveda ideološko in teoretično) spoznal in doimel pglavline nevarnosti stanilizma. Ni naključje, ampak gotovo premišljeno in doživeto prepričanje, da je 1948. leta vstopil v partijo. Razumel je človeško demokratični in nacionalni pomen našega odpora Stalinu. Sicer Vidmar ni bil in tudi ni hotel biti marksist. O njem se je sicer ob raznih priložnostih izražal pozitivno. Težko je presoditi, koliko je bilo v teh izjavah politične retorike, koliko računa in koliko splošne zavedanosti najbolj splošnočloveškim idejam marksizma. Vsekakor so bile prisotne vse tri dediščine, ne da bi Vidmar kdajkoli poizkušal resno prodreti v temelje marksizma. Verjetno je v marksizmu iskal estetiko. Njegova polemika z Ziherlom da slutiti nekaj

takega. Našel jo je zelo malo. In še tisto malo, kar je je našel, ni sprejel. Zavrgel jo je in odklonil. Toda o tem pozneje.

Vidmar je imel v življenju veliko sreče. Šel je čez dm in strm in ostal živ. V politiki je bilo drugače. Tu je ostal polovičen. Od nje je imel več škode kot koristi. Ostal je politično sporna osebnost. Vsa meščansko-kulturna in intelektualna srenja mu je očitala politične funkcije in ga imela za režimskega konja in špekulanta. Vladajoča politika je gledala v njem sopotnika, ki mu ni povsem zaupala, in zato ga je cela desetletja policijsko nadzorovala. Menila je, da Vidmar v bistvu pripada malomeščanski preteklosti, in ga istočasno imela za svojega paradnega konja. Zoprn položaj, ki Vidmarju ni ostal skrit. Noben čistokrven politik tega ne bi zdržal. Ali bi se elegantno umaknil (iz politike) ali bi se uprl in podivjal in končal kot oklevetan odpadnik. Vidmarju je politika pomenila premalo, do nje je bil preveč ravnodušen, nad njo preveč vzvišen, da bi jo tako ali drugače zapustil. Mislim, da je premišljeno in brez notranjih pretresov izbral modus vivendi in mu ostal zvest do konca. Vedel je, do kod lahko napada obstoječe. To ga je notranje pomirjalo. Rekel sem in umijem si roke. Vi odločate in vi glejte. Bil je tudi dovolj moder, previden, človeški in demokratičen, dovolj evropsko civiliziran, da ga dnevna politika ni uspela vpreči v svoj voz tekočih zaletavosti in oslarij. Mnogi - tudi sebe ne izpustim - česa takega nismo zmogli in tudi nismo znali ne hoteli. Bili smo preveč naivni, nedozoreli in tudi preveč zavezani in predani "sveti stvari revolucije in socializma". Bridko ali resnično! Vidmarja so ujeli samo pri Kocbeku. Vidmar je lahko miren, ker je iz estetskih razlogov odklonil Strah in pogum. Če bi ravnal drugače, ne bi bil zvest svojemu lastnemu estetskemu kriteriju. To, da je Vidmar Strahu in pogumu naložil tudi idejnopolitične grehe, pa mu ni v čast. To pomeni, da ga je (Kocbeka) pod krinko estetike pomagal politično likvidirati. Napaka! Zmota! Politična naivnost ali račun? Ko bo zgodovina ocenjevala ta dogodek, naj upošteva, da Vidmarjev prispevek h Kocbekovi politični smrti ni bil odločilen. To je bil drobec, ki bolj bremeni Vidmarjev obraz, kot pa politično uničuje Kocbeka. V tistih težkih časih spopada s Stalinom ni moglo nič rešiti Kocbeka, potem ko so bogovi na Olimpu sklenili, da mora umreti. Padel bi bil prej ali slej. S Strahom in pogumom ali brez njega, z Vidmarjem ali brez njega.

Nekoč sva z Vidmarjem sedela na terasi njegove počitniške hiše v Strunjanu. Po azurnem mediteranskem nebu so se sem od zahoda podili sivo beli oblaki. Galebi so se poigravali z vetrom, ki je v sunkih pihal iz Furlanije. Pogovarjala sva se o tem in onem. Vidmar mi je pripovedoval o raznih doživljajih iz svojega življenja. Bilo je dober mesec pred njegovo devetdesetletnico. Nastal je premor. V mislih sva verjetno iskala nov predmet razgovora. Naenkrat sem ga povsem spontano vprašal: "Saša, kdo in kaj si pravzaprav ti?" Malo se je zamislil, nasmehnil, razširil roke in dejal: "Jaz sem kritik!"

Kritik koga in česa? Literature, umetnosti, politike, življenja? Nisem bil preveč zadovoljen z njegovim odgovorom. Vidmar ni samo kritik. Je mnogo več. Je svojevrstna in posebna osebnost med Slovenci. Je predvsem mislec in ustvarjalec, ki mu je narava dala zlasti obilo umetniškega, filozofskega, estetskega in kritičnega duha. Vidmar ne bo zapustil nobene izoblikovane šole ali filozofije ali stila ali umetnine. Ždi se mi celo, da je eden tistih srečnih - če je to sreča - in znamenitih Slovencev, ki so ga bolj upoštevali, dokler je živel, kot pa potem, ko je bil mrtev. Zakaj in odkod potemtakem njegov pomen in vpliv, ki je nesporen? Kako, da se je uspel več kot šestdeset let gibati in tako ali drugače vznemirjati slovensko javno in zlasti kulturno življenje? Kje je skrivnost njegovega uspeha in pomena?

Uspeval je zato, ker je bil zavestno in podzavestno nenehno zavezan štirim zvezdam. Najprej svoji lastni osebnosti, značaju in sposobnostim. Potem neki kulturno-umetniški viziji in poslanstvu kulture. Vedno tudi slovenstvu. Njegovo četrto zvezdo vodnico bi lahko imenovali splošno človeško demokratično in do neke mere tudi socialno pojmovanje človeške družbe in človeških odnosov.

Vidmar je bil samosvoja in originalna osebnost. Razmišljajoč in kritičen duh. Bister opazovalec. Intelektualno nadpovprečno nadarjen. Imel je široko znanje in neko posebno, zlasti kulturno intuicijo. Bil je poln zaupanja v svoj lastni jaz. Včasih zato tudi nekoliko aristokratski, aroganten in vzvišen. Njegova čustva so vedno znala sklepati pametne in koristne kompromise z njegovim razumom. Bil je izredno delaven. Spomnim se njegovega publicističnega in prevajalskega opusa. Predvsem zato, ker v najbolj splošnih pogledih na življenje ni bil obremenjen z nikakršnimi ideološkimi predsodki in ker je zaupal samo svojemu izkustvu in razumu, se je lahko njegov duh gibal v širokih horizontih. Ker je bil notranje trden in samozavesten, je znal prenašati udarce. Znal je biti tudi sam, osamljen, nerazumljen, napadan, zmerjan, preziran in žaljen. Tega je bil deležen zlasti od kulturnikov, čeprav je bil v bistvu vedno zelo vnet zagovornik kulture in njenih interesov. Deloma je vedno živel v svojem posebnem svetu. Nikoli se ni popolnoma predal, se izgubil ali zagorel samo za kako idejo ali družbeno dogajanje. Zato je bil tudi zadržan, ne popolnoma dostopen in z neko fino in elegantno distanco do svoje okolice, znancev, sodelavcev in prijateljev, ki jih ni imel mnogo. Skratka, vedno in povsod je znal ohraniti svoj jaz. Ljubosumno ga je čuval. Dostojanstveno kazal. In premišljeno vse do visoke starosti črpal iz njega svoje dejanje in nehanje.

Kultura in umetnost sta bila njegovi boginji. To je bil pravi smisel njegovega življenja in dela. Služil jima je z vso strastjo in razumom. Bil je srečen, če in kadar je lahko bil v hramu kulture in literature. Bil je umetnik, ki se je izpovedoval v kritiki. Umetnost je doživljal kot eksaktno fantazijo, ki se giblje po svojih zakonih in čarovnijah, ki ima neki smisel in ki je zavezana nekemu okviru oziroma lepoti. Smisel in lepota umetnosti, kot jo je doživljal Vidmar, seveda ni in ne more biti zunanji diktat ali potreba vsiljenega prepričanja, ampak notranja izpoved, doživetje in sposobnost umetniškega ustvarjalca. Vidmar je bil prvi v Sloveniji, ki je zato javno in utemeljeno odklonil socialistični realizem v umetnosti oziroma ždanovščino kot njegovo najbolj nasilno vulgarizacijo. V svoji znani polemiki z Zihlerlom je zadal zelo pomemben udarec tistim idejno-estetskim kriterijem umetniškega ustvarjanja, ki jih je naša partija prevzela od VKPb. Veliko te dediščine je danes zgolj zabloda preteklosti. Ali še so tu sence in praksa teh zablod. Vidmar je že zelo zgodaj, med vojno, ko smo bili še vsi bolj ali manj ideološki in politični pubertetni nezmožljivega Gruzince, doumel mnoge nevarnosti, primitivnosti in duhovno tiranstvo tako imenovanega socialističnega realizma nad umetnostjo. Bil je dovolj hraber, da je svoje prepričanje tudi javno izpovedal. Izpostavljal se je torej nevarnosti, da bo obsojen in zavržen kot malomeščanski ideolog in nasprotnik.

V tem pogledu je zanimiva primerjava med Krležo in Vidmarjem. Krleža je bil kot umetnik in politični mislec mnogo bolj levo angažiran kot Vidmar. Ali kot humanist in umetnik je kljub temu odklanjal politično tiranijo in socialistični realizem v Sovjetski zvezi. To je povzročilo znane spore na kulturni levici, in postal je sovražnik partije. Ni bil partizan in zdi se, da se kljub vsemu ni nikoli popolnoma odrekel levi tendenci v umetnosti, čeprav se je cinično posmehalo duhovnemu tutorstvu ideologije in dnevne politike nad

njo. Vidmar je politično vedno stal bolj desno kot Krleža. Toda takoj, že leta 1941, je bil za upor in oborožen boj ter se ga tudi sam udeležil. Ne bi bilo mogoče reči, da je bil kot kritik posebno naklonjen levi in socialni vsebini umetnosti. Gibal se je na širokem prostoru evropskega duha in civilizacije, od Shakespeara do Moliere preko Goetheja do Puškina in Tolstoja. Zlasti je občudoval Goetheja in se zgledoval po njem. Vidmarjeva splošno umetniška anticipacija, ki jo je izpovedoval s pristno vznemirjenostjo kritika, je bila širša in globlja kot Krleževa. Manj ideološka, manj aktualna ali zato bolj človeška in zgodovinska. Razumljivo, da med močjo umetniške izpovedi in ustvarjanja med Krležo in Vidmarjem ni primerjave. Krleža je bil velik in sugestiven umetnik. Vidmar samo kritik z zavrtjo, zadržano ali nerazvito umetniško ustvarjalno potenco. V odločilnem trenutku, v obdobju 1941-1945, sta tudi družbenopolitične tokove razumela različno. Krleža je nekoliko dvomil in čakal. Vidmar je upal, veroval in se boril.

Vidmar je dobro razumel kontinuiteto evropske humanistične in kulturne tradicije. Znal je tudi odmeriti njeno vrednost v času in prostoru. Zato je tudi bil neprizanesljiv kritik zlasti slovenske literature in igralske umetnosti. Ni koketiral z domačo pritlikavostjo. Sodil je z merili evropske kvalitete. Ni zavijal v levo, v desno. Ni razkazoval svojega znanja, kot tako radi počno mnogi kritiki. Pisal in govoril je jasno, preprosto in odkrito. S posebnim čutom in in smislom je znal ugotoviti in oceniti vrednost dela, ki ga je imel pred seboj. Znal je ločiti veliko od nekaj in nekaj od nič. Nič je bila sploh zelo priljubljena ocena v njegovem kritičnem besednjaku. Ločeval je zmo od plev. Vztrajno, odločno, preudarno in lucidno. Včasih se je tudi zmotil. Njegove zmote so v manjšini v primerjavi z resnico in dejstvi, ki jih je kot kulturno-umetniški kritik videl in o njih pripovedoval. Zato je pomembno vplival na kulturno-umetniško ustvarjalnost zadnjega pol stoletja na Slovenskem, ga sooblikoval.

Gotovo je imel tudi šibke točke. Zame je bil popolnoma nerazumljiv njegov nihilističen odnos do vsega tistega iskanja in eksperimentiranja, ki je označen kot moderna umetnost. Cestokrat sva govorila o tem. Zdelo se mi je, da ne zna in noče ločiti konkretnega dela od smeri in smisla umetniškega in estetskega iskanja in poizkušanja. Če je neka modernistična pesem prazna skladovalnica besed in če je na desetine in stotine enakih skladovalnic, ki čepe v raznih revijah kot drva v gozdu brez ruše, čustev, smisla, fantazije, s tem še ni rečeno in dokazano, da je možno pisati dobre pesmi tako, kot sta jih pisala Prešeren in Župančič. Isto velja tudi za roman, za gledališko delo, slikarstvo, za muziko itd. Koliko slabih pesmi je bilo napisanih - zlasti po Prešernu. Koliko je papirja popisanege z ničvrednimi romani tega ali onega stila. Ali eno je neizpodbitno: smisel, okus, izraz, disperzicija, vsebina, doživetja in odziv na umetniški objekt v človeški zavesti niso statični. Niso dani enkrat za vselej, sicer bi ostali pri Homerju in Sofokleju. Spreminjajo se, iščejo, blodijo, se dvigajo in padajo. Vidmar je to dialektiko razumel in priznaval. In takoj je dodal: vsa tako imenovana moderna umetnost (uporabljam najbolj splošen, opisen in ne popolnoma točen izraz) je padec. To ni nič! In tudi ne bo nič! Aprioristična trditev brez dokazov. Verjetno zmotna anticipacija sedanjega in zlasti nekdanjega v prihodnost.

Do tu je bil slovenstvu zavezan in predan z isto vztrajnostjo in doslednostjo kot kulturi. V njem je bilo vedno živo in elementarno. Doživljal ga je prizadeto, razumsko in čustveno. V sebi je nosil, varoval in negoval tradicijo tistega slovenstva, ki so mu pripadali Trubar, Levstik, Cankar. Seveda v drugačnih zgodovinskih družbenih razmerah, in zato tudi na drugačen način. Vidmarja niso niti za hip preslepile vidovdanske fraze Karadjordjevičeve

Jugoslavije. Mnoge zavedne in poštene Slovence so zmedle. Med njimi tudi nekaj pomembnih in ustvarjalnih kulturnih delavcev. Že v začetku tridesetih let je Vidmar v svojem spisu (Slovenstvo in.....?)¹⁴ odločno povedal, da slovensko nacionalno vprašanje obstaja in da še ni rešeno. Šele čez nekaj let se je ustanovila KPS in na Čebinah, predvsem po Titovi in Kardeljevi zaslugi, razvila svoj nacionalno-socialni program. Vidmar je vedno odločno odklanjal vse poizkuse in ideje ilirizma in jugoslovanstva. Tako tiste, ki so se hoteli utemeljevati in utrjevati z jezikom, kakor tudi tiste, ki so to delali v imenu tripomenskega jugoslovanstva ali v imenu enotnega jugoslovanskega delavskega razreda. Kot Slovenca ga ni zmedla romantika jugoslovanstva in tudi jugomarksizem mu ni v ničemer zameglil jasnega in pravilnega odnosa do slovenskega narodnega vprašanja.

Vidmar ni bil ozek ali zagrizen nacionalist. Bil je strpen in širokosrčen do drugih narodov, uporen in pogumen. Ni bil cmerav pesimist, ampak bojevit Slovenec. Verjel je v naše lastne sile in sposobnosti. Bil je prepričan, da moramo kljubovati svoji usodi in zgodovini. Njegovo slovenstvo ni bilo hlapčevsko. Bilo je suvereno in samoraslo in polnoletno. Tu se pri njemu začena tudi OF in partizanstvo. Verjel je v njuno zmago in razmišljal o možnih oblikah in vsebini suverenosti slovenstva. Ni bil naiven in otroško zaupljiv. Tu sta se verjetno najbolj uglasila s Kidričem. Vemo, da je Vidmar z dvomi in slutnjami 1943. leta odšel v Jajce. Kasneje je te svoje dvome personificiral v oceni Tita in v odnosu do njega. Gotovost in pomirjenje, ki mu ju je dal Tito, sta bila bolj zanos partizana kot pa zadovoljstvo razmišljujočega in skeptičnega razuma, zavzetega za popolno svobodo, suvereno in združeno Slovenijo. Imel je prav, ko je mnogokrat trdil, da Slovenci ne ogrožamo nikogar. Od drugih ne pričakujemo ničesar - razen pravice in možnosti, da si gradimo svoj dom po svoji želji, pameti, potrebi in sposobnostih. Ta zahteva je bila tudi najina najbolj trdna stična točka. Bil je med prvimi, mogoče takoj za Kardeljem, ki je v šestdesetih letih doumel, dešifriral in tudi podpisal tako mojo politično strategijo. Vedel je, da je Tito kljub vsemu vnet pristaš unitarizma in jugomarksizma. To je pomenilo, da ni za popolno, ampak za omejeno suverenost narodov Jugoslavije. Takoj ko kdo v imenu kake ideje in potrebe pri narodih Jugoslavije vsili ali doseže to (omejeno suverenost), potem dobi širok manevrski prostor, da z njimi tudi manipulira ali o njih razsoja. In ravno tako je Tito vladal v Jugoslaviji polnih 35 let. Ko je odšel, je nastopila kriza. Tudi Vidmar jo je čutil in videl. Brez sovraštva do drugih narodov Jugoslavije in razočaran je javno povedal, da se Titova politika bratstva in enotnosti krha. Rekel je, da Jugoslavija je in ni država Slovencev. Skliceval se je na OF in hkrati tožil, da nam Slovincem še ni uspelo ustanoviti lastne in suverene formacije. To niso bile blodne misli sive glave devetdesetletnika, ampak bolečina slovenstvu zavezanega Slovenca. Bolečina in razočaranje otroka Slovenije, ki je vedel, da mu ne ostaja veliko let. Čim manj so se Vidmarjeve vizije slovenstva skladale s stvarnostjo, tem bolj nezadovoljen in napadalen je bil. S svojo kritiko Jugoslavije je tudi v svoji visoki starosti anticipiral tiste ideje in potrebe slovenstva, katerim je bil vdan in za katere se je zavzemal vse svoje življenje. Zavezal nas je, da jih uresničimo.

Vidmar je dobro vedel, da niti družba niti človek nista enovita. Kot kritik je videl v globine človeške narave. Ni bil obložen z večnimi resnicami. Zato je nasprotoval tudi religiji in bil do nje celo sektaški in nestrpen. Njegova resnica je bil zato predvsem človek, njegova zavest, dejanje, kultura, usoda, korist in sreča. To je bil hkrati tudi izvor in njegovega demokratičnega humanizma in njegova podlaga. Vidmar je bil v bistvu

¹⁴ Pisec verjetno misli na Vidmarjev spis *Slovenstvo in jugoslovanstvo*.

prosvetljeni svobodnjak. V njem je bila močno zasidrana pozitivna tradicija evropskih enciklopedistov in meščanskih revolucij prejšnjega stoletja. Rodil in oblikoval se je ob vrednotah tega duha in časa. Nosil jih je s seboj vse žive dni. Na samosvoj, individualen in, če hočete, tudi nekoliko vzvišen način jih je vnašal v okolje, v katerem je bil in kjer se je gibal: v kulturo, politiko, OF, družbo. V bistvu se je vedno upiral vsem estetskim in ideološkim ekskluzivnostim. V tem pogledu je posebno pomemben njegov prispevek k širini in demokraciji v OF. Gradil jo je, utrjeval in čuval. Ni naključje, da je vedno opozarjal na sektaške zaletavosti in surovosti nekaterih aktivistov partije in jih kritiziral. Njegov odpor proti stalinizmu je imel tudi demokratično in svobodomiselno podlago. Pravica drugače mislečih je bila za Vidmarja naravna in logična posledica svobodne človeške osebnosti. Kot predsednik OF ob dolomitski izjavi sicer ni nasprotoval likvidaciji dotedanje koalicije in tudi načelno prednostnemu položaju partije v NOB. Vendar lahko domnevamo, da bi zagotovo branil tisto njeno širino in značaj, ki ga je imela na začetku, če bi seveda vsi njeni partnerji kaj takega zahtevali. Ker se to ni zgodilo, ker so bili Sokoli in večina krščanskih socialistov v OF skupaj s komunisti mnjenja, da je treba spremeniti njen značaj, je tudi to sprejel in zagovarjal, seveda v prepričanju, da to ne bo v ničemer ogrozilo, ampak samo utrdilo širino in demokratični značaj OF. Kasneje je Vidmar mnogokrat v opazno nostalgijo govoril in pisal o začetni Osvobodilni fronti. To je počel iz dveh razlogov: iz nacionalnega in demokratičnega. Čutil se je prizadetega in nezadovoljnega kot Slovenec in demokrat, zato v pravovernih partijskih vrhovih v Sloveniji in Jugoslaviji ni brez razloga slovel zgolj kot sopotnik in zaveznik revolucije in socializma. Še več! Za mnoge komuniste je bil in ostal sumljiv nacionalist in liberalec. S takimi napadi in namigovanji se je večji del jugoslovanskega tiska odzval tudi na nekatere njegove improvizirane in nedorečene izjave, ki jih je dal ob svoji devetdesetletnici. Vidmarjeva širina in kultura demokracije sta bili vedno pred našo oficialno teorijo in prakso. Dnevna politika je v tem videla njegovo slabost. Zgodovina mu bo to štela kot prednost in vrlino.

Vidmar je bil poleg vsega drugega tudi eden redkih znamenitih Slovencev, ki je bil rojen pod srečno zvezdo. Še pred smrtjo se je naša zgodovina ozrla nanj in se mu nasmehnila. Ali je mogoče to znak, da se vremena Kranjcem jasniijo? Mogoče!?

Sever-jug¹⁵

20. november

1. Odnos sever-jug ima več vidikov:

a) politični, ker je z njim povezan splošni družbeni položaj in razvoj treh republik in Kosova.

b) ekonomski, ker so na tem (jug, op. ur.) področju nekatere surovine in naravne možnosti (premog, hidroenergija, les, kmetijstvo); pomen teh surovin in možnosti še ni objektivno ocenjen;

c) socialni: velike rezerve delovne sile.

2. Jugoslovansko vodstvo in tudi velika večina ljudi je odnos med severom in jugom, boljše razvitimi in nerazvitimi, politično, ekonomsko in socialno verificiralo; postal je sestavni del naše politike.

¹⁵ Mednaslov je avtorjev.

3. Pred dvajsetimi leti sta bili v ta namen sprejeti dve zakonski normi:

- a) določen odstotek od družbenega prihodka gre za hitrejši ekonomski razvoj nerazvitih (od 2 - 1.5 %) - to je fond za nerazvite;
- b) določen odstotek od družbenega prihodka gre za proračun nerazvitih.

4. Mislim, da je ta sistem pomoči, čeprav je doživljal razne, zlasti pa kvantitativne spremembe in dopolnitve, v osnovi dober. Po mojem mnenju tudi obseg pomoči oziroma breme za razvite ni bilo pretirano. Nikoli se nisem strinjal s tistimi Slovenci, ki so menili in še menijo, da so njene dajatve za nerazvite glavni vzrok njenih težav in bremen.

5. Sedaj se odnos med razvitimi in nerazvitimi vsestransko zaostruje. Po 21 letih bi bilo bolj normalno obratno. Klub se širi, ne pa zožuje. Kje so vzroki?

- a) splošna kriza naše družbe;
- b) pomoč nerazvitim ni dala pričakovanih rezultatov, izjema je Bosna.

6. Vzroki

a) nerazviti so, gledano dolgoročno, še posebej prizadeti zaradi vseh napak naše splošne idejnopolitične strategije gospodarskega razvoja;

b) poraba pomoči ni bila dovolj ekonomsko in socialno premišljena, kritična in dolgoročna - kapitalno intenzivne naložbe so imele prednost pred delovno intenzivnimi (gigantomanija, zgrešene naložbe);

c) izdatki za družbeno nadstavbo in režijo so bili vedno v prevelikem nesorazmerju z ekonomsko zmogljivostjo nerazvitih; v vseh pogledih je prišlo do nerealne mentalitete potrošnje; to je slabilo lastni ustvarjalni potencial in prizadevanja (nevarno je preveč razmišljati o tem, kaj se odobri za zeleno mizo, in premalo o tem, kaj še napraviti na delovnem mestu);

d) poleg splošnih obremenitev in napak pri strategiji razvoja so bile še posamične in specifične:

- Makedonija - Feni;
- Črna gora - potres;
- Kosovo - nacionalno vprašanje in visoka nataliteta.

Sklep, perspektiva:

1. Odnos med severom in jugom je v Jugoslaviji še vedno zelo aktualen in nerešen, dobiva celo nekatere nove antagonistične razsežnosti in obremenitve.

2. Dokler se ne odpravijo vzroki sedanje splošne krize v Jugoslaviji, ni v ničemer možno resno spremeniti ali izboljšati stanja in odnosov med razvitimi in nerazvitimi.

3. Nadaljevala se bo sedanja politika med razvitimi in nerazvitimi z vsemi svojimi dobrimi in slabimi lastnostmi. Možne in nujne so samo posamične, kvantitativne spremembe in kompromisi, predvsem nova kvalifikacija pojma nerazvitih (npr. Kosovo nerazvito; Makedonija in Črna gora nezadostno razviti; Bosna izpade iz te skupine).

4. Iluzije - zamotane, trdovratne; posebne zakonitosti in objektivne zapreke.

P.S. : Po drugi svetovni vojni je nekaj držav v svetu imelo skokovit razvoj. Bile so

razvite kot Nemčija, Japonska ali nerazvite kot Finska, Norveška, Južna Koreja, Tajvan, Hongkong, Singapur. Vse te države, ki so danes že ali bodo kmalu na vrhu, imajo pri svojem razvoju dve skupni značilnosti, ki sta bili odločujoči:

- a) jasna in pravilna strategija ekonomskega razvoja, ki je imela prednost pred vsemi drugimi potrebami in vidiki družbe;
- b) izredno močan in organiziran kult dela.

Brez teh dveh pogojev je vsaka pomoč nerazvitim nezadostna in njihov razvoj dokaj počasen in omahljiv. Jugoslovanski primer to pravilo zgovorno potrjuje.

30. november

Štiridesetletnica republike. S kakšnim zanosom, optimizmom in samozavestjo sem pred štiridesetimi leti v zvezni skupščini glasoval zanjo. Bilo mi je 26 let. Bil sem partizan in mladinec. Oh, kako pogumni in revolucionarni smo bili. Do kraja predani velikim idealom revolucije, socializma in partije. Kako ozka so bila naša obzorja. Bil sem mlad in naiven. Nihče od tistih, ki smo v skupščini glasovali za republiko, ni imel niti približno prave predstave o njeni bodočnosti. Pripovedovali smo si pravljice in verjeli vanje. Prevzeti oblast je bilo kljub vsem strahotam vojne lažje preprosteje kot zgraditi novo družbo. Marsikaj smo dosegli, spremenili in izboljšali. Ali tudi uničili smo mnogo idej, kvalitet in etike partizanov. Revolucija je podrila mnogo svojih otrok. Še več jih je razočarala v teh štiridesetih letih.

Bridko mi je bilo, ko sem od predsedstva SFRJ dobil vabilo za proslavo štiridesetlednice v Beogradu. Ostal sem doma. Ali lahko fraze, protokol in kozarec pijače, ki jo ponudijo na slavnostnem sprejemu, nadomeste karkoli od tistega, kar je bilo zgrešenega, zamujenega, krivičnega in nepotrebnege? Ne, to ni mogoče. Zato zame to ni praznik, ampak dan, ko razmišljam in brskam po naši preklosti; ko ocenjujem in tuhtam; ko opazujem in ugibam. Ne, ni mogo vzrokov za veselje. Mnogo več jih je za grenkobo in zaskrbljenost.

Ostali smo tam, kjer smo bili. Na dnu Evrope. Kljub relativnemu napredku še bolj zaostali, nerazviti in nikomur za vzgled ali spodbudo, kot smo bili leta 1941, 1948 in tudi še kasneje. Sedaj smo brez ustvarjalnih idej, brez izdelanih meril za dobro in slabo, napredno in zaviralno; brez zagona in optimizma. Večina tava v megli, je nezadovoljna, razočarana in zaskrbljena. Kar bo, pa bo - tako misli in čuti. Balkanske reke nas nosijo k svojim izlivom kot uvelo listje in suho travo. Socialistično - samoupravna mitologija, fraze, povprečnost, neumnost, dvoličnost, sprenevedanje in laž postajajo uradne resnice. Stvarnost pa hodi svoja pota. Kam vodijo? Vsekakor v nove, težke in lahko tudi krvave preizkušnje ljudi in narodov Jugoslavije. Smo se za to borili? vprašuje vse več in več starih partizanov in odgovarja: Nismo! Grozljivo vprašanje in odgovor tistih, ki so bili tako dolgo pripravljeni žrtvovati tudi svoje življenje za novo družbo. Kako se je moglo to zgoditi? Zakaj? Kdo je kriv? Ideologija je zmagala nad razumom. Končni zmagovalec je zato neumnost. In mi vsi smo sedaj njene žrtve. Naša pot k pravemu spoznanju je zato posuta z novimi boji, preizkušnjami, spopadi, žrtvami, trpljenjem, odrekanjem, pomanjkanjem in mogoče tudi s solzami in krvjo. Žalostno, ali resnično spoznanje ob štiridesetem prazniku republike.

Neobvezne meditacije¹⁶

1. Sporočilo za javnost o mojem odstopu ne ustreza resnici. V njem ni vsa resnica.
2. Ni šlo za oblast; v vsakem kolektivu in sodelovanju imajo neki pomen tudi osebne lastnosti posameznikov - lahko jih združujejo ali razdvajajo (to še bolj obdelati), tako tudi pri nas, vendar to niso bili pglavilni in odločilni razlogi za naše nesporazume in razlike.
3. Razvoj naše družbe, zlasti vse tisto, kar se je dogajalo v šestdesetih letih, je prišel do razpotja. To je zahtevalo odgovore na ta ključna vprašanja:
 - a) v katero smer, s kakšnimi oblikami in sredstvi in s kakšnim tempom take ali drugačne pogoje delovanja za vsak kolektivni gospodarski subjekt in za vsakega posameznega proizvajalca; pri določanju strategije gospodarske politike nujno pretehtati marsikaj - glavne aspekte: osebno prizadevanje, znanje (nagrado in kazen), denar, dobiček, izgubo,) - sistem odločanja itd;
 - b) kako uravnavati odnos in posebnosti med splošnim in posameznim; med skupnimi in parcialnimi interesi;
 - c) če in kako, s kakšno hitrostjo in do katere stopnje razvijati ali, če hočete, dopuščati demokratizacijo odnosov v ZK, in s tem ustvarjati odločilne pogoje za večjo ali manjšo demokratizacijo vse naše samoupravne socialistične družbe;
 - d) s katerih vidikov, skozi kakšna očala in s kakšno dioptrijo gledati, ocenjevati in razsojati o vseh tistih dogodkih in značilnostih, ki jih je tu in sedaj povzročala večno živa, progresivna in preživela, samonikla in utesnjena, nacionalno strpna in ozkosrčna dinamika in dialektika mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji?

Kot je znano, so bili moji odgovori in stališča do skupine strateških odločitev, navedenih pod a, b, c in d, taka, da jih je prevladujoče mnenje v političnem vrhu ocenilo kot tehnokratska, etatistična, liberalna in nacionalistična. Tedaj so v političnem vrhu prevladali taki elementi naše strategije, ki so povzročili, da je naša politična ladja zaplula nekoliko bolj v levo. Ob takem zasuku so mi bogovi in zvezde, ki naj bi po verovanju starih Grkov določali usodo ljudi, dopuščali samo dve možnosti. Ali se spokoriti in postati politični invalid ali se posloviti in oditi v neznano. Ker sem bil trdno prepričan, da iz nove politične moke ne bo veliko kruha, in ker nimam ne želje ne volje ne znanja, da bi obračal plašč po vetru, sem odšel in bil prisiljen odtiti v neznano.

Moj odhod je bil še toliko bolj nujen in lažji, ker je nekdo od zelo vplivnih tovarišev na zaključnem koncertu našega že dokaj razglašenega orkestra dejal: "Laže nam bo brez Staneta kot z njim." Če je bilo to točno, potem se nisem mogel upreti skušnjavi in zadovoljstvu, da tudi na ta način dam svoj malenkostni prispevek revoluciji in socializmu. Če sem iskren, moram seveda danes, iz oddaljenosti dvajsetih let, povedati, da še nimam trdnih dokazov, ali je praksa povedano modrost omenjenega tovariša potrdila ali zavrnila. Sicer sem med zadnjimi, ki bi hotel in tudi mogel o tem soditi.

K revoluciji in k marksizmu nisem prišel preko knjig in učenih predavanj. Prišel sem iz

¹⁶ Mednaslov je avtorjev. Razmišljanja, ki jih je nanizal pod njim, je priložil k datumu 30.11.1985.

boja za delo in kruh. Kot 17-leten delavec sem že doumel, da je na tem svetu tako, da so na eni strani mnogoštevilni, ki veliko delajo in imajo malo in premalo; na drugi strani maloštevilni, ki malo delajo in imajo mnogo preveč. To stanje se mi je zdelo krivično in postavljeno na glavo. Bil sem prepričan, da bi ga morali obrniti in postaviti na noge. Ko sem to spoznal, potem je bilo vse ostalo pri meni stvar doslednosti, poštenja, poguma, razuma in zvestobe samemu sebi. Zato v vsem tem nisem doživljal nič mističnega, religioznega ali svetopisemsko ideološkega. Ko sem kasneje v življenju preštudiral veliko marksistične in druge družboslovne literature, opazoval, doživljal in analiziral konkretne spopade, razlike in obračunavanja recimo samo pod zastavo marksizma, se je v meni čedalje bolj utrjevalo prepričanje, da življenja in človeških odnosov, napredka in padcev ni mogoče nikjer in nikoli utesnjevati v take ali drugačne formule dokončnih resnic in pravic. Še več o tem Lenin - Luxemburg - Bernstein - evrokumunizem, revolucija, evolucija, pravica misliti drugače!

- Ostal sem komunist in član ZK
- Nisem se mogel odločiti, da bi dal intervju. Hočem še popestriti ali dati še en dokaz pluralistični orientaciji Nove revije. Ne želim ocenjevati dosedanjega bivanja NR - z eno samo pripombo: gibanje NR in njen pluralizem v kontekstu demokratičnega in samoupravnega socializma pri nas in v okviru humanizma, miru in sporazumevanja med ljudmi in narodi (o tem še več in bolj precizno)
- Pogovori v spalnici: prej policija pred mano in straža pred hišo, potem policija za mano in straža za hišo - v obeh primerih nepotrebno in brez koristi za socializem
- Teror in revolucija - teror francoske revolucije
- Socializem in demokracija
- Stabilizacija: Kraigherjeva Ofelija - Hamlet: besede, besede, besede
- Cestna afeta: bilo je prelito mnogo črnila in izraženih mnogo besed, da bi vse in vsakogar prepričali, da je bil glavni vzrok in krivec za cestno afero slovenski nacionalizem. Sam nisem bil nikoli tega mnenja. Da je tudi slovenski nacionalizem ob cestni aferi prišel do izraza, ni dvoma. Vendar to ni bil vzrok, ampak ena od posledic vsebinskega zapleta s cestno afero. Cestno afero sem videl kot posledico neustreznega mehanizma, sistema in pravil igre, s katerimi bi priznavali, medsebojno usklajevali ali odklanjali vse bolj vidne in okrepljene ekonomske in tudi druge interese republik. Hkrati z nekaterimi novimi kvalitetami in zlasti s poudarjeno demokratizacijo naše družbe, zlasti v drugi polovici šestdesetih let, se je okreplil tudi položaj republik. Različni so interesi in potrebe. Vloga ZIS je v mnogočem arbitrarna po metodi enostavne večine, torej preglasovanja. ZIS lahko določi, katera republika sme Mednarodni banki poslati svoje projekte in katera tega ne sme. Objektivni položaj zahteva, da se republikam na novo določi oziroma razširi meja avtonomnosti in ustrezne ustavnopravne norme za usklajevanje in sporazumevanje tam in takrat, ko so bili interesi in stališča preveč različni. Ker tega ni bilo, je bila dolžnost in opravilo ZIS, da zapolni ta prazen prostor. ZIS je to opravljal bolj na podlagi prakse in normativov preteklosti kot pa v smeri in duhu prihodnosti. Neustrezna preživela arbitrarna vloga ZIS je bila tedaj že deležna ostre kritike, katere temperatura je narasla skoraj do vrelišča s cestno afero. Mnogi vplivni tovariši tega objektivnega protislovja niso videli, čutili in razumeli. In zato so bili naši javni protesti zanje nerazumljivi in nevarni. Zato nam je bilo naloženo nositi glavno težo poenostavljene kritike in odgovornosti.

Vloga Kardelja? Najbolj oster kritik slovenskega nacionalizma. Tedaj sem bil prepričan

in sem še sedaj, da je pretiraval - verjetno iz razlogov, ki jih slutim, vendar nimam dokazov. Istočasno pa je bil dovolj luciden in daljnoviden, da je videl pravo vsebino tega zapleta. On je bil pravi iniciator in duhovni oče tistih ustavnih amandmajev, ki smo jih dobili polni dve leti po cestni aferi in ki so še danes osnova obstoječemu sistemu avtonomnosti, usklajevanja in sporazumevanja med republikami in pokrajinama. Kakorkoli sem prej in kasneje imel stališča, ki niso bila vedno enaka Kardeljevim, sem to Speransovo ustavno mojstrovino in strategijo ne samo odobral in podpiral, ampak tudi občudoval. S tem pa seveda ne trdim, da je tisto, kar je ustrezalo razreševanju mednacionalnih odnosov v začetku sedemdesetih let, ustrezno še danes. Drugače rečeno, vse večja afirmacija nacionalne zavesti in do te stopnje razvite proizvodnje sile v vseh republikah, ko nacionalno vprašanje postaja predvsem vprašanje demokracije in ekonomije, zahtevajo več prostora in drugačne sistemske in ustavne norme in prakso od tistih, ki so bile sprejete pred desetimi leti. Žal, sedaj ni več Speransa.

Kako bi ocenili tisto politiko, ki je povzročila vaš odstop? Kot juriš na nebo, ki se je končal - tega danes ni težko videti - s padcem na zemljo.

Teoretično je obstajala tudi tretja možnost, da bi namreč ugotovili, katera so naša skupna in tudi različna stališča, spričo takega stanja določili pravila igre in prepustili praksi, času in življenju, da presodi. Za kaj takega bi seveda potrebovali mnogo višjo politično kulturo, kot smo jo imeli tedaj in jo imamo še danes. Torej oditi!

Pred dvanajstimi leti sem se umaknil iz politike tudi in predvsem zato, da bi omogočil večjo enotnost v naši politiki. Ali je do tega prišlo? Deloma in za kratek čas. Sedaj je drugače! Moja moralna dolžnost in, ker sem otrok revolucije, tudi pravica je, da nekaj rečem.

Želim govoriti ne kot nekdanji funkcionar, ampak kot patriot, partizan in komunist, ki ni željan oblasti, ampak je zaskrbljen nad razmerami in perspektivo. Želim dati tudi nekaj partizanskega melosa (ne mislim, da vse), vendar se včasih sprašujem, kam so izginili partizanski smisel za stvarnost, iniciativa, visoko razvit čut za odgovornost, razvita sposobnost razlikovati dejanje od besede, prazno frazo od ustvarjalne misli. Kako to, da nismo teh sijajnih lastnosti partizanov negovali, razvili, utrdili in prilagodili novim razmeram? Kako je mogoče, da so jih v precejšnjem obsegu nadomestili in spodrinili balkanski javašluk, slabokrvna domišljija uradnikov in utopične ideje teoretikov in filozofov?

Slišimo, da živite samotno in osamljeno? Glejte, več kot trideset let sem živel in delal na raznih križiščih in težiščih, pred očmi javnosti, na odru in pred reflektorji, obdan z bliščem in bedo raznih funkcij. Skoraj nikoli in zagotovo premalo sam. Tak način življenja ima svoj smisel; v njem je lahko mnogo levega in plemenitega. V sebi pa skriva tudi mnoge nevarnosti. Lahko se odtujiš samemu sebi in tudi od ljudem, čeprav si vedno med njimi. Lahko postaneš motovilo, statist, okras nečesa ali samo funkcija ali potujoče žlobudralo, ki danes tu in jutri tam osrečuje ljudi s svojimi frazami. Zato osamljenosti in samote ne prenašam težko. Mogoče je to zgolj formalno tako. Človek je lahko na razne načine povezan s časom in razmerami ali jim odtujen. Včasih je celo modro kaj premisliti, oceniti in pretuhtati v samotni, pogledati na življenje še s kakšnega drugega zornega kota, poglobiti se v samega sebe, da bi laže in bolje razumel tudi druge.

1986

KLIC K RAZUMU

6.januar

Cedalje manj pišem v svojo knjigo spominov. To zimo težko prenašam. Nisem najboljšega zdravja. Vendar to ni glavni vzrok. Nočem pisati kronike obrobnihi dogodkov in škandalov. Ne zanima me, ali in kje je človek ugriznil psa ali žena pretepla svojega moža ali Maruša izgubila nedolžnost. Se tega mi ni mnogo mar, da sta se sprla Jokl¹ in Vinko², kajti oba sta iz istega gnezda. Moja misel, spomin in pero hočejo slediti predvsem poglavitnim družbenim dogodkom, odnosom, materialnim razmeram v družbi, njeni zavesti in protislovjem. Hočem slediti strateškim in taktičnim zapletom in namenom režima in njegovim posledicam. V tem pogledu ni mnogo novih dogodkov, ki bi sodili v okvir mojega zanimanja. Zastoj na vsej črti. V bistvu nič novega. Neprestano ponavljajo svoje stare fraze, nič pa se ne spremeni. Vsesplošna kriza se zaostrojuje in pogloblja. O njenih pravih vzrokih in perspektivah sem že pisal. Upira se mi vse to ponavljati. To je pravi vzrok, da moje pero počiva.

1.marec

Tone Svetina je razburil slovensko kulturno srenjo s svojo četrto Ukano³. To pot je ukanil samega sebe. Najino srečanje na njegovem domu je sicer opisal dokaj točno in korektno. Moja lovska kronika, o kateri piše, pa je izmišljena. Toda to sploh ni pomembno. Bistveno je, da je njegova četrta Ukana dvignila veliko prahu, in to upravičeno. Sedaj ga obdelujejo z vseh strani. Ne brez razlogov. Najbolj zamerim založbi, da mu je knjigo izdala. To je medvedja usluga. Nikogar ni bilo, ki bi mu povedal, da četrta Ukana ni literatura. To tudi niso spomini ali zgodovina, ampak bulvarsko-senzacionalistična pisarija (razen nekaterih res literarnih odlomkov), polna neumnosti, neznanja, protislovij, neokusnosti in političnih spekulacij. Tistih nekaj bistrih idej in pravih ocen, ki so v knjigi, se preprosto izgubi in utone v mlakuži modrovanj, ki so na nivoju vaških klepetulj in gostilniških čenč. Ta knjiga dela sramoto Svetini, ki mu ni odrekati epsko-literarnega talenta. Ne pomeni dostojne družbe in nadaljevanja prejšnjih treh Ukan. Žal mi je Svetine in te njegove brklarije, v katero je zagazil - ne samo po svoji krivdi. Delno je tudi on žrtev naših družbenih razmer.

13.marec

V zadnji številki Mladine, ki postaja politično najbolj kritično javno glasilo v Sloveniji, je tudi Vlado Dedijer vrgel svojo bombo. Dobro je okrcal marsikaj, kar je slabega in zgrešenega pri nas. Povedal je nekaj težkih in bridkih resnic. Tudi v mojo obrambo je rekel nekaj besed. Prvi in edini, ki si je dosedaj drznil javno storiti kaj takega. Ne verjamem, da bi mu kdo javno oporekal. Glavarji se bodo napravili neme in gluhe.

¹ France Popit-Jokl

² Vinko Hafner

³ Tone Svetina, Ukana IV, Založba Borec, Ljubljana 1985

16.marec

Plenum CK ZK Hrvaške je poskrbel za veliko senzacijo. Na volitvah za kandidate predsedstva ZKJ sta propadla Milka Planinc in Jure Bilič⁴. Kot kandidata za CK ZKJ nista dobila dovolj glasov Vrhovec⁵ in Dragosavac⁶. Praktično je Hrvaški CK izrekel nezaupnico celotni Bakaričevi frakciji iz leta 1971, ki je zahtevala in dosegla likvidacijo Savke, Tripala in ostalih. Na svoj način je to tudi kritika tedanje Titove politike, predvsem pa seveda rezultat sedanjega stanja in družbene krize, v kateri smo. Preseneča me, da so kot kandidata za predsedstvo ZKJ izvolili Šuvarja. Prav gotovo je zelo bister in sposoben kader, žal pa obremenjen z ultralevim doktrinarnim balastom. Enotnosti v političnem vrhu Hrvatske ni več. Nasprotja se bodo poglobljala. Mislim, da bodo "jugoslovenarji" izgubljali. Hrvaški vidiki in interesi bodo prevladovali nad splošnojugoslovanskimi. Srbsko-hrvatski nesporazumi se bodo zaostrovali. Nacionalno poudarjena hrvatska politika se bo povezovala z levo frazo. Nevarna igra. V bistvu bi to pomenilo renesanso maspoka v začetku sedemdesetih let, samo v bolj sektaški in slabši različici. Tu smo torej pred novim izzivom.

17.marec

Včeraj smo imeli splošne volitve. Ne glede na rezultate je bilo močno čutiti, da se ljudje čedalje bolj zavedajo, kakšen cirkus je to. Postaja jasno, da volilci samo glasujejo, ne da bi odločali. Kardeljeva farsa in demagogija o demokraciji in delegatskem sistemu je v bistvu že razkrinkana. V moralno-političnem pogledu je ta sleparija, ki še vzdržuje monopol vrha, že končana. Ustavno in formalno-pravno še obstaja. Samo velike družbene spremembe lahko to absurdno stanje spremene. Vse drugo je nič.

27.marec

Včeraj je Mladina⁷ objavila dve peticiji. Eno je podpisalo 2 016 Srbov in Čmogorcev s Kosova in poslalo na najvišje organe v federaciji in Srbiji. Kasneje je to peticijo, kot poročajo, na Kosovu podpisalo še 60 000 prebivalcev. Drugo peticijo je, kot podpora prvi, napisalo in poslalo skupščini Srbije nekaj manj kot 200 najvidnejših srbskih intelektualcev raznih strok, med njimi tudi nekaj upokojenih generalov in slavnih partizanskih komandantov. Vsa zadeva je skrajno resna. Bolj grozljivega političnega dokumenta po resoluciji Informbiroja 1948. leta pri nas še nisem videl. V bistvu zahtevajo, da se SAP Kosovo pravno likvidira in seveda tudi okupira z vojsko, kajti drugače tega ni mogoče napraviti. Torej novi Libanon in državljanska vojna, kajti če je že kdo do kraja krivičen do Albancev na Kosovu, potem tudi ni tako neumen, da bi pričakoval, da bodo Albanci, ki so večinski narod na Kosovu, okupacijo sprejeli mirno, brez odpora ali celo s srbsko zastavo in godbo, ki bo igrala znano koračnico Marš na Drino. Borili se bodo in ves svet bo na

⁴ Jure Bilič, hrvaški politik, čigar strma politična kariera se prične po obračunu z liberalno skupino v KPH konec leta 1971 in v začetku leta 1972. Pred omenjenim glasovanjem je Bilič že bil en mandat član predsedstva ZKJ. V javnosti je poznan kot človek, ki kar najresneje izvaja Titovo definicijo o komunistu kot vojaku revolucije.

⁵ Josip Vrhovec, hrvaški politik, sedaj član predsedstva SFRJ, leta 1971 pripadnik struje, ki je obračunala z liberalno skupino v KPH. V javnosti je poznan kot človek, ki je resno vzel Titovo definicijo o komunistu kot vojaku revolucije.

⁶ Dušan Dragosavac, hrvaški politik, leta 1971 pripadnik struje, ki je obračunala z liberalno skupino v KPH. V javnosti je poznan kot človek, ki je resno vzel Titovo definicijo o komunistu kot vojaku revolucije.

⁷ Mladina, 26.7.1986

njihovi strani. Da, če bi kralj Aleksander Karadjordjević to peticijo lahko prebral, bi se od zadovoljstva obrnil v grobu. Sestavljalcem in podpisnikom te peticije bi lahko poslal tudi pozdravno in zahvalno brzojavko.

Srbska in črnogorska manjšina na Kosovu vsekakor ni v enakopravnem položaju. Gotovo je, zlasti od 1981. leta naprej, ko je na znane dogodke federacija reagirala brez političnega posluha in s silo, izpostavljena določenim pritiskom in izigravanju. Ali videti izhod iz nastalega položaja v okupaciji, v brutalnem nasilju nad večinskim narodom tega ozemlja, to je bedasto, grozljivo in sramotno. To pomeni na zlo odgovoriti z desetkratnim zlom. Puška, bajonet in bič, kri, solze in ječa naj torej utrjujejo bratstvo, enotnost, enakopravnost, in svobodo narodov Jugoslavije. To je slepota in grozota. To je onemogli velikosrbski bes zaradi izgubljenih prednosti. To je nova kosovska bitka iz 1389. leta, le da bi bili v tej bitki Srbi Turki in Albanci Srbi. Kako nemogoča in krvava zgodovinska retrospektiva. Podpisniki hočejo obrniti kolo zgodovine nazaj za najmanj 65 let. To je nemogoče. To so iluzije politično kratkovidnih ljudi. Žalostno je, da Srbija že skoraj sto let nima pravega nacionalnega programa. Ko se je osvobodila Turkov, se je začelo tavanje in iskanje. Najprej prodor proti jugu in južna Srbija namesto Makedonije. Potem osvoboditev Kosova in iskanje poti k morju. Kombinacije in bratenje s Črnogorci. Račun z Bosanci. Nezgodovinski pogled in ocena vloge in položaja Srbov na Hrvatskem. Vedno želje, zahteve in pričakovanja, da bi tako ali drugače zabrisali zgodovinsko stvarnost in vse Srbe združili pod eno, srbsko streho. Zato tudi vidovdanska ustava, jugoslovanstvo in troedini narod. Druga svetovna vojna je napravila konec tem zablodam. Podrla je dinastijo kot simbol zgrešene politike. Poraženi so bili četniki in Mihajlovići, ki so hoteli s kamo, izdajalstvom in klanjem uresničiti veliki sen: združitev vseh Srbov od bolgarske meje in južno od Save do izvira Kolpe in bili pripravljeni na tem prostoru uničiti vse in vsakogar, ki ni bil Srb. Koliko krvi je bilo prelite in koliko sovraštva je nastalo v borbi za ta krvavi, nečloveški in nestvarni načrt in proti njemu. Nič ni ostalo od njega - razen grobov, trpljenja in nezaupanja, ki še ni premagano. Sklepi Avnoja so zgodovinski mejnik in poraz te napačne politike.

Toda ker niso bili dovolj dosledno uresničeni, so se tudi v novi Jugoslaviji spet pojavile težnje k nekakšnemu marksističnemu in zavestnemu jugoslovanstvu, ki ga je forsiral Tito kot svojo iluzijo in v katerem je Srbija hočeš nočeš spet zaslutila svojo posebno možnost in prilagodnost. Tito je to čutil, se tega bal, zaviral in manevriral. Srbijo oziroma srbsko vodstvo je hotel imeti kot poslušnega konja na svoji šahovnici. Zato so padali drug za drugim: Nešković⁸, Ranković, Radosavljević⁹, Nikezić, Koča Popović, Tepavac, Todorović, z njimi pa tudi vse težnje, ki so hotele braniti in konstituirati posebne interese Srbije in oblikovati lastni nacionalni program. Kar je ostalo, so bili spretni politikanti, brez pravega vpliva idej, fantazije in programa. Leta 1974 je nova ustava praktično ustanovila osem republik. Nov razlog za prizadetost Srbije. Potem izbruh na Kosovu; nesporazumi z Vojvodino. Nič in nikogar, ki bi v novih razmerah znal konstituirati Srbijo. Fraze, ki jih je Srbiji pošiljala federacija, niso zadovoljile nikogar. Splošna kriza naše družbe je dodatna obremenitev tudi za Srbijo. Sedanje srbsko vodstvo nima ničesar stvarnega v svojem

⁸ Blagoje Nešković, zdravnik, predvojni komunist, španski borec, organizator vstaje v Srbiji, generalmajor, sekretar CK KP Srbije in predsednik vlade SR Srbije. Leta 1952 izključen iz ZK in razrešen funkcij.

⁹ Dobrivoje Radosavljević, agronom, predvojni komunist, organizator vstaje v vzhodni Srbiji, generalmajor, po vojni član CK ZK Srbije in član CK ZKJ.

programu. Ponavlja splošna gesla in zmote. Licitira nerazvitost Srbije, hoče zbor (tretji) združenega dela v federaciji (torej preglasovanje) in izziva z Bulatovićem¹⁰. Vse to ne more zadovoljiti mislečih ljudi v Srbiji. In v tem ozračju se je mnogim pokazal kot edini možni izhod in rešitev pohod nazaj, v staro vojno slavo in zmage v začetku dvajsetih let. Ne da bi trezno razmislili o posledicah, so napisali in poslali svojo peticijo. Pristojni so jo odklonili in vrgli v koš. Toda problem Srbije in Kosova ostaja odprt, nerešen in grozeč. Sedimo torej na novem sodu smodnika. Zadostuje samo iskra, in eksplodiral bo.

28.marec

V sobotni prilogi Dela je Mile Šetinc¹¹ napisal daljši članek¹² o drobnem gospodarstvu, ki bi lahko pomagalo zmanjševati brezposelnost. Članek je v bistvu povzetek študije, ki so jo o tem naredili na Ekonomskem inštitutu pravne fakultete v Ljubljani. Zanimiv je zato, ker zagovarja in dokazuje, da je nujno in koristno priznati in imeti razne oblike in načine lastnine v prehodnem obdobju od kapitalizma k razvitemu socializmu. Pri tem se sklicuje tudi na Marxa. Članek je dober in napisan zelo inteligentno in prepričljivo. Ko sem ga čital, sem se spomnil, kako je Kardelj zoper mene sprožil hajko, ko sem v nekem intervjuju rekel, da bi bilo dobro naš sedanji monopolni položaj družbene lastnine dopolniti in povezati tudi s prihranki državljanov. V ta namen sem celo uporabil besedo delničarstvo in razložil to svojo idejo. Vsilila se mi je primerjava. Zagrabila me je nekakšna objestnost in napisal sem Francu Šetincu pismo:

Spoštovani tovariš predsednik!

Vsak oče je vesel, če ugotovi, da so ideje in misli njegovega sina usmerjene v daljave in širjave. Zato in v ta namen ti pošiljam priloženi članek. Izreden je zlasti njegov konec; točna analiza sedanjosti in vizionarski pogled v prihodnost. Seveda je njegova podobnost z mojim nekdanjimi idejami (bogokletnimi) o delničarstvu zgolj slučajna.

Tovariški pozdrav,

Stane Kavčič

Ljubljana, 24.3.1986

Šetinc bo seveda to moje pismo takoj uničil. Tudi molčal bo. Toda ne glede na vse bo čutil in vedel, da sem še vedno nekje, in da še nisem postal senilen bedak, kot mnogi od tistih, ki se imajo za nenadomestljive in nezmotljive voditelje, graditelje in čuvaje socializma in revolucije.

5.maj

Mijalko Todorović je napisal knjigo o krizi in njenih vzrokih v Jugoslaviji. Njen naslov je Političko biče društvene krize.¹³ Imenitna knjiga. Zagotovila si bo vrhunsko mesto med

¹⁰ Miodrag Bulatović, srbski pisatelj (Peti prst, Ljudje s štirimi prsti), ki je kot literat postal znan predvsem po svojih romanih s tematiko politične emigracije, kot politik pa predvsem po svoji neuspešni kandidaturi za mesto predsednika Zveze pisateljev Jugoslavije.

¹¹ Milenko Šetinc, diplomiran politolog, mladinski aktivist in profesionalni član predsedstva RK ZSMS v začetku 80. let, v letih 1982-1984, ko se je revija Mladina razvila iz povprečnega biltena v angažirano in kritično glasilo je bil njen glavni urednik, sedaj novinar Dela in član predsedstva RK SZDL.

¹² Mile Šetinc, Poskus, kako zmanjšati nezaposlenost, Delo, Sobotna priloga, 22. marca 1986

¹³ Mijalko Todorović, Političko biče društvene krize, Scientia Yugoslavica, Zagreb 1986

našimi družboslovnimi deli. Po širini in globini družbene analize sploh nima primerjave. Mijalko se je suvereno sprehodil skozi vse poglavitne labirinte naše krize in stanja, v katerem smo. V celoto je povezal ideologijo, politiko, stanje ZK, ekonomijo in sistem. Analiziral je poglavitne vozle mreže, v kateri tičimo. Pero ima ostro, misel svežo, svobodno in neobremenjeno. Doumel in začutil je vse zanke, zmote in samoprevare realnega in tudi našega socializma. Seveda ni mogel in smel naravnost in odkrito povedati vsega. Moral je uporabljati diplomatski jezik. Toda kljub temu je dovolj jasen, radikalen in prodoren. V primerjavi s to knjigo so vsi mnogoštevilni uradni govori, sklepi in resolucije, izrečeni pri nas v zadnjih desetih letih, zgolj površno in neresno blebetanje ali samoupravna popovščina. Samo posamične, osebne kritične analize nekaterih ekonomistov, filozofov, teoretikov in mislecev (napisane v raznih publikacijah ali izrečene na mnogih simpozijih zlasti v zadnjih petih letih) se lahko primerjajo s Todorovičevim tekstom.

Sicer se Todorović giblje in razmišlja na isti valovni dolžini kot politična opozicija v Sloveniji. Podobnost stališč je neverjetna - razen v enem, a zelo pomembnem primeru - kot da se srečujemo vsak dan, in kot da neprestano brusimo svoja zapažanja o stanju družbe, o včeraj, danes in jutri. V resnici se nismo videli in slišali že skoraj petnajst let. En dokaz več, kakšen miselni in ustvarjalni kapital sameva pri nas, razbit in potisnjen v ilegalo - onemogočen za monopol partije, sistema in vladajočega vrha. Dokler se to ne spremeni, ni izhoda iz krize.

Škoda, da Todorović ni bil dorasel pojmu in ideji jugoslovanstva. Začutil je krizo mednarodnih odnosov. Zaveda se sicer, da je sedanje stanje nevzdržno in blokirano, žal pa ponuja napačno rešitev. Vrača se nazaj na začetek Jugoslavije, ne seveda z namenom srbske nadvlade, podobne tisti v stari Jugoslaviji, ampak z iluzijo internacionaliziranega delavskega razreda v Jugoslaviji. Namesto troedinega naroda naj bi jugoslovansko integracijo izpeljal delavski razred. Konkretno, zbor združenega dela. To je čisti nesmisel. To je ali srbsko podtikanje in majorizacija srbskih politikantov ali pa iluzija in utopija poštenih revolucionarjev in politikov. Todorović spada med te poslednje.

Jugoslovansko mednarodno krizo in Jugoslavijo lahko reši samo radikalen poseg v te odnose. Izhod ni v vračanju k špekulacijam kralja ali k Titovim iluzijam. Iti moramo naprej. Zgodovinsko je nujna nekakšna posebna konfederalistična skupnost republik socialistične Jugoslavije. Poglavitna značilnost sedanje federacije je, da so vse osnovne norme sistema skupne, čeprav jih določajo s konsenzom. Ker so razlike med objektivnimi pogoji življenja in dela in od tod tudi med interesi republik - torej med vladajočimi delavskimi razredi teh republik - tako velike, da jih je nemogoče spraviti na skupni imenovalce, postaja konsenz absurd, zavora in izvor mnogih slabosti. Zato nekateri menijo, da je najpomembnejše ukiniti konsenz in ga nadomestiti s preglasovanjem. To pomeni deloma obnoviti staro Jugoslavijo kot kletko za majhne republike in narode in ponovno obnoviti prevladujoči pomen srbsko-hrvaškega sporazumevanja ali prepira in nesporazuma. Ta poizkus bi se končal tako, kot se je nekoč že končal. Jugoslavija bi propadla. Ker je sedanje stanje tudi nevzdržno, vidim izhod v tem, da okrepiamo sedanje elemente konfederacije. To pomeni, da bi bile vse osnovne norme sistema republiško posamične. Vsaka republika bi imela proste roke in možnost, da ureja in določa svojo politiko in sistem v skladu s svojimi potrebami, stanjem in zmožnostjo. Seveda bi bila temu primerna tudi posamična republiška odgovornost za sprejete odločitve. Skupna bi bila samo ustavni okvir konfederacije in najbolj splošna družbena načela. Konfederacija ne bi

silila republik, da se utabore za svojimi okopi, kar počno sedaj, ko se za zeleno mizo in s pomočjo konsenza bore za svoje interese. Nasprotno! Prisiljevala bi jih, da se kot suvereni, zlasti ekonomski subjekti med seboj povezujejo in sodelujejo izključno na podlagi svojih interesov in seveda s polno odgovornostjo. Sedaj smo v takem stanju, da se moramo najprej še bolj ločiti, da bi se lahko začeli združevati.

Todorović tega (še) ne vidi. Preveč je še vezan na Titovo jugoslovanstvo. Ni še napravil dovolj radikalnega obračuna s iluzijami, natančneje rečeno, z nedorečenostjo avnojskih federalističnih načel. Ni vidi, da so bila ta načela kljub vsemu prinešena iz teorije in prakse stalinske ustave, sprejete 1936. leta. Dokaz temu je prva ustava nove Jugoslavije, ki je bila v bistvu popolna kopija sovjetske ustave.

Verjetno je, da bi Todorović pokazal razumevanje tudi za konfederacijo, če bi ga seznanili s kritiko njegovih iluzij in argumenti za tako ureditev Jugoslavije. Njegov smisel za stvarnost, svežina duha, radikalna logika in neobremenjenost z balastom obstoječega, kar vse je zelo prisotno v njegovi knjigi, me napeljujejo na to domnevo. Končno bi bil že čas, da bi srbski politiki začeli misliti po srbsko in da bi se poslovili od svojega kosovsko-vidovdansega oziroma jugoslovanskega mita.

12.maj

Mikulić, novi predsednik ZIS, je objavil svoj program in se z njim predstavil skupščini in javnosti. Mene, in zdi se mi, da tudi mnoge druge, je zelo razočaral. Nič novega. Nikjer v njegovem govoru ni bilo čutiti, da se zaveda, kako globoke spremembe so nujne, da bi vsaj omejili dosedANJI neuspešni in inflacijski tok gospodarskih gibanj. Misli in se giblje v kletki obstoječega. Nekoliko več je grozil kot Milka in verjetno bo bolj energično poizkušal delati red z represivnimi ukrepi in kazenskimi sankcijami. Uspeha ne bo. Torej kralj bo mrtev. Živel kralj! Predvsem pa, živio inflacija! In stabilizacija po jugoslovansko. Torej govoriti eno, delati drugo.

To ni več Titova generacija

20.maj

Ivan Tavčar je napisal zgodovinski roman Izza kongresa. Sedaj bi lahko humorist, kot na primer Fran Milčinski ali Branko Čopić ali še kdo, napisal humoresko z naslovom Med kongresi. Pod tem istim naslovom bi se dala napisati tudi osmrtnica. V resnici živimo, gledamo in poslušamo samo kongrese. Partijske, mladinske, sindikalne in še mnoge druge. Parade, zastave, delegati, referati, govori, sklepi, poročila, resolucije in besede brez konca in kraja. Vse je enako prazno, formalistično, nepotrebno in dolgočasno. Kot obredni ritual: tam tam tam udarjajo na samoupravne bobne, ponavljajo pa že mnogokrat povedane fraze in sklepajo brez smisla in pomena, stvarnost pa se giblje po svojih dosedanjih tirnicah. Ti kongresi so nova manipulacija in dokaz naše družbene krize.

Edina izjema je bil kongres slovenske mladine. O drugih mladinskih kongresih ne morem soditi, ker jih nisem spremljal. Na slovenskem je prevladovala intonacija, ki je sicer značilna za tednik Mladina. Bil sem prijetno presenečen. To je nekaj novega. Je še zelo pestro, neizdelano in protislovno. Toda dečki so nezadovoljni, razočarani in kritični. Iščejo, mislijo, tipajo in vohajo. Rekel bi, da se pri tej generaciji šele končuje kontinuiteta, vpliv in logika naše revolucije, še zlasti tisti njen del, ki smo ga uvozili iz Moskve ali so nam ga vsilile neizprosne okoliščine državljanske vojne. Ideali in samoprevare realnega

socializma na to generacijo nimajo več odločilnega vpliva. Misli in doživlja sedanost po svoje. Ne več po naše, ampak po svoje. Njihovi očetje, dedje, heroji in revolucionarji jim postajajo tuji, nerazumljivi, zaostali in oddaljeni. Naše vrednote so zanje brez mika in bleska. Iščejo in gradijo svoje. Spregledali so naše samoprevare. Zdijo se jim smešne ali grozljive. Bravo! Jaz temu ploskam! Če jim je že usojeno, da bodo živeli tudi v samoprevarah - taka je usoda človeškega rodu - potem je bolje, da žive v svojih in ne v naših. Naj imajo pravico do lastnih zmot in zablod. Pokolenje, organizirano med vojno v Zvezi slovenske mladine, zbrano okrog 10. oktobra 1943 v Kočevski Reki na svojem prvem kongresu - in imel sem zgodovinsko srečo, da sem govoril kot glavni politični govornik in mladinski voditelj - te možnosti ni imelo. Mi smo sprejemali vse ideale, cilje in vrednosti od drugih, od tistih, ki so začeli, pripravili in vodili revolucijo. Naša generacija je doživela svojo slavo in vzpon v borbi za goli obstanek. Umirala je na bojiščih in sanjala svojo svetlo in srečno prihodnost. Potem je ostala v senci boljševikov, voditeljev, revolucije in se izgubila v medprostoru generacijskih sprememb. Sedaj odhaja, utrujena in razočarana. Tisti, ki je prišla za nami, se je godilo še slabše. Ostala je brez svojega jaza in izraza. Ubogala je in hlapčevala. Utopila se je v kalnih vodah uradniške in karieristične poslušnosti. Verjela je lepi besedi in doneči frazi. Prišla in odšla bo neopaženo. Žalostna usoda. Revolucija ne žre samo svojih otrok, ampak tudi svoje vnuke.

Sedaj je slutiti začetek konca te žalostne zgodbe. Pokolenje, zbrano v Krškem, sluti in se zaveda svojega zgodovinskega poslanstva. Hoče in vzelo bo svojo usodo v svoje roke! To ni več Titova generacija. To je generacija, ki hoče pripadati samo sama sebi in nikomur drugemu. V tem je njena sreča, perspektiva in moč. Težko mi je, ker ne morem živeti svobodno. Pridružil bi se jim. Boril bi se skupaj z njimi kot enak med mnogimi, da uničimo zatoreh hrame sedanosti in poiščemo nova pota v prihodnost. Še prej bo treba plačati dolgove boljševizacije in neumne balkanizacije.

26.maj

Kljub vsem pomislekom so že začeli graditi elektroplavž na Jesenicah. Na vrsti je tudi obnova in povečanje Kidričevega. Dve velikanski (za naše razmere) in zgrešeni investiciji. Tako je odločilo združeno delo. Kje in kako bomo dobili elektriko za to proizvodnjo, tega ne ve še nihče. Čez nekaj let bosta Jesenice in Kidričevo naša Fenija. No, Makedonci so Feni zaprli enkrat za vselej. Slovenci tega ne bodo storili. To pomeni, da bo naša predelovalna industrija imela na razpolago doma izdelano in verjetno dvakrat dražje jeklo in aluminij, kot bo na svetovnem trgu. Kako naj bodo potem konkurenčni pri izvozu končnih izdelkov. Še tisto malo akumulacije, ki je na voljo, mečejo skozi okno v zgrešene investicije. Rega, rega, rega - vedno hujša je zadrega, bi rekel Župančič. Resnično se obnašajo, naši oblastniki in voditelji, kot žabe v mlaki. Samo kvakajo in drugega nič.

11.junij

Janez Šmidovnik je napisal članek o tako imenovani svobodni menjavi dela. Temeljito je razgalil to našo farso in samoprevaro, ki si jo je izmislil Kardelj, maskiral z Marxom ter s pomočjo ideologije in oblasti vsilil naši družbi. Posledice tega velikega "vizionarskega" odkritja so katastrofalne. Šmidovnikov članek, analiza, je pisan preprosto, z logiko zdravega razuma in na podlagi desetletnih izkušenj. To mu daje še posebno težo in vrednost.¹⁴

¹⁴ Janez Šmidovnik, Svobodna menjava dela, Naši razgledi, 6. junij 1986.

Jaruzelski II ante portas?

1. julij

Trinajsti kongres ZKJ je minil. Ni me razočaral, ker od njega nisem pričakoval ničesar. Dejansko tudi ni dal ničesar novega. Potrdil je teoretične in pravne temelje sedanjega stanja in sprejel obljubo, da bo poslej drugače in bolje. Kaj takega seveda ni mogoče, zato so vse obljube in prisege zgolj prazne besede. Vidne so kadrovske spremembe v CK in predsedstvu. Glavni krivci in ideologi sedanje politike so se umaknili ali v grob ali v pokoj ali v ozadje. Na njihova mesta so prišli njihovi ideološki otroci. Med njimi ne vidim mnogo takih, ki bi se zavedali časa, krize in razmer in jim bili dorasli. Torej novi kadri, stara politika. Rešitve ni.

Obširna diskusija na kongresu, ki seveda v bistvenem ni v ničemer spremenila pripravljenih sklopov, ni razveseljiva. Ne daje upov na dobre spremembe. Kaže na krizo in zmedo, v kateri je ZK. Najglasnejši so "jugoslovenarji", ki vidijo izhod iz krize v centralizmu in unitarizmu. Najštevilnejši so verniki, ki ritualno ponavljajo stare in preživele ideološke in etične pozive komunistom, naj bodo dobri, pošteni in zavedni. To so molitve za mrtve brate. Mnogo je bilo tudi takih, ki so kongresno tribuno uporabili zato, da so branili in propagirali svoje posamične, lokalne ali skupinske - lastninske interese. Bele vrane so bili govorniki, ki so se zavedali resnosti krize, njenih pravih vzrokov in možnih izhodov. Torej pozeba, huda pozeba. Pomemben je bil nastop armade. Organiziran, premišljen in konservativen. Jaruzelski II. ante portas?

Imel sem vtis, da so bili slovenski delegati na kongresu neorganizirani, razbiti in tepeni. Popit je v komisiji za splošno ljudsko obrambo s svojim referatom izmolil konfiteor¹⁵. Reševal je svoj predsedniški stolček. Ta človek sedaj, ko dobiva batine z vseh strani, sicer ne dela ničesar drugega. Zelo je razočaran, demoraliziran in tudi ponižan. Nima nobenega koncepta. Vidi in razmišlja samo o svoji funkciji. Kako preživeti še dve leti in potem v pokoj. Mizerno in grozljivo. Kako drugače in blesteče se je postavil na kongresu (in tudi sicer) poet Zlobec. Bravo, slovenska literatura! Ponosen sem nanjo. Sramujem se mnogih slovenskih politikov! Zgodovina se ponavlja. Ne kot farsa, ampak kot tragedija.

V odnosih med Slovenijo in Jugoslavijo nastaja nemogoč položaj. V Sloveniji se je iz raznih razlogov v tej krizi rodilo tudi nekaj prave demokracije, pametnih spoznanj, evropskega duha in zavesti o zablodah in napakah bližnje preklosti in sednajosti. Padli so in še padajo razni tabuji. Civilna družba trka na zaprta in siva vrata Kardeljevega socializma. Vse je še zelo začetniško, neobgleno, bolj spontano kot povezano in organizirano. Spričo krize in nezadovoljstva slovenskega naroda še zelo nezadostno, neustrezno, minimalno. Toda tudi to, kar je, čeprav nezadovoljivo za Slovenijo, že vzbuja negativni odmev v Jugoslaviji. Tam doli na jugu, do prvih znanilcev slovenske socialistične pomladi so nezaupljivi, vznemirjeni, napadalni in tudi sovražni. Nekateri bi že radi intervenirali in marširali kot Brežnjev v Prago ali vsaj tako kot Dolanc v Prištino.

5. julij

Mikulič se je že predstavil s svojo prvo melodijo. Sveženj novih ukrepov ni navdušil nikogar. Represivno administriranje in devalvacija dinarja. Nič novega. To poznamo. Prvi

¹⁵ Kesanje

Mikuličev skeč ne daje mnogo upov. Mož je ujet v napačno ideološko mrežo. Zato bo njegova politika v celoti neučinkovita in protislovna, čeprav je treba priznati, da je posamezne drobce in luknje v sistemu že odkril in pravilno ocenil. Toda še daleč je od tega, da bi pravilno videl in razumel celoto. Bomo videli. Mikulić ima tri lastnosti, ki so mu dober zaveznik: je pogumen, odločen, ni ujetnik unitarizma in konservativne srbske politike. Hkrati pa mu manjka ideološke svobode in politično-ekonomske lucidnosti. Je dober operavec, a zelo povprečen reformator. Preveč je obremenjen s sivino in enakostjo socializma. Ni upati, da bi njegov pragmatizem uničil in temeljito spremenil njegovo teoretično in ideološko zavest. Bolj verjetno je obratno. Njegova ideologija bo zakoličila meje njegovemu pragmatizmu. Poleg tega so možnosti ZIS zelo omejene. Blokirani so različni interesi republik in gospodarstva. Mislim, da bo Mikulić odstopil. To bi bilo verjetno največ, kar lahko napravi. Na ta način bi se kriza še poglobila. In to bi bilo dobro, pod pogojem, da se okrepi spoznanje o konfederaciji kot možnem izhodu iz krize.

9. avgust

"Naša produktivnost - Jugoslovani, ki so zaposleni v družbenem sektorju, delajo na dan povprečno 3 do 4 ure. Kakih 600 tisoč je vsak dan takih, ki ne pridejo na delo (v službo), kakih 800 tisoč pa jih polovico svojega delovnega časa prebije na sestankih."¹⁶

Te naše delovne navade in "produktivnost" so ključni problem našega gospodarstva in glavni povzročitelj materialnih primanjkljajev. Oficialna ideologija in politika tega sploh ne vidi. To so naše svete in nedotakljive krave. Imajo še to slabost, da so veliko dražje kot indijske!

x¹⁷ oktober

Lepo jesen vznemirja tako imenovani memorandum Srbske akademije znanosti in umetnosti. Pravijo, da so sestavljalci memoranduma šli v skrajnost. Težko je soditi, ker nisem videl, kaj so napisali - in kar so napisali, je bil šele prvi in nepopolen osnutek. Lahko bi bila končna redakcija plodna, pravilna in dobra. Žal jim dnevna politika ni dala možnosti za to. Takoj so udarili z vsemi topovi in etiketami. Akademija se je seveda modro umaknila in se zakrila z znanstveno dimno zaveso. Predstava je končana. Politiki bijejo srditi boj z mlini na veter. Tega smo končno že vsi navajeni. Grenak priokus v Srbiji in o Srbiji kljub temu ostane. Srbija je razbita in vznemirjena. Išče svojo podobo in izraz. Ne more ju najti. To je konkretni izvor in vrelec naše krize. Razočarano in nezadovoljno srbstvo išče svoj izhod in perspektivo. Nevarno je, da se pri tem tudi obnavlja kosovski in vidovdanski mit; obnavljajo se lažno jugoslovanstvo in iluzije, da je rešitev v centralizirani državi. Vsi idejni in sistemski premiki v to smer bodo družbeno krizo samo še poglobili. Pravzaprav sedaj vsa republiška vodstva - čeprav iz različnih razlogov - tako ali drugače podpirajo razvoj v smeri centralizma in unificiranosti. Tudi ne morejo drugače. Samo na teh skupnih okopih lahko še organizirajo obrambo svoje politike in oblasti. Seveda vse to počno pod zastavo samoupravljanja, ki postaja vse bolj in bolj samo propagandno geslo pri obrambi Kardeljevega konstruktivizma, ki se uradno še vedno imenuje samoupravni socializem. Zato je verjetno pred nami nov val politične in sistemske represije. Režim namreč drugače ne more vsaj generalno zagotoviti potrebnega reda, miru in ravnovesja. Na ta način naša pot v prihodnost ni tlakovana z upanjem, temveč z absurdi!

¹⁶ Delo, 9. 8. 1986, rubrika: "Pa še to"

¹⁷ Dan na rokopisu ni čitljiv

24.november

Strašen poraz referenduma v Ljubljani. Mesec dni pred tem tudi v obalnih občinah. V Ljubljani so dobili (če so?) komaj 30 odstotkov. Sijajna podoba stanja in političnega razpoloženja. Referendumi so v bistvu edina oblika naše demokracije, ki je oblast ne more zmanipulirati. Zato dobe, kljub temu da so propagandistični, načelno politično vsebino. Kakšna je ta vsebina oziroma kaj ljudje mislijo o dnevni politiki, so povedali na obali in v Ljubljani. Ljubljanski referendum je najbolj množična, spontana in premišljena manifestacija ljudskega nezadovoljstva.

1.december

Na zadnjem kongresu izvoljeni CK ZKS je že začel kazati svoj obraz. Je precej pomlajen in spremenjen. Čeprav ni še v ničemer prekorachil okvirov teoretično-sistemske ureditve, se vendar zdi, da je nekoliko bliže praksi in zato tudi bolj kritičen od prejšnjega. Kljub temu od njega ni pričakovati nič radikalnega ali revizionističnega. Ponavljal bo stara gesla z nekoliko novimi poudarki. Kučan, kot njegov predsednik, ga sicer skuša odmakniti od dnevnega prakticizma in usmeriti k bolj poglobljenemu in analitičnemu delovanju. Vendar, če naj prenova partije, kot ta poizkus sedaj imenujejo, ostane zvesta teoretičnim normativom proklamirane politike, potem z njeno prenovo in obnovo ne bo nič. Mnogo besed, takih in drugačnih, in ostalo bo vse po starem. Samo temeljita revizija obstoječega teoretičnega fonda in na njem zgrajenega normativnega sistema bi lahko obnovila in prenovila ZK. Samo nov, sedanjim potrebam slovenskega naroda ustezajoč nacionalni program in odločen boj zanj, bi lahko vrnili partiji izgubljeno zaupanje in vodilno vlogo v družbenem dogajanju. Vse ostalo so birokratske litanije. Tak program bi seveda izhajal iz začetnega programa OF in se naslanjal nanj, na NOB in na temeljne ekonomske in socialne pridobitve revolucije. Hkrati pa bi moral na novo opredeliti identiteto sedanjega slovenskega naroda, njegove politične, ekonomske, socialne, kulturne in delovne možnosti, potrebe, pravice in dolžnosti. Zgodovinsko in konkretno obstajajo pogoji, da bi se Slovenija lahko konstituirala kot moderna evropska civilna družba, osvobojena vseh ideoloških monopolov, torej kot pluralistična z veliko notranjo politično kulutro, delovno tradicijo in sodobno tehnologijo. Razne oblike lastnine, ostra meja med delom in nedelom, med znanjem in neznanjem, premišljeno odrejen in izračunan okvir solidarnosti ter ekonomska, ne pa formalno-pravna socializacija in racionalizacija minulega in tekočega dela, torej kapitala in dela, bi bili materialni temelji slovenske socialistične družbe. Tak slovenski socializem ne bi bil samo sprejemljiv, duhovno in materialno motiviran za Slovence, ampak bi koristil tudi zunaj njenih meja. Namesto da se neprestano nateza z drugimi republikami in dela kompromise z enakostjo v siromaštvu, pri tem pa o vsem skupaj samoupravno filozofira, bi politika popolne avtonomnosti slovenskega družbenega modela razbila sedanjo sivo konstrukcijo balkanskega socializma in odprla široke horizonte, ne samo Sloveniji, ampak vsej Jugoslaviji. Tak slovenski nacionalni program in njegova praksa bi bila zagotovo največja pomoč Slovenije zaostali, ideološko in ekonomsko blokirani Jugoslaviji. Da bi to lahko ustavno uresničili, bi morali:

a) spremeniti Jugoslavijo v konfederacijo;

b) ali priznati Jugoslaviji v okviru sedanje federativne ureditve poseben ustavni status (glede na sedaj razpoložljive kadre ter idejno-teoretično stanje v partijskem vrhu, je Kučan še najboljša, četudi ne preveč perspektivna rešitev).

Taka odločitev Slovenije bi seveda na začetku povzročila v Jugoslaviji mnogo hude krvi. Obtožili bi nas marsičesa. Tudi izdajstva. Vendar, če bi Slovenija imal dovolj razumno, pogumno in enotno vodstvo, bi to bitko Slovenci dobili. Žal takega vodstva Slovenija nima. Kot je sedaj videti, ga še tudi kmalu ne bo imela.

Sedaj je največji up Kučan. Vendar ga zelo utesnjujejo drugi, zlasti Popit in Kraigher. Kučan je tudi še zelo pod vplivom Kardeljeve teoretične in sistemske zapuščine. To je sploh največja slabost. Poleg tega je bolj taktik kot strateg; bolj analitik in predavatelj kot voditelj in tribun. Sklenil je tudi zvezo z Dolancem, predvsem kot protiutež prevelikemu vplivu Popita. Z Dolancem kot zaveznikom pa ni mogoče napraviti nič dobrega. Dolanc je predvsem špekulant in karierist, z dokaj omejenim obzorjem in močnimi policijskimi nagnjenji. Po Titovi smrti je izgubil tla pod nogami. Dobil je mnogo udarcev in se kompromitiral. Sedaj išče in obnavlja svoj položaj. Verjetno bo končal v skrajno konservativnih vodah. Torej Kučan niti noče niti more storiti kaj prelomnega in odločilnega. Še najbolj trdno je zavezan demokraciji. Tej usmeritvi bo ostal zvest, če ne pride do večjih konfliktov in upora ulice. Tedaj bo šel, hočeš nočeš, tudi on z režimom in represijo. Sedaj še dobro podpira mladinsko organizacijo. Ni mu všeč čedalje bolj monopolen in privilegiran položaj armade, zavzema se za kadrovske spremembe v korist naprednejših in sodobnih osebnosti.

Na zadnjem plenumu so odprli vprašanja štrajkov. To je nov in pomemben korak k večji demokratizaciji naše družbe. Doktrinarno ideološki in politični embargo nad štrajki so na tem plenumu razbili. Zmagal je pragmatizem. To je dobro, ali za Kučana tudi nevarno. Štrajkov bo posled še več kot doslej. To znajo proti njemu izkoristiti jastrebi. No, možno je tudi, da bi ga notranja diferenciacija v partijskem vrhu napeljala na bolj radikalne misli in dejanja. Možno je, toda nisem optimist.

4.december

Prebral sem osnutek zvezne resolucije za prihodnje leto, kot jo predlaga ZIS. To ni nič. Velikonočna pridiga podeželskega župnika. Nepotreben birokratski ritual, poln oportunitizma, nejasnosti in nedoslednosti. To je slabše od tistega, kar govori Mikulić. Nadaljevala se bo dosedanja praksa in politika.

20.december

Srbska akademija, SANU, je na svoji izredni skupščini dala zaušnico jugoslovanskemu in srbskemu političnemu vodstvu. Politiki so se zaleteli kot pubertetniki, misleč, da imajo pred seboj občinski komite iz Karaburme. Akademiki so jim dali lekcijo ne samo o Srbiji, ampak tudi o politični taktiki. Tako je njihov "memorandum" postal dokument, ki ga ni. Veliki ideološki boj politikov z mlini na veter. Poleg tega je tudi vodstvo SANU dobilo popolno zaupnico. Položaj Srbije je ob vsem tem ostal odprt in nejasen. Center srbske nacionalne artikulacije je postala SANU. Marsikaj se lahko zgodi, če bo SANU znala in hotela izkoristiti svoje možnosti. Tudi med srbskimi politiki bo to povzročilo diferenciacijo. Izigravanju Srbije se zapirajo vrata. Če ne bo iskala izhoda v preteklosti, v kosovskem in vidovdanskem mitu, če bo odvrгла svoje jugoslovanske iluzije, potem ima možnost, da se postavi na svoje noge in ustvari svoj nacionalni program. To bi bilo koristno za Srbijo in za vso Jugoslavijo. Torej nov korak v smeri konfederacije in sicer na zahtevo in v interesu Srbije. Bomo videli, ali bo srbska politična misel končno doumela to možnost

in tudi svojo perspektivo. Politika: slaba Srbija = močna Jugoslavija doživlja polom. Močna in svoja Srbija = tudi močna Jugoslavija, dobiva neke nove možnosti.

P.S. Nekateri so mnenja, da je spor s SANU zgolj dogovorjena igra in poskusni balon vplivnih posameznikov znotraj srbskega političnega vodstva. Hoteli naj bi preizkusiti vodstva. Hoteli naj bi preizkusiti, kako bi Jugoslavija sprejela grožnjo, da bi Srbija šla svojo pot in izstopila iz Jugoslavije. To igro, manever, naj bi spregledali v federaciji in zato tudi tak nastop in izjava obeh predsedstev. Sam nisem privrženec te ocene. Prepričan sem, da je spor s SANU pristen in vsebinski. Seveda pa to ne izključuje možnosti, da bi bili mnogi vodilni srbski politiki, ki sicer javno govorijo ali formalno glasujejo zoper akademijo, intimno z njo. Mislim, da jim je usoda in položaj Srbije zelo pri srcu. Razlike so bolj v metodah kot pa v vsebini. Poleg tega sedanje in bivše politike SR Srbije skrbi, da bi v primeru zmage srbskega separatizma in odcepitve, morali prepustiti oblast novim ljudem in odgovarjati za napake in grehe preteklosti. V vsakem primeru je srbsko politično vodstvo v zelo težkem položaju. So pod dvojnimi pritiskom: z ene strani lastna opozicija v republiki, z druge veliko nezaupanja ostalih republik do ciljev in namenov Srbije.

27.december

Prečital sem osnutek memoranduma SANU. Sedaj sem še toliko bolj prepričan, da je bila velika politična napaka, da politiki niso dopustili SANU končati dela. Verjetno politiki niso intervenirali samo zaradi tistega, kar je v memorandumu netočno in nesprejemljivo, ampak še bolj zaradi tistega, kar je točno, resnično in upravičeno kritično. Ker se niso čutili sposobne za vsebinski dialog s SANU o družbeni krizi v Jugoslaviji in še posebej v Srbiji, so se odločili za politično diskvalifikacijo dokumenta, še preden je bil napisan oziroma sprejet v Akademiji.

Dokumenta sedaj formalno ni. Vsebinsko pa kaže duhovni in miselni horizont SANU v odnosu do družbenega stanja v Srbiji in Jugoslaviji. V njem je mnogo točnih ocen in dobrih predlogov. So tudi protislovna, konservativna in zgodovinsko netočna stališča. Glavna hiba memoranduma je:

a) noče priznati nacionalne afirmacije Albancev na Kosovu in zato išče rešitev za kosovsko krizo v zgodovini;

b) ne vidi, da slab gospodarski položaj Srbije ni posledica nadvlade hrvaško-slovenske koalicije, ki je sploh ni bilo - razen leta 1972, ko so zrušili Nikezića - ampak zgrešene politike sploh, ki je prizadela vse republike, ne samo Srbije.

Poleg tega gre memorandum molče mimo srbskih gospodarskih spodrsrljajev (Crvena zastava, železarna v Smederevu), ki krepko bremene njihovo bilanco. Toda kljub slabostim bi bil možen in potreben dialog s SANU. Za Srbijo in Jugoslavijo bi bilo zelo koristno, če bi s pomočjo dialoga memorandum izpopolnili in približali Todorovičevi knjigi.

Memorandum je ostal neizdelan izraz kritičnega dinamizma v Srbiji. Ne bi se čudil, če bi Srbija zrušila sedanje stanje v Jugoslaviji in povzročila ali njen pogreb ali njeno ponovno rojstvo. Oboje je možno, kajti kriza je tako globoka in zmeda tako velika, da dopušča obe alternativni.

Čutim, da Slovenci položaja Srbije ne razumejo. Slovenskemu političnemu vodstvu je Slovence vsaj začasno uspelo preslepiti. Zato Slovenci vidijo v Srbiji samo nacionalizem in unitarizem in nič drugega. To je kratkovidno in nevarno. Mnoge srbske ocene in zahteve so upravičene. Če so deležni samo očitkov, potem to krepi njihove ekstremne težnje in povečuje možnost srbske vstaje, ki bi uničila Jugoslavijo. Mislim, da se v Srbiji ne bo krepila Aleksandrova politika, razen v odnosu do Kosova. Srbi vedo, da celotni Jugoslaviji ne morejo več ukazovati. Njihov sedanji, v bistvu podrejen položaj, je zanje tudi nevzdržen, in če ne bodo našli razumevanja za svoj položaj in zahteve po tako imenovan Titovi Jugoslaviji, bodo nujno zašli v ekstremni separatizem. Najbolj radikalen nasprotnik spremembi v eno ali drugo smer je slovensko politično vodstvo. To uporno brani status quo. Brani torej Tito-Kardeljevo politiko, ki je že doživela svoj zgodovinski poraz. Politična slepota slovenskih politikov se ponavlja. Zato je tudi Dolanc predlagal kazenske sankcije zoper SANU. Ostal je osamljen. Minili so časi, ko so slovenski politiki s Kardeljem na čelu in s pomočjo Tita po Jugoslaviji odstreljevali posamezne politike po svoji želji. Sedaj so možni celo povračilni kazenski pohodi.

29.december

Slovenski srednješolci, zbrani v Slovenj Gradcu, so poslali CK ZK Slovenije pismo o usmerjenem izobraževanju. Pismo je kratko, a vsebinsko bogato. Povedali so dve najpomembnejši resnici o usmerjenem izobraževanju. Izobraževanje (usmerjeno) samo za delo (to je bilo politično geslo) dolgoročno pomeni, da ostane sedanja tehnologija nespremenjena. Torej, mi stojimo, svet gre naprej. Boj zoper elito (drugo politično geslo) je z usmerjenim izobraževanjem v bistvu potuha povprečnosti in zavora za nadpovprečno nadarjene učence. Na ta način stranka zatira talente! Zakaj? Zato, ker se jih boji. Nevami so ji, ker preveč znajo in preveč razmišljajo. Torej se negativna kadrovska selekcija začne že v šoli. Vodi jo ZK oziroma njen vrh, ker želi ohraniti svoj položaj. Duhovni in idejni oče take politike je Kardelj. Vulgarno jo razglašajo in zagovarjajo taki misleci kot na primer S. Kraigher, Popit, Šuvar, Hafner, Albreht, Marinc, Baltič, Dolanc, Bilič in njim enaki. Vse to je pokrito in utemeljeno z Marxom (ubogi Marx) in z njegovo teorijo o emancipaciji človeka. Mesijansko vlogo v tako usmerjenem izobraževanju naj bi imelo združeno delo. Tudi to je Kardeljev ideološki konstrukt. Nikoli nisem mogel do kraja razvozlati vseh protislovnosti, dvoličnosti in zamotanosti Kardeljeve osebnosti. Bil je mislec, politični strateg, izredno inteligenčen in luciden. Gibal se je v širokih obzorjih. Imel je velik smisel za realnost in posluh za svobodo človeka. Toda obenem je bilo v njem tudi veliko utopizma, konstruktivizma, boljšeševskega sektaštva, pritlikave pedagogike in človeške zavisti.

1987

LEX KAVČIČIANA

5. januar

Nič čudnega, če je šla Eureka mimo Jugoslavije. Jugoslovanskega vodstva Evropa ne zanima; Evrope ne mara. To mu je nekaj tujega, nevarnega. Zato je rezervirano, nezaupljivo, zavistno. Nekaj takega je čutiti tudi v odnosu do Slovenije. To je zavest in podzavest Balkana, globoko usidrana v mentaliteti in navadah. Njim je bližji tretji svet. Bolj suvereni se počutijo med njimi. Vsi vedo in čutijo, kako majava in protislovna je politika neuvrščenosti. Intimno se zavedajo njenih slabosti. Ali kljub temu je vsa naša zunanjepolitična propaganda naravnana tako, kot da bi bili neuvrščeni poglavitni činitelji tega sveta. Našim je Evropa zanimiva samo tedaj, ko iščejo kredite. Zelo jim je odveč, ko jih je treba vračati.

V ideološkem pogledu smo tako in tako že izgubili stik z naprednim svetom. Vsi vedo, da smo v krizi in da nimamo nikomur ničesar ponuditi. Sedaj ga bomo izgubili v tehnologiji. Tako nam bodo dostopni samo tisti tehnološki postopki in znanstveni dosežki, ki jih bo Evropa že opuščala kot zastarele in presežene. Če to zastarelo tehnologijo potem še "oplemenitimo" z balkanskim javašlukom in neustreznim sistemom, je prihodnost jasna in črna. Razkorak med razvitimi in nami se bo še povečeval. Čedalje bolj. Jugoslavija bo oaza zaostalosti. Nekoč je bila vsaj politično svetilnik napredka. Vse to doživlja in gleda generacija, ki ji pripadam. Grenko spoznanje. Mladim bomo pustili slabo, zelo slabo dediščino. Poslali nas bodo v ropotarnico zgodovine. Zgrešene iluzije, to je naša usoda.

20. januar

Pred dnevi smo komunisti Rožne doline čitali pismo predsedstev ZKJ in SFRJ. Strogo zaupno. Iz Beograda je potovalo tri mesece. Same nevarnosti, izmi, sovražniki, levica, desnica in podobni skeči. Idejno bolj zmedenega dokumenta že dolgo nisem videl in slišal. Kako je mogoče, da kaj takega sprejmeta dva najvišja foruma v državi? Samo strah in skleroza lahko botrujeta takemu pisanju.

Kot je bilo pismo porazno, tako je bil sprejem in odmev imeniten. V tej stranki sem že 45 let. Nikdar in nikoli nisem doživel česa podobnega. Pismo je doživelo pri prisotnih splošen odpor, posmeh, kritiko in zgražanje. Niti eden ni rekel ene same besede v obrambo. Trgali so ga s posebno prizadetostjo in strastjo, kot pes stare hlače. Jaz sem namenoma molčal, poslušal in užival. Končno je ljudem začelo presedati. Vse bolj in bolj mislijo z lastno glavo. Miti padajo. Demokratični centralizem je samo še forma. Vodstvo nima nobene podpore več. Zaupanja ni. Ali kljub temu se ne bo nič spremenilo in zgodilo. Plima demokracije in kritike sicer narašča, toda ne bo še kmalu postala taka materialna sila, da bi lahko kaj spremenila. Žal je tako. Pri tem ni spregledati Jugoslavije kot celote, kjer je še globoko zasidrana zavest konservatizma, inertnosti in pojmovanja socializma kot enakosti v siromaštvu. Zdi se mi, da je Slovenija ta Rubikon že krepko prekoračila.

1. februar

Gorbačov je zaoral zelo globoko in široko. Napreduje zelo hitro, premišljeno in z

občutkom za stvarnost. V idejnoteoretskem pogledu se vrača k Leninu. Med Leninom in Gorbačovom na ta način ni bilo nič in nikogar, ki bi ga omejeval ali zavezoval. Zelo pametno, kajti meje njegovih reform bodo zelo ozke, prostor omejen, če ne bo razbil teoretično dogmatskih verig, v katerih se nahaja sovjetska družba že sedemdeset let.

Lenin je bil glede prevzema oblasti teoretično in praktično jasen in dorečen. Oktobrska revolucija - pika in konec. Dogodek in model, ki se ni več ponovil, kajti prevzem oblasti - torej proletarska revolucija - se je potem v vsaki državi zgodil drugače. V vzhodnoevropskih državah je to ob koncu druge svetovne vojne napravila Rdeča armada. Pri nas partizani. Na Kitajskem specifična državljanska vojna. V Kubi zopet drugače. Tisto, kar uničuje socializem, torej ni prevzem oblasti, ampak njegova graditev. Sivo na sivo s sivim! Duhovni oče graditve je Stalin. Lenin je glede tega zgolj začetnik. Neizdelan, nedorečen, poln protislovij, domnev, iskanja in eksperimentiranja od vojnega komunizma do NEP, če vzamemo za primerjavo samo ekonomski sistem. Sicer so tudi pri Leninu nevarni poudarki izključenosti, prisile, nerazumevanja demokracije in zakonitosti blagovne proizvodnje. Ali pri Leninu je vse to povezano z izrednim stanjem v Rusiji takoj po vojni in s kontrarevolucijo in tujo intervencijo. Torej ne vemo, kam in kako bi Lenin, če bi živel v normalnih razmerah, krmaril barko graditve socializma v Sovjetski zvezi.

Če se sedaj Gorbačov sklicuje na Lenina, to dejansko pomeni, da širi prostor svoji politiki in da jo istočasno podpira z Leninovo avtoriteto. Pametno! Pod geslom: nazaj k izvoru in korenite spremembe! Mislim, da Gorbačov misli mnogo radikalneje, kot pokaže. Mora pač taktizirati. Če mu bo uspelo z reformami, bo to odprlo nove perspektive socializma. Tudi za nas, čeprav mu mnogi naši ideologi in teoretiki kot Šušar, Vrhovec, Hafner ali Fuad Muhić že gledajo v hrbet. Gorbačov spodkopava ne samo svoje, ampak tudi naše staliniste.

10. februar¹

Letos je bila Prešernova proslava imenitna. Verjetno najboljša od vseh, kar jih je bilo do sedaj. Za to je zaslužen Mikeln, ki je kot slavnostni govornik povedal mnogo grenkih in krepkih resnic o času in razmerah, v katerih živimo. Parter - ljudstvo je navdušeno ploskal. Galeriji, kjer je sedelo vodstvo (narod), se je pokadilo pod nos. Bili so hladni, vzvišeni, užaljeni in razočarani. Sijajna in zgovorna predstava, ki jo je prenašala televizija.

Razmišljam o odnosu med slovenskim literatom in politikom. Običajno prevladuje mnenje, da je prvi zapostavljen in drugi privilegiran; prvi nesrečen in drugi srečen. Če odmislimo čisto osebne usode, srečo ali nesrečo v privatnem življenju, potem tako mnenje ni pravilno. Literati so dobili svoje mesto v slovenski zgodovini kot poštene, ugledni, spoštovani in zavedni Slovenci. Preživeli so svoj čas in bili pomembni mejniki pri nastajanju in dozorevanju slovenskega naroda. Začelo se je že s Trubarjem. Kje so tedaj še bili slovenski politiki? Potem Prešeren, Levstik, Stritar, Jurčič, Aškerc, Gregorčič, Cankar, moderna z Župančičem, Kranjec, Prežih, Kocbek in še naprej do današnjih dni. Veliko število imen, naštel sem samo nekatera - umetniško bolj ali manj nadarjena, vendar zvesta slovenstvu, človeškemu napredku in njegovi svobodi. Lahko bi rekli, da pomenijo

¹To je zadnji datum v avtorjevem dnevniku. Pod tem datumom so priloženi tudi teksti, ki so nedvomno nastali kasneje. Glede na veliko skrbnost pri urejanju svojega dnevnika bi Stane Kavčič verjetno nekaterim izmed njih naknadno pridal druge datume. Ker je prezgodnja smrt to preprečila, so teksti objavljeni v takem zaporedju, kot sva jih našla v mapi z letnico 1987.

kontinuiteto kulture, civilizacije in tudi politike v nacionalnem in socialnem smislu. To je osnovna značilnost slovenske literature.

Slovenska profesionalna politika se ne more meriti z njo. Je za glavo ali še več nižja, betežna, kratkovidna, drobtinčarska in hlapčevska. Taki so tudi slovenski politiki - z redkimi izjemami. V celoti bi nad to povprečje dvignil samo dva. Maistra in Kidrič. Prvi je bil bolj vojak kot politik, a vendar tudi politik in upomik, ki je znal v pravem trenutku in na pravem mestu potegniti sabljo in presekat gordijski vozel in tako rešiti pol Slovenije pred tujčevim pohlepom. Maister je bil tako politično nadarjen, da ga ne bi zmedlo neskončno čvekanje profesionalnih politikov o samoodločbi narodov, ki je bila ob koncu prve svetovne vojne lepa kulisa za razdelitev interesnih področij. Bil je gotovo za glavo višji od vseh tedanjih slovenskih in tudi mnogih jugoslovanskih politikov. Moral bi postati voditelj slovenskega naroda. Pritlikava politična pamet slovenskih politikov je mirmo dopustila, da je srbska buržoazija, ki je dobro ocenila njegovo veličino, Maistra lahko zelo hitro poslala v vojaško in politično puščobo. Lahko bi jim postal nevaren, in zato so se ga znebili.

Kidrič je bil bolj uspešen. Izreden talent. Vsestranska osebnost. Ko je po drugi svetovni vojni postal nesporen voditelj Slovencev, je moral v Beograd. Odprl je jugoslovanskemu gospodarstvu nove perspektive in mu dal novo kvaliteto. Imel je možnost in sposobnost naslediti Tita. Omahnil je v smrt, ko je stal najvišje. Na njegovi politični poti tako rekoč ni večjih zablod, omahovanj ali hipotek. Njegova smer gibanja je premočrtna, priznana in spoštovana. Taka bo tudi ostala v prihodnosti in zgodovini.

S Kardeljem je drugače. Skoraj pol stoletja je bil v samem vrhu slovenske in jugoslovanske politike. Zelo dolgo, uspešno in kvalitetno. Sicer ni bil tako celovit in dosledno ustvarjalen kot Kidrič. Bil je tudi v drugačnem položaju in je moral delati kompromise. Poleg tega je bil bolj doktrinarški kot Kidrič, in zato je v njegovih stališčih tudi več protislovnosti in resnih zmot. V zadnjem desetletju življenja je zabredel v goščavo svojih lastnih ideološko-teoretičnih konstruktov. Je v bistvu glavni idejni oče in povzročitelj sedanje velike družbene krize v Jugoslaviji. Nesrečen in žalosten konec uspešnega in velikega politika.

Njegov primer med slovenskimi politiki ni izjema. Prej bi rekel, da je pravilo. Natanko tako je hodil in končal tudi Korošec, čeprav v drugačnih zgodovinskih razmerah in po drugih ideoloških poteh. Mnogo je napravil v začetku, marsikaj obetal in bil v dvajsetih letih nesporen politični voditelj Slovencev. Potem se je uдинjal kralju Aleksandru in klavmo končal v labirint svojega lastnega politikanstva. Prvak liberalcev Tavčar ni videl čez plot svoje ožje domačije. Bolj razgledan je bil Evangelist Krek, ki je umrl v trenutku, ko bi njegova politika začela iti v klasje in dajati plodove. Podobna je bila usoda Borisa Kraigherja. Bleiweis je bil začetnik začetka. Sušteršič je bil zvest hlapec habsburške monarhije in ni čudno, da je delil njeno usodo. Prepeluh je prišel prezgodaj, in zato je ostal sam in nerazumljen. Luka Leskošek je bil osebnost, sposoben politični tribun in zaveden Slovenec, žal prevelik pragmatik in prakticist, da bi lahko bil enakopraven partner Kardeljevih želja. Nedorasel funkciji in razmeram. Vse drugo, kar je bilo in je, skoraj ni omembe vredno. Pošteni drobtinčarji, ponižni uradniki, prebrisani špekulanti, brezvestni karieristi ali celo narodni izdajalci kot na primer Natlačen in njegovo belogardistično gnezdo. V najboljšem primeru dolga veriga zelo povprečnih glav, ki so živele od danes do

jutri.

Slovenski literati so črpali svojo moč iz naroda za narod. Politiki - razen nekaj izjem - so mislili predvsem nase in živeli v strahospoštovanju do Dunaja, Beograda ali Rima. Ta pesem se ponavlja že več kot sto let. Od samega začetka in vse do danes. Slovenska literatura hodi svoja izvirna, ne samo umetniška, ampak tudi politična pota že štiristo let.

V njej so upor, žalost, hrepenenje, razočaranje, simbolika, trpljenje, samozavest in upanje. Vera v slovenstvo je njen osrednji motiv. Slovenski politiki manjka širine, samozavesti in državniške modrosti. Sedaj smo tu, kjer smo. Slovenski literati ostajajo ne glede na svoje estetske opredelitve in umetniške sposobnosti zvesti političnim tradicijam in idealom slovenstva. Na slovenski politični Olimp pa se je iz raznih razlogov uspelo zriniti, usesti, tam ukazovati in uradovati tropu ne posebno bistrih glav. Ta ali oni med njimi bi sicer lahko bil samo komandir milice v Cankarjevem rojstnem kraju, tajnik občinske uprave v Žalcu, direktor mesarije v Hrastniku, predavatelj sholastike ali formalistike v srednji šoli, če in kjer imajo ta učni predmet.

Naš znani knjigotržec je iz nekoliko drugačnega testa. Zvit in prebrisan je dolgo vozil politični slalom s tehniko, ki ni mnogo zaostajala za Križajevo, kljub temu se je zadeva končala tragikomično in v duhu preporeda: še tak lisjak se nazadnje ujame! Vprašajmo se, koliko povprečnežev je splezalo dokaj visoko na družbeni lestvici samo zato, ker so znali zagreto ploskati, vpiti hura in živio ob pravem času in na pravem kraju, upogibati hrbtnico in poklekati v blato, če je bila prilika in ukaz? Koliko je bilo tistih, ki so dobili lažen blišč in veljavo oblastnikov samo zato, ker so se pravočasno naučili tristo petdeset besed iz veljavnega političnega besednjaka, jih prekladali sem in tja ali z njimi kovali bombastične fraze, nezanimive in nerazumljive preprostemu in pametnemu človeku? Koliko vsakovrstnih talentov - tudi političnih - je uspelo takim ljudjem ovirati, onemogočiti, uničiti ali izgnati v tujino ali v domačo puščavo? Nikoli ne bo znano, koliko škode je to povzročilo slovenskemu narodu in koliko bridkosti prizadetim. Naš učitelj in voditelj, naj mu bo zgodovina milostni sodnik, nam je sporočil, da človeku ne morejo dati sreče družba, država ali stranka. To je res. Pozabil je povedati, da mu lahko nesreče dajo zvrhano mero.

O revijah²

Taras je delovanje in pomen Perspektiv in Problemov v 60.letih kakor tudi njihovo usodo izvedel iz njih samih. Odmaknil jih je od pglavitnih družbenih značilnosti in protislovij tedanjega časa. Čeprav v podtekstu in mimogrede govori tudi o golobih in jastrebih v partiji, kljub temu ostajajo širša družbena dogajanja v ozadju. Seveda ima svojo vrednost in zanimivost tudi taka analiza, zlasti še, če je pisana z izkušenim in talentiranim peresom, ki mu ne manjka črnila. Vendar se mi zdi, da dvajsetletna distanca od tedanjih dogodkov omogoča in zahteva, da se tisti čas ne slika samo črno-belo, kajti potem postaneta dve reviji naenkrat središče (edino) vsega človeškega, pametnega in naprednega pri nas. Vse okrog je bila potemtakem ena sama siva in reakcionarna tema. Grozljivo, če bi bilo res. Tako preprosto, da je nemogoče. Komaj je treba omeniti, da je odnos med publicistiko in stanjem družbe dvosmeren, dialektičen. Prevladujoče družbeno stanje odreja splošne okvire, vsebino in možnosti publicistike. In ta tudi po svojih močeh povratno vpliva in spreminja družbo. Lahko v smeri boljšega, lahko tudi v smeri slabšega.

²Avtorjevmednaslov

Polarizacija v šestdesetih letih:

- a) konec Informbiroja;
- b) demokratična kozmetika;
- c) vsebinske spremembe.

Kardelj - Ranković
jaz in Kardelj

- sredi šestdesetih let nobenega prerivanja med menoj in Kardeljem
- Perspektive niso plačale nobene cene za spore na slovenskem vrhu - teh sporov kratko malo ni bilo - seveda ne rečem, da ni bilo razlik - ali te razlike niso imele nikakršnega vpliva na usodo revij;
- da so družbene spremembe v smeri napredka začete sredi 60 let, v začetku sedemdesetih let pripeljale do nove polarizacije v jugoslovanskem vrhu, je znano. Tudi v slovenskem vrhu so dobile svoj odraz. Razdelil se je na zmagovito večino in poraženo manjšino. Bistvo spora je bilo v:

- a) ekonomiji;
- b) demokraciji;
- c) nacionalnem vprašanju;
- d) razrednem vprašanju.

Uredništvu: Ker je Taras K. v svojem članku³ napačno in enostransko prikazal nekatera moja tedanja stališča in odločitve, sem prisiljen o teh dogodkih vaše cenjene bralce informirati tudi na podlagi svojega zgodovinskega spomina in dokumentacije. Upam, da boste moj članek objavili skladno s svojo dosledno demokratično prakso in z zakonom o tisku.

Ker sem rekel A, moram reči tudi B. Res je, da se je v političnem vrhu Slovenije začela rahljati enotnost, dosežena sredi šestdesetih let. Obstoječe razlike, ki so se personificirale zlasti med Kardeljem in menoj, so v jeseni 1972 dobile svoj epilog v mojem prisiljenem in prostovoljnem odstopu. Prisiljenem zato, ker je večina v vodstvu menila, da bo za socializem koristno, da grem. In prostovoljnem zato, ker pod novo nastalimi pogoji in po odrejenem političnem kurzu tudi sam nisem več hotel nositi nobene odgovornosti. Moj odhod je bil torej soglasen, čeprav iz različnih razlogov. Znano je, da polarizacija v vodstvu republike ni bila osamljena slovenska zadeva. Bila je splošno jugoslovanski pojav, zaostren do vrelišča v štirih republikah: Hrvaški, Srbiji, Sloveniji in Makedoniji. Seveda pri tem ni šlo "za prerivanje znotraj oblastniškega establishmenta" kot hoče to prikazati Kermauner. Če bi bilo šlo zgolj za porazdelitev moči v vrhu, torej za stolčke, za slavo, blišč in bedo oblasti, potem je bilo dovolj prostora in bili smo dovolj modri, da bi si stolčke znali in mogli razdeliti med seboj. Za kaj takega nista bila potrebna ne prej ne poslej, ne rojstvo ne smrt nobene revije. Res, vsaka revialna grandomanija tu nima zveze z stvarnostjo.

³Taras Kermauner, Iz zgodovine slovenske kulturne revialistike, NR št. 48/49 in 50. Avtor si je v dnevnik skiciral teze za polemiko s Tarasom Kermavnerjem, ki pa je ni dokončno oblikoval niti objavil.

Razlike in obračuni, ki so nastali v začetku sedemdesetih let med tedanjo politično elito v Jugoslaviji, so bili posledica globokih in načelnih razlik pri oceni tedanjega stanja in možni poti našega bodočega družbenega razvoja. Prepričan sem, da so bile razlike in odločitve v začetku sedemdesetih let tako pomembne, da že dobivajo svoj zgodovinski izraz. Naj k taki moji oceni navedem samo tole: vse do sedemdesetih let se je socialistična družba v Jugoslaviji - kljub mnogim napakam in zmotam - permanentno razvijala brez večje krize ali zavor. Razvijala se je brez velikih zastojev, brez fantastičnih zunanjih kreditov, brez večletnega zmanjševanja standarda, brez komisarjev mednarodne banke, brez vrtoglave inflacije in tudi brez sablje, ki znotraj partije seka mnoge drugače misleče glave. Vse te darove je vsemogočni bog naklonil naši družbi šele v sedemdesetih in osemdesetih letih.

Mogoče bo kdo rekel, da je vse to razen sablje prišlo šele v osemdesetih letih. Sedemdeseta so bila vsaj ekonomsko še cvetoča in uspešna. Da, s pomočjo dolarjev mednarodne banke. V resnici smo že sredi sedemdesetih let hitro korakali v objem ekonomske stagnacije in ideološke ter sistemske zmede in neučinkovitosti, le da večina tega ni videla. Kdor je to videl ali slutil, je moral molčati. Ni bilo možno, bilo je prepovedano povedati, kam gremo in kaj nas čaka. Šele potem, ko so naši upniki v inozemstvu rekli: "Stop, gospodje in tovariši!" in šele potem, ko je Djuranovičeva vlada s pomočjo inozemskih strokovnjakov ugotovila, koliko in komu smo dolžni, se je začelo. Priznanja in spoznanja so začela prihajati po kapljicah kot nevarno in strupeno zdravilo. Najprej dolgovi, potem kriza gospodarske rasti; nato gospodarska kriza brez rasti; slednjič tudi politična kriza; potem so prišli neenotnost, idejna zmeda, pozivi, prislege, obljube, kongresi in rituali in sedaj smo, kjer smo: v globoki družbeni krizi - in poti iz nje so še zelo nejasne, zamegljene in čedalje bolj težavne.

Toda pojdemo k začetku te pravljice.

Razlike v Sloveniji: ekonomija, demokracija, nacionalno vprašanje, razredno vprašanje, država in samoupravljanje - partija in njen teoretičen in filozofski fond - civilna družba.

- o nacionalni ekonomiji kot vprašalniku!
- Balkansko gledanje
- Tito 80-letnik kot teoretik; če se ne bo zgodilo sedaj, se bo kasneje itd. - zaključek: zgodilo se je!
- menjala se je politika, strateški cilji - mi, ki smo odšli, nismo bili nezmotljivi in nezamenljivi;
- sedaj je naša ladja na čereh, voda vdira, nihče ne ve, kaj bo: se bo potopila, splavala v pristan humanega in bogatega socializma, jo bodo privezali na sivi ali goli otok stalinizma. Ni prijetno staremu partizanu ugrabiti in razmišljati o teh dilemah.
- mislim, da ni prepričljivo povezovati in vpletati konec Perspektiv v velike igre oblastniških mojstrov. Tudi je nesmisel njihov grob krasiti z ekskluzivnimi obtožbami recimo marksizma, naše revolucije in tisto malo humanega socializma, ki nam ga je uspelo do sedaj zgraditi z velikim trudom in iskanji. Verjetno bi bilo zgodovinsko pravilneje in tudi politično bolj modro, če bi tedanji "perspektivarji", sedaj že na vrhu svoje zrele dobe, danes rekli: da, bili smo še mladi, pogumni in politično nezreli; zato smo na predvečer pomembnih družbenih premikov v smeri napredka in demokracije naredili harakiri - mislili smo pač, da nam morje seže samo do kolen. Tako priznanje bi bilo koristno mnogim; tudi Novi reviji, ki se sicer v spremenjenih razmerah nahaja na istih diagonalah

in skušnjavah kot nekoč Perspektive. Seveda ne mislim, da je treba životariti za vsako ceno. So meje, preko katerih avtonomni subjekt ne more in ne sme iti. Jaz sem ostal zvest temu načelu. Ali ne velja pozabiti, da samomori zgolj iz želje, da te po smrti objokujejo ljubi in dragi, ne spadajo v območje realnega boja za napredek družbe, pač pa imajo svoj vzrok v patologiji.

Razprava T. K. iz zgodovine slovenske kuturne revialistike (Nova revija šte. 48-49 in 50-51) je vsebinsko zelo bogata, polna lucidnih domislic in opažanj. Žal so nekateri odstavki (glej str. 627 šte. 48-49) napisani z mnogo umetnih in netočnih konstrukcij in s fantazijo, ki bi bila v čast tudi svetovno znani Agathi Cristie. Ker želim polemizirati predvsem s temi odstavki in stališči, sem si tudi naslov za svoj prispevek izposodil iz obširne zapuščine omenjene pisateljice kriminalnih romanov.

Umor v orient expresu

Postavlja se vprašanje, kako je mogoče, da revolucionarna elita, ki je vodila revolucijo ter rekla ne Hitlerju in ne Stalinu, ob koncu svojega življenja ni bila več dorasla dialektičnim zahtevam konkretne stvarnosti? Zakaj ni povsem razumela svojih lastnih otrok? Je bila preveč zavezana nekim svojim idealom, ki sta jih demantirala čas in razmere? Je hotela varovati svoj lastni ideološki monopol, čeprav se je proslavila tako, da je razbila monopol nekega Gruzince? Vprašanj je mnogo. Odgovore bo dala zgodovina. Naj nikar ne spregleda biologije. Ko se je vse to dogajalo, Tito ni bil več mlad. Pritiskal ga je že osmi križ. Razumljivo, da ni mogel več lucidno modrovati kot nekoč mladi Hamlet. Tisti zdaj ali pozneje tu pomeni, da v Jugoslaviji ne bo mogoče v nedogled obvladati in krotiti objektivnih zakonitosti in protislovij z argumenti avtoritete. Pomeni, da se izteka čas, ko je bilo še mogoče barvati našo stvarnost z lakom samoprevare, čeprav v imenu lepih in plemenitih ciljev in interesov državljanov. Naše srečanje s seboj je bilo že tedaj neizbežno. Čim bolj ga odlagajo, tem težje bo.

Ekonomija: Kako, s kakšnimi sredstvi in v kakšnem obsegu dopustiti neposreden vpliv delovanja ekonomskih zakonitosti - posrednemu vplivu se sicer ni mogoče izogniti, vržeš ga skozi vrata na cesto, potem pride skozi okno nazaj v hišo; kako se kažejo in delujejo ekonomske zakonitosti v socializmu; kaj je z delovno silo, je v privatni lasti ali ne; in kaj je sploh z lastnino? Je res mogoče enačiti pravni in ekonomski pomen lastnine - so res potrebni ekskluzivni monopol in "čista" vsebina in oblika družbene lastnine. Sam sem povzročil hud vihar v ideoloških kabinetih, ko sem v to vprašanje dregnil s svojo idejo o "delnicah". Tudi republiški zakon o delitvi dohodka in osebnih dohodkov, ki smo ga sprejeli leta 1971, je vzbujal duhove. "So delovne organizacije lahko popolnoma avtonomne in suverene pri delitvi ali ne," tako se je glasilo vprašanje. Ta zakon so leta 1973 ukinili, češ, da je bil preveč etatističen. Kaj je primarno v delovni organizaciji: odnosi ali bilanca? Kaj boš z odnosi, če imaš izgubo, so se spraševali nekateri, drugi so odgovarjali: o vsem naj odločajo delavci in vse bo prav. Deloma spontano, deloma zavestno smo se začeli po odgovorih na omenjena vprašanja na izmišljeni podlagi deliti na tiste, ki so za samoupravljanje, in na tiste, ki podpirajo tehnokracijo. To je bil privid. V bistvu smo iskali odgovor na vprašanje, kako sedaj in tu - to pomeni v naših družbenih razmerah - postaviti delovno organizacijo, da bo ekonomsko racionalna in človeško samoupravna. Odgovora še ni!!

Demokracija: Kje so meje socialistične demokracije na sedanji stopnji in moči

socializma? Kdo in kako lahko povleče ali odredi črto ločnico med silami socializma in antisocializma. Ali ni prišel čas, da se razlasti ideološki in politični monopol vrha glede načelnih in strateških odločitev o graditvi socializma; da se v teoriji jasneje odredi, v praksi pa tolerira pravica drugače mislečih v partiji in znotraj socialističnega kroga; da se ukine "fevdalni" privilegij posameznikov, ki so bili za demokracijo samo tedaj in tam, kjer so vsi plesali tako, kot so oni godli; da se ukinejo vsi tabuji itd? Ali je sploh mogoče, da se utrjuje demokracija v družbi, če se ne krepí tudi v partiji? Kam sploh še lahko seže domet in vpliv avantgarde in kje, v kakšnem obsegu in s kakšnimi sredstvi že deluje spontan interes ljudi, ki s tem, da se zavestno zavzemajo za svoje interese, pospešujejo ali tudi zavirajo splošen družbeni napredek? Ali je sploh mogoče vso človeško bit spraviti v samoupravne predalčke? Če ni, potem je očitno, da tudi v socializmu obstaja civilna družba z vso svojo pestrostjo, zahtevami in potrebami. Torej gre za - hoteli ali ne, priznali ali ne - pluralizem človeških interesov, človeške biti, zavesti in podzavesti. Ali je vladajoča ideologija vse to že dovolj doumela? In če je, kakšne konsekvence so potrebne? Kako razrešiti protislovje med samoupravljanjem in enopartijskim sistemom? Kardeljevih Smeri takrat še nismo imeli. Če bi jih, bi bile razlog več za našo neenotnost, polemike in iskanje.

Vse razlike v pojmovanju demokracije je posebej obremenila tako imenovana akcija petindvajsetih poslancev. Poslanci niso bili zadovoljni s kandidaturo Ribičiča, zato so jo ponudili Kardelju. Ker je ta ni sprejel, so pogojno pridobili Petriča. Iz vsega tega ni bilo nič. Potem je prišel protiudarec. Na Olimpu je bilo to početje 25 poslancev ocenjeno kot ideološka diverzija, kot spodkopavanje temeljev socializma, kot amoralno dejanje komunistov. Skratka, slovenski kronštatski upor mornarjev, na srečo brez pušk in bajonetov. Mojim sodelavcem in meni je bilo težko, ko smo ob tem primeru ugotavljali, kako nebolgljena je v praksi naša demokracija. Čutili smo, da prihajajo težki časi za "liberalce".⁴

Nova različica uvoda: Gotovo je prednost Kermaunerjeve razprave (naslov), da je zgodovino slovenske revialistike povezal oziroma delno celo naslonil na družbenopolitično stanje, razvoj in dogodke. Žal jim ni bil popolnoma dorekel, in zato jih je deloma slikal v stilu konstruktivizma in impresionizma. Torej pomanjkljivo ali celo netočno. Preveč je zaupal svoji lastni fantaziji in premalo upošteval zgodovinska dejstva in tedanjo politično stvarnost, odnose, spore in spopade. Politične zgodbe so napisane s takim navdihom, da bi bila nanje ponosna tudi Agatha Christie.

Kot je znano, so se recimo Perspektive pojavile in tudi izginile v prvi polovici šestdesetih let. Kaj se je tedaj dogajalo v Jugoslaviji?

Nacionalno vprašanje: Najprej ti rečejo, da te ni! Da te sploh ni nikoli bilo (Bolgari Makedoncem). Potem ko le sitnariš, rogoviliš, se trdoživo boriš in vztrajaš, priznajo, da si dobil, recimo, kulturno avtonomijo. Potem ti priznajo tudi nekatere attribute državnosti. Ko hočeš imeti vse značilnosti suverena naroda - kulturo, jezik, upravo - in sploh funkcionirati samobitno, pride od nekod poznavalec ljubitelja društva malteških psov in te poduči, da si primitiven, nerazgledan, ker hočeš ostati zvest svoji kulturni tradiciji. Same težave in zapleti. Polagoma prikolovratiš tudi do svoje ekonomije. Začneš razmišljati in računati v tem okviru. Tu te zaskočijo z vseh strani. Mnogim je že to ime pohujšanje vseh

⁴O akciji 25. poslancev glej več v Časopisu za kritiko znanosti št. 101-102/1987

pohujšanj. Pravijo, da nacionalnih (republiških, ker republike nismo ustanovili iz upravnih razlogov kot Francozi svoje departmente, ampak iz nacionalnih) ekonomij sploh ni, istočasno pa se v federaciji trdovratno prepirajo za vsak dinar, ki bi ga bilo moč dobiti za njihovo republiko, to se pravi za njihovo ekonomijo. Ali jim ne ustreza neskladje cen ali zunanjetrgovinski režim ali emisija ali so nerazviti ali premalo razviti. Spisek zahtev je vedno obširen, dokazi dobri, računi točni, vztrajnost velika.

Slovenci v tem pogledu niso nobena izjema. Zakaj naj bi bili? Stvari so pač tako postavljene. Federacija ima svojo vrečo, veliko, čeprav je vedno premajhna in prazna. Skozi njo teče tako ali drugače veletok denarja. Teče kot Amazonka v džungli. Navali narode! Imamo ustavni konsenz in menda že vsak bedak ve, da smo ga uvedli iz ekonomskih in ne iz erotičnih razlogov. Torej kaj? So ali niso v Jugoslaviji različni nacionalnoekonomski interesi? Menda so, sicer bi bilo nepotrebno sploh razmišljati o tem, kakšen je nacionalni dohodek Makedoncev, Črnogorcev ali Siptarjev. Celó Stalin, ta zagrizeni velikorus in ekspert za nacionalno vprašanje, je že v zgodnjih dvajsetih letih ugotovil, da spada med bistvene značilnosti vsakega naroda tudi njegova ekonomija. Vsa zgodovina kolonialnih osvajanj, vojn in nesporazumov, vsi odnosi sever-jug, razviti-nerazviti imajo svojo pravo vsebino v ekonomiji in njenih interesih. Tisti trenutek, ko se neka skupnost združi kot narod, se konstituira tudi njen materialni interes, se torej pojavi tudi njena ekonomija. Tako je bilo, je in bo vse dotlej, dokler bodo obstajali narodi.

Drugo je seveda vprašanje, kako, na kakšni stopnji razvoja in s kakšnimi sredstvi in oblikami se posamični nacionalnoekonomski interesi realizirajo. Ali, rečeno še bolj preprosto, kako nacionalne ekonomije funkcionirajo. Pri nas, v Jugoslaviji, je v tem pogledu prisotna tradicija ali firma preteklosti: (pašaluk!).

Povedane misli in opažanja so meditacija sedanjosti. V začetku sedemdesetih let se je nam v slovenskem političnem vrhu nacionalno vprašanje že začelo kazati kot vedno živo, dinamično, spreminjajoče vprašanje, kako organizirati zmagoviti proletariát kot narod itd.

Kaj je demokracija? Ali je to pluralizem ali ne? Če je - kako ta pluralizem konstituirati, v kakšnih oblikah ga organizirati? Kaj je v takem primeru z idejnim in vsakršnim monopolom partije?

Omenjene razlike in razhajanja niso izbruhnile naenkrat. Tudi niso bila nikoli sistematično in tolerantno obdelana. Pojavljala so se kot odmev na razne dogodke. Svoje potovanje k vrelišču so začela s takoimenovano cestno afero.

Po odhodu drugače mislečih iz jugoslovanskega političnega vrha so duhovni in teoretični arhitekti sistema dobili proste roke. Vse, kar so rekli ali zapisali, je bilo genialno in nedotakljivo vse do sedanjega časa. Ni še jamstev, da bo tako tudi v bodoče. Praksa jih demantira vsepovsod. Še vedno velja "teorija ide drumom, a praksa šumom!"

Kako se obnaša in čuti zmagoviti proletariát v odnosu do svoje nacionalne zavesti? Jo bo zavrgel? Se ji bo odrekel? Jo bo utopil v internacionalizmu? Ali jo bo okreplil, razvil, kultiviral in humaniziral?

- ne smem uporabljati besede sablja, ker sem že rekel, da je bil moj odstop

demokratičen!

Začetek: Če bi Kermauner zgodovino tistih revij, ki so mu še posebej pri srcu, prikazal v svojem članku: (naslov) zgolj kronološko in informativno, potem bi šli lahko molče mimo takega pisanja. Toda odločil se je za drugačno, zanimivejšo in tako tudi zahtevnejšo metodo. Svoje revije je namreč vpletel v pomembna družbeno dogajanja tistega časa in jih povezal z njimi. Tak pristop ni bil brez podlage, kajti vsakokratne prevladujoče značilnosti družbenega stanja so imele ali dobile svoj posredni daljni odmev tudi v slovenskem revijalnem življenju in tako tudi v revijah, ki jih Kermauner visoko dviga in vpleta v zgodovino. Kermaunerjeva metoda in način pisanja revijalne zgodovine sta torej sprejemljiva in dobra, pod pogojem seveda, da je njegova slika družbenega ozadja in dogajanja vsaj v najbolj splošnih obrisih zgodovinsko točna. Žal ta pogoj v njegovem članku ni izpolnjen. V njem so namreč zlasti šestdeseta leta prikazana precej površno, samovoljno in tudi netočno. Kermauner "dela" zgodovino tega časa z levo roko. Slika posamezne dogodke z barvami, ki so ljube njegovim očem in prestavlja pglavitne akterje tedanje politike sem in tja (med njimi tudi mene) brez zveze ali s površno zvezo s tedanjo stvarnostjo, političnimi dogodki in odnosi v slovenskem in jugoslovanskem političnem vrhu. Zato se čutim izzvanega in tudi obvezanega, da bralce Nove revije informiram na podlagi svojega zgodovinskega spomina itd.

O Kardelju: S Kardeljem se je možno v marsičem strinjati ali ne strinjati; možno ga je bolj ali manj povezovati s sedanjo družbeno krizo; možno je v neskončnost ugibati, kje in kako bi iskal izhod iz nje, če bi jo doživel; možno je tudi razpravljati o tem, kje, kako in zakaj so bili - če so bili - njegovi filozofsko teoretični pogledi še obremenjeni z dediščino Kominterne, ali eno je zgodovinsko neizpodbitno: Kardelj je bil politik, ki je vedno mislil in snoval v strateških dimenzijah revolucije. Spominjam se, kako se je obnašal ob cestni aferi. Teoretično in idejno je bil najostrejši kritik stališč tedanjega izvršnega sveta in mene osebno. Toda, ko se je vihar polegel, me je poklical in dejal: Vem in razumem, da je sedanji status federacije in republik že preživet in neustrezen. To moramo spremeniti in postaviti odnose tako, da vitalnih interesov narodov (republik) v Jugoslaviji ne bo mogoče preglasovati. Začel je snovati spremembo ustave v tem smislu. Seveda sem mu pri tem dal polno podporo. To je bilo na začetku 1970.leta, ko je na primer Ribičič kot tedanji predsednik ZIS še vedno mislil, da je najvažnejša naloga trenutka disciplinirati republike.

Konec: Od dogodkov, razlik, sporov in spopadov, ki jih tu popisujem, je minilo že skoraj 15 let. Sedanje stanje bolj kot karkoli drugega pripoveduje in priča, kakšni so bili odgovori na vprašanja, ki jih je postavilo družbeno razpotje, in katera kadrovska sestava je tedaj ostala in zmagala in kakšna in katera je poražena odšla.

Ni razlogov, da bi dvomili v dobre namene Kermaunerja. Ali očitno je bila politična naloga, ki si jo je naložil - analizirati osnovne družbene tokove šestdesetih let - zanj pretežka. Ni samo njegova krivda. Politika je še vedno dokaj odtujeno področje človeški zavesti. Poleg tega imamo pri nas še nizko stopnjo demokracije, nerazvito politično kulturo in mnoge zakulisne igre, ki onemogočajo, da bi lahko kdorsibodi videl in vedel, kaj se dogaja. Zato je mnogim prava resnica prikrita ali vedo o njej samo drobce ali so celo žrtve gostilniškopoliitične kombinatorike in fantazije. Ni moje, da ugibam ali določim, kako in kje je ob ali v politiki spričo vsega tega Kermauner. Moram pa povedati, da so v njegovem tekstu trditve in ocene, ki so mi izziv in me obvezujejo, da bralce N. R. itd..

Politika in revije⁵

Ko se je avtor v uvodnem delu svoje razprave z mnogimi naključji in spodrsjlaji prebil skozi politično goščavo, je takoj dal duška svojemu jazu. Zaplaval je v vode, kjer je doma. Kot delfin se spretno poigrava z znanimi ali celo zvenečimi imeni literarne esejistike, vedno zvest svojemu estetskemu kriteriju in okusu, ki je kljub vsemu vendar tudi političen, in to seveda tudi takrat, ko trdi, da je apolitičen. Tudi nepolitika je neka politika. Vendar ta večinski del avtorjeve razprave nima skoraj nobene neposredne družbenopolitične teže. Ima jo uvod. V njem Kermauner dela zgodovino. Dela jo v svoji delavnici in s svojim orodjem (itd.). To je izziv. Perspektive so imele v tistem času približno tak vpliv na strateške odločitve v Jugoslaviji kot na primer moj pes na počutje lune, čeprav je nanjo zavzeto lajal, zlasti tedaj, ko je bila polna.

T.K. je svoj pregled "Zgodovine..." uvodoma postavil na zgodovinsko družbeno podlago. Temu ni mogoče oporekati. Ali, zdi se, da si je s tem naložil prehudo breme. Delal je namreč zgodovino v svoji delavnici in s svojim orodjem. Hočem reči, da se je zelo lahkotno sprehodil mimo nekaterih zgodovinskih dejstev. Vredno je obžalovanja, da je tako napačno poučen. Ker je v ta svoj izdelek vpletel tudi mene, se čutim izzvanega in skoraj obvezanega, da bralcem N. R. itd..

Čeprav je imel družbeni razvoj v petdesetih letih svoja nihanja in protislovnosti (V.kongres KPJ, razpad kolektivizacije vasi, začetek samoupravljanja, Djilas itd.), je bila notranja jugoslovanska družbena scena stalno obremenjena z nevarnostjo Informbiroja - to pa ni bilo brez posledic tudi pri določanju notranje politike. Proti koncu petdesetih let se je ta nevarnost zelo zmanjšala. Tako so v začetku šestdesetih let v ospredje stopili naši notranji problemi in protislovja. Vrinilo se je vprašanje, kako sedaj naprej? Politični vrh se je začel diferencirati: a - b

Nahajamo se v resni krizi, ki sedaj ogroža že temeljne postavke naše družbe in grozi najhujše; je posledica napačne politike, njen izvor so mnoge teoretične sistemske postavke in duhovna odkritja, narejena sredi sedemdesetih let, ki jih praksa ni potrdila.

Posamezni nosilci oblasti nočejo, ne znajo in ne morejo priznati prakse kot dokončnega razsodnika nad zgrešeno politiko in njenim neustreznim, dokaj dogmatskim in zastarelim teoretičnim fondom, krčevito ga branijo in v imenu revolucije in socializma ideološko in politično diskvalificirajo vse drugače misleče znotraj socializma.

Zato se pridružujemo klicu k razumu, ki pravi: Realni učinki....⁶

⁵Mednaslov je avtorjev

⁶Klic k razumu je v začetku leta 1987 ob gonji v zvezi s predlogi o ukinitvi štafete mladosti oz. ob plakatu za dan mladosti podpisalo večje število občanov. Objavljen je bil v Mladini št. 10 z dne 13.3.1987. Stane Kavčič je napisal kratek tekst, ki ga je nameraval ponuditi v podpis še nekaterim somišljenikom iz svoje generacije, predvsem spomeničarjem ter ga poslati v objavo kot pristopnico k Klicu k razumu. Na žalost mu je smrt preprečila namero.

Spomini in dejstva⁷

Ker nimam celotnega besedila, s katerim me je Mitja Ribičič počastil na kulturnem večeru v Mariboru, moram svoje pripombe omejiti samo na tisto, kar je bilo objavljeno v Teleksu št. 12, dne 19.3.1978, str. 19. Iz omenjenega teksta sledi:

- a) sredstva, ki so bila namenjena za cesto Novi Sad-Beograd, dobiti za Slovenijo (v cestni aferi);
- b) odstopil sem zaradi cestne afere;
- c) z Ribičičem sem se sprl zaradi ceste v socializem.

Ribičičeva trditev pod a) ni točna. Tu je nekaj kronoloških dejstev. Mednarodna banka je od ZIS zahtevala več predlogov za izgradnjo cest v Jugoslaviji, med katerimi bi potem izbrala tiste, ki bi jih sofinancirala. V informaciji zveznih sekretariatov za gospodarstvo in finance dne 6.8.1969 št. 1337, torej dan potem, ko je ZIS dobil naše protestno pismo, je zapisano:⁸

Fotokopija

Ta sklep je ZIS potrdil še na svoji 124.seji, dne 27.12.1968 in 138.seji, dne 26.3.1969. Potem pa je nastala sprememba.

ZIS je namreč na svoji 16.seji 16. in 17. julija 1969 pod predsedstvom Ribičiča sklenil predložiti mednarodni banki tak spisek cest, v katerem ni bilo nobene iz Slovenije. Ker nas o tem sploh ni nič vprašal in smo za ta sklep zvedeli celo privatno, smo to javno kritizirali - cestna afera je izbruhnila. Slovenski IS v svojem protestu sploh ni omenjal ceste Novi Sad-Beograd in tudi nobene druge, ki naj se črta v našo korist, kar sedaj govori Ribičič. Bi mogoče lahko javno objavil dokumente, na podlagi katerih to trdi? Čeprav je bilo v aferi marsikaj, od nezadovoljstva zaradi propadanja gospodarske reforme iz leta 1965, kritike centralizma in vse do nacionalizma, je po mojem mnenju njen pravi izvor vendar v taki družbeni in normativni poziciji ZIS, ki jo je razvoj mednarodnih odnosov že presegal. Še ne polno leto po tej zadevi me je poklical Kardelj in začel pogovor približevati takole: "Jasno je, da je cestna afera predvsem pokazala, da je ekonomski položaj republik neurejen, nemogoč in neenakopraven. ZIS lahko premetava velik del dohodka iz ene republike v drugo. Če tega ne spremenimo, so neizbežne nove afere." Potem sva se dolgo pogovarjala in prišla do sklepa, da je nujno spremeniti ustavo tako, da bo pri odločanju o tistih ekonomskih interesih, ki pomembno zadevajo republike, potrebna njihova soglasnost. Ne vem, s kom se je Kardelj o tem že pred menoj pogovarjal. Toda kmalu po tem razgovoru smo ustanovili delovno komisijo za spremembo ustave. V njej sva bila od Slovencev Kardelj in jaz. Imeli smo seje na Brionih, potem plenum ZKJ v Zagrebu in tako so nastali in bili 1971. leta sprejeti tako imenovani nacionalni amandmaji. Javnosti in Ribičiču prepuščam, da presodita, ali in kakšna je zveza med njimi in konsenzom, ki je postal eden od poglavitnih temeljev sedanje ustave.

Po cestni aferi sem bil še tri leta predsednik IS. Nazadnje ponovno potrjen v vseh

⁷Mednaslov je avtorjev. V dnevnik si je skiciral odgovor Ribičiču, ki pa ga je kasneje (tudi po razgovoru z urednikom Teleksa) dopolnil oziroma predelal. Tak je bil v Teleksu tudi objavljen, vendar šele nekaj dni po njegovi smrti.

⁸Omenjene informacije ni bilo v dnevniku. Pisec verjetno navaja prvotni sklep ZIS-a, po katerem je bila mednarodnega kredita za ceste deležna tudi Slovenija.

občinskih skupščinah in skupščini SRS februarja 1972. V tem času sem bil tudi član predsedstva ZKJ. Sem mnenja, da mi je cestna afera prinesla veliko črno piko v neki redovalnici. Vendar pa sem politiki moral in želel dati slovo, ker se nisem strinjal z večinskim stališčem do ekonomije, demokracije in mednacionalnih odnosov, ki je prevladalo v vrhu v jeseni 1972.

Strinjam se z Ribičičem, da je med nama spor o cesti, ki vodi v socializem. On je bil zadnjih 15 let član for patrola na tej cesti. Korakali so samozavestno in strumno, misleč, da gredo v raj, in prišli - kam? V krizo, dolgove, nezaposlenost, k padanju standarda, k velikemu razkoraku med besedami in dejanji - v družbeno stanje, ki je sedaj bolj podobno segretemu kotlu kot pa socializmu. Zadovoljen sem, da nisem bil pri tem korakanju žalosten, ker je bila narodom Jugoslavije naložena tudi ta velika preizkušnja. Smo se borili za to? Bo eksplodiralo? Tako se sprašujejo mnogi borci, komunisti in državljani.

Res, med menoj in Ribičičem so razlike. Jaz sem - seveda samo v mislih (on tudi z dejanji) - zadnjih 15 let hodil bliže tržišču, selekciji, znanju, poslovnosti, produktivnosti, ekonomski logiki kot Ribičič. Nisem veroval v dogovorno ekonomijo, v nejasne fraze o združenem delu, nisem glasoval za nobene zakone, resolucije ali kredite, ki so bili skregani z znanim slovenskim pregovorom, da brez dela ni jela. Ribičič je, kot je vsem znano, pri vseh teh zadevah soodločal, glasoval, agitiral in še kaj. Glejte primer, kako so pri nas stvari še postavljene na glavo in skregane z razumom. Če kdo v naši reviji ali časopisu napiše veliko bedarijo, ki je lahko tudi nevarna ali škodljiva, potem se takoj sproži alarm in rdeči zvonci zvonijo na vso moč. Bolje bi bilo taka duhovna "odkritja" prepustiti Pavlihi, da z njimi opravi, ali iti nad neresne trditve z resnimi argumenti. Če pa kdo "zafura" tovarno, podpiše menico brez kritja, sprejema neumne uredbe, dela dolgove, podpira inflacijo, gradi Fenije in pita svete krave, ali se mu kaj zgodi? Nič! V najslabšem primeru gre v penzijo ali v kakšno nepotrebno komisijo. Pri nas je upravičeno, deloma pa tudi neupravičeno zaščiteno mnogo svetinj in ikon. Žal dinar kot merilo vrednosti ni zaščiten. Je kot pes v cerkvi. Država in sistem ga pretepata po mili volji. Zdi se mi, da mu je njega dni tudi Ribičič naložil dokaj bridkosti. Kdo ve, ali je kdaj razmišljal o tej svoji cesti?

Zelo cenim njegovo idejo s knjigo nad knjigo. Lahko je ponosen na vsak očitek, ki ga je dobil zaradi nje. Brez antiteze ni sinteze, ampak je samo dogma. Brez več prostora za drugače misleče znotraj socializma za nas ni izhoda. Trdno sem prepričan, da bo vsak morebiten diktator slabo končal.

Ne vem natanko, kakšne so med nama bile in so razlike glede nacionalnega vprašanja. Narod si bo pisal sodbo sam, ne frak mu je ne bo ne talar ne birokrat. Vse, kar sem zahteval za slovenski narod, sem priznal tudi vsem drugim narodom v Jugoslaviji. Vsaka Jugoslavija brez enakopravnosti narodov, to se pravi brez enakopravnosti proletariata, bo končala na Oplencu in mogoče pred tem doživela še druge strahote. Sem za tisto in tako avnojsko Jugoslavijo, za katero sva se med vojno borila tudi midva z Ribičičem. On v Ljubljani, na Štajerskem in Koroškem. Jaz sem začel v Borovnici, bil na Primorskem, v Rogu, Liki, Drvarju, na Visu, v južni Srbiji in končal v Beogradu. Vse ostalo je stvar sporazuma, razvoja, svobode, razuma in napredka.

Dvomim, da je kaj prida razveselil Črnogorčec z njihovimi petlini. Jaz ostanem ob tej pojedinosti popolnoma neprizadet. Mislim si: ubogi narod, če ima voditelje, ki ne vidijo dlje

od svojega nosu. Slovenci smo žal to v svoji zgodovini in praksi že preizkusili. Smem upati, da ne bomo več?!

Ribičičeva in moja politična podoba sta zelo različni. On ima prav, ko pravi o sebi, da je "vsa moja politična kariera" itd. Jaz sem iz drugačnega testa. Rečem bobu bob in popu pop in pri tem vztrajam, če mi praksa ne dokaže, da sem se zmotil. Ribičič zna odlično voziti slalom, meni bolj ustreza smuk!

Predsedstvu⁹

Ker vaš embargo name nima in ne more imeti nobene teoretične, politične, moralne in človeške podlage, ker ne želim, da se pred javnostjo in zgodovino preveč obremenjujete z mojim primerom, vam predlagam, da svojemu odnosu do mene poiščete vsaj formalno pravno podlago - včasih se barbarstvo obleče v zakon. Sprejmite v ta namen poseben zakon. To ne bi bilo nič izrednega, saj ga je slovenska skupščina enkrat že sprejela na iniciativo Sergeja Karigherja. Žal je kasneje zvezno ustavno sodišče ugotovilo, da je protiustaven, in so ga morali razveljaviti. Mogoče bo v drugem poizkusu več sreče. Torej:

LEX KAVČIČIANA

1. člen

Stanetu Kavčiču ni dovoljeno misliti, govoriti in pisati. Lahko se giblje, toda samo pod kontrolo.

2. člen

S.K. je dovoljeno umreti. V tem primeru ima kot spomeničar pravico do pogreba na državne stroške. Nekrolog mora biti kratek in ustrezen. V poslovnem govoru je previdno omeniti njegove zasluge in poudariti obžalovanje zaradi njegovih velikih napak. Zaželeno so rože in krokodilje solze.

3. člen

Vsa podrobna tolmačenja tega zakona izdaja tov. France Popit s pomočjo svoje proste presoje.

4. člen

Ta zakon velja takoj in ne bo objavljen v Uradnem listu, zaradi strahu, da ne bi bila javnost po nepotrebnem vzemirjena.

Obrazložitev zakona:

Pripravljeni smo umreti za to, da bodo delovni ljudje in občani lahko ohranili svoje prepričanje.

⁹Naslovnik je Predsedstvo SRS. Ironija, katere rezultat je "Lex Kavčičiana" je posledica petnajstletne politične internacije, ki je pustila na avtorju globoke posledice.

Razredno¹⁰

- nimam nobenih kompleksov - sem delavec
- so rdeči malomeščani: Sergej, Dolanc
- Stalin - Gruzija - Informbiro: naša kolektivizacija in druga nacionalizacija - dve veliki napaki!!
- proletarski internacionalizem - dva obraza: solidarnost - rdeči imperializem;
- Madžarska, Praga, kulturna revolucija - Brežnjev omejena suverenost
- proletariat kot narod
- Pol Pot - Črna gora - Hercegovina v imenu razrednega 1941
- prvi Marx - Engels do narodov Balkana
- Roza Luxemburg v polemiki z Leninom
- Stalin delal red 1922 v Gruziji: "Nevaren nacionalni liberalizem"
- dal zapreti vse vodilne komuniste v Gruziji - spor z Leninom

¹⁰Mednaslov je avtorjev. V dnevnik si je napravil skico za razdelavo vprašanja razrednosti nasploh oz. analizo pristopa k temu vprašanju v Jugoslaviji.

SREČE ČLOVEKU NE MORE DATI NE DRŽAVA IN NE PARTIJA - LAHKO PA MU JO VZAME

I

Kadar si partija riše hudiča na zid, si ga riše v podobi **liberalca**. Vse, prav vse, kar tako skrbno varuje, kar je temelj njene dominacije in oblasti, je namreč v neposrednem nasprotju s tem, kar lahko razumemo pod bogokletnim pojmom liberalizem. Partijska disciplina, demokratični centralizem, centralni komite, enotnost itd. nasprotujejo liberalizmu že na povsem pojmovni ravni. Ni slučajno, da so komunistične partije najhujše sovražnike v svojih vrstah največkrat križale kot liberalce, in prav tako je razumljivo, da so najbolj avtoritarne, ortodoksne, doktrinarne in protidemokratske partijske osebnosti doživljale le blage obsodbe, pa še te velikokrat šele po smrti. Kadar je partija trebala liberaliste s svojega "zdravega telesa" - tako se je temu reklo v besednjaku, ki je bil oživiljen prav v sedemdesetih letih - je to vedno delovalo odrešujoče, blagohotno in zdravilno na notranjepartijsko življenje. Redki obračuni s partijskimi trdorokci in ortodoksi pa so bili zanjo vedno neprijetni in boleči. Človek se ob tem nikoli ne more povsem znebiti vtisa, da partija z njimi izgublja tudi velik del svojega "zdravega telesa".

Vse kritike, napade in mnogoštevilne očitke na račun Staneta Kavčiča je moč sešteti v obtožnico, katere glavni greh so bile, kot je dejal takratni sekretar slovenske partije Andrej Marinc v obtožnem govoru na 29. seji CK ZKS, "...razne malomeščanske in liberalistične težnje ter psevdoliberalizem". Marinc je sicer govoril več ur, toda v skrbno očiščenem spominu mlajših generacij, predvsem pa generacije današnjih tridesetletnikov, ki je bila dolga leta najbolj pravi politični in intelektualni otrok te obtožnice, je ostala ena sama beseda - liberalist! Nesmiselno je, da bi tu pobijali to obtožbo, kajti povsem nebitveno je, kaj liberalizem "res" pomeni in ali je bilo tablo s tem napisom tedaj sploh mogoče Stanetu Kavčiču obesiti okoli vratu. Danes so zanimive **razlike**, ki so bile tedaj odpravljene s Kavčičevim odhodom.

Zakaj torej prav Stane Kavčič, od kod njegov "liberalizem" ?

Najprej je treba reči, da mu je bil očitno zelo naklonjen tisti Sokratov Bog, ki že takoj ob rojstvu duše enih napolni z zlatom, drugih s srebrom, tretje pa obdaruje z bakrom in železom. Ta "božja" naklonjenost se ni kazala samo v njegovih voditeljskih sposobnostih in neprikritih ambicijah. Izražala se je tudi v njegovi erudiciji, ki sicer ni bila povezana z njegovo formalno izobrazbo (končal je namreč dva letnika gimnazije), in v obdarjenosti z intuicijo, ki se je ravno prav dopolnjevala z logičnostjo njegovega mišljenja in načelno privrženostjo pragmatizmu. Kal njegove drugačnosti, svojskosti, ki je potrebna človeku, da se vzdigne nad disciplinirano partijsko sivino vojakov revolucije, je bila torej skrita v njegovi osebnosti, katere širino in bogastvo odkriva tudi vsaka stran Dnevnika in spominov.

Drug zelo važen, a prav tako naključen moment, ki je vplival na njegov osebnostni in s tem politični razvoj, je bila generacija, ki ji je pripadal. V nekem smislu je pripadal srečni generaciji, generaciji, ki je imela svoj boj in svoje ideale, svojo filozofijo in vero v skorajšnje vstajenje sveta brez gorja. Generaciji, ki je dolga desetletja videla pred seboj samo svetlo perspektivo, za katero ni nobena žrtev preveč, in ki je zgodovinsko tako gotova, kot svet stoji. To je bila generacija zmagovalcev, ki pa sveta, ki si ga je tako iskreno želela, ni nikoli dočakala.

Njen liberalnejši del je izhajal iz ljudi, ki pred vojno niso imeli neposrednega stika s prvo deželo socializma. To večji del niso bili predvojni partijci, ne dolgoletni partijski ilegalci, niti ne tisti jugoslovanski in slovenski "enkavedejevci", ki so se revolucionarne obrti učili pri moskovski kominterni. Kratkotrajno, to niso bili ljudje iz posebnega materiala. V nekem smislu je bila to tista generacija, ki je šla v partizane iz razlogov, ki jih je znala preprosto razložiti. Svoje početje je utemeljevala s svojo nacionalno pripadnostjo in s svojim političnim in socialnim prepričanjem, se pravi z mislijo na neko bodočo pravičnejšo in svobodnejšo družbo. Te predstave so zagotovo na vseh koncih in krajih štrlele iz preprostih vekapebejevskih dogem in konstruktov. Njene predstave o bodoči družbi so bile zelo splošne in nedoločne. Toda prav to je omogočilo tisto politično širino, po kateri tako izstopa začetno obdobje narodnoosvobodilnega boja Slovencev. Lahko rečemo, da je v tem smislu Stane Kavčič, celo kot partijec, da je bila pravzaprav celotna njegova generacija partijcev veliko bližja frontni širini OF kot pa izdelanemu kapejevskemu modelu revolucionarnega preobrata in prevzema oblasti. Kar zadeva Staneta Kavčiča obstaja nekaj dokazov, ki potrjujejo te teze. Mednje prav gotovo sodi pričevanje o njegovem odnosu do belogardizma, kakor ga je izpričal na partijski konferenci na Cinku leta 1942, in kot okrožni sekretar KP v Dolomitih.

Značilno za njegove sodobnike je, da so po vojni prišli v aparatu oblasti na pomembne položaje, toda nikoli povsem na vrh. To so bili ljudje druge garniture. Starim partijskim kadrom, Titovim sodobnikom in sodelavcem, je bil Olimp prihranjen in zaupan dosmrtno. Toda ob tem je bilo izjemnega pomena, da je ta druga garnitura ljudi ohranila nek svoj jaz, svoje razloge za življenje, svoje nazore, svoje predstave o prihodnosti, ki so se v marsičem razlikovale od predstav Titove generacije. Nikoli ni bila povsem zapisana "tastarim". Velikokrat se zdi, da to ni tako. Morda je celo res, da se večji del te generacije te svoje drugačnosti niti sam ni dovolj zavedal. Končno Dnevnik in spomini Staneta Kavčiča dokazujejo, da je znal tudi on svojo drugačnost povsem artikulirati šele zelo pozno, vsekakor pa šele potem, ko so ga odstranili iz javnega in političnega življenja. Da je to res tako, da gre res za drugačnost njegove generacije, kaže strah stare garde, ki je o njej vedela več (pa ne samo zaradi Udbe, ki je bila njena), kot pa so ljudje Kavčičeve generacije vedeli o sebi. Stara garda je bila vedno sumnjičava in nezaupljiva. Malce zaradi starih dobrih stalinističnih navad, malce zaradi nevoščljivosti, ki je posebej značilna za slovenske kraje, veliko zaradi običajno človeške pohlepnosti in oblastiželjnosti, ki se je posrečeno ujela s postavami novega režima in njegovo glavno maksimo: "Bili smo nič, bodimo vse!" Končno pa tudi zato, ker je instinktivno slutila to, kar je že Aristotel rekel za tisto vrsto ureditve, ki hoče imeti na oblasti vedno ene in iste ljudi. Dejal je, da je to vzrok za upor celo pri tistih ljudeh, ki nimajo nobenih vrednot, kaj šele pri smelih ljudeh in ljudeh bojevite naravi. Tega pa "drugi generaciji", in še posebej Stanetu Kavčiču, res ni manjkalo.

Med njimi je obstajala še ena razlika. Veliko ljudi "druge generacije" je bilo fakultetno izobraženih. To posebej velja za tiste, ki so jih v sedemdesetih letih odstavili, politično diskvalificirali ali, kot je imel navado reči Stane Kavčič, poslali v konfinacijo. Med njimi celo med politiki niso bili redki z zaključenim postdiplomskim študijem ali celo doktoratom znanosti. Tradicionalni antiintelektualizem delavskih in partijskih voditeljev je torej nasprotje med generacijama še povečal.

Pri tehtanju pomembnosti generacijskih razlik in njihovega vpliva na družbene razmere v povojni Sloveniji in Jugoslaviji je seveda treba upoštevati tudi nekaj zadržkov. Možno je recimo govoriti o duhu teh generacij, o njihovih značilnostih, konfrontacijah itd. Zapletemo pa se že, če bi jih skušali opredeliti z nekim natančnejšim časovnim obdobjem, kaj šele, če bi jih skušali razumeti kot določeno družbeno skupino. Kar zadeva določeno časovno obdobje bi lahko rekli, da je bilo med Kavčičevimi sodobniki veliko preveč takih, ki jih je narava pri zdravih očeh, ušesih in jeziku udarila s slepoto, gluhostjo in nemostjo pa še z upogljivo hrbtenico povrh, tako da so si svojo "generacijsko pripadnost" izbirali z vetrom. Ker pa je takih veliko tudi med današnjimi trideset in štiridesetletniki, potem je razumljivo, da pojasnjevanja političnih fenomenov in spopadov ni moč zadovoljivo opraviti zgolj s pomočjo generacijskih razlik. Treba je poseči globje.

II

V primerjavi z dvajsetimi leti po vojni, ko so se politični spopadi dogajali v glavnem znotraj partije (informbiri, Djilas, Ranković), je bil spopad z liberalci prvi, ki je prešel ne le okvire partijske organizacije, pač pa tudi meje znotraj (staro)generacijskih konfliktov, ter silovito posegel v vso družbo. Medtem ko je šlo v dotedanjih spopadih (z delno izjemo spopada z Djilasom) večjidel **za boj za oblast**, je politični spopad z liberalci problematiziral tudi že pojmovanje oblasti v samoupravnem socializmu. In tu se je zalomilo.

Na eni strani je stalo **klasično jakobinsko boljševistično pojmovanje oblasti**, ki mu je šlo za prevzem oblasti in njeno uporabo v določenem (delavskorazrednem) interesu. Ta koncept je uspešno prestal izkušnje graditve socializma v deželi rdečega oktobra, svojo funkcionalnost pa je dokazal tudi v naših razmerah, saj se je revolucionarna oblast konstituirala prav z njegovo pomočjo. V ta koncept sodi, da delavci ne morejo vedeti kaj so njihovi (zgodovinski, objektivni in zato resnični) interesi. To vedo komunisti, to najbolj "ve" le partija, katere oblast potemtakem ne more biti uzurpacija, ampak poslanstvo. V zvezi s tem je sekretar izvršnega biroja predsedstva CK ZK Jugoslavije Stane Dolanc političnim aktivom Dalmacije pred petnajstimi leti, 19. septembra 1972 v Splitu, takole razložil partijsko pojmovanje oblasti v socializmu:

"Predvsem mislim, da nam mora biti popolnoma jasno, da smo komunisti v tej državi na oblasti. Če ne bi bili, bi to pomenilo, da je nekdo drug, za zdaj pa to ni in nikoli niti ne bo. Pravimo, da imamo oblast delavskega razreda, zveza komunistov je najbolj odgovorni, najnaprednejši in najbolj zavestni del delavskega razreda in potemtakem zveza komunistov drži oblast v svojih rokah. Tovariši, to moramo odkrito povedati, saj so že bili časi, ko je bilo to sramota nekomu priznati, kot da bi morali pred nekom skrivati, da smo na oblasti.

Nekateri so govorili, da je zveza komunistov idejna organizacija. To je, vendar so komunisti tisti, ki so v vladi, komunisti so v skupščini, komunisti so tam, kjer se oblast ustvarja, imajo oblast v svojih rokah."¹

Partijsko razumevanje oblasti v socializmu je enostavno. Razvidno je iz glavnega vprašanja, ki si ga partija v zvezi s tem zastavlja, namreč - **kdo je na oblasti?** Možna sta le dva odgovora - ali komunisti ali "nekdo drug"! Če so, in ker so pri nas "komunisti tam, kjer se oblast ustvarja in imajo oblast v svojih rokah", je tudi vsako nadaljnje konceptualiziranje oblasti sila preprosto in se ne ukvarja dosti, recimo z delitvijo na zakonodajno, izvršno in sodno oblast, z njihovo medsebojno neodvisnostjo, z nadzorom nad oblastjo sploh itn. Končno, zakaj le, saj so povsod komunisti! Ti pa imajo svoj program, svoj CK, svoje predsedstvo in principe dela - demokratični centralizem. Vsa superorganiziranost političnega in gospodarskega sistema prikriva to dejstvo, ki pa ga v odločilnih trenutkih itak ni mogoče skriti. Vsekakor pa pri celi stvari ne gre samo za odločilne trenutke. Alternativa - "komunisti ali nekdo drug" - je mišljena dobesedno in vsakič, takorekoč ob vsaki na pogled še tako nepomembni zadevi. Te pa so v sedemdesetih letih prihajale kar po tekočem traku.

Ob teh posamičnostih je zlagoma, a vztrajno prihajal na dan nek drugačen, pogojno rečeno **demokratičnejši, liberalistični koncept oblasti**. Ta koncept ni bil v tistih časih nikoli pozitivno formuliran, kajti res je, da si naš liberalizem ni utiral poti s programom, temveč drugače. Njegov program je artikulirala nasprotna stran s svojimi protinapadi in kritikami. To je eden glavnih vzrokov za domnevo, da se je spopad v sedemdesetih letih obenem, ko je silil čez rob znane partijske alternative, sprevračal v klasičen znotrajpartijski boj za oblast. To, da se je spopad v partiji zaključil, domnevo sicer potrjuje, ne more pa zanikati dejstva, da so prvič v zgodovini socialistične Jugoslavije, potem ko je bila takoj po vojni uspešno zatrta vsa opozicija, politični, gospodarski, kulturni in celotni javni prostor oblikovale globoko politične razlike, kar je grozilo, da bo pokopalo do skrajnih možnih meja razvlečeno jugoslovansko varianto kominternovskega tipa socializma. V teh okoliščinah se je začela rojevati tudi **znotrajpartijska opozicija**, ki je, to je z današnjega zornega kota gledano še posebej fascinantno, imela tudi jasno razpoznavno jugoslovansko razsežnost.

To je bila tista tretja okoliščina, ki jo je poleg Kavčičeve osebnosti in generacijske pripadnosti treba upoštevati, ko si skušamo odgovoriti na vprašanje, zakaj prav Stane Kavčič. V tej triadi je nastajanje znotrajpartijske opozicije tudi edina okoliščina, ki Kavčiča ni enostavno postavljala, ampak ji je on v veliki meri tudi sam botroval.

S temeljitim študijem naše predvojne in povojne zgodovine bi lahko brez težav pokazali, da kali znotrajpartijske opozicije v jugoslovanski komunistični partiji segajo daleč v čase njenega ustanavljanja; če pa bi se zadeve lotili še bolj ambiciozno, bi ugotovili, da frakcijski spopadi zaznamujejo celotno zgodovino delavskega gibanja tja do njegovih zgodnjih začetkov. Uradno zgodovinopisje je sploh očarano z bogato tradicijo protifrakcijskega boja v jugoslovanski kompartiji, v življenjepisu njenega polstoletnega voditelja pa je

¹ Stane Dolanc, pogovor sekretarja izvršnega biroja predsedstva ZKJ s političnim aktivom Dalmacije in Splita, DELO, 22. septembra 1972, stran 5.

protifrakcijski boj poudarjen celo kot ena njegovih največjih zaslug in odločilna karaktera poteza, kar je bilo na žalost premnogokrat potrjeno. Nekaj izjemnih ocen te strani Titove osebnosti je prispeval tudi Stane Kavčič v svojem dnevniku. Te knjige seveda ne moremo pospremiti z ambiciozno študijo o tem, prav pa je, da vemo, da dogodki v sedemdesetih letih po tej plati niso bili nekaj novega.

Ker znotrajpartijska opozicija v sedemdesetih letih ni imela programa, tudi ni eksplicirala odnosa do vseh opozicijskih in frakcijskih porazov. Toda za njeno samorazumevanje to niti ni bilo važno, kajti v nekem smislu se je rodila iz določene zmage. Njene začetke je treba iskati v spopadu z informbirojem in na VI. kongresu KPJ, ki je ta spopad dokončno utemeljil s tistim delom Titovega referata, ki do njegove smrti pa tudi po njej ni bil znan širši javnosti² in v katerem je ostro kritiziral Sovjetsko zvezo, pa tudi s tistim delom referata, ki je bil v originalu naslovljen kot Vprašanje decentralizacije in demokratizacije upravljanja v gospodarstvu in organih ljudske oblasti. To je potrdil sam Tito, ki je, neposredno pred čistkami v Srbiji in Sloveniji oktobra 1972. leta v intervjuju zagrebškemu Vjesniku izjavil:

"Partija je izgubila veliko svojega ugleda po VI. kongresu. Po VI. kongresu je partija izgubljala ugled zato, ker so jo hoteli kratkomalo črtati kot najpomembnejši faktor v procesu razvoja socializma. Toda drugega faktorja ne more biti.... Vidite, že pred VI. kongresom zlasti pa po njem se je razvila nekakšna evforična demokratizacija vsega, in to v tolikšni meri, da se je vloga partije zmanjšala na vseh pomembnih področjih družbenega življenja. Ostala ji je samo vloga družbene usmerjevalke. Partija ima seveda tudi to vlogo, vendar samo ta ne zadošča. Partija mora imeti v svojih vrstah takšno disciplino, da naše množice idejno usmerja in razrednemu sovražniku onemogoča, da bi zasedel pozicije, kakršne danes pri nas v raznih oblikah že ima. Razume se, da smo zmeraj bili in da zmeraj bomo za demokratični razvoj. Toda v čem je bistvo demokracije? Ne moremo si dovoliti, da bi se z demokracijo okoriščal razredni sovražnik, naš nasprotnik. Ne moremo. Za take ne more biti demokracije."³

Resnici na ljubo si je partija nekaj svojega "ugleda" že leto dni zatem povrnila v obračunu z Milovanom Djilasom, ki mu gre zasluga, da je prvi kritično odprl vprašanja demokracije, leninskega tipa partije in birokracije v socializmu. Arzenal obtožb, ki so ga na koncu pospremile v zapor in ga anatemizirale skoraj do današnjih dni, je bil skoraj identičen s tistimi proti liberalcem dvajset let pozneje. Glavni greh - liberalizem.⁴

²Originalna verzija tega govora je objavljena v Josip Broz Tito, H kritiki stalinizma, Borba komunista Jugoslavije za socijalističnu demokratiju, Časopis za kritiko znanosti, št. 39/40, 1980, Ljubljana, stran 155.

³Intervju J.B. Tita za zagrebški Vjesnik, ponatisnjen v slovenski izdaji Komunist, Ljubljana, 13. oktober 1972, stran 3-6

⁴Na III. izredni konferenci ZKJ, kjer so obravnavali Djilasov primer, je imel glavni referat Edvard Kardelj. Glavne obtožbe proti Djilasu so bile, da oživlja malomeščansko anarhistične tendence, da se zavzema za nekakšno buržoazno liberalistično obliko demokracije, da zagovarja tezo, da je delavski razred že odigral svojo zgodovinsko vlogo, da želi spremeniti zvezo komunistov v diskutantski klub, da se zavzema za večpartijsko demokracijo... V zvezi s tem glej Dušan Bilandžić, Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije, Glavni procesi, Školska knjiga, Zagreb, 1978, stran 195 in dalje.

Oba konflikta, tako tisti z informbirojem kot tudi obračun z Djilasom, sta v političnem prostoru na nek način in vsak po svoje legitimno odprla vprašanje **demokracije** sploh in v **ekonomiji** posebej. Posledica tega je bila, da se je ob vpeljavi samoupravljanja v gospodarstvo konec petdesetih let odprlo tudi tretje ključno vprašanje - **nacionalno vprašanje**. Že leta 1962 je Kavčič pisal:

"Dosledna uresničitev socialističnega principa, 'vsakomur po svojih zaslugah', bi seveda morala radikalno menjati dotedanjo gospodarsko politiko, odnose in gospodarski mehanizem. Šlo je za to, da tisti, ki racionalneje gospodarile, tudi hitreje napreduje. Težava pa je bila v tem, da so racionalneje gospodarile bolj razvite republike in področja. To bi torej pomenilo, da se razvite republike še hitreje razvijajo. Tako mišljenje je bilo seveda zelo kratkovidno in zmotno. Nihče od nas, ki smo se zavzemali za to koncepcijo, ni želel zavirati ali zaustaviti razvoja nerazvitih, namen je bil prisiliti tako razvite kot nerazvite, da bodo bolje gospodarili... Toda na žalost to tedaj še mnogim ni bilo jasno in zato so že prvi poskusi, da se nekaj od te koncepcije realizira, bili sprejeti pri nekaterih z rezervo, pri drugih z direktnim odporom in nerazumevanjem."⁵

Razlike so se večale in postajale so stvarne. Marca 1962. leta je Tito sklical razširjeno sejo izvršnega komiteja ZKJ, ki je trajala tri dni in na kateri so skušali rešiti nastala nesoglasja, ki so zadevala predvsem pristojnosti republik. S te seje je bilo poslano pismo članom partije, v katerem beremo, da je odnos nekaterih partijskih, političnih in državnih funkcionarjev do sprejetih odločitev popustil, da so preokupirani z lokalnimi interesi ob istočasnem zanemarjanju splošnih interesov socialističnega razvoja naše skupnosti, da je prišlo do povečanih manifestacij šovinizma, nacionalizma, partikularizma, raznih birokratskih in malomeščansko liberalističnih razumevanj, da se republike nagibajo k temu, da bi same proizvajale določene izdelke ..., pri tem pa zanemarjajo škodljive posledice take politike za naše gospodarstvo v celoti itd.⁶ Toda, kot je napisal Stane Kavčič, tedaj "spomladanski državni udar ni uspel".⁷

Dogodki, ki so sledili so njegove možnosti še zmanjševali. Sprejem ustave leta 1963, gospodarska reforma 1965. leta, obračun z Aleksandrom Rankovićem in samopašnostjo Udbe 1966. leta, vse to je dajalo slutiti, da gre za radikalnejši prelom, kot bi si sprva lahko mislili. Izjemen polet liberalizaciji je dala predvsem gospodarska reforma, katere duhovni in praktični oče je bil Boris Kraigher, ki je bil najprej predsednik komisije zveznega izvršnega sveta za pripravo gospodarske reforme, potem pa je kot podpredsednik vlade neposredno vodil izvajanje reforme.⁸ Veliko o tem povedo že ukrepi, ki so bili sprejeti na začetku reforme: devalvacija dinarja, zmanjšanje carinskih zaščit, podražitev uvoza in spodbujanje izvoza, restriktivna kreditno-monetarna politika, občutno zmanjšanje kreditov in denarne mase zaradi zmanjševanja inflacije, zmanjšanje proračunske porabe in t.i. negospodarskih stroškov, zmanjšanje davčnih in nekaterih drugih dajatev gospodarstva, priporočilo, da naj osebni dohodki ne rastejo nad rastjo produktivnosti, restrikcija

⁵Stane Kavčič, Spopad, Teleks, št. 1, letnik 44, 7.1.1988, Ljubljana, stran 18-21.

⁶Pismo IK CK SKJ, v knjigi VIII. kongres SKJ, Kultura, Beograd, 1965, str. 282-290. V zvezi s tem glej tudi Kavčičev tekst pod opombo št. 5.

⁷Stane Kavčič, Spopad, Teleks, št.1, letnik 44, 7.1.1988, Ljubljana, stran 21.

⁸Več o tem glej Boris Kraigher, O reformi, Komunist, Beograd, 1967.

investicijske porabe, administrativno povečanje cen in njihova korekcija - skladno s svetovnimi cenami - ob istočasni zamrznitvi večjega dela na novo določenih cen itd. Namere so bile torej zelo jasne in velik del gospodarstva, posebej pa njegov razviti in propulzivni del, je v tem videl veliko priložnost.

To je bil tudi čas, ko se je Jugoslavija odprla v svet ekonomsko, intelektualno, kulturno turistično, ko je še vodila neko načelno neuvrščeno politiko, ki ji je prinašala mednarodni ugled. Stanje duha je bilo svobodnejše, dajalo je polet nacionalnemu duhu, polet intelektualni ustvarjalnosti in kulturni raznolikosti. To je bil čas, ko se je mnogim zazdelo, da se bo dalo živeti z vsemi razlikami v pogojih življenja in dela, v navadah, v kulturi, običajih, religijah itd., ne da bi bilo treba zato te razlike zanikovati ali jih celo nasilno odpravljati. Ljudje so začeli stvar jemati zares. Med njimi je bilo tudi nekaj politikov, ki so mislili, da se gre lahko še dlje v demokraciji, gospodarstvu in pri reševanju nacionalnega vprašanja v jugoslovanski federaciji. Ni jih bilo malo in tudi niso bili nepomembni. Odločilno pri tem je bilo dvoje. Najprej, da to niso bili le politiki v Sloveniji ali na Hrvaškem, pač pa tudi in predvsem v Srbiji, Vojvodini, Makedoniji in Bosni in Hercegovini. Potem pa, da so to bili partizanski kadri, ki jih ni bilo moč kar tako odpraviti s priložnostno floskulo in etiketo. Zaradi tega je cela stvar trajala dlje, ker, kot je rekel Zvone Dragan na 29. seji CK ZK Slovenije, "...prej ni šlo... in je šele ta trenutek pač dokončno dozorela politična situacija za tako ostre ukrepe, preobrazbe in usmeritve".⁹

Pravimo sicer, da je trajala dlje, je pa treba reči, da se je v letih nesrečnega konca gospodarske reforme celotna zadeva šele prav začela. Namreč, kljub zelo obetavnim spremembam, ki so jih prinesla šestdeseta leta, njihov repertoar ni ogrožal partijskega odgovora na dilemo o oblasti v socializmu, na dilemo, ki jo je Stane Dolanc tako posrečeno zajel v vprašanju: "Ali komunisti ali pa nekdo drug?" Oziroma natančneje: gospodarska reforma je s seboj nosila potence, ki bi sicer lahko ogrozile tedanjo oblast in s tem partijo, kajti, kot je dejal Dolanc, "komunisti so v vladi, komunisti so v skupščini, komunisti so tam, kjer se oblast ustvarja". Toda o čem takem si tudi najbolj vneti zagovorniki reforme niso upali nikoli javno razmišljati. Z drugimi besedami, reformski poskusi niso odprto posegali ne v idejni ne v teoretični fond partije, prej bi lahko rekli, da so naivno poskušali združiti nezdržljivo - enopartijski sistem s tržno ekonomijo. Na nek način je bila to tragika jugoslovanskih partijskih liberalcev. Toda za jakobinsko boljševistično strujo "zdravih sil" je bilo tudi to preveč, kajti opazila je, da se takorekoč vsi, ki so se tedaj začeli postavljati na lastne noge, želijo čimprej znebiti bergel partije. Gospodarska reforma je namreč spodbudila gospodarski pragmatizem, ki se ni dosti oziral na partijske dogme o graditvi socializma, ki so mu bili malo mar z osvoboditvijo dela rdeče ozarjeni horizonti, ki je bil pripravljen zamenjati cel CK z njegovim predsednikom vred za dober kredit ali naložbo, ki je vrednost ideološke ocene aktualnega družbenega trenutka cenil po tržni vrednosti papirja, na katerem je bilo tiskano, ko pa si ga povprašal po partijski izkaznici, je iz žepa potegnil stotaka.

Partija je dobro vedela, da so na pomolu velike prerazporeditve in prerazpodelitve družbene moči, ki bo najbolj prizadela prav partijski vpliv. To se je takorekoč dogajalo

⁹Zvone Dragan, Preveč je bilo ločevanja političnih odločitev od praktičnih dejanj, referat na 29. seji CK ZKS, Komunist, Ljubljana, 9.11.1972, stran 10 in 11.

pred njenimi očmi, kajti samoupravljanje je, kljub temu, da je bilo oktroirano oziroma uvedeno, že kot ideja in po definiciji s seboj nosilo tudi samoorganizacijo in neodvisnost v gospodarstvu, kulturi, intelektualnem ustvarjanju. Poleg tega so se te spremembe dogajale nekako "pod pultom". O socializmu so namreč govorili vsi, ob tem pa kot da so pozabljali na privilegij partije, da v imenu Znanosti in Zgodovine edina lahko določa njegovo pravo in realno podobo, predvsem pa da se uveljavlja kot brezprizivni razsodnik povsod, kjer so se soočali različni družbeni interesi.

Spremembe v gospodarski ureditvi v šestdesetih letih so partiji začele spodmikati tla pod nogami. Najprej je bil tu celoten proces decentralizacije, ki se je začel z novo ustavo leta 1963 in nadaljeval z ustavnimi amandmaji konec šestdesetih let. Ti so prinesli spremembe v skupščinski sistem, razširili avtonomnost republik in zrahljali vajeti, na katerih so bila do tedaj podjetja, kar je pomenilo določeno legitimizacijo **partikularnosti**. Ta je bila po eni strani lastna prav upravljalским strukturam, menagementu, direktorjem in drugim, ki so predstavljali večjo svobodo in mobilnost kapitala za kar je šlo v gospodarski reformi, po drugi strani pa je to pomenilo tudi legitimizacijo nacionalnega. Obenem se je s tem krepila moč bank, ki so dejansko odločale o plasmaju sredstev in konkretni kreditni politiki ter potiskale gospodarstvo v prestrukturiranje in večjo odzivnost do svetovne konjunktore, kar je posebej v Sloveniji pomenilo opuščanje klasične gospodarske usmerjenosti predvsem v primarni in sekundarni sektor. XV.amandma k ustavi SFRJ je vnesel popolno svobodo v oblikovanje razmerij med upravljanjem, poslovanjem in odločanjem v podjetjih. To je okrepilo položaj poslovnih struktur navznoter in v družbi (znan je podatek, da je bilo od 75 članov gospodarskega zbora skupščine SR Slovenije kar 66 direktorjev). Jasneje pa je določal tudi položaj delavcev, s čimer se je nakazovala tudi stvarnejša možnost za formaliziranje industrijskega konflikta.

Poleg teh splošnih in globalnih premikov se je v tistih letih predvsem v Sloveniji zgodilo nekaj dogodkov ali "tako imenovanih afer", kjer je bila partija čisto praktično "poražena", oziroma so se stvari dogajale mimo njene volje in volje njenih veljakov. Andrej Marinc je na 29.seji v zvezi s tem dejal:

"Konflikti in tako imenovane afere so čedalje pogostejše tudi pri nas. V njih se zrcalijo nekatere javne zaostritve tako na ravni republike kot tudi v občinah in delovnih organizacijah. Med najpomembnejšimi idejnopoličnimi konfrontacijami so naslednji primeri: cestna kampanja, akcija 25 poslancev, spopad za pravo vlogo ZK v Ljubljani, glasovanje v gospodarskem zboru skupščine SRS, konfrontacija v pedagoškem inštitutu, spopadi z nosilci nihilizma in nekateri drugi pojavi na univerzi in drugod. Poleg primerov spopadov na občinski ravni so izstopali v delovnih organizacijah zlasti tile primeri: farma v Neverkah, Luka Koper, Aero Celje, Celuloza Krško, Konus Slovenske Konjice, Vezenina Bled, Jutranjka Sevnica, tovarna stikalnih naprav v Mariboru, Kemija Impeks, Jugotekstil, Jeklo Ruše, Beti Metlika, Cestno podjetje Celje in še mnogi drugi... V osnovi moramo oceniti te pojave kot izraz zaostrovanja razrednega boja, uveljavljanja samoupravnega reda."¹⁰

¹⁰ Andrej Marinc, *Revolucionarni čas terja enotnost idejne in politične akcije ZK*, poročilo na 29.seji CK ZKS, Komunist, 9.november 1972, Ljubljana, stran 8.

Očitno je bilo, da **partija zadev ni več obvladovala**. Ni več zmogla zadovoljivo kanalizirati **nacionalnih zahtev** (cestna kampanja 1969.leta), ni več povsem obvladala **kadrovske politike** (akcija 25 poslancev leta 1971), ni več nadzorovala **državne oblasti** - skupščine (akcija 25 poslancev in glasovanje v gospodarskem zboru, ko se je 23 poslancev vzdržalo glasovanja ob predlogu za odvzem poslanske imunitete poslancu - direktorju Beti Metlika - Vujčiču, osumljenemu gospodarskega kriminala in bona fide podjetja), ni več obvladala razmer v **lastnih partijskih vrstah** (diskusija o organizaciji partije v Ljubljani leta 1971, ko je bil odstranjen Franček Mirtič), ni mogla več kontrolirati **inteligence** (stanje na univerzi, konfrontacije v pedagoškem inštitutu, zahteve po idejni nevtralnosti, 'čisti' znanstvenosti in ideološki brezbarvnosti vzgoje in izobraževanja), iz rok so ji uhajala dogajanja na **znanstveni, kulturni in publicistični sceni** (pisanje revij Teorija in praksa, Problemi, Prostor in čas), med prsti ji je kakor pesek polzel **denar**, o katerem so bolj kot ona odločala podjetja in banke. K temu prištejmo še dejstvo, da se na njene pozive ves ta čas ni zadovoljivo odzivalo tudi sodstvo, tožilstva, državna in javna varnost, SDK, razne inšpekcije in davčne uprave ter da so se začele pojavljati nekakšne ideje o **avtonomnih centrih moči**, ki so nastopale skozi diskusije o avtonomnosti sindikata, samostojnosti mladinske organizacije, gospodarske zbornice, in razlogov za preplah je bilo več kot dovolj. Če vse to skupaj povežemo in zabelimo s primerno dramatičnim uvodom, potem si kaj lahko predstavljamo grozljiv občutek nemoči in odvečnosti, ki je visel v zraku na kakšnem tajnem sestanku partijskih "zdravih sil".

Partija kot medij, kot posrednica med družbenimi interesi, ki je te interese "usklajevala" tako, da jih je kastrirala, zatirala in nasilno tlačila v nek imaginaren skupen družben interes, ki ni bil nič drugega kot skozi konstrukt neke bodoče osvobodjene družbe projicirana monistična oblast, je začela izgubljati tla pod nogami. In to res tla, v tistem klasičnem marksističnem pomenu tal kot materialne družbene baze, tj. ekonomije, gospodarstva. Takoj je spoznala, da se to lahko zanjo slabo konča. Gotovo je stvar nadaljnjih ekonomskih analiz in zgodovinskih študij, da odgovorijo na vprašanja o stvarnem dometu takratnih sprememb, predvsem o njihovem odnosu do vseh posamičnih sektorjev gospodarstva, do kmetijstva, industrije, energetike, razvoja infrastrukture itd. Toda četudi dopustimo, da velja sicer dvomljiva sodba o tem, da so bile ekonomsko in gospodarsko zgrešene, je povsem samovoljna razlaga, da jih je partija napadla pretežno zaradi tega. Res je nekaj drugega, namreč, da so te spremembe ogrozile njeno dominacijo. Protinapad, ki je sledil, je bil resda usmerjen v razumevanje tržnega in denarnega gospodarstva ter njegove strukture, v pojmovanje samoupravljanja, demokracije in nacionalnega vprašanja, toda nikoli ločeno, samo zase, ampak vedno skozi vprašanje dominantnega položaja partije.

Na nek način je bil ta spopad najbolj artikuliran prav v Sloveniji, čeprav je res, da je, kar zadeva nacionalno vprašanje, do največjega konflikta prišlo na Hrvaškem in je bila artikulacija nasprotnih pozicij tam tudi najbolj jasna. Toda nastopi slovenskih politikov so bili zelo zgovorni.

Sezono lova je že zgodaj poleti leta 1972 odprl Edvard Kardelj s svojim govorom na proslavi dneva borca v Žadobrovi, ki ga je pravzaprav v celoti uperil proti razrednim sovražnikom vseh vrst in barv:

"...Pojavljajo se poskusi oživitve stare, v revoluciji poražene slovenske družbe, izražajo se

v nacionalizmu..., v boju za direktne pozicije v sistemu oblasti in samoupravljanja... Pojavljajo se poskusi preobrazbe zveze komunistov iz revolucionarne avantgarde v nekakšno liberalistično partijo..., slovenski ljudje plačujejo davke, iz davkov pa slovenska socialistična država financira nekatere založniške sklade, ki podpirajo tisk proti interesom delavskega razreda... Na zelo odgovornih mestih so komunisti, ki so obremenjeni z oportunistično miselnostjo."¹¹

Ob 25. obletnici Litostroja 2.septembra 1972 je France Popit, predsednik CK ZK Slovenije, opozarjal, da "je treba zelo odločno povedati, da nimajo prav tisti, ki hlatajo za trenutnimi poslovnimi uspehi in se pri tem ne ozirajo na nič in na nikogar... Znano je, da so te (prej vladajoče meščanske politične stranke) - in še posebej klerikalna stranka - odprto nasprotovale gradnji industrijskih objektov... Radi bi oživel nekatera izhodišča, na katerih je slonela protidelavska politika... Zlasti dve izhodišči take politike se skušata danes ponovno oživeti in si pridobiti odločilen vpliv na družbene razmere. Eno se izraža v podcenjevanju in zanemarjanju razvoja industrije in sploh sodobne proizvodnje. Širijo se krilatice o tem, naj bi se Ljubljana in cela Slovenija razvijala v trgovsko uslužnostno in denarniško središče, češ da za tako orientacijo govorijo veliki dobički, ki jih je moč iztisniti iz trgovine in denarništva... Drugo politično izhodišče, ki se želi obnoviti iz stare družbe, je strašenje z "rdečo" nevarnostjo, nevarnostjo pred levičarstvom, pred vsem, kar nosi delavski poudarek... Samoupravljanje se lahko razvija samo, če je naslonjeno na disciplinirano politično organizacijo. Dialog, pluralizem mnenj in podobno je lahko pot do čimbolj poglobljenih stališč in bolj enotne akcije komunistov in samoupravljalcev, ne pa cilj ali pa celo opravičilo za skupinsko organiziranost. Moč sodobnega delavskega gibanja je prav v njegovi politični organiziranosti, v smislu delavcev za organiziranost in disciplino. Napadati ta temelj samoupravnega socializma pomeni odklanjati samoupravljanje kot sistem."¹²

Iz arzenala obtožb so potegnili tehnokratizem, katerega temeljna ideja je, kot je dejal Andrej Marinc, sekretar CK ZKS, 2.septembra 1972 na partijskem seminarju v Bohinju, "elita, tehnokratska plat, ki naj bi vodila gospodarski razvoj mimo družbenih odnosov, ta elita naj bi torej razpolagala z ustvarjenimi presežnimi sredstvi in kot 'osveščeni' del

¹¹ Edvard Kardelj, v bitki za socialistično samoupravljanje smo danes v prvih vrstah napredka človeštva, delo, 5.julij 1972, stran 3.

¹² France Popit, Delavec v združenem delu vse odločilnejši činitelj, slavnostni govor ob 25. obletnici Litostroja, DELO, 3.september 1972, stran 2. Zanimivo je, kako so nekateri tedaj pohitili tudi s "teoretskimi utemeljitvami" zoper hlastanje za poslovnimi uspehi in denarništvo. Zadeva je šla celo tako zelo daleč, da so na Ekonomski fakulteti v Ljubljani iz naslova enega od predmetov recimo enostavno brisali "kredit", češ da ta odnos nima kaj iskati v socializmu. V tem teoretiziranju je tedaj prav gotovo prednjačil Roman Albreht, ki je znan po tem, da si je pozneje, po Kardeljevi smrti, privzel težko vlogo edino posvečenega razlagalca njegove teoretske zapuščine. Časopisi so tedaj priobčili tudi ta zapis: "Poslanec Roman Albreht je poudaril, da take razmere (omajane moralne norme) izhajajo iz tega, ker že več let razpravljamo o tem, ali je dohodek ali dobiček osnova sistema, te razprave pa nismo končali. Za dobiček je značilna formula denar-bлаго-denar, tako, da se povečuje produktivnost vsake konkretne družbe. Zato v našem sistemu velja morala, je opozoril poslanec Albreht, množiti denar - moralno je vse, kar množi denar, in to je prodorlo v zavest družbe... Na koncu je še predlagal, da bi samoupravni organi v podjetjih - delavski sveti - ustanovili politično strokovne organe, ki naj bi nadzorovali poslovanje podjetij, komercialne in podobno." DELO, Dopolnitev sistema in budnejši nadzor, 18.10.1972, stran 2.

družbe v bistvu vladala".¹³

10.septembra 1972 je Delo prineslo Titov govor na aktivu MK ZK Hrvatske, ki ga je imel v Zagrebu, kjer je med drugim dejal, da "je prva naša naloga, da očistimo naše vrste. Treba je uveljaviti demokratični centralizem... Nekateri so mislili, da bi morala zveza komunistov samo idejno usmerjati, da pa nima pravice, da bi se v karkoli vmešavala... N res, da jim (delavcem) direktor ali ožje vodstvo, skupina tehokratov, lahko vsiljuje in počne, kar hoče. Le da pri nas tehnokrati niso samo v tovarnah. So tudi v političnih forumih, ki tiste v tovarnah podpirajo."

Velik del slovenskih politikov je bil tedaj v prvih vrstah jugoslovanske dogmatske struje "zdravih sil". Dva, Kardelj in še posebej goreče Dolanc, pa sta uspešno operirala v imenu enotne revolucionarne jugoslovanske organizacije komunistov. Znan je Dolančev govor v Splitu, za katerega je tudi Kavčič v svojem dnevniku rekel, da bi razveselil samega Stalina. Dolanc je poleg tega, da je razblinil vse dvome o tem kdo je na oblasti v Jugoslaviji, kar smo citirali zgoraj, rekel:

"ZKJ je enotna politična organizacija delavskega razreda Jugoslavije. Če danes komu to ni jasno, je treba ponoviti, da smo ob spoštovanju avtonomije republiških ZK in pokrajinskih ZK vseeno enotna revolucionarna organizacija, ki mora biti v državi s šestimi republikami, petimi narodi, s tako različno stopnjo gospodarske razvitosti, s tako različno zgodovino in različno kulturno ravno enotna in sposobna, da razrešuje konflikte, ki nastajajo v tej skupnosti. To je zmožna samo revolucionarna, enotna politična organizacija. Če te organizacije ne bi imeli tako zastavljene, potem ne verjamem, da bi ta skupnost lahko ostala skupaj."¹⁴

29.septembra 1972 je bila postavljena politična platforma za obračun, ki jo je seveda lahko dal samo Tito. Ta se je v pismu predsednika ZKJ in izvršnega biroja predsedstva CK ZKJ obmil na vse člane partije z ugotovitvijo, da je sedanja etapa revolucije odločilna za smer razvoja in usodo socializma v Jugoslaviji. Ključno vprašanje je, ali bo delavski razred zagospodaril nad celoto družbene reprodukcije in zagotovil odločujočo vlogo v političnem in družbenem odločanju, ali pa se bodo okrepili tisti odnosi in sile, ki so nasprotni interesom delavskega razreda, socializma in samoupravljanja. Tako platformo je Tito konkretiziral in dopolnil v svojem znanem intervjuju za zagrebški Vjesnik, ko je dejal:

"Ko govorimo o naših težavah, tudi danes ponavljam, da imamo objektivne in subjektivne težave. Toda kar zadeva zvezo komunistov, gre samo za subjektivne faktorje. Tu ni nič objektivnega, kajti v zvezi komunistov so krivi posamezniki ali posamezne skupine. Te

¹³ Andrej Marinc, Boj začeti v ZK, DELO, 8.september 1972.

¹⁴ V prizadevanju za enotnost partije je Dolanc poleg narodov odpisal tudi vse odklone. V nekem smislu je skoraj dobesedno ponovil tudi Stalinov odgovor, ko je na vprašanje o tem kateri odklon, levi ali desni, je nevarnejši, dejal - oba sta nevarnejša. Dolanc je to povedal takole: "Vprašali ste tudi kaj je skrajno levo ali skrajne desno? ... Nihče ne more biti bolj na levi od zveze komunistov. Tisto, kar pa je zunaj linije in kar bi se hotelo prikazovati kot bolj levo od zveze komunistov, pa ni bolj levo, temveč bolj desno od kaj vem kakšne politične usmeritve. To pa velja tudi za desni ekstremizem. V bistvu sta tako ena kot druga politična linija na tej podlagi levega ali desnega radikalizma združeni v eno linijo. To pa je antikomunizem in nič drugega."

moramo odstraniti ali disciplinirati, da bodo na liniji. Ko bo vse negativno izginilo iz zveze komunistov, potem bo tudi položaj zunaj ZK drugačen, potem bo lažji tudi boj z objektivnimi težavami... Po moje so komunisti vojaki. Kdor je komunist, je vojak, dokler revolucija traja, je vojak revolucije."¹⁵(poudarila pisca)

Če ob tem upoštevamo še Dolančevo izjavo v Splitu :

"Včeraj smo razpravljali okrog tega, ali izključiti ali se znebiti ali pa reči, naj zapustijo ZK tisti, ki se s takšno linijo ZK ne strinjajo. Sklenili smo, da ne bomo govorili o zapuščanju, ampak bomo govorili o izključevanju, in mislim, da bi bilo treba s tem začeti povsod in na vseh ravneh."

Vsakomur je moralo biti jasno - **to je bila napoved obdobja vsesplošnih čistk.**

In res se je začelo. Hrvati so šli že prej, ker so mislili, kot je dejal Stane Kavčič v nekem pogovoru marca leta 1987, da jim sega morje le do kolen. S Srbi je šlo najtežje. Razgovor s političnim aktivom Srbije je trajal štiri dni (od 9. do 16. oktobra, s prekinitvijo 14. in 15. oktobra 1972) in ga je vodil Tito osebno. Naposled so odstopili Marko Nikezić kot predsednik in Latinka Perović kot sekretarka CK ZK Srbije ter Koča Popović, podpredsednik predsedstva SFRJ.

Potem je šlo lažje, kajti veliko je bilo odvisno od tega, kako se bo zasukalo v Srbiji, kot je v dnevniku povedal tudi Stane Kavčič. Slovenci so stvar uredili sami na 29. seji CK ZK Slovenije oziroma v dneh 28. in 29. oktobra 1972 na zaprti razširjeni seji sekretariata CK ZKS, kjer je odstopil Stane Kavčič kot predsednik izvršnega sveta¹⁶; Tone Kropušek, predsednik sindikatov in Leopold Krese, predsednik gospodarske zbornice, pa sta odstopila oziroma bila zamenjana pozneje. France Popit je že drugi dan o tem uspehu poročal na Brionih¹⁷, štiri dni za tem, pa je slovenski CK vse to še formalno potrdil. Kmalu za tem sta bila v Makedoniji odstranjena Krste Crvenkovski, predsednik CK ZK Makedonije in Slavko Milosavljevski, sekretar CK ZK Makedonije. Sledile so čistke v Bosni in Hercegovini, kjer so nastope Osmana Karabegovića, Avda Huma in Hajre Kapetanovića, dolgoletnih političnih funkcionarjev in članov CK ZK Bosne in Hercegovine, ocenili kot frakcionaško delovanje in jih odstranili z vseh funkcij. Ista usoda je doletela Mirka Čanadanovića, predsednika pokrajinskega komiteja ZK Vojvodine. Le v Črni gori in na Kosovem čistk ni bilo.

¹⁵Josip Broz Tito, Imeti moramo avantgardno in enotno partijo, ponatis intervjuja iz zagrebškega Vjesnika, Komunist, 13. oktobra 1972, Ljubljana, stran 6.

¹⁶V poročilu s te seje je bilo zapisano, da so obstajali nekateri pomembni razločki v republiških vodstvih in ocenjevanju posameznih družbenih pojavov in v zavzetosti za uresničevanje politike zveze komunistov. To se je pokazalo med drugim tudi v različni intenzivnosti odpora proti tehnobirokratskim in drugim nesocialističnim težnjam in deformacijam, kar vse je slabilo idejno in akcijsko enotnost zveze komunistov Slovenije. V kritični in samokritični razpravi je bila izrečena kritika tovarišu Stanetu Kavčiču. Da bi pomagal odpraviti ugotovljene slabosti in da bi prispeval k enotnosti vodstva Zveze komunistov Slovenije ter onemogočil povezovanje tehnobirokratskih in drugih tendenc z njegovo funkcijo, je predlagal svoj odstop s funkcij člana predsedstva Zveze komunistov Jugoslavije in predsednika izvršnega sveta SR Slovenije. DELO, 30.10.1972, stran 1.

¹⁷Govor Franceta Popita iz 36. seje predsedstva CK ZKJ, ki je bila 30. oktobra, DELO, 31.10.1972, stran 3.

Obtožbe so bile povsod splošne, spopadi so ostali večji del neartikulirani. Srbski, ki je bil najtežji, je sploh ostal javnosti v veliki meri nepojasnen, tako, da sta Kardelj in Tito večkrat apelirala na novo garnituro, naj vendar pojasni zadevo in ji za vzgled dajala Slovence, kot piše Dragoslav Marković v svojih spominih. Resnici na ljubo pa je bil verjetno hrvaški spopad z nacionalizmom pravzaprav najbolj jasen, odločen in javno utemeljen, spopad s slovenskim liberalizmom pa manj. Drugod, v Makedoniji, Bosni in Hercegovini in Vojvodini, je vse skupaj spominjalo na rutinsko partijsko opravilo.

Stane Kavčič je v intervjuju za Časopis za kritiko znanosti spomladi leta 1987 na vprašanje, kdaj mu je postalo jasno, da se nasprotja zaostrejo in da jih ne bo moči več enostavno zgladiti, rekel, da je takrat vedel, da so med njimi razlike, da so se o nekaterih pogovarjali, o drugih tudi ne, da pa je bil prepričan, da je možno in potrebno razlike reševati z dialogom, ne da bi ekskomunicirali kogarkoli. Danes bi lahko rekli, da se je v njegovem tedanjem stališču zrcalilo utopično pričakovanje partijskega liberalca, da partija more prenesti stvarne razlike v lastnih vrstah. Vendarle ne smemo prezreti, da so mu nekaj tega upanja dale njegove dotedanje politične izkušnje, kajti njegova znotrajpartijska herezija je bila njegova dolgoletna izkušnja. Poleg njegovega že omenjenega odnosa do belogardizma v času vojne, je treba omeniti še dva razmeroma neznana dogodka iz let 1956 in 1957. Leta 1956 je vzel v zaščito poslanca Matijo Maležiča-Cirila v njegovem sporu z Ivanom Mačkom-Matijo, ki je bil tedaj, tako kot je še danes, prav gotovo eden najbolj vplivnih slovenskih politikov, in je, kot pravi danes Matija Maležič, skušal tudi Ribnico vključiti v veliki kočevski polvojaški fevd, Maležič pa je temu nasprotoval. Leto pozneje je prišel v hud spor z Edvardom Kardeljem zaradi svojega članka Pogumno naprej¹⁸. Obstajajo nekateri indici za domnevo, da je ozadje tega sporov zadevalo velike razlike v slovenski politiki, ki so nastale v odnosu med Edvardom Kardeljem na eni in Borisom Kraigherjem, in še pred tem tudi Borisom Kidričem, na drugi strani. Očitno je, da je šlo hkrati za velike politične razlike in za prvenstvo v slovenski in jugoslovanski politiki. Kavčič je bil v tem spopadu vseskozi na Kraigherjevi in Kidričevi strani, in posebej Kraigher ga je vse do svoje smrti velikokrat jemal v zaščito. To domenevo potrjujejo mnogi kasnejši dogodki vse do zapletov okoli sprejema resolucije za leto 1962, še bolj pa v zvezi z gospodarsko reformo, ki jo je vodil Boris Kraigher in katere vnet pristaš je bil tudi Stane Kavčič¹⁹. Vsekakor so to še ne dovolj pojasnjene domneve in zgodovinarji imajo v zvezi s tem še veliko dela. Gotovo pa je, da je za razumevanje obstoječih političnih razlik treba vsekakor upoštevati tudi odnose med takratnimi političnimi osebnostmi, njihove karakterne poteze,

¹⁸ Stane Kavčič, Pogumno naprej, Samoupravljanje, I knjiga, Delavska enotnost, Ljubljana, 1964, stran 114. Danes si je pravzaprav težko natančno predstavljati, katere trditve v tem članku iz leta 1957, bi bile lahko predmet spora med Kavčičem in Kardeljem. Morda to, da Kavčič pravi, da subjektivne sile, torej partija, marsikje še vedno v vseh posledicah ne razumejo razvoja in ga celo zavirajo, ali pa morda njegova ugotovitev, da avtoriteta funkcij izgublja na teži, da se po nepotrebnem omenja "partijska linija", morda pa tudi ugotovitev, da se bo treba sprijazniti s tem, da tisti, ki bolje in več dela in bolje gospodarji - tudi več ima in bolje živi? Ob vstopu v leto 1957 so verjetno te besede res zvenele še preveč bogokletno.

¹⁹ Njegov odnos do gospodarske reforme lepo kaže tekst Spremembe so nujne, ki je objavljen v njegovi knjigi Samoupravljanje III. Tekst je dobesedno teoretsko nabit, navdušujejo pa stavki, ki govorijo o neizprososti ekonomske logike, blagovni produkciji, emancipaciji delovnih organizacij, spodbujanju konkurence med socialističnimi podjetji, odpiranju v svet, dvojni duši naših socialističnih blagovnih proizvajalcev. Tekst tudi danes ni zgubil svoje aktualnosti.

simpatije, antipatije in ambicije. V tem smislu je treba pojasniti tudi osebni odnos in razmerje Staneta Kavčiča do starega znanca še iz predvojnih mladeniških let - Franceta Popita-Jokla, pa do Borisa Kidriča, ki je že leta 1942, na partijski konferenci na Cinku, podprl Kavčičevo politično oceno belogardizma, potem do Edvarda Kardelja, ki ga je Kavčič v sedemdesetih letih politično povsem zasenčil in daleč prekašal po priljubljenosti med ljudmi, in nenazadnje tudi do Tita, kateremu je hvaležno vmil ponudbo za predsednika zveznega izvršnega sveta. Kaj takega se je Titu, nevajenemu ugovorov, le redko dogajalo. Nekaj odgovorov na ta vprašanja daje tudi Kavčičev dnevnik.

Njegov politični in tudi osebni razvoj je v sedemdesetih letih prav gotovo zelo napredoval. V njem so dozorele nekatere odločitve in spoznanja, brez katerih bi bila njegova odločnost v zvezi s cestno afero nepredstavljiva. Isto velja za diskusijo o vpeljavi delnic v naš sistem.²⁰ Obema stvarima je neposredno botroval, kot se je angažiral tudi pri sprejemanju srednjeročnega in dolgoročnega plana, katerega osnutek je bil močno kritiziran in v zaključni fazi po njegovi ostavki tudi spremenjen. Njegova zveza z obiskom Cirila Žebota v Sloveniji, ki so mu jo, kot vse kaže, zarotniško podtaknili, še ni povsem pojasnjena. Niso pa mu mogli dokazati neposredne povezave z akcijo 25 poslancev, čeprav so mu jo želeli na vsak način naprtiti, pri čemer se je posebej močno angažiral Roman Albreht, tedanji partijski sekretar v Ljubljani. Seveda pa ni moč zanikati dejstva, da je to poslansko akcijo pozdravljajal.

Ko takole iščemo njegove "grehe", pa seveda ne smemo pozabiti, da bi mu vse to oprostili, če za tem ne bi stalo še nekaj drugega. Kroni njegovih grehov sta dve. Na eni strani njegova načelnost, neupogljivost, že kar trmoglavost, ki je bila njegova osebna poteza. Na drugi strani pa njegova priljubljenost v javnosti, dejstvo, da se je med njim kot politikom in slovenskimi ljudmi vzpostavila neka vez, kar je v Jugoslaviji uspelo le redkim, povsem pa le eni sami osebi. V nekem smislu je Kavčič tedaj postajal prava karizmatična osebnost. To pa je bila v zelo veliki meri posledica njegovih velikih političnih ambicij. Zaradi vsega tega so se ga tudi bali kot političnega nasprotnika.²¹ Bil je nekaj posebnega, preprosto povedano, nikoli ni bil povsem njihov. V partiji pa glede tega velja jasno pravilo, ki se prej ali slej udejanja - kdor ni z nami, je proti nam!

Vse to je treba upoštevati, ko ugotavljamo vzroke za tako grob obračun z njim. Obtožnica proti njemu, ki jo je prebral Andrej Marinc na 29. seji, je razumljivo o tej zgodbi govorila drugače:

²⁰ V zvezi s tem glej več v Jože Končan, Ideje o delničarstvu v Jugoslaviji, Časopis za kritiko znanosti, št. 97/98, Ljubljana, stran 39.

²¹ Kako velik je bil v resnici ta strah dokazujejo vsi postopki proti Stanetu Kavčiču še potem, ko je bil odstranjen iz javnega in političnega življenja. Stalno policijsko spremstvo, popolna ekskomunikacija iz javnega in političnega življenja, prepoved objavljanja kakršnihkoli tekstov z njegovim podpisom za časa njegovega življenja (tako odgovor Mitji Ribičiču v Teleksu kot njegov intervju v Časopisu za kritiko znanosti sta bila objavljena posthumno), zastraševanje ljudi, ki so ga privatno obiskovali itd... Ta strah je vel tudi iz nagrobnega govora predsednika izvršnega sveta Dušana Sinigoja, ki je skorajda magnetogramsko ponovil obtožbe izpred petnajstih let, kot da bi želel mrtvega človeka še enkrat (politično) ubiti. Tragično, toda resnično je, da je moral Stane Kavčič umreti, da lahko prebiramo njegov Dnevnik in spomine.

"Nejasnosti in nezadostna enotnost v nekaterih vidikih mednarodne usmeritve Slovenije, v nekaterih osnovnih konceptih družbenoekonomskega razvoja ter razvoja samoupravljanja, v uresničevanju ustavnih amandmajev, popuščanju etatiističnim težnjam ob podcenjevanju vloge zveze komunistov in zavestne organizirane akcije subjektivnih sil, so postavljale plodna tla tako za tehnobirokratsko in etatiistično zavest ter prakso kot tudi za razne malomeščanske in liberalistične težnje ter psevdoliberalizem. Na nezadostno idejnopolično in akcijsko enotnost že dolgo opozarjajo na terenu, kjer vidijo bistvene razločke v pogledih in ocenah posameznikov v republiških vodstvih glede nekaterih družbenih vprašanj. Posamezniki so te različnosti izkoriščali, drugi pa so upravičeno opozarjali, da s tem nastajajo nevarnosti, kot so zmeda, neodgovornost, politikantstvo in podobno. Zlasti v tovaršu Stanetu Kavčiču so videli nekakšnega nosilca politike in usmeritve, ki v mnogih stvareh ni bila povsem v skladu s politiko zveze komunistov. Pri tem ni tolikanj pomembno, ali je to hotel ali ne. Dejstvo je, da je takšne špekulacije premalo odločno oziroma jih sploh ni zavračal. To je slabilo našo socialistično fronto, njeno enotnost. V neenotnosti so videle oporo tiste sile in njih težnje, ki so nasprotovale interesom delavskega razreda. V tovaršu Stanetu Kavčiču so videle človeka, ki ima liberalen odnos do privatizacije poslovnih dejavnosti in lastništva v naši družbi. K takšnemu prepričanju je prispeval tudi sam z nekaterimi razpravami, kakršna je bila tista o delnicah, posebej pa tudi s strpnostjo do nekaterih modelov in ekonomskih kategorij, nekritično prevzetih iz zahodne potrošniške družbe in s podcenjevanjem tehnokratizma. V določenih tehnokratsko-birokratskih okoljih je nastajala nekakšna teorija, po kateri sta v Sloveniji dve strani: na eni strani vodstvo ZKS, dogmatsko, linijsko, primitivno, ki bojda ne razume potreb sodobnega gospodarstva, problemov in zapletenosti sodobne menjave, problemov sodobnega vodenja itd.; na drugi strani pa drugi, ki imajo posluh za potrebe sodobnega gospodarstva in ki so nekakšen sinonim za demokracijo, liberalizacijo in podobno. Tovariš Kavčič takšne delitve nikoli ni prepričljivo zavračal, s svojim obnašanjem pa je na določen način celo utrjeval tak vtis. V interesu enotnosti v zvezi komunistov Slovenije bi moral odločno poudariti, da je kot sestavni del vodstva zveze komunistov Slovenije pripravljen tudi v praksi uresničevati politiko zveze komunistov Slovenije. Nejasnosti in dvome je izzval tudi njegov nekritični odnos pred 21. sejo predsedstva ZKJ do pojavov nacionalizma na Hrvaškem kot tudi do pojavov tehnokratizma in liberalizma drugod po Jugoslaviji. To je imelo samo po sebi težke posledice, posebej še, ker je s svojimi ocenami in stališči vsekakor vplival tudi na globalno politiko in miselnost širšega kroga ljudi. Takšno njegovo ravnanje ni odmevalo samo v njegovi praktični dejavnosti, temveč tudi širše v Sloveniji in Jugoslaviji. Tega vprašanja nikakor ni mogoče razširiti na celotno delovanje izvršnega sveta, ki je dosegel kot celota in na posameznih delih pod vodstvom tovarša Kavčiča pomembne rezultate, čeprav se je srečeval tudi z mnogimi težavami objektivne in subjektivne narave."²²

Na tej seji so za Marincem po vrsti govorili: Janez Vipotnik, Zvone Dragan, Rado Dvoršak, Marjan Orožen, Gojko Stanič, Milan Kučan, Franc Šetinc, Tone Kropušek, Boris Majer, Kristina Lovrenčič, Igor Uršič, Barnko Gorjup, Lojze Briški, Živko Pregl, Martin Košir, Milena Štifter, Vinko Hafner, Stane Dolanc, Stane Kranjc, Miran Potrč, Franc Razdevšek, Leopold Kejžar, Bogdan Birska, Sergej Kraigher, Livij Jakomin, Vili Končan, Tone

²² Andrej Marinc, *Revolucionarni čas terja enotnost idejne in politične akcije ZK*, poročilo na 29. seji CK ZK Slovenije, Komunist, 9. november 1972, Ljubljana, stran 6.

Kraševac in France Popit. Ni treba posebej omenjati, da so se v bistvu med seboj vsi strinjali.

Popit je na koncu dejal, da "bi bilo slabo, če bi ostali z razpravo samo v tem krogu, v krogu centralnega komiteja. Prenesti jo moramo na teren, v občinska vodstva. Prav bi bilo, če bi tudi v občinah, podobno kot na razširjeni seji sekretariata in na današnji seji centralnega komiteja, obravnavali vprašanja tega trenutka. Razčističevati bi morali, kdo je za tako politiko, kdo jo podpira, v praksi seveda, kdo pa ne. Skozi to naj poteka diferenciacija v občinskih vodstvih in tudi v delovnih organizacijah."

Te Popitove besede so meso postale. Posledice so bile katastrofalne. Ogromno število ljudi je izgubilo službe, mnoge so zamenjali, odstavili, odpustili, za njimi so pošiljali državno varnost, jih šikanirali in podobno. Čistka je bila splošna in je zajela prav vse - prosveto, univerzo, javna glasila, revije, državno in občinsko upravo, mladinsko organizacijo, sindikate, partijo, kulturne ustanove, banke, podjetja... Kavčič je v nekem pogovoru ocenil, da so takrat v Sloveniji neposredno zamenjali več kot 300 vplivnih ljudi. Vestni Slovenci so se čistke lotili tako temeljito, da se je slovensko partijsko vodstvo verjetno zbal, da mu bodo odstavili ljudstvo. Zato jih je moral Franc Šetinc, novopečeni sekretar CK ZK Slovenije, že decembra v uvodnem govoru na 31. seji CK ZKS opozoriti z besedami:

"Ponekod mislijo, da je 'ponovitev 29. seje' na občinski in drugih ravneh nujno povezana z odstopi vodilnih ljudi."²³

Poleg ljudi je partija zamenjala tudi sistem. S spremembo ustave leta 1974 in sprejemom zakona o združenem delu je institucionalizirala celo vrsto sprememb ter predvsem inštalirala celo vrsto varovalk in mehanizmov, ki ji omogočajo neposreden nadzor. Davek, ki ga je morala plačati za zmago nad liberalci, so bile koncesije na področju urejanja odnosov med narodi, zato pa je bila lahko drugod toliko bolj radikalna. Kaj se je spremenilo?

Načelno ločenost partije od države je zamenjala vpeljava družbenopolitičnega zbora v skupščine in trodomno odločanje pri sprejemanju sistemskih odločitev, neposredne volitve je zamenjal delegatski sistem, poslansko samostojnost pa fleksibilni delegat. Neposredno evidentiranje kandidatov in sploh svobodnejša kadrovska politika je postala stvar kadrovske koordinacije socialistične zveze. Civilnopravno pogodbeno razmerje, ki je pogoj tržne ekonomije, je zamenjalo sporazumevanje in dogovarjanje, direktorji so bili izločeni iz procesa političnega odločanja, ne smejo opravljati delegatskih in političnih dolžnosti, medtem ko so poprej sestavljali več kot dve tretjini gospodarskega zbora, partija pa si je preko tripartitno sestavljenih kadrovske komisij zagotovila tudi neposreden vpliv pri njihovem imenovanju. V gospodarstvu so se zgodile velike organizacijske spremembe, vpeljeni in oktroirani so bili tozdi in sozdi, porušeno je bilo razmerje med vodenjem in odločanjem ter ukinjena samostojnost bank kot poslovnih subjektov. Z vpeljavo novih habilitacijskih postopkov in kriterijev moralno politične neoporečnosti je bila močno okrnjena avtonomija univerze. Spremembe so se zgodile tudi v sami partiji, skrajno so zaostriili načelo demokratičnega centralizma, vpeljali organizacijsko hierarhično

²³ Franc Šetinc, uvodni govor na 31. seji CK ZKS, DELO, 20. december 1972, stran 4.

funkcioniranje partije prek medobčinskih konferenc ZKS, ustanovili marksistične centre in srednjo politično šolo CK ZKS, ki so skrbeli za ideološkopolično izobraževanje. Partija je postajala ozka kadrovska organizacija. Ukinjena je bila študentska organizacija in ustanovljena ZSM, ker je zmagala teza o enotnih interesih vse mladine, reorganizirani so bili sindikati itd. **Restavracija je bila popolna.** Poleg sistema je povsem "prenovila" tudi kadrovsko strukturo in dokončno konsolidirala²⁴ tudi oblast s katero imamo opraviti tudi danes.

Nadaljevanje zgodbe je več ali manj znano. Z malo domišljije jo lahko primerjamo s tisto iz filma Ples vampirjev Romana Polanskega. Razlika je le v tem, da se tisti vampirji niso zrcalili v ogledalu, naši, s plesa v sedemdesetih letih, pa se še kako zrcalijo, le da v naši sedanosti, v splošni družbeni in gospodarski krizi. V tem smislu moramo vsekakor pritrditi pronicljivi ugotovitvi Sergeja Kraigherja, ki je v Delovem uvodniku decembra 1972, na starega leta dan, zapisal, da v leto 1973 vstopamo z mnogo ugodnejšimi pogoji, da se sklepi političnih forumov spremenijo v dejanje. Napoved se je uresničila, res so se spremenile v dejanja, le da nekaj let pozneje. To "dejanje" pa je hkrati tudi lep komentar izjave iz programskega govora novega predsednika izvršnega sveta Andreja Marince, ko je novembra 1972 dejal, da "... v javnosti pa tudi na odgovornih mestih pogosto postavljajo na družbenoekonomskega področju lažno dilemo: ali samoupravni družbenoekonomske odnosi ali ekonomska ekspanzija in stabilnost."

III

Stane Kavčič ni bil človek, ki bi se do konca vklopil ali utopil v razmerah svojega časa. Ni bil osebnost, ki bi sprejemala ali se prilagajala brez prepričanja, in zato njegovo politično življenje ni bilo lahko. V tem dnevniku lahko sledimo samo nekaterim odsevom tega časa, zato raziskovanje njegovega aktivnega političnega delovanja ostaja naloga za prihodnost. S političnega, zgodovinskega in tudi sociološkega vidika so posebej aktualni predvsem spopadi ob cestni aferi, akciji 25 poslancev, partijski čistki v Ljubljani, Žebotovem obisku itd. Raziskovalcem njegove politične kariere ostaja tudi naloga, da ugotovijo, kdaj je v njem začel vrtati črv herezije, čeprav večina do sedaj znanih dejstev kaže na to, da se je njegovo nazorsko-politično zorenje, ki je na koncu pripeljalo v razkol z uradno partijsko doktrino, kljub njegovim trdim pogledom v posameznih primerih, npr. ob trboveljskem štrajku leta 1958, obrnilo v nedogmatsko smer že ob spopadu s "partizanskim roberspiertvom" spomladi leta 1942 na Cinku.

Etična vrednost dejanja Staneta Kavčiča, mišljen je njegov odstop in argumentacija zanj, je nesporna. Ni sprejel kompromisa, ki bi njega osebno obdržal v vladajoči garnituri, a nujno človeško zlomljenega in brez pripravljenosti na nova tveganja, brez poguma še naprej slediti lastnemu notranjemu glasu ne glede na oceno, ali je to v tistem trenutku politično "modro" in na liniji ali ne. Prav iz te etike posameznika, ki jo nekateri imenujejo tudi politična slepota ali celo nesposobnost, se rojeva človeški, družbeni in nacionalni kapital, ki pomaga ohranjati ali oblikovati znosnejši svet. Z etičnega stališča je pozitivna in globoko

²⁴V tej konsolidaciji so šle "zdrave sile" šle celo tako daleč, da so zato, da je bil lahko France Popit, od tedaj najbolj vplivni slovenski politik, predsednik CK tudi tretji mandat, spremenile določila partijskega statuta.

humana tudi njegova odločitev, da jeseni leta 1972 kljub temu da bi lahko računal na širšo podporo, ni šel v odprt spopad s Kardeljevo frakcijo v slovenski partiji, kajti ta spopad bi lahko imel res travmatične, morda celo krvave posledice. S petnajstletne časovne oddaljenosti lahko mirno zatrdimo, da takrat ni bilo nobenega upanja za zmago naprednejših politikov, kajti dogmatske sile so do novembra opravile z vsemi žarišči liberalizma po Jugoslaviji. Poleg tega pa je bil to predvsem znotrajpartijski spopad, ki se je odvijal bolj ali manj za zaprtimi vrati in neposredno ni vključeval ljudi zunaj kroga posvečenih, čeprav so njegove posledice potem občutili mnogi ljudje zunaj teh krogov..

Odstop za Staneta Kavčiča ni pomenil prekinitve intelektualnega življenja. Leta njegove politične internacije so bila kljub vsemu leta nadaljevanja njegovega človeškega, kulturnega in političnega zorenja. Stvari, ki jih je v začetku sedemdesetih let samo nejasno slutil, so mu preko trdega študija in spremljanja razvoja dogodkov in analize ključnih političnih dogajanj postale zelo jasne. Človek iz prakse, kar je Stane Kavčič vsekakor bil, je šele deset ali več let pozneje našel tudi teoretično podlago nekaterih svojih dejanj in postopkov, za katere se je sicer v času svojega funkcionarstva povsem zavestno odločil in za katere je bil prepričan, da jih sprejema in opravlja v splošno dobro in korist, vendar pa se takrat ni zavedal, da so njegova dejanja organsko nezdružljiva s karakterjem oblasti in prepričanjem ter ustrojem stranke, ki ji je iskreno pripadal. Svoja prizadevanja in nestrinjanja z generalno partijsko linijo v času opravljanja številnih političnih funkcij bi verjetno tudi sam prej označil za partijski liberalizem kot pa za opozicijsko aktivnost. Toda možnih smeri razvoja takih pogledov so se zelo zgodaj zavedali ali pa vsaj instinktivno začutili drugi, predvsem Kardelj, ki je imel izredno sposobnost odkrivanja (in uničevanja) svojih obstoječih, potencialnih ali pa namišljenih političnih nasprotnikov.

Stane Kavčič v svojem dnevniku razkriva moralno podobo neke organizacije, ki se proglašala za rešiteljico zatiranih in se vsiljuje kot ekskluzivna politična oblast več kot tretjini človeštva. Njegova usoda je v nekem smislu posledica iste logike, istega načina funkcioniranja in iste vesti, ki je v imenu revolucije v Sovjetski zvezi pognala v smrt na tisoče najgorečnejših revolucionarjev, ki je obračunala z vsemi naprednejšimi inačicami socializma v vzhodni Evropi in ki je končno v Jugoslaviji poleg ostalega odplaknila najmanj stotino sposobnejših, razmišljujočih ljudi iz javnega življenja. V zgodovini ni primera, da bi socialistični sistem dopustil politično konkurenco partiji, ki ga konstituira. Posledica te konkurence bi bila namreč usodna zanj in za sistem. V nekem smislu je spoznanje, da je to tako, grozljivo za vsakogar, ki je na tej strani železne zaves. Kajti za socialistično oblast je značilna popolna netolerantnost do drugače mislečih in izjemna trdoživost. To trdoživost srečamo povsod, kjer se družbeni odnosi ne jemljejo kot stalno spreminjajoče se razmerje med posamezniki in družbenimi skupinami, temveč kot nekaj vnaprej predvidljivega, zgodovinsko določenega, določljivega in politično uresničljivega ter na koncu Večnega. Vsaka diktatura se v končnem smislu opira na neko zgodovinsko danost in se razglasa za njeno orodje. To terjata nenehno prilagajanje posameznika nekakšnim zgodovinskim ciljem, ali partije ali naroda ali vere ali kar človeštva. Zgodovinski pa je vsak cilj, ki je toliko odmaknjen v prihodnost, da je nedoživljiv, nekonkreten in kot tak hvaležen predmet za manipulacijo. Grozljivo spoznanje o trdoživosti enopartijske oblasti ni vezano na njeno nasprotovanje nekemu prirodnemu toku stvari, kajti to je najbolj zanesljiv znak njene minljivosti, problem je v dejstvu, da ta oblast vztraja do skrajne možne točke, s katere pa ni več vrnitve. Ni več vrnitve v smislu mime regeneracije družbe, kajti slepo strganje po loncu z oblastjo, dokler se na njegovem dnu ne prikaže luknja, požene družbo v kaos.

Nerešena ključna vprašanja, poleg demokracije predvsem ekonomsko in nacionalno, podrejo jezove trezne presoje in družbeni spopad je tu. Vprašanje je samo, koliko je krvav in koliko sistem, ki nastane po njem, temelji na krvavih temeljih. Več trupel je v njih, bolj je trhel.

Obstajajo generacije, ki ne vedo, da je Stane Kavčič sploh obstajal. In to kljub temu, da je bil 30 let v konici političnega življenja v Sloveniji in Jugoslaviji ter da je kot eden izmed udeležencev na poraženi strani odšel po spopadu, ki je v začetku 70. let odločal o tem, ali je za to Jugoslavijo še kakšno dolgoročneje upanje ali ne. Zmagala je frakcija, ki je videla predvsem svojo oblast, svojo PARTIJO in svojo napihnjeno veličino. Ta je poskrbela, da so ga črtali tudi iz učbenikov, učnih načrtov, programov. Kot že tolikokrat prej so hoteli uničiti vse, kar bi kazalo na njegov obstoj. V mnogih drugih primerih jim je to celo bolj ali manj uspelo. Tokrat jim ni.

Logika in nauk sta preprosta, kajti oblast se greš lahko na dva načina:

1. Delaš po splošnem prepričanju dobro, upoštevaš zahteve večine, prilagajaš svoj politični program življenju in novim zahtevam sedaj in tukaj živečih generacij, program in nosilce preverjaš z neposrednimi volitvami v pogojih enakopravne politične konkurence, za privilegije oblasti plačuješ tržno ceno.

2. Delaš po svoje in dušiš javno kritiko ali vsaj preprečuješ, da ne bi postala preveč neposredna oziroma taka materialna sila, ki bi te lahko ogrozila. Tvoj program je zgrajen na viziji daljne bodočnosti in na Novem človeku. Če ta program zadovoljuje tudi katero od zdajšnjih potreb ljudi, toliko bolje, če pa ne, toliko slabše za ljudi. Naj se prilagodijo programu, viziji in postanejo Novi ljudje. Za partijo seveda ni najvažnejše, koliko gorja je povzročeno ob tem stvarjenju Novega sveta in Človeka.

V enopartijskem sistemu je pogled na življenje prisiljeno enodimenzionalen. Partija razmišlja v okviru svoje doktrine, v kateri je na prvem mestu oblast. Vse presoja najprej s tega vidika. Zato vidi povsod polno nevarnosti in sovražnikov. Večina jih je izmišljenih, obstajajo pa tudi resne grožnje njenemu monopolu.

Prvo nevarnost zanjo predstavlja klasična politična konkurenca, ki se bori za oblast, lahko tudi za korenito spremembo političnega sistema. V tem primeru za partijo ni velike bojazni. Bori se na domačem terenu, na bojnem polju, ki ga dobro pozna in obvlada. Za skrajno silo ima, kljub temu da je na oblasti in zavarovana z vsemi barikadami enopartijske državne mašinerije, pripravljeno tudi taktiko boja v ilegali preko različnih paravojaških komitejev. Nasprotnika, ki lahko pride iz te smeri, dobro pozna, zanj ima pripravljena že preizkušena orožja iz boja proti takoimenovani "kontrarevoluciji".

Druga nevarnost je v tem trenutku še neizmerljiva. Pojavlja se na področju, ki ga partija ne obvlada. Partija je država. Ljudi pa oblast vse manj zanima. Predvsem jih zanima njihov materialni položaj, namesto več oblasti in moči nad drugimi hočejo več kruha, stanovanj, miru, osebne svobode, zdrave vode in zraka. To stanje je najjasnejši indikator velike zablode socializma. Delavci stavkajo za kruh, partija pa jim ponuja več oblasti. Z oblastjo je namreč mnogo lažje manipulirati kot pa s kruhom. Kruh je ali ga pa ni. To vsak čuti v

želodcu. Oblast pa je varljiva. Z njo lahko vzbujaš lažne upe in jo slikaš kot rešitev vseh težav. Vendar sama po sebi ne more nadomestiti niti vzpodbuditi produktivne proizvodnje, reševati nacionalnih vprašanj, zagotoviti trajnega miru in zdravega življenjskega okolja. Vsega tega namreč ni možno narediti od vrha navzdol. Vse to lahko raste iz iniciative in energije svobodnega posmeznika, ki je čimmanj omejen z vnaprej danimi okviri in togo družbeno hierarhijo. Življenje samo, ki ga je nemogoče uravnati po enodimenzionalni viziji partijske doktrine, je tako največja grožnja vsakega ekskluzivizma. Kljub nenavadni trdoživosti nima nobenih dolgoročnih možnosti za preživetje, vprašanje pa je, ali ne bo v prepad potegnil s sabo vsega človeštva.

IV

Kavčičeva vizija razvoja slovenske in jugoslovanske skupnosti, ki jo je večji del opisal v zadnjih letnikih svojega dnevnika, je predvsem rezultat revizije njegovih prejšnjih ocen, združena s sprotno analizo posledic obračuna z liberalizmom. Izoblikoval je zelo konkretne in podrobne predloge ter splošen odnos do najvažnejših družbenih vprašanj (demokracija-ekonomija-nacionalno vprašanje), ki ima precej značilnosti **političnega programa**. Vizija z elementi političnega programa pa v njegovih razmišljanjih neprestano zadeva ob vprašanje subjekta, ki je lahko možni nosilec sprememb. Ali je to še lahko partija ali ne?

Posebno v prvem obdobju konfinacije, ki obsega leta tja do konca 1980, je še vedno dokaj trdno upal v prenovu partije. Popolnoma je verjel in pristajal na splošno in generalno delitev stvarstva na kapitalizem in socializem. Seveda pa se že takoj na začetku in že prej, v času aktivnega političnega življenja, njegova vizija socializma ni ustavljala pred plotovi kominternovskega socializma. Njegovo upanje je verjetno precej slonelo na pričakovanju sprememb oziroma zmage naprednejših sil v partiji po odhodu Kardelja in Tita. V drugem obdobju se najprej vrača k preddolomitski praksi slovenske komunistične partije in vidi izhod v tem, da partija sicer lahko obdrži svojo vodilnost, vendar v pogojih organizirane politične opozicije oziroma konkurence, kar mu predstavlja garancijo za odgovorno ravnanje komunistične stranke. Njegova razmišljanja v zadnjih letih pa bi lahko zelo nazorno prikazali s stavkom, ki ga je napisal leta 1986:

"Vendar upam, da bo slovenski narod ponovno našel samega sebe bodisi z obstoječo in prerajeno avantgardo bodisi brez nje bodisi tudi proti njej."

Prišel je torej do točke, ko mu je bilo več ali manj jasno, da za sedanjo krizo ni kriva **taka partija**, temveč **partija kot taka**, in vsaj pogojno jo je odpisal, čeprav je bil to verjetno njegov najtežji osebni korak, pred katerim je dolgo okleval in s katerim se intimno kljub vsemu nikoli ni do konca prijaznil.

Verjetno ga je poleg intimne navezanosti, ki je v njegovem primeru kljub vsemu razumljiva (partizanska "tovarišija"), v dolgoletne dvomljive upe v partijo gnalo tudi dejansko zelo zapleteno vprašanje, ki se danes neizprosno postavlja vsakemu realnemu in doslednemu kritiku družbenih razmer v Jugoslaviji. Kaj pa potem? Ali ima ta Jugoslavija brez partije sploh perspektivo? Ali bi v bolj demokratično urejenem sistemu sredobežne sile prevladale? Bi bilo to v sedanjih mednarodnih razmerah slabo ali dobro? Bi Slovenci

postali drobiž za poravnavanje tujih računov? Koliko smo to že? Kako bi se v pogojih političnega pluralizma oblikovali politični interesi? Je sploh možna takšna rešitev na miren način? Ali radikalnejše spremembe res vodijo v libanonizacijo Jugoslavije, kot stalno grozijo partijski funkcionarji?

Kdo je torej subjekt, ki naj izpelje spremembe in uresniči vizijo nove Slovenije (in Jugoslavije)? Za vsaj približen odgovor je potrebna nekoliko podrobnejša analiza njegovih predlogov za rešitev političnega (demokracija), gospodarskega in nacionalnega vprašanja.

Stane Kavčič je svoj pogled na vprašanje **demokracije** v socializmu zgradil na kritiki obstoječih družbenih odnosov v Jugoslaviji. Izhodišče njegove kritike so bile ključne teoretične postavke pluralizma samoupravnih interesov oziroma Kardeljeve koncepcije socialističnega samoupravljanja. Kavčič ocenjuje, da je samoupravni pluralizem teoretični, ideološki in politični vrh naše "demokracije". Njegov duhovni avtor je Kardelj. Po njegovem mnenju ni slučaj, ampak rezultat premišljene in prebrisane strategije, da je Kardelj to geslo nabil na oglasno desko v rdečem koticu sredi sedemdesetih let. Tedaj je Kardelj namreč mislil, da je dokončno obračunal z vsemi političnimi koncepti, ki so bili zanj znotraj socializma desna ali leva opozicija. Misli je, da je veliki obračun, ki se je začel v začetku sedemdesetih let, končan in da je njegova oblast ideološko, kadrovsko in organizacijsko krepko utrjena. Prišel je torej čas, ko je menil, da lahko tudi demokraciji napravi neke koncesije. Pri tem opraviilu pa ni mogel iti preko praga, ki dejansko demokracijo loči od navidezne. Kot teoretično osnovo, na kateri je lahko kadarkoli dvignil ali spustil zapornico, je izbral obstoječi odnos in razmerje med splošnimi in posamičnimi interesi. Kavčič pravi v začetku leta 1984, da je Kardelj s tem dosegel dvoje: Pustil je avantgardi njeno monopolno mesto, hkrati pa je dal nekaj možnosti in svobode vsakemu državljanu. Kardelj je sicer dopustil, da se posamični interes konfrontira s splošnim. Ni pa dopustil možnosti, da se posamični interes lahko spremeni tudi v splošnega, ne glede na to, da Kardelj pristaja samo na pluralizem interesov znotraj polja "socialističnega". In v tem je, kot pravi Kavčič, hiba oziroma pomanjkljivost njegove demokracije, lahko pa tudi trojanski konj njegove politične strategije. Kajti če odrekamo posamičnemu interesu ali ideji pravico, da bi se najprej organiziral s širšo težnjo splošnosti in šele potem konfrontiral z nekim že obstoječim splošnim interesom, v skrajni konsenzkveni pomeni, da je vsak posamični interes že vnaprej in enkrat za vselej zgolj posamični. Kar pomeni, v podrejenem položaju do splošnega. In obratno! Na tako postavljeni šahovnici je v neulovljivi prednosti vedno tisti, ki je imel prvo potezo oziroma tisti, ki določa, kateri interes je splošni in kateri posamični.

Na kritiki je Stane Kavčič zgradil tudi pozitivno vizijo demokracije. V začetku izhaja iz ugotovitev Rose Luxemburg oziroma njenih ocen notranjih odnosov v ruski revoluciji. Tako kot Rosa Luxemburg tudi Stane Kavčič ne pristaja na zanihanje osnovnih pridobitev meščanskih revolucij in postavlja v ospredje osebno svobodo, svobodo misli, govora in tiska ter splošne neposredne volitve nosilcev vseh važnih javnih funkcij. Ugotavlja, da samoupravni socializem ni niti dosegel, kaj šele presegel temeljnih postavk demokracije.

Nerešeno vprašanje subjekta, ki naj izvede demokratizacijo, je spremljalo njegova razmišljanja vse dotlej, dokler se je gibal pretežno v okviru marksističnih kategorij. Po spoznanju ključnih omejitvenih faktorjev Kardeljevega konstrukta socialističnega

samoupravljanja pa ga sicer ni rešil, ampak prej zavrgel.

Pisec tega ni podrobneje obdelal, toda ali ni morda smisel svobode prav to, da pusti, kolikor je le mogoče, da so stvari takšne, kot so ali hočejo biti, in da se gibljejo tako, kot to vsakemu in večini ustreza. In če že mora biti, naj bo subjekt posameznik. Že to je včasih vprašljivo zaokrožena celota. Samostojen, avtonomen individuum, ki se zaveda svoje svobode in svoje odgovornosti, je najboljši možni osnovni subjekt politike. Demokracija pa mora omogočiti, da se ta subjektivnost izrazi glede na sposobnosti ljudi delati sebi in drugim v prid. Omejitve, ki preprečujejo, da posameznik s svojim početjem ne dela škode drugim, so v družbi nujne in ponavadi je večinsko stališče ali celo konsenz okrog le-teh lahko doseči. Načelo konsenza ali večinskega mnenja pa izključuje avantgardo, ki je lahko samo ekskluzivni zaščitnik enega samega dela družbe, kar se z demokracijo v načelu izključuje. Tako so imeli na nek način celo prav tisti politiki, ki so trdili, da je demokracija za naše razmere irelevanten pojem.²⁵ Seveda ne zato, ker bi bil presežen, temveč zato, ker v teh razmerah ni uresničljiv.

V zadnjih letih političnega delovanja so Stanetu Kavčiču pogosto očitali, da je nacionalist. Očitki so bili največkrat zakriti v megleni politični frazeologiji, ki pa je bila seveda politikom samim razumljiva in v svojih podtonih povsem jasna, vsaj kadar je šlo za takšne težke politične etikete. Lahko bi celo rekli, da je po hrabrem nastopu slovenske vlade poleti 1969, ki je skupaj z dokaj enotnim slovenskim političnim vrhom odločno reagirala na kršenje dogovorov s strani zvezne vlade v zvezi z dodelitvijo mednarodnih kreditov za ceste, ta etiketa vseskozi lebdela nad Stanetom Kavčičem. Na to etiketo so se kasneje lepile še obtožbe v zvezi s takratno usmeritvijo slovenske ekonomije v turizem, trgovino in bančništvo ter stiki s sosednjimi državami in nekaterimi pokrajinami (Bavarska). V najbolj grobih variantah, ki so bile po odstopu Staneta Kavčiča lansirane po Sloveniji, naj bi Kavčič poskušal v povezavi s slovensko politično emigracijo odcepiti republiko in jo "prodati" zahodu. Absurdnosti takih formulacij ni treba niti komentirati, saj kažejo zgolj na pomanjkanje politične in tudi obče človeške kulture pri ljudeh iz garniture, ki je Kavčiča prisilila k odstopu.

Takim ali podobnim obtožbam Stane Kavčič v svojem dnevniku v glavnem ni namenjal pozornosti, saj je na nekem mestu sam dejal, da ga opravljanje ne zanima. Precej časa v svojih razmišljanjih in mnogo prostora v svojih zapiskih pa je namenjal **slovenskemu nacionalnemu vprašanju in nacionalnemu programu**. Njegovo izhodišče je bilo, da sicer ni dovolj racionalnih razlogov za to, da bi na vsak način hoteli Slovenijo iztrgati ali odcepiti iz Jugoslavije, da pa tudi ni nobenih stvarnih argumentov, ki bi potrjevali tezo, da Slovenija brez Jugoslavije ne bi mogla obstajati. Tudi pri obravnavi nacionalnega vprašanja je v njegovem dnevniku moč zaslediti nenehni razvoj in dograjevanje začetnih zamisli, ki so se na koncu zlepe v dokaj dodelan koncept konfederacije.

Leta 1980 ugotavlja, da lahko obstoj Jugoslavije zagotovijo samo realni ekonomski interesi, kajti ta država razen njih, nekih skupnih idej o socializmu in NOB nima ničesar integracijskega. Problem, ki se danes kaže z vso ostrino, pa je postavitve take politike in

²⁵ Tako je Stane Dolanc v intervjuju ob Novem letu 1977 dejal, da je "demokracija stvar prejšnjega stoletja", Delo, 31.12.1976

sistema, ki bi realizacijo teh realno obstoječih ekonomskih interesov dosledno, enakopravno in principiuelno stimuliral. Dve leti kasneje pride do ugotovitve, da bi bil potreben okvir za tak sistem federacije, ki bi bila omejena na nekaj temeljnih načel, v vsem drugem pa bi republike imele proste roke. Tak korak v smeri konfederacije bi vse republike maksimalno prisilil, da bi se najprej obmle k sebi in postale bolj aktivne in ustvarjalne, hkrati pa bi vsaka zase dobila možnost, da svoje zadeve ureja samostojno v duhu razmer in stvarnosti, v kateri se nahaja¹. V svojih razmišljanjih se ne ustavlja pred konkretnimi predlogi, tako da lahko iz njegovih misli oblikujemo podobo konfederacije, ki bi:

1. imela skupno samo splošno obrambno in zunanjo politiko;
2. dopuščala različne politične sisteme v svojih konstitutivnih delih;
3. imela ključne odnose jasno vnaprej opredeljene v ustavi, sprotne skupne pomembne odločitve pa bi sprejemala s konsenzom;
4. dopuščala popolno svobodo na ekonomskem področju, vključno z možnostjo različnih monet.

Kavčič ni neposredno problematiziral odnosa med enopartijskim političnim sistemom in konfederacijo. Že dejstvo, da je vsaka misel glede možnosti konfederacije v Jugoslaviji napadena kot poziv za odcepitve, jasno zastavlja vprašanje, koliko sta enopartijski sistem in konfederativna družbena ureditev sploh združljiva. Težave in konflikte doslednim zagovornikom partijske doktrine povzroča že stopnja nacionalne samostojnosti, priznana po ustavi iz leta 1974.

V naših razmerah je problem konfederacije obremenjen tudi s kosovskim nacionalnim vprašanjem, za rešitev katerega je Stane Kavčič v svojem dnevniku ponudil edini realni izhod. Le-ta izhaja iz temeljnega načela, ki bo ključno toliko časa, dokler bodo narodi obstajali. Kavčič strne to načelo v lucidno ugotovitev, da je "pravica naroda do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve vedno bil in bo preizkusni kamen vsake nacionalne politike". Stalin je postavil tezo, da je narod s tem, ko se je priključil tej ali oni socialistični državi, to pravico enkrat za vselej izkoristil. Tako pojmovanje je prisotno tudi v naši politiki in predstavlja eno od pglavitnih ovir, ki onemogočajo realen pogled na mednacionalne odnose v Jugoslaviji in s tem tudi njihovo uspešno reševanje. Če bi bilo nacionalno vprašanje rešljivo enkrat za vselej, potem nacij sploh več ne bi bilo. Resnica je torej povsem druga.

Stane Kavčič je ves čas svoje konfinacije spremljal dogajanja na slovenski nacionalni sceni. Analiziral je slovensko politiko od časov Avstro-Ogrske naprej. V tej analizi je našel zanjo zelo malo pohvalnih besed. Ugotavlja, da so interesom naroda mnogo tesneje sledili slovenski literati kot pa politiki. Tako stanje se nadaljuje tudi v današnjih časih. Kot značilen primer obdela zadržanje slovenske politike ob zloglasnih "skupnih jedrih", ko se je nacionalna "politika" zbudila šele po ostrih protestih iz pisateljskih krogov. V zadnjih petnajstih letih je Kavčič svoj odnos do naroda, ki mu je pripadal, tudi razumsko utemeljil sam pri sebi. Precej njegovih reakcij v zvezi z nacionalnim vprašanjem za časa njegovega

¹ Dokaj podobno stališče je zastopal že leta 1962, ob sprejemanju letne resolucije in pred takratnimi ustavnimi spremembami. Glej njegov tekst "Spopad", Teleks, št. 1, Ljubljana, 7.1.1988.

aktivnega političnega življenja je bilo instinktivnih. Čutil je, da izhaja iz tega naroda in po svojih močeh je delal kompromise njemu v prid tudi v trenutkih, ko iz konflikta med njegovo iskreno in avtohtono razredno zavestjo in nacionalnim prepričanjem objektivno ni bilo mogoče potegniti skupne pozitivne rešitve. Zaradi tega je imel mnogokrat težave. Naj navedeva samo dva primera. Prvi je že omenjeni odpor nesmiselnim revizicijam leta 1942 v vrhniškem okrožju, kjer je deloval kot terenski aktivist, drugi pa njegovo načelno stališče do bele garde, ko je na partijski konferenci na Cinku nastopil proti "likvidacijam nasprotnikov, in to vseh od kraja", ki so jih predlagali nekateri pomembni komandanti partizanskih enot. Sem bi lahko prišeli tudi zavrnitev mandata za predsednika zvezne vlade, ko je čutil, da se hoče s to potezo, ki bi zanj sicer vsaj formalno pomenila osebno promocijo, oslabiniti in zatreti tudi poskuse po samostojnejšem in suverenejšem oblikovanju nacionalne, predvsem gospodarske politike v Sloveniji konec šestdesetih let.

Kavčič se je zadnja leta aktivnega političnega življenja ukvarjal predvsem z gospodarskimi problemi, zato je tudi pozneje na večino pomembnejših vprašanj gledal skozi optiko ekonomskih kategorij. Tako je tudi glede slovenskega nacionalnega vprašanja menil, da je pglavitni in prvi porok za suverenejšo in samostojnejšo nacionalno politiko trdno gospodarstvo, ki prenese konkurenco razvitih trgov. Naloga nacionalne politike in politikov pa je, da gospodarskim subjektom zagotovi takšne splošne pogoje gospodarjenja, da bo tak cilj sploh možno doseči.

Gospodarskim vprašanjem je pisec posvetil v svojem dnevniku in spominskih zapisih največ misli in analiz. Kljub temu, da je deloval kot praktik in operavec, je že zelo zgodaj odkril nekaj bistvenih postavk politične ekonomije. Zavedal se je, da zakoni blagovne proizvodnje delujejo tudi v naših pogojih. Za razliko od svojih političnih nasprotnikov njihovega delovanja ni skušal zanikati ali reducirati, temveč v največji možni meri upoštevati. Leta 1975 v svojem dnevniku polemizira z Bakaričem, ki je napovedal ukinitve blagovne proizvodnje. Kavčič ima sicer ukinitve te proizvodnje za zgodovinsko progresivno, vendar v tem trenutku za strašno zmoto, kajti danes je blagovna produkcija edina možna podlaga družbenega razvoja. S tega stališča je konsekventen tudi glede vprašanja družbene lastnine.

Kavčič ugotavlja, da je ustavna norma, po kateri si nihče ne sme prisvajati na podlagi družbene lastnine, ampak samo na podlagi lastnega dela, zgolj idealistična fraza, brez praktične vrednosti. Pravi, da so teoretični očetje družbeno lastnino koncipirali kot nelastnino. Bila naj bi od vseh in od nikogar. Toda v pogojih blagovne produkcije je družbena lastnina še vedno minulo delo ali v ekonomskem smislu kapital, ki je poleg delovne sile pglavitni faktor proizvodnje. S tem, ko je Kardelj postavil model družbene lastnine kot nelastnine in nekapitala, je hotel vplivati na blagovni značaj proizvodnih odnosov. Formula je bila utopistično preprosta. Če lastnina (v tem primeru družbena) oziroma kapital ni več vrednostni faktor proizvodnje, potem je s tem eliminiran tudi kapital-odnos v tej proizvodnji. Ostane torej samo še delo kot vrednostni faktor. Tako je bilo rojeno **Združeno delo**. Nadaljevanje formule je pojem "dohodka", ki ni več posledica ali produkt blagovno-tržnih odnosov, temveč rezultat povsem zavestnih odločitev, tj. načrtovanja in dogovarjanja subjektov združenega dela.

Nadalje ugotavlja, da je s tem, ko je družbena lastnina postala monopolna, družba zavrgla

možnost, da bi izkoristila tudi proizvodna sredstva v privatni lasti. Kajti vse, kar je izven monopola (privatne kmetije, obrt), je v tej konstrukciji in pogojih ne glede na fraze zgolj moteči faktor, nujno zlo in izjema v sistemu. Končna posledica takšnega odnosa je stanje, v katerem ni najbolj važno, kaj se s kapitalom oziroma lastnino dogaja, temveč čigava je. Ni važno, ali je ta lastnina dejavnik družbenega napredka, bolj važno je, da je nacionalizirana. Davek tej zablodi plačujemo že desetletja in čedalje dražji postaja. Kavčič ugotavlja, da celoten konstrukt temelji na idejah utopičnega socializma in Marxovih predvidevanjih iz Gothskega programa, ki pa so z "odmretjem lastnine" računala na komunistično družbo, tj. na neblagovno produkcijo, ki je danes bolj utopična kot pa v Marxovih časih.

Kavčič predlaga uvedbo in formalno priznavanje vseh možnih oblik lastnine v njihovih čistih izvedbah ali pa različnih kombinacijah ter pogoje gospodarjenja, ki bi jih določala zakon vrednosti prek tržišča ter družba s plansko, finančno in administrativno politiko, s tem, da bi bilo tržišče primarno. Delovna sila je blago v privatni lasti. Plačo oziroma osebni dohodek sestavlja družbeno določena minimalna vrednost delovne sile ter participacija pri dobičku.

Zvest svojemu prepričanju o nujnosti priznavanja in vzpodbujanja tržnih mehanizmov se je Kavčič skoraj vsako leto ustavljal ob resoluciji ali paketih ZIS ter predlagal (ponavadi v nasprotju s tistim, kar se je takrat sprejemalo) sprostitev cen, zmanjšanje emisije, odpiranje tržišča, stimulacijo izumov in inovacij, odrejanje strateških točk razvoja (nove tehnologije, turizem, kmetijstvo) ter v skrajni sili tudi zmanjšanje nekaterih socialnih pravic. Analiziral je kmetijsko politiko od vojne do danes in ugotavljal, da je bil temeljni motiv uničenja tega sektorja gospodarstva strah pred bogatim kmetom. Ta strah pa ima več vzrokov. Tiči v obrazcih oktobrske revolucije in doktrini kominterne ter v prepričanju, da ima kmet "dvojno dušo". V njej naj bi se skrivale tako kapitalistične kot revolucionarno-delavske težnje. Kmetijstvo se je v praksi uničevalo s politično forsirano industrializacijo, ki je podcenjevala pomen kmetijske proizvodnje, ter favoriziranjem družbenega sektorja, v katerem je bila še tako nizka produktivnost realno bolje plačana kot pa v privatnem kmetijstvu.

Ta analiza je vseskozi zanimiva tudi zato, ker odpira še globlja vprašanja. Težko bi namreč trdili, da strategiji takšne kmetijske politike tudi po nekaj desetletjih niso spoznali svojih zgrešenih zamisli in da zato niso temeljiteje spremenili odnosa do kmetijstva. Jasno je, da so šli vsaj nekateri kljub očitnim ekonomsko negativnim pokazateljem zavestno v razbijanje ekonomske osnove zasebnega kmetijstva. Ekonomska samostojnost je podlaga politične, in partija si ni smela privoščiti, da bi v družbi, v kateri je na oblasti, obstajalo veliko število uspešnih zasebnih kmečkih in drugih proizvajalcev, ki bi bili od njene oblasti pretirano neodvisni. Tega se je partija najbolj bala in tega se boji še danes, čeprav se je število kmečkega življa radikalno skrčilo. V istem košu bi lahko iskali tudi razloge, zakaj kljub stalnim frazam ni večje odprtosti do zasebnega sektorja drobnega gospodarstva. Davčne, prostorske, statusne in zaposlitvene ovire še vedno obstajajo. Partija se boji neodvisnih posameznikov, skupin pa sploh.

Stane Kavčič

V

Knjiga Dnevnik in spomini Staneta Kavčiča izhaja v času, ko se pripravljajo spremembe v naši ustavni ureditvi. Nasproti si stojita dve težnji. Prva zahteva centralizacijo in krepitev tistih segmentov političnega sistema, na katerih leži največja odgovornost za zdajšnjo krizo. Druga poskuša razgaliti prav to dejstvo in poiskati možne rešitve v smeri večje nacionalne samostojnosti, demokratizacije političnega življenja in tržnega gospodarstva. Brez dvoma je življenjsko delo Staneta Kavčiča moralna in teoretska opora tej drugi težnji, kajti spremembe v družbi, ki jih je podpiral, so bile dolgoročno nezdružljive s partijskim družbenim projektom in z njeno ideologijo, ki centralizacijo predpostavlja.

Osebna izkušnja Staneta Kavčiča je v poduk tudi tistim, ki bi danes želeli obujati nekakšne oddaljene poskuse projektov iz sedemdesetih let, pri tem pa puščajo vnemar glavno vprašanje - **partijski monizem**. Tisti pa, ki so se od takih iluzij enkrat za vselej poslovili, bodo lahko pri njem našli oporo in navdih. V tem je bogatstvo tega zapisa, ki je nastajal dolgi petnajst let političnega izgnanstva. Z njegovo pomočjo nastaja še ena zgodovina, ki je potrebna vsakomur, ki se ozira po svobodnejši sedanjosti in prihodnosti.

Igor Bavčar

Janez Janša

Izdajateljica

Civilna družba, Igor Bavčar, Branko Gregorčič, dr. Andrej Klavž, profesor, Vlado Klavž, Igor Omeršič, Vito Petušek, Marjan Purgar, Leo Škerbec

Uredništvo

Igor Bavčar (odgovorni urednik), Bogomir Kovač (glavni urednik), Leo Omeršič, Janez Zidar, Bogomir Kovač, Janez Janša, Andrej Klavž, Vlado Klavž, Vito Petušek, Vekoslav Ornič, Lev Kreft, Miha Marolt, Samo Škerbec, Silvo Zarič, Peter Vinter

Prostori uredništva

Kernikova 4, Ljubljana, tel. (061) 319-628

Cena za naročnike za posameznika 2.000 din., za institucije 25.000 din.

Cena za dvojno številko 25.000 din.

Razmnoževanje

CKZ, Keranjska 8, Ljubljana

Revija za politično zgodovino

Po pošti RS za pravo in kulturo št. 421/474 din. + 1000 din. za prevoz

izdajateljica

Po pošti RS za pravo in kulturo št. 421/474 din. + 1000 din. za prevoz

izdajateljica

Uredniško pojasnilo:

V tekstih Dnevnika in spominov so bili opravljeni samo najnujnejši lektorski posegi. Naslovi poglavij in mednaslovi so večinoma avtorjevi. Zaradi pomanjkanja časa oziroma tesnih rokov in ob omejenih človeških močeh v obsežnem gradivu zaenkrat ni bilo mogoče opraviti nekaterih pomembnih uredniških in tehničnih dopolnil (kompletiranje opomb, imensko kazalo), za kar se urednika bralcem prve izdaje opravičujeva. Lahko pa skupaj upamo, da bodo naslednje izdaje tudi po tehnični plati brezhibne.

Iskrena hvala vsem
Neimenovanim, ki so
pripomogli k prvi
izdaji Dnevnika in
spominov

Stane Kavčič

DNEVNIK IN SPOMINI 1980 - 1987

Časopis za kritiko znanosti, Ljubljana 1988

Uredila: Igor Bavčar, Janez Janša

Časopis za kritiko znanosti

111/112 1988

Ustanovitelj

Univerzitetni konferenci Zveze socialistične mladine Slovenije Maribor in Ljubljana

Izdajatelj

Univerzitetna konferenca ZSMS Ljubljana, Kersnikova 4

Izdajateljski svet

Ciril Baškovič, Igor Bavčar, Branko Gregorčič, dr. Andrej Kim, predsednik, Srečo Kim, Igor Omerza, Vika Potočnik, Marjan Pungartnik, Leo Šešerko

Uredništvo

Igor Bavčar (odgovorni urednik), Bojan Korsika (glavni urednik), Igor Omerza, Janko Zlodre, Bogomir Kovač, Janez Janša, Andrej Klemenc, Srečo Kim, Milan Balažic, Vekoslav Grmič, Lev Kreft, Mitja Maruško, Samo Škrbec, Siniša Zarič, Peter Wieser

Prostori uredništva

Kersnikova 4, Ljubljana, tel. (061) 319-498

Celoletna naročnina za posameznike 8.000 din, za institucije 25.000 din.

Cena te dvojne številke 25.000 din

Razmnoževanje

ČKZ, Kersnikova 4, Ljubljana

Revija sofinancira Kulturna skupnost Slovenije in Raziskovalna skupnost Slovenije

Po mnenju RS za prosveto in kulturo št. 421-/74 z dne 14.3.1974 je revija oproščena temeljnega davka od prometa proizvodov.

